

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Novica Samardžić
Rade Bojović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović
Dragan Radulović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Saša Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 800 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XV, BROJ 58
LJETO 2014

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2014

S

7 media

7 Media today and where
they're heading
Ilija Despotović

T

23 prism

23 The number of the
Soviet Information
Bureau members was
familiar after all
Radovan Radonjić

Z

E

53 literature

53 Relation between folk-
lore and narrative in
Stories of Vuk Dojčević
by S. M. Ljubiša
Nikola Popović

T

Z

93 Ratko Đurović as a
Njegošologist
Aleksandar Radoman

O

103 Vuk Mandušić and
tragic beauty of the Mi-
lonjić daughter in law
Radomir Ilić

U

113 Davičo's unveiling of
secrets
Žarko Đurović

linguistics 127

Rovinski as a researcher 127
of the Montenegrin speech
Adnan Čirgić

Contribution to the cognitive linguistic analysis of the Montenegrin language 149
Lena Ruth Stefanović

history 155

Montenegro in Garibaldi's plays 155
Slavko Burzanović

Diplomatic relations of Montenegro and Turkey 169
Hana Šarkinović

Montenegrin money 209
Jovan Muhadinović

The civil school in Virpazar 225
Savo Lekić

archivistics 235

Digitalization and internet presentation of the medieval sources 235
Dragutin Papović

itinerary 251

Montenegro as We Saw It 251
Athol Mayhew

S

283 **chronology**

283 Application of quantitative analysis in chronology

Boris Banjević

297 On the genealogy of the Petrović Njegoš clan

Petar Rudić

T

307 **spatial planning**

307 Spatial aspects of the urban reconstruction in Montenegro

M. Doderović, Z. Ivanović

Z

W

339 **theatre**

339 The first two decades of the Montenegrin National Theatre

Milovan Radojević

T

427 The funding of theatres in old Montenegro

Luka I. Milunović

Z

469 **analytical psychology**

469 Jung's Seminar on Nietzsche's Zarathustra
(translated and edited

by Ilija Kapičić)

O

491 **ancient civilizations**

491 Spiritual and religious world of the people of ancient Mesopotamia

Marko Višić

C

7 mediji

7 Mediji – gdje su i kuda
dalje

Ilija Despotović

23 prizma

23 O broju informbirovaca se
ipak znalo

Radovan Radonjić

53 književnost

53 Odnos folklornog i narativ-
nog u *Pričanjima Vuka*
Dojčevića S. M. Ljubiše
Nikola Popović

93 Ratko Đurović o Njegošu
Aleksandar Radoman

103 Vuk Mandušić i tragična
ljepota snahe Milonjića
Radomir Ilić

113 Davičovo odgonetanje
tajni
Žarko Đurović

127 lingvistika

127 Rovinski kao proučavalac
crnogorskih govora
Adnan Čirgić

149 Prilog kognitivnolingvističkoj
analizi crnogorskog jezika
Lena Ruth Stefanović

istorija 155

Crna Gora u planovima **155**

Garibaldija

Slavko Burzanović

Diplomatski odnosi Crne **169**

Gore i Turske

Hana Šarkinović

Crnogorski novac **209**

Jovan Muhadinović

Građanska škola u **225**

Virpazaru

Savo Lekić

arhivistika 235

Digitalizacija i internet **235**

prezentacija srednjo-
vjekovnih izvora

Dragutin Papović

putopis 251

Crna Gora **251**

kakvu smo je mi viđeli

Atol Mejhu

hronologija 283

Primjena kvantitativne **283**

analize u hronologiji

Boris Banjević

Njegošev rodoslov **297**

Petar Rudić

4

1

0

2

O

T

E

U

L

307 **prostorno planiranje**

307 Prostorni aspekti urbane
obnove u Crnoj Gori
Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

339 **teatar**

339 Prve dvije decenije
Crnogorskog narodnog
pozorišta
Milovan Radojević

427 Finansiranje pozorišta u
staroj Crnoj Gori
Luka I. Milunović

469 **analitička psihologija**

469 Jungov Seminar o
Ničeovom Zaratustri
(preveo i uredio Ilija Kapičić)

491 **drevne civilizacije**

491 Misaoni i vjerski život
narodâ drevne
mesopotamije
Marko Višić

MEDIJI - GDJE SU I KUDA DALJE

Ilija Despotović

This article points to some modern tendencies in the media industry which have a global character. There's a growing number of unemployed people who are increasingly becoming addicted to electronic media.

In order to keep their market position, the media are increasingly turning to publishing „bad news“ – about crises, climate changes, accidents, diseases, wars. The whole thing is served to frustrated jobless population. At the global level, there is a need to pose the question about the role of media, especially television, in contemporary conditions.

Društvena uloga, u najširem smislu, (informativnih) medija, prije svega, elektronskih, koliko god to izgledalo „nategnuto“, postaje danas, u globalnim relacijama, jedna od onih tema koje zaslužuju takoreći, globalnu pažnju. Čini se da je i u vezi sa time potrebno organizovati neku vrstu svjetskog samita, kao o klimatskim promjenama ili o nekim drugim izazovima.

Politička elita, naravno, najpozvanija je da se pozabavi i ovim pitanjem, u prvom redu zbog njenog opšteg uticaja na sve društvene procese. Ingerencije političara u „regulisanju“ medijske pozicije i uloge, međutim, moraju biti ograničene, jer njihovo uplitanje u ovu sferu po pravilu se doživljava kao pokušaj gušenja slobode javne riječi. Ali, bez obzira na tu potencijalnu

(ili realnu) opasnost, ne može se u ime slobode medija tolerisati ono što je stvarni problem u njenom shvatanju i ostvarivanju.

Glavni zadatak što se tiče savremenih trendova u razvoju medijske produkcije i posljedica na pojedinca i društvo ne odnosi se samo na političare, već na druge djelatnike - komunikologe, sociologe, politikologe, filozofe, psihologe, čak i na stručnjake užih specijalnosti. Sazrelo je vrijeme da se interdiciplinarno, sa više duhovnosti, misaonosti i ambicija sagledaju društvena pozicija i uloga medija, u prvom redu, televizije i *on line* novinarstva. Ovdje nije riječ o nacionalnim, nego o globalnim tendencijama, iako mediji nose obilježja određenih regiona, tipova društva, nacionalnih i konfesionalno-kulturnih miljea.

Uloga medija u savremenim uslovima, postavlja se, kao pitanje, prije svega, sa stanovišta nekoliko globalnih tendencija i činjenica. Moderne tehnologije i visoko produktivna tehnika, kao prvo, zamjenjuju čovjeka, njegovu fizičku snagu u mnogim poslovima. Zaposleni dio svjetske populacije, u industrijski i tehničko-tehnološki razvijenom dijelu zemaljske kugle, na taj način dobija na raspolaganje relativno ogromno vrijeme za dokolicu. S druge strane, savremena tehničko-tehnološka revolucija ili revolucije, jer je njihov ritam sve ubrzaniji, objektivno, stvaraju ogroman „višak“ radne snage za koju nema dovoljno posla.

U tom kontekstu počinju da se pozicioniraju mediji, prije svega, televizija, gotovo sa neslućenim mogućnostima uticaja na ljude, na njihove poglede, ponašanje, njihovu etiku, kulturu, na njihov život. Razumije se, s različitim posljedicama po bogati i siromašni dio svjetske populacije.

Druga generalna okolnost koja opredjeljuje ulogu medija je opšti proces globalizacije svijeta, u kome se dramatično skraćuju i fizičke i vremenske granice između pojedinih djelova na kontinentima, kao i među njima samima. Čak i sjeverni i južni pol, u takvim okolnostima, postaju sve bliži jedan dru-

gome. Za ilustraciju, koliko prije pola vijeka za Balkance je zapadna Evropa bila daleki svijet. Raditi danas u Beču, Londonu, Oslu, što se tiče fizičke i vremenske udaljenosti, dođe mu kao kod kuće. Ni Kina i Australija ne izgledaju više tako daleko. Svijet, da koristimo poznatu floskulu, postaje globalno selo. Pitanje je kako da se u takvom ambijentu postave mediji, što je njihova uloga, posebno, što je njihov „nacionalni“ zadatak, kako da utiču na aspekte globalizacije, a da, istovremeno, zaštite nacionalni identitet.

Kriza i druge loše vijesti

U takozvanim tranzicionim društvima, onima koja se „vraćaju“ u modele kapitalističkog privređivanja i višepartijskog političkog sistema, mediji, televizija osobito, više nemaju klasičnu informativnu ulogu. Štaviše, informisanje više nije primarni zadatak televizije, o političkoj propagandi da i ne govorimo. Novinarstvo je samo dio u podređenom položaju, u ukupnoj televizijskoj produkciji. Kultni televizijski informativni dnevnik, kakav je bio u socijalističko-komunističkim društvima, takoreći, više ne postoji. Umjesto njega, sve više dominiraju *talk show* emisije, u kojima preovladava „zabavna“ dimenzija. Mediji se komercijalizuju, u svim segmentima, od političkog informisanja do rubrika i programskih blokova o kulturi i sportu.

Tranziciona društva su bogomdana za komercijalizaciju medija. U tim društvima, posebno nekima, politička demokratija još nije stasala do nivoa autoritativnog funkcionisanja institucija, a značajan dio populacije je socijalno ranjiv ili ugrožen do praga održavanja gole egzistencije. Pojednostavljeno rečeno, televizija u takvim društvima postaje, u negativnom smislu, „lijek“ za nezaposlenost, socijalnu beznadežnost, za političke i sve druge frustracije.

Prema tome, tehničko-tehnološko-informatička dominacija, dramatična zamjena čovjeka mašinama, ogromna besposlica i

dokolica, vlasničko-ekonomsko-politička „tranzicija“ bivšeg socijalističko-komunističkog svijeta i takozvanog Trećeg svijeta, predstavljaju opšti kontekst za posmatranje uloge medija za analizu posljedica njihovog programskog usmjerenja. Drugim riječima, savremena realnost, suštinski obilježena ovim karakteristikama i jeste glavni „izvor“ potencijalne zloupotrebe medija, odnosno, pretvaranja njihove osnovne uloge da služe dobrobiti čovjeka i opštim interesima, u sredstvo manipulacije, obmane, pa i objektivne suprotstavljenosti medija svrsi kojoj su, po definiciji, okrenuti.

Kriza novinarstva, o čemu se sve češće danas govori, uglavnom, svodi se na suženi, usko-profesionalni pogled na medije. O krizi govore medijski vlasnici, sa stanovišta njihovog sopstvenog profita. Medijska kriza se vidi gotovo isključivo kao činjenica opadanja tiraža novina, smanjenja prihoda i njihovog nestanka. To jeste problem za one koji žive od medijske produkcije, za vlasnike medija, za novinare i druge zaposlene u medijskoj industriji, ali kriza novinarstva ima i svoj profesionalni izraz. Sa stanovišta dugoročnog interesa, kriza novinarstva se mora posmatrati i kroz pitanja - kuda idu mediji, kome služe, koje vrijednosti afirmišu, doprinose li stvarnom civilizacijskom napretku, ili mu, zapravo, odmažu, nesvjesno, a možda i namjerno.

Imajući u vidu medijsku kulturu, „medijsku potrošnju“, u svijetu u kome postoji više ili manje izražen pluralizam i „navika“ da se mediji čitaju, slušaju i gledaju, moglo bi se govoriti o medijskoj dominaciji u svakodnevnom životu običnih ljudi. Sociolog kulture i medija Zdravko Kedžo navodi da više od sto miliona Amerikanaca tokom zimskih noći, sjedi pred televizijskim ekranima. Lako je pretpostaviti da je u postjugoslovenskim društvima situacija, u tom pogledu, analogno broju stanovnika u tim zemljama, još drastičnija. U bavljenju ovim pitanjima, imaćemo u vidu, ova društva, odnosno, prilike u Crnoj Gori.

Jedna od tendencija savremenog informativnog novinarstva je njegova pesimistička obojenost i usmjerenost. Novinarstvo je, može se reći, oboljelo od sindroma krize. Kriza je danas najfrekventnija medijska riječ. Razumije se, ekonomska kriza je činjenica, ali nam se predstavlja kao nemoć da se nađu rješenja za izazove savremenog razvoja. Već godinama slušamo vijesti o krizi, a količina i intonacija informacija o svjetskoj ekonomiji, da ne govorimo, o nama bliskim ekonomijama, idu do mjere izluđivanja. Ponekad se pojavi „tračak nade“, ali to vrlo brzo bude pokriveno „upozoravajućim“ vijestima. Svjedoci smo, recimo, gotovo dnevne neusklađenosti informacija o stanju svjetske ekonomije od strane najreferentnijih međunarodnih institucija - Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke, OECD itd. Koliko god to djelovalo kao pojednostavljeno gledanje, nekad, uistinu, čini se da ima logike u onom što često možemo čuti u laičkoj javnosti - da neko, zapravo, „režira“ krizu, da je od Boga data i da je kao takvu treba prihvatiti. I da treba trpjeti. Gotovo i nema profesionalnog napora da se traži alternativa u odnosu na krizu. Mediji su pozvani da ponude objašnjenja - šta je, zapravo, kriza, u čemu je njena suština. Treba da kažu smije li naša civilizacija da nađe nove modele privređivanja i ekonomije života u cjelini.

Loše vijesti elektronski mediji, osobito potpuno komercijalizovane televizije, ne emituju samo o ekonomskoj krizi. Jedino loša vijest je prava vijest. Danas, kada je globalna cirkulacija medijskih vijesti gotovo trenutačna, kada o događajima saznajemo, takoreći, istog momenta kada se odigravaju, sve što se u svijetu loše dešava ima posljedice na naše raspoloženje, mišljenje, uvjerenje, na naše stavove. Čak i na zdravlje ljudi, jer su pod stalnim uticajem globalne ponude upravo loših vijesti. Pisac Svetislav Basara je primijetio da se i medijske informacije o vremenskim uslovima dramatično intoniraju. Basara je naveo primjer Kipra, gdje su ljeti temperature uglavnom oko 40 stepeni, ali

tamošnji mediji o tome i ne pišu. Kod nas, pak, vrijeme nekad postaje glavna medijska tema. Ima se, štaviše, ponekad utisak da se i vremenska prognoza intonira kao opoziciona informacija.¹ Simptomatično je da neke televizije objavljuju prognoze vremena, uglavnom, u interpretaciji jednog meteorologa koji često zna da „uplaši“. Kad je sve loše u politici i ekonomiji, ljudima ne treba prognoza vremena koja će ih ohrabriti.

Mediji kao da nastoje da što više komercijalizuju svjetske nevolje - krizu, klimatske promjene, teške, još neizlječive, bolesti ljudi. Kriza će dugo potrajati, biće i produbljena - često slušamo takve vijesti. One koje nude kakav-takav optimizam, ostaju neprimjećene. Mediji ih „pokrivaju“ upozoravajućim ekonomskim prognozama. Arktički led samo što se nije otopio, a ledeni Antarktik je „pukao“. Televizijske „zabavne“ serije su pune scena kriminala, nasilja, bolesti... Kadrovi o kanceru i hirurškim operacijama su svakodnevno prisutni na televizijskim ekranima.

Ovdje nije riječ o zalaganju da mediji prikrivaju stvarnost ili svijet predstavljaju ljepšim nego što jeste, već je ovo pokušaj da se ukaže na potrebu mjere. Da ukupna „ponuda“ medija bude balansno takva da ljude upozori, da ih „uplaši“ ali i ohrabri, da ih, dominacijom loših vijesti, ne ostavljaju zbunjenim, prestrašenim, sluđenim.

Ovo može izgledati kao puko „filozofiranje“ o ulozi medija, o svrsi medijskog informisanja i produkcije. Čini se da su stvari otišle toliko daleko da mediji, takvim usmjerenjem, nošeni komercijalnim motivima, počinju da stvaraju virtuelni svijet koji za dobar dio medijske publike postaje „stvaran“. Problem posebno dolazi do izražaja u siromašnim i tranzicionim društvima, sa političkim protivruječnostima, velikim socijalnim nevoljama i ličnim frustracijama građana.

¹ Vijesti o ranijim ljetnjim vrućinama, u nekim momentima su u crnogorskim medijima intonirane kao gotovo apokaliptične.

Medijsko ropstvo

U tranzicionim društvima je veliki broj nezaposlenih ljudi, koji su socijalno marginalizovani i zdravstveno najugroženiji dio populacije. Taj dio svijeta nigdje ne putuje i prikovani su za televizijski ekran. To se odnosi i na ljude u razvijenim, čak i bogatim društvima, koji su robovi rada, kojima su odmor i rekreacija da se umorni „zavale“ u fotelju i gledaju televizijske serije.

Televizija nije jedino ili primarno kriva za to. Ona, objektivno, drži „u pokornosti“ ogromnu medijsku publiku i tako utiče na život ljudi koji su upućeni na ekran. Televizija se brani da ona nudi samo ono što publici „odgovara“, što ona „hoće“. Publika bez posla, bez životne perspektive, publika iscrpljena od cjelodnevnog posla, bez nedjeljnih i godišnjih odmora, publika koja živi od socijalne pomoći i ona koja se pokorava volji i profitnim interesima privatnih gazda je bogomdana za pomenutu televizijsku ponudu. Sama televizija, takođe, sa gazdama-profiterima stvara frustriranu publiku, zavisnike od njenog programa. U tom kontekstu treba tražiti i motive za televizijske programske sadržaje, tipa „Veliki brat“, „Farma“, „Menjam ženu“, „Luda kuća“...Televizija se, na taj način, stavlja u funkciju modernog vida eksploatacije savremenih ljudskih nevolja. Televizija počinje da biva primarna u „vaspitanju“ i „obrazovanju“ i bitan faktor kreiranja društvenih „standarda“. Ona određuje vrijednosti i ukuse - hrane, muzike, mode, svakodnevnog ponašanja i govora. Ovo ne umanjuje istinski civilizacijsku ulogu televizije, ali izgleda da ona dijelom zatvara dosadašnju funkciju i počinju problemi njene transformacije u sredstvo masovnog oblikovanja ponašanja i shvatanja njenih nezajajljivih konzumenata.

Javne i privatne televizije

Stoga se otvara pitanje šire, globalne, „regulative“ u programskom koncipiranju uloge televizije, potreba neke vrste civilizacijskog konsenzusa o njenoj društvenoj funkciji. To bi moralo da se učini i za druge modele masovnog komuniciranja i medijsko-socijalne interakcije. Nacionalne vlade bi trebalo da se osmišljenije bave ovim pitanjima. U ovom kontekstu, u prvi plan izbija pitanje statusa i uloge nacionalnih televizija, onih koje danas, prilično konfuzno i neadekvatno nazivamo javnim servisima. Nije li upravo takva oznaka, sa svim što podrazumijeva, svojevrsno priznanje nemoći društava, vlada, savremene civilizacije pred izazovima same televizije, pred opasnošću njenog „odmetanja“ od svoje prvobitno očekivane konstruktivne informativno-obrazovne uloge?

Šta je sa ostalim televizijama (privatnim, komercijalnim) i da li je njima prepuštena puna sloboda u programskoj ponudi? Kako je takvih televizija mnogo više, kako javni servis može, po gledanosti i finansijski, sa njima da se bori? Na relaciji javni servis – privatne televizije, postoji unutrašnja, ne samo profesionalna, nego i društvena protivurječnost. Apsurd je, čak i ironija, da se, u ispitivanjima javnog mnjenja, rejting televizijskih medija danas mjeri gledanošću. Televizijski javni servisi, osobito sa profesionalnim stereotipima i političkim opterećenjima, nikad neće, u tom pogledu, biti ni blizu privatnim televizijama.

Navedene tendencije u domenu televizije uopšte, problemi u „kanalisanju“ njene uloge, izazovi koji se u vezi sa time javljaju, svakako, mnogo su izraženiji u nerazvijenim, tranzicionim, društvima, kakvo je i crnogorsko. Pomenute okolnosti ovdje se manifestiju u oštrijoj formi. Nažalost, osim uobičajenih anketa o gledanosti, gotovo da i nema drugih istraživanja o ulozi medija, posebno televizije. Čak i sa univerzitetskih katedri ne dobijamo

stručno i naučno relevantne informacije o stvarnim procesima koji se tiču uloge televizijskih medija, a iz akademskih krugova stižu, uglavnom, dnevno-politička zapažanja, ocjene i preporuke. Zato je o ovim pitanjima moguće govoriti na osnovu empirijski zasnovane percepcije, pa i na osnovu utisaka.

U vezi sa „stanjem televizije“ u Crnoj Gori, nudimo par teza, sa elementima mogućih odgovora. Među prvima se postavlja pitanje javnog servisa i nije li kod nas „prerano“ toliko insistiranje na ulozi RTCG kao javnog servisa. Depolitizovana televizija je jedan od savremenih civilizacijskih standarda. Ali, u Crnoj Gori, televizija kao medij je relativno mlada. RT Crne Gore nije stigla da se iskaže kao nacionalna, državna, institucija. Crna Gora je bila u svojevrsnom kolonijalnom statusu, sa televizijskim programom koji nije u pravoj mjeri i na adekvatan način, tretirao njenu državotvornost, njenu prošlost, crnogorsku naciju, kulturu. Potrebno je, stoga, imati više razumijevanja za državotvornu, „nacionalnu“ obojenost ukupnog programa RT Crne Gore. Naš javni medijski servis treba da se u tom pogledu „dokaže“, da se „iživi“. To ne znači da ne treba afirmisati ulogu javnog servisa, ali to, objektivno, ne može biti ni tako brzo, ni dosljedno, kao u zemljama sa mnogo razvijenijim i starijim političkim društvom i televizijskom istorijom.

Insistiranje na ulozi televizije kao javnog servisa u Crnoj Gori vremenski se poklopilo sa obnovom njene državnosti. Pojednostavljeno rečeno, traži se televizija kao javni servis u periodu kada treba i ona da doprinosi učvršćivanju državnosti, jačanju državnog suvereniteta u najširem smislu, što je, u nekom smislu, protivrječno. Svrishodnost takvog stava utoliko je više pod znakom pitanja jer se pod vidom zalaganja za ulogu javnog servisa RT Crne Gore zamjera i na programskim sadržajima koji nijesu političko-stranački usmjereni. Od javnog servisa se traži da bude u funkciji stranačkih interesa i otvoren i za druge stavove i ideje koje su politički poražene ili anticnogorske. Čak

je „Kalendar“, od kojeg je TV Crne Gore neprihvatljivo odustala, bio pod optužbom da je nespojiv sa ulogom javnog servisa. Pubika je, ruku na srce, tek preko tog „Kalendara“ saznala za neke važne istorijske događaje i ličnosti iz istorije Crne Gore.

Sjednice Savjeta RTCG su, sudeći po medijskim izvještajima, uglavnom, obilježene političkim, „međustranačkim“ prepucavanjima o manje važnim ili perifernim pitanjima, bez imalo kreacijskog žara o karakteru samog programa RT Crne Gore, o njegovoj realizaciji. Savjet RT Crne Gore bi u ovom kontekstu trebalo da ima mnogo osmišljeniju i aktivniju ulogu - da se manje bavi tekućim poslovno-profesionalnim i administrativnim pitanjima te medijske kuće, a mnogo više kreiranjem njenih programa, u skladu sa nacionalnim, državnim interesima zemlje i potrebama jednog evropskog, progresivnog društva.

Mediji i patriotizam

Postavlja se pitanje odnosa medija, konkretno, televizije i onoga što zovemo (ili što se zvalo) patriotizam. Kategoriju patriotizma ovdje posmatramo kao spektar shvatanja, djelovanja, aktivnosti, napora da se crnogorsko društvo, generalno, pomjera naprijed, ka mogućnostima i potrebama savremene civilizacije, a da, pri tome, očuva sopstveni identitet, svoju „dušu“, i ne utopi se u globalističku uniformnost. Patriotizam, u ovom kontekstu, nije favorizovanje ni vlasti, ni određenog političkog pokreta, a najmanje bilo kog partikularnog interesa i stava. Ako se patriotizam poima na prethodno opisani način, onda on ne može biti u koliziji sa profesionalizmom medija. Taj eventualni nesklad može biti najmanji upravo u crnogorskom društvu, malom po fizičkom volumenu populacije, još nerazvijenom, sa relativno mladom državom, bez obzira na dugu državotvornu istoriju, društvu sa još nedovoljno institucionalno razuđenom i kvalitativno nerazvijenom političkom kulturom.

Ne mogu, na primjer, crnogorski mediji biti ravnodušni na činjenicu osporavanja državnog i nacionalnog subjektiviteta Crne Gore. Nacionalni, kulturni i politički identitet crnogorskog društva se dovodi u pitanje i u samoj Crnoj Gori, iako je državna suverenost formalno priznata. Naši mediji bi trebalo da pokažu mnogo više senzibiliteta za te probleme. Da reaguju, ne samo „odgovorima“ na primjere destrukcije i medijska osporavanja i napade iz okruženja i iz same Crne Gore, nego sistematskim i dosljednim profesionalnim angažmanom. Naravno, čuvajući se autizma, provincijalne frustracije, primitivnog nacionalizma, uskogrudosti ili bilo koje tendencije koja nije u skladu sa kulturom politički zrelog i civilizacijski zdravog društva.

Neophodan je konsenzus medija u Crnoj Gori, bez obzira na vlasnički status i političku usmjerenost, bar o nekoliko suštinskih pitanja, od nacionalnog i državnog značaja. Za razliku, recimo, od medija u Srbiji ili u Hrvatskoj, koji se međusobno ne dijele bar oko nekoliko važnih pitanja u tim zemljama, crnogorski mediji nijesu saglasni ni oko jednog dugoročnog pitanja u Crnoj Gori. U Srbiji, na primjer, pitanje odnosa prema Kosovu, pa i Republici Srpskoj, a možda i prema Crnoj Gori, tretira se gotovo na identičan način u svim medijima, iako imaju različite profesionalne i političke orijentacije. Kod nas, pak, „koalicijski odnos“ između pojedinih medija postoji u odnosu na pitanje – da li ovu vlast treba podržavati ili rušiti. Ovdje se neki mediji grupišu po odnosu prema Milu Đukanoviću, čineći sve da satanizuju njegovo ime. Teško se, međutim, oteti utisku da vlasnici i uredničke ekipe tih medija, zapravo, imaju i političke ambicije, što posebno dolazi do izražaja u „harmonizaciji“ njihovih formalno različitih uređivačkih politika u periodima kriza političke vlasti i u vrijeme predizbornih kampanja.

U Crnoj Gori nema, takoreći, ni jedno, državno ili nacionalno pitanje u vezi sa kojim bi mediji, ili većina medija, imali bar minimum profesionalnog „konsezusa“ - da ih, suštinski, tretiraju

na isti način, da se zalažu za njihovo rješenje. Ovdašnji mediji, čak i oni koje bismo uslovno mogli označiti kao provladine, po-
našaju se kao „apatridi“. Crnogorski mediji, uglavnom, indiffer-
entni su u odnosu na razne oblike ugrožavanja našeg državnog,
nacionalnog, kulturnog i drugih aspekata ukupnog identiteta. To
je evidentno čak i kad se otvoreno negiraju crnogorske vrijed-
nosti, bilo unutra ili van zemlje. A gotovo svakodnevno smo
svjedoci takvih pojava i tendencija. Nerijetko to ide do nivoa
ruganja nezavisnosti crnogorske države, identitetu crnogorske
nacije. Razumije se, nije potrebno, bilo bi, štaviše, profesional-
no i politički kontraproduktivno, da naši mediji svaki put pišu
demantije, komentare, reagovanja, ali teško je shvatiti da nema
profesionalne potrebe da se, s vremena na vrijeme, kad se
nagomila dovoljno razloga, ne pojavi bar po jedan analitički
osvrt, da se ne odgovori adekvatnim komentarom na grube nas-
rtaje na državnost i druge vrijednosti identiteta.

U tom smislu, moglo bi se govoriti o potrebi veće zastu-
pljenosti „patriotizma“ u crnogorskim medijima, pri čemu,
možda, patriotizam i ne bi trebalo stavljati pod znake navoda.
Novinari i urednici sa kvaziprofesionalnim shvatanjima se
vjerovatno, kostriješe na svako poimanje patriotizma u mediji-
ma, u novinarstvu. Američki žurnalizam, na čiji se profesionali-
zam često pozivaju, uglavnom, slijedi ono što tamošnja državna
administracija označava „nacionalnim interesima“. Poznato je
da američki mediji dobijaju gotovo striktna uputstva kako treba
da izvještavaju o ratnim sukobima, vojnim intervencijama u
kojima učestvuju SAD.

Mediji i globalne integracije

Pitanje zaštite identiteta, u najširem smislu, sve će više izbi-
jati u prvi plan, ukoliko se crnogorsko društvo bude
približavalo uključenju u evroatlantske integracije. Naš

identitet će biti veoma ugrožen ulaskom zemlje u Evropsku uniju i NATO. Bez obzira na pozitivan odnos prema tim procesima, ne treba gajiti bilo kakvu iluziju. Upravo su mediji tu da razvijaju svijest o tome, da već sada definišu sopstvenu strategiju, „plan odbrane“ našeg identiteta u svim oblastima, u politici, kulturi, privredi, načinu života, običajima, u ishrani, ako hoćete, i u zabavi. Čekaju nas velika iskušenja, a mali narodi, male zemlje, mogu olako da postanu plijen globalizacije u cjelini. Hrvatski mediji su, uoči prijema te zemlje u EU, alarmirali javnost u vezi sa statusom nekih sorti grožđa ili sudbinom određene vrste paradajza, u vezi sa informacijama da će, maltene, njihova proizvodnja morati da prestane ili da se stavi pod kontrolu. Mediji treba, dakle, da pokažu punu profesionalnost, istinski, profesionalni patriotizam u vezi sa integracijskim procesima, da afirmišu zdravu politiku u vezi sa time, pravu mjeru, da obavještavaju o svim prednostima i NATO i EU, ali i da ne dopuste da se pod vidom integracije, zatire sve što je naša osobenost. U tom smislu, „pod nadzor“ treba staviti i domaće političare i druge djelatnike, a ne samo EU i NATO same po sebi. Zar se može zamjeriti takvom medijskom patriotizmu?

Potrebno se pozabaviti i lokalpatriotizmom kao generatorom za prosperitet lokalnih zajednica.

Kad je riječ o identitetu, nemamo u vidu samo nekakav „globalno“ crnogorski, „unitaristički“ identitet, već i potrebu da se afirmišu i identiteti u određenim oblastima privređivanja, recimo, u turizmu. Da li u toj ključnoj oblasti ekonomije imamo sopstveni identitet? Busamo se u naše gostoprimstvo, ali ga nemamo u poslovnom aspektu turističke privrede. Gdje su mediji da ovu temu istražuju, da doprinesu kreaciji crnogorskog turističkog identiteta? Ili da u sezoni bombarduju javnost o opasnosti od zaraza i hiperbolišu izjave neodgovornih političara.

Uloga medija u ekonomiji

Mediji bi trebalo da prate strateška opredjeljenja u razvoju Crne Gore. Jedno od njih je i unapređivanje poljoprivrede a mediji se bave agrarom površno i sporadično. Imajući u vidu opšti značaj hrane i mogućnosti Crne Gore, trebalo bi stvarati pokret agrarizacije svijesti. Nije dovoljna samo medijska podrška Vladinim „podsticajnim“ mjerama ili populističko anketiranje poljoprivrednika. Potrebno je da mediji, osobito televizija, selo i agrar stave u fokus svoje uređivačke politike, tretirajući ih kao jednu od najvažnijih poluga turizma i ukupne ekonomije. Mediji u jeku poljoprivredne sezone na tu oblast gotovo zaboravljaju. Televizijski programi, pod pritiskom opšte komercijalizacije, sve više se okreću festivalomaniji, lakoj zabavi emisijama tipa „Chek in“, „Više od ljeta“, dok zapostavljaju poljoprivredu i kontinentalni dio zemlje.

Medijski „patriotizam“ nije puka propaganda društvenih „smjernica“ o razvoju, osobito ne prihvatanje „zdravo za gotovo“ političkih razvojnih deklaracija. Biti patriota u medijima danas u Crnoj Gori znači biti „borac“ za nacionalni, državni, društveni interes u najkonkretnijem smislu i podrazumijeva upornu „bitku“ protiv uskogrudosti, primitivizma, lijenosti i protiv nekulturnog ponašanja u poslovnim odnosima sa svijetom. Mediji, u tom pogledu, moraju odoljeti „teroru“ politike, međustranačkih sukobljavanja, pa i „parlamentarne demokratije“, koji imaju tendenciju da svojim „istinama“ i svojim partikularizmima zamijene mnogostranost i samu suštinu života.

I štampa poput televizije

Štampani mediji, u današnjim opštim i medijskim prilikama, takođe, traže svoj način za opstanak. Nastoje da se izbore za mjesto pod suncem na nemilosrdnom medijskom tržištu.

Neshvatljivo je da, uprkos svemu, opstaje veliki broj novina, listova i magazina. Štampani mediji se u ovom kontekstu „snalaze“ na razne načine. Pozicioniraju se prema političkim opcijama ili sve otvorenije inkliniraju ka profilu medijskih tabloida.

Mediji i u Crnoj Gori, iako nijedan ne nosi oznaku partijskog glasila, prepoznatljivo se svrstavaju uz određene političke opcije, ako ne uz pojedine stranke, a svakako uz političke grupacije (ili frontove).

Neki listovi, na primjer, sa svojom publikom grade, takoreći, odnos „intimnosti“. Oni svojim čitaocima podilaze „očekivanim“, „omiljenim“, politički bliskim tekstovima, a čitaoci im uzvraćaju ne samo redovnim čitanjem, nego i nekom vrstom svojatanja novina kao dijela kućne i porodične intime. Čitati određene novine danas za jedan dio medijske publike postaje stvar ličnog imidža. Očekivanja čitalaca da „njihove“ novine pišu upravo onako kako odgovara njihovim političkim uvjerenjima, „baš kako i oni misle“ i uređivačka politika konkretnog lista se, u određenom slučaju apsolutno poklapaju. Otuda, recimo, značajan broj čitalaca određenog lista, u „svojim“ novinama objavljuje intimnije čitulje, a obavještenja o smrti članova iz svoje porodice i u „tuđem“ listu.

S druge strane, neki štampani mediji, u nastojanju da se održe otvorenije pribjegavaju medijskom profilu tabloida. Takvi listovi, u nekom smislu, postaju „kopija“ komercijalnih televizija, njihova „replika“ u štampanoj verziji. Kao što određene televizije imaju „zabavne“ emisije tipa „Farma“, „Trenutak istine“ i slično, tako ovi listovi donose „lagane priče“ sa personalizovanim sadržajem, ne prezajući da o „zanimljivim“ ličnostima objave i ono što se tiče njihove lične i porodične intime. To se, najčešće, radi po principu - o političkom neistomišljeniku sve najgore, sa motivom političke kompromitacije onih „drugih“.

Javnost, naravno, ima pravo da o javnim ličnostima zna i neke „skrivenne“ aspekte njihovog ličnog identiteta, ali to se ne može činiti na aferaški način, „je li ovo taj i taj, ta i ta“, u nastojanju da se pojedinac javno „zgazi“.

Opšte otvaranje i sveukupna tranzicija crnogorskog društva, nema sumnje, nose sa sobom velike izazove i za medije. Na njih se, međutim, ne može „odgovarati“ lascivnim pričama o pojedincima, nego principijelnim tretmanom društveno relevantnih aspekata ličnosti koje djeluju na javnoj sceni.

Da se ne bi palo u medijski sunovrat, valja se zalagati za visoki standard civilizovanog komuniciranja i dostojanstvo čovjeka i riječi. Makar to djelovalo danas kao iluzija.

O BROJU INFORMBIROVACA SE IPAK ZNALO

Radovan Radonjić

Subject matter of this work is the revealing of certain „secrets“ from the past related to the list of names of prisoners of the Goli Otok concentration camp. Relevance of this topic defies the passing of time. The aim of this text is to warn that in times like those, each attempt to satisfy some ephemeral partial interest by neglecting the essence of things will sooner or later cause permanent damage to the concerned society.

* * *

Neposredan povod za ovaj osvrt jeste spisak imena 16.101 „golotočanina“, koji je nedavno objavljen na blogu „Novi plamen“. U komentaru, kojim je taj čin praćen, kaže se, uz ostalo, da se decenijama „nagađalo o tačnom broju ljudi koji su od 1949. do 1956. prošli kroz logore za informbirovce, što na Golom otoku, što na drugim mjestima“, odnosno da su spekulacije brojem uhapšenih i umrlih bile dio „aktuelnih ideoloških prepucavanja, naročito od sredine osamdesetih na ovamo, kada je Goli otok umnogome poslužio za diskreditovanje čitavog

perioda jugoslovenskog socijalizma“.¹ Kaže se još i to da se „brojka od oko 16 hiljada ljudi u naučnoj literaturi koja je objavljena na ovu temu spominje odavno, ali je smatrana režimskom apologijom surove kampanje protiv hapšenih pripadnika prosovjetske opozicije“.²

Van spora je da publikovanje dokumenata poput ovog - pod uslovom da se radi o etički i pravno utemeljenom postupku - može da bude veoma korisno. Istoriografski izvori ove vrste, naime, bolje ilustruju slike o prošlosti jednog društva i države od bilo kojih „(pri)sjećanja“ ili „rekonstrukcija“. Desi li se, međutim, da se prilikom njihova „iznošenja u javnost“, kao što je to ovdje slučaj, sve uradi bez odgovarajućih, makar i sažetih, objašnjenja o tome ko su bili, i kada su, i kako, nastali informbirovcima, te kada su, od koga, i u čijoj naučnoj literaturi objavljene pomenute brojke o njima, i zašto su, i od koga, te brojke smatrane emanatom „režimske apologije“ – zakonito nastaje novi problem: umjesto popunjavanja praznina u spoznaji predmetne materije dobija se prostor za političke i ine spekulacije, uključujući i razna prevrednovanja istorije. A takvo što je najmanje potrebno u situacijama poput sadašnje, kada duh velikosilske hladnoratovske retorike – u čijoj su kolijevci velikim dijelom odnjihane i neke ključne informbirovske reminiscencije – ponovo želi da zavlada Evropom i svijetom.

Stoga, evo nekoliko „slika“ povodom:

1. Šireg društvenog konteksta u kome se informbirovsština javlja

2. Jugoslovensko-sovjetskog sukoba iz 1948. godine, kao okvira (i uzroka) te pojave

3. Razmjera te pojave, odnosno strukture njenih socijalnih i političkih nosilaca

¹ <http://noviplamen.net/2013/12/25/16000-golotocana-po-spisku/>

² *Isto.*

4. Stepena naučno-teorijske i političke apsolviranosti te pojave - kod nas i u svijetu.³

1.

Jugoslavija je, krajem Drugog svjetskog rata, krećući se dvama paralelnim širokim kolosjecima, punom parom „zakoračila u svijet“.

S jedne strane, zakrvljena, politički, vjerski, nacionalno i svakako drugo duboko podijeljena i unazađena zemlja je, zahvaljujući dramatičnom revolucionarnom prestrojavanju, u neviđeno teškim ratnim uslovima preobraćena u čvrstu federalnu državnu zajednicu sa republikanskim ustrojstvom. Imala je relativno dobru političku formulu za unutrašnje međunacionalne odnose, a vanjskopolitička orijentacija joj je bila u skladu s najprogresivnijim onovremenim svjetskim principima i sadržajima. Zavidan međunarodni ugled temeljila je na poziciji zemljeutemeljivača OUN i članice pobjedničke antihitlerovske koalicije. Na stazi njenog povijesnog kretanja bili su podjednako sopstveni mir, sloboda i nezavisnost i stvaranje uslova za bolji i pravedniji svijet uopšte.

S druge strane, nova vlast nije krila, ni pred svojim građanima, ni od svijeta, čvrstu riješenost da se ono što se tokom rata i revolucije krvlju (s)teklo, (od)brani po svaku cijenu. Milovan Đilas, tako, već 7. novembra 1943. godine poručuje *urbi et orbi*: „Mi ratujemo za svoje vlastito oslobođenje, sve što smo stekli, stekli smo sopstvenim rukama, ali ratujemo zajedno i sa saveznicima i smatramo da je dužnost saveznika da nas pomažu, jer pomažu i svoju vlastitu stvar, a da je stvar nas samih – i jedino

³ To što se u uglu nekih od tih „slika“ može naći i ime autora ovog teksta, posljedica je obima i načina njegovog bavljenja predmetnom materijom. Taj „detalj“ je, jednako kao i odnosne „slike“ u cjelini, podložan kritičkom sudu čitalaca.

nas samih – kako ćemo urediti naše unutrašnje stvari. Tako mi tumačimo Atlantsku povelju“.⁴ Tito će to, u nešto drugačijoj formi, potvrditi u svom govoru na Visu 12. septembra 1944. godine, stavom: „Ako smo mi u sklopu naših velikih saveznika jedna mala zemlja po teritoriji, svojim djelima smo dokazali da je naš narod velik duhom. Bilo bi nam mnogo krivo i ne bismo se s tim mogli pomiriti, kad bi se u ovim danima, u kojima se rješava sudbina pojedinih zemalja, naša zemlja smatrala nečim trećestepenim, kada bi nas držali po strani i kada bi nam drugi krojili košulju. Mi hoćemo da budemo zajedno sa našim saveznicima za stolom gdje će se rješavati sudbina Evrope, pa i naše zemlje. To je naše pravo i mi ćemo pri njemu i ostati“.⁵ Ponoviće to i u svom govoru u Ljubljani 27. maja 1945. godine, ističući da jugoslovenski narodi teže „da budu u svakom pogledu nezavisni“.⁶

Na putu ostvarivanja tako velikih ciljeva i ambicija, međutim, nalazile su se dvije krupne prepreke.

Jedna prepreka proizlazila je iz fakta da su prve poratne godine, umjesto ostvarivanja principa sadržanih u Atlantskoj povelji,⁷ donijele novo dramatično pogoršanje međunarodnih

⁴ Milovan Đilas, *Članci*, Beograd, 1947, str. 99.

⁵ Josip Broz Tito, *Jugoslavija u borbi za nezavisnost i nesvrstanost*, Beograd, 1978, knj. 5, str. 12.

⁶ Tito, *Govori i članci*, Zageb, 1959, knj I, str. 302.

⁷ Riječ je o dokumentu koji su potpisali šefovi SAD i Velike Britanije 14. avgusta 1941. godine, a u septembru iste godine su potpisali predstavnici Belgije, Grčke, Čehoslovačke, Nacionalnog komiteta oslobođenja Francuske, Luksemburga, Holandije, Norveške, Poljske, SSSR-a i Jugoslavije. Dokumentom su utvrđena načela spoljne politike zemalja-potpisnica nakon Drugog svjetskog rata, u kojima se ističe: da se ne prihvataju bilo kakve teritorijalne promjene izvršene suprotno izraženoj volji zainteresovanih naroda; da svi narodi imaju pravo da sami izaberu oblik vladavine u kome žele da žive

odnosa, a time nužno i radikalno smanjenje „manevarskog prostora“ za svaku iole ozbiljniju demokratsku orijentaciju i akciju. Štoviše, oštra i duboka podjela među velikim saveznicima iz antihitlerovske koalicije, utemeljena na ideološki kodovanim blokovskim hegemonističkim rivalitetima, prijetila je mogućnošću izbijanja novog svjetskog rata.

Drugu prepreku su produkovali mnogobrojni naslijeđeni i novostvoreni unutrašnji problemi i iskušenja. Jedan od takvih problema, po implikacijama ravan onim najvećim i najtežim političke i socijalno-ekonomske prirode, odnosio se na psihološko-etičko nasljeđe ogromnog dijela jugoslovenskih građana. Radilo se o tome da je „evropsko klasno društvo“ - kako kaže jedan od učesnika naučnog skupa povodom obilježavanja četrdesete godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a - balkanski prostor od Karantanije do Soluna bilo gurnulo na najniži nivo klasne piramide, izložen najoštrijem ukrštanju fanatičnih interesa i stremljenja velikih svjetskih tvorevina, usljed čega su njegove kvazi više i srednje društvene grupe bile pretvorene „u smjesu“ mekih kičmi, sluganstva, dvoličnosti i cinične neosjetljivosti za vlastite i ine nacionalne i državne interese. Jedino što je na toj podlozi moglo klijeti bili su „goli izdajnici i dotad najbjedniji imperijalistički privjesci“.⁸

i da suverena prava naroda, koja su im silom oduzeta, moraju biti ponovo uspostavljena; da svi narodi moraju imati slobodan pristup trgovini i svjetskim izvorima sirovina, kao i pravo slobodne plovidbe; da poslije pobjede nad nacističkom tiranijom treba uspostaviti mir koji će biti zasnovan na odustajanju od prijetnji silom ili upotrebe sile od strane svih država i osiguran širokim i čvrstim sistemom kolektivne bezbjednosti, u okviru koga moraju biti razoružane sve agresorske snage, a miroljubivim narodima olakšan teret koji predstavljaju troškovi naoružanja (*Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, Beograd, 1998, knj. II, str. 508-509).

⁸ *AVNOJ i savremenost*, Zbornik radova, Sarajevo, 1984, str. 503-504.

Usljed tih dvaju momenata, te podjela izazvanih ratom i revolucijom,⁹ zemljom na početku njenog poslijeratnog „novog puta“ nijesu marširali jedino pobjednici, sa svojom vizijom društvenog i državnog razvoja. Naspram njih, ispunjeno nadom da „priča još nije završena“, nalazilo se više desetina hiljada obuhvaćenih manjim ili većim oružanim grupama, koji su pod budnom paskom, i uz pomoć, izvanjskih „mentora“ i „dobrotvora“, inklinirali suprotnim orijentacijama i solucijama. Zajedno s njima djelovalo je i desetak terorističkih „formacija“ ubačenih sa raznih strana spolja, sa zadatkom da u centralnom dijelu zemlje „dižu bunu“. U oružanim borbama s njima, jedinice Korpusa narodne odbrane su u periodu 1945-1947. godine, ubile 26.947 ustaša, križara, četnika, bjelogardejaca, balista, stranih špijuna i diverzanata, ranile 2.950, a 86.031 zarobile. Nešto kasnije, u periodu 1948-1951. godine, likvidirano je, ranjeno ili zarobljeno još 35.846 takvih lica. Samo tokom 1945-1946.

⁹ O tome u kom smjeru su se te podjele kretale, i što su realno značile, u istoriografiji je zapisano: „Razornu djelatnost razvile su raznovrsne petokolonaške snage – od pojedinih ministara, generala i viših državnih činovnika do ustaša i folksdojčera. U Sloveniji je ban Natlačen, već prvog dana rata, stvorio tzv. Narodni svet, odbijajući učešće komunista u njemu. Poslije faktičkog raspada jugoslovenske države pokušao je da stvori 'samostalnu Sloveniju' pod protektoratom Trećeg Rajha. Potpredsjednik (jugoslovenske) vlade Maček je odmah poslije napada na zemlju napustio vladu i prešao u Zagreb, izjasnivši se protiv otpora (agresoru), a 10. aprila, kada su njemačke trupe ušle u Zagreb i proglašeno stvaranje ustaške marionetske 'Nezavisne Države Hrvatske' (NDH), uputio je poziv hrvatskom narodu da bude lojalan i 'iskreno sarađuje sa novom vlasti'. Crnogorski separatisti i probugarski fašistički agenti u Makedoniji, folksdojčeri i iredentistički raspoloženi Mađari, albanski iredentisti na Kosovu i Metohiji i u zapadnoj Makedoniji razvili su petokolonašku aktivnost, dočekujući trupe agresora kao 'oslobodioc'“ (*Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985, str. 174).

godine, na jugoslovenskim granicama je uhvaćeno 55.053 lica – 31.930 pri pokušaju ilegalnog izlaska iz zemlje, a 23.122 pri pokušaju ilegalnog ulaska u zemlju.¹⁰

Na tu se „bazu“, sa svim velikim problemima koji su iz njenog postojanja emanirali, „nadogradila“ pojava informbirovaca, tj. lica koja su podržala staljinski nasrtaj na zemlju, s proljeća 1948. godine.

Mada formalno zaogruto ideološkim plaštom „jedino ispravne orijentacije u borbi za socijalizam“, faktičko političko pulsiranje informbirovaca, kao opozicije aktuelnoj vlasti, bitno je korespondiralo s osnovnim intencijama navedenih (najvećim dijelom „prozapadno“ orijentisanih) bojovnika. I oni su, naime, baš kao i „prozapadno“ orijentisani „slobodari“ i „demokrate“, činili sve što je do njih da Jugosalvija ne opstane kao slobodna i nezavisna zemlja.

To je razlog zbog kojeg se jugoslovenska drama 1948. godine – ni po obimu, ni po implikacijama – ne može razumjeti ako se nema u vidu i taj momenat. Izvan tog konteksta, i mimo njega, niti je moguće cjelovitije sagledati odnos informbirovaca prema svojoj zemlji, niti pak realno ocijeniti odnos ondašnje vlasti prema informbirovcima.

2.

Udar sa Istoka na Jugoslaviju, s proljeća 1948. godine, došao je kao „gom iz vedra neba“. Imao je karakter nemilosrdnog, pogromaškog pritiska Sovjetskog Saveza i „zemalja narodne demokratije“ na „bratsku Jugoslaviju“ svim sredstvima državne politike, izuzev direktne vojne intervencije (na koju se računalo, s obje strane, sve do druge polovine 1949. godine). Kao takav, iznenadio je, i zbunio, sve u svijetu i u Jugoslaviji. U svijetu, posebno na Zapadu, prilično dugo se mislilo da je u pitanju neka

¹⁰ Dr Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, Beograd, 1985, str. 68-69.

„komunistička porodična ujdurma“, direktno usmjerena protiv kapitalizma, ili, u najboljem slučaju, sračunata na ostvarivanje nekih posebnih interesa istočnog bloka u hladnom ratu koji se ubrzano razbuktavao.¹¹ U zemlji su, pak, mnoge – od običnih građana do najviših partijskih i državnih rukovodilaca – razdirala raspeća između ljubavi prema dojučerašnjem idolu, čijim su pretpostavljenim polidorskim svojstvima nadahnjivali svoju borbu i pregnuća, i odanosti sopstvenom revolucionarnom djelu. Edvard Kardelj, o tome, piše: „Cijela generacija revolucionara koja je bila na čelu narodnooslobodilačkog rata bila je svom svojom svijješću povezana sa Oktobarskom revolucijom i Sovjetskim Savezom. Pored toga, njena se svijest politički i ideološki oblikovala u atmosferi povjerenja u Staljinovu ličnost. Bez obzira na to što smo se i prije rata u mnogo čemu politički i ideološki razlikovali od Staljina, ipak je on u našoj svijesti ostao vodeća ličnost revolucionarnog socijalizma u svijetu. Zato je svaki komunista u tim danima 1948. godine preživljavao ličnu dramu u svom opredjeljenju.“¹² I Tito je priznao da je taj sukob doživio kao „možda najteži“ događaj u životu, kao trenutak u kome mu se rušilo „sve ono u što je vjerovao i na čemu je sam sebe gradio“.¹³

¹¹ Na Zapadu je tada, naime, vladalo uvjerenje da hladnoratovski odnosi nijesu ostavljali prostora za izražavanje autentične politike malih zemalja, tako da bi Jugoslavija u eventualnom ratu između dviju supersila bila na sovjetskoj strani. To uvjerenje nijesu mogle promijeniti procjene pojedinih zapadnih diplomata da bi u takvome sukobu „jugoslovenska vlada najviše voljela poziciju neutralnosti, ukoliko ona bude moguća“ (C. L. Sulzberger, *A long Row of Canles, Memoirs and Diaries 1934–54*, London, 1969, str. 370).

¹² Edvard Kardelj, *Tito na istorijskim prekretnicama*; u: *Tito i Savez komunističke Jugoslavije*, Beograd, 1979, str. 173.

¹³ Josip Broz Tito, *SKJ u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja*, Novi Sad, 1976, str. 48.

Zbunjenost u Jugoslaviji ipak nije dugo trajala, niti je sve podjednako zahvatila. Tito, na primjer, „stanje duha“ tim povodom u najvišem rukovodstvu zemlje, ovako opisuje: „Kad je došao prvi napad na našu zemlju, u prvom pismu CK SKP(b) našem Centralnom komitetu, nemojte misliti da smo mi laka srca prešli preko toga i jednostavno kazali: 'Nećemo da vas slušamo'. Ne, mi smo se duboko zamislili nad tim pismom i bili zaprepašćeni njegovom neistinitom sadržinom. Ali, poslije našeg odgovora, za koji mislim da... je bio pravilno postavljen, došlo je drugo, još gore pismo. Nas je to još više učvrstilo u uvjerenju da se ovdje radi o mnogo gorim stvarima nego što su one koje se, zapravo, u pismima navode. Treće pismo bilo je već dovoljno jasan dokaz da oni koji nas tako nepravilno kritikuju nemaju za cilj ono što stoji u pismu, već im to samo služi kao sredstvo da postignu drugi cilj – da našu zemlju stave u potčinjen položaj, da od naše zemlje stvore jednu sebi potčinjenu pokrajinu. A to mi nijesmo mogli dozvoliti.“¹⁴

No, jedno je bilo odlučiti se na otpor hegemoniji, a drugo istrajati u odbrani prava na slobodu i samostalnost. Pogotovu, kad se ima u vidu:

- da raniji otpori spolja i unutra novom društvenom poretku, i uopšte stabilizaciji zemlje, nijesu bili sasvim slomljeni;
- da su procesi njene socijalno-ekonomske, političke i svake druge „tranzicije“ iz prilično zaostale, u biti polufeudalne zemlje u „narodnu demokratiju“, tj. društvo i državu sa posve drugačijim vizurama svijeta i života od ranijih, bili po sebi veoma složeni i protivrječni, a uz to i bitno zavisni od pomoći sa strane;
- da je nova dilema - prihvatiti Staljinove ocjene (i namjere) ili ostati uz rukovodstvo svoje zemlje – povećala broj obeshrabrenih, dezorijentisanih ili na drugi način izdvojenih iz kolone graditelja novog društva saobrazno započetom kursu.

¹⁴ Tito, *Iz govora u Topoli, 1. oktobra 1949. godine*, „Borba“, Beograd, 30. jun 1988, str. 1.

Prekid ekonomskih odnosa sa istočnoevropskim socijalističkim zemljama ogromno je povećao unutrašnje ekonomske, socijalne i druge teškoće. Plan industrijalizacije zemlje bio je značajno redukovan i produžen, a sopstvena industrija je postala jedini oslonac, čak i za naoružanje i vojnu opremu. Usljed usmjeravanja investicija u industriju, kao i zbog dviju uzastopno sušnih i nerodnih godina, poljoprivredna proizvodnja je 1950. godine bila niža za 28 indeksnih poena nego prethodne. To je, lančano, izazvalo pad proizvodnje u nekim industrijskim granama i ogromnu oskudicu u hrani. Otvaranje novih puteva, pruga i rudnika nije trpjelo odlaganje, a morala se vršiti vojna mobilizacija i priprema stanovništva za odbranu zemlje od agresije koja je prijetila. Potrebe za novim angažovanjima i naprezanjima ljudi stalno su se uvećavale, a kod mnogih su ekonomski i drugi motivi za to slabili. Bila je dovedena u pitanje reproduktivna sposobnost stanovništva.

Sliku stanja u zemlji i oko nje, tokom kampanje pritiska sa Istoka, dopunjavali su i „detalji“:

- „Od zapadnog kraja Mađarske do juga Bugarske i duž granica sa Albanijom bile su prekinute sve vrste veza između nas i naših susjeda... Sve što je ostalo bili su samo granični incidenti, sukobi, mrtvi kao žrtve, ranjenici.“¹⁵ Na jugoslovenskim granicama prema Istoku zabilježeno je 7.877 incidenata, u kojima je izgubilo živote oko 2.000 jugoslovenskih građana.¹⁶

- Među 498 sovjetskih civilnih i vojnih stručnjaka, koliko ih se do 1948. godine nalazilo u Jugoslaviji, bilo je 89 oficira obavještajne i kontraobavještajne službe, koji su, zajedno sa agentima iz drugih socijalističkih zemalja, uspjeli da zavrbuju veliki broj građana.¹⁷ Kao posljedica toga, u zemlji je u periodu 1948-1949.

¹⁵ Edvard Kardelj, *Sećanja*, Beograd, 1980, str. 108-109.

¹⁶ *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*, Priredili Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, Beograd, 1985, str. 693.

¹⁷ Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 224.

godine bilo na odgovarajući način uključeno u obavještajni rad za interese službi istočnoevropskih zemalja 9.322 lica. Njih 1.932 ili 20,6% bili su jugoslovenski građani, dok su ostali bili regrutovani iz redova bivših ruskih građana (emigranata), bjelogardejaca i drugih.¹⁸

- Nije sjedelo skrštenih ruku ni oko 5.000 političkih emigranata iz Jugoslavije, koliko ih je bilo u istočnoevropskim zemljama, zajedno sa licima koja su se tamo zatekla u trenutku izbijanja sukoba.¹⁹ Njima je na usluzi, za političku djelatnost protiv svoje zemlje, bilo 98 propagandnih centara: u Sovjetskom Savezu – 35, u Mađarskoj – 12, u Bugarskoj – 17, u Albaniji – 9, u Rumuniji – 13 i u Čehoslovačkoj – 12.²⁰ O razmjerama djelatnosti tih centara govore podaci da su, na primjer, radio-stanice Moskve, Varšave, Praga, Budimpešte, Bukurešta, Temišvara, Sofije, Tirane i „Slobodne Jugoslavije“ (koja je radila u Bukureštu), tokom 1952. godine imale ukupno 25.298 emisija namijenjenih jugoslovenskim slušaocima (prosječno 69,3 emisije dnevno), koje su trajale 11.207 sati (prosječno 30,7 sati dnevno). Sličnu propagandu vršili su i organi istočnoevropskih komunističkih partija: *Pravda*, *Rude pravo*, *Szabad nép*, *Scanteia*, *Rabotničko delo*, *Tribuna Lydy*, *Zeri i populit* – koji su, na primjer, samo u toku avgusta, septembra i oktobra 1949. godine objavili 844 članka, vijesti i karikature protiv KPJ i Jugoslavije. Ovima su u tom poslu predano pomagali i listovi jugoslovenske informbirovske emigracije: *Nova borba* – izlazila u Pragu i imala tiraž 10-12.000 primjeraka; *Za socijalističku Jugoslaviju* – izlazio u Moskvi u oko 10.000 primjeraka; *Pod zastavom internacionalizma* – izlazio u Bukureštu u oko 8.000 primjeraka; *Za pobjedu* – izlazio u Varšavi; *Naprijed* – izlazio u

¹⁸ Dr Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, str. 49-50.

¹⁹ *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*, str. 713.

²⁰ Tito, *Govori i članci*, knj. VI, str. 255.

Sofiji na makedonskom i srpskohrvatskom; *Za slobodu* – izlazio u Tirani; *Za ljudsko zmago* i *Slovenski borec* – izlazili u Budimpešti na slovenačkom jeziku, kao i list *Mladi revolucionar* koji je izlazio u Pragu.²¹

Tako formirana informbirovska opozicija, najčešće, nije ostajala samo na tome da žestokim propagandnim radom protiv aktuelnog rukovodstva dokaže odanost „centru“. Nijesu izostale ni njene sabotaže planskih zadataka i uopšte poslova koje je inicirala nova vlast, ni diverzantsko-terorističke akcije, ni pokušaji da se odmetništvom naoružanih grupa izvrše pripreme za „novi ustanak“.²² Najodaniji Staljinovom diktatu su, samostalno ili u dosluhu sa stranim obavještajnim službama, pokušali da formiraju „novu KPJ“, odnosno njena „centralna rukovodstva“ u svim jugoslovenskim republikama. Do kraja 1949. godine u Crnoj Gori, Sloveniji i Hrvatskoj bili su formirani pojedini „sreski komiteti“ i druga niža (lokalna) rukovodstva u takozvanom lančanom nizu.²³ Teorijske premise i idejne refleksije orijentacije i akcije te „političke strukture“ ukrštale su se sa izrazima trenutnih nezadovoljstava i kritičkim raspoloženjima dobronamjernih. Njihovo rušilačko nasrtanje na nezavisnost zemlje i njenu slobodu, prijetilo je da sobom povuče i dio ovih potonjih. Da bi se zaustavilo prvo i preduprijedilo drugo, moralo se brzo i efikasno reagovati.

Više momenata je doprinijelo da ta reakcija, kao ni u odnosu na neke druge stvarne ili pretpostavljene protivnike nove vlasti, ni prema informbirovcima ne bude uvijek ni dovoljno selektivna, ni

²¹ Dr Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, str. 101-104.

²² Radi pomoći „domaćim snagama“ u tom „poduhvatu“, u Jugoslaviju je iz istočnoevropskih zemalja do kraja 1952. godine ubačeno 713 naoružanih informbirovskih emigranata, koji su u oružanim sukobima, na granici i u zemlji, ubili i ranili više desetima građana (*Isto*, str. 105).

²³ *Isto*, str. 93-94.

lišena elemenata bezobzirnosti. Tako, u datoj situaciji, objektivno, sve i da se htjelo, nije bilo lako, u svakom pojedinačnom slučaju, pravovremeno i tačno procijeniti će prestaje slobodna društvena kritika, a počinje svjesna opstrukcija na liniji informbirovskih opredjeljenja. Pokazalo se i da sklonost „odgovornih“ ka precjenjivanju autoriteta i efikasnosti političkih sredstava, pa čak i ogođenog nasilja, u rješavanju društvenih pitanja, uključujući i ona idejne i teorijske naravi, nije bila samo babuvistički i staljinistički „specijalitet“, već neka vrsta „opšteg mjesta“ u toj vrsti društvenih promjena. Konačno, novi „gzistencijalni grč“, stvoren psihozom neizvjesnosti kako će se pozicioniranje u nastalom sukobu odraziti na ličnu „perspektivu“, učinio je da mnogi njegovi akteri „s prave strane“ pokažu koliko je Makijaveli bio u pravu kad je ljude opisao kao nepostojane, prijetvorne, lakome na dobit i uopšte spremne na sve niskosti da bi ostvarili svoje sebične ciljeve i ambicije. I to je jedan od razlog što je među onima koji su „po IB liniji“ došli na udar vlasti bio prilično visok procenat objektivno i subjektivno nedužnih.²⁴

3.

Ivo Banac, profesor na Kolumbija univerzitetu, u svojoj studiji *Sa Staljinom protiv Tita*, na temu rasprostranjenosti informbirovštine i strukture njenih nosilaca piše: „Stare su procjene (o broju informbirovaca – R. R.) pretežno proizvod raskola. Danas znamo da su bile ili pogrešne ili varljive. Na jednom seminaru za novinare 1975, Jure Bilić, tada sekretar Izvršnog komiteta CK SKJ, naveo je da je u toku suboba bilo registriranih 54.000 kominformovaca. A u augustu 1983. Radovan Radonjić, profesor političkih nauka na Univerzitetu u Titogradu i jedan od vodećih crnogorskih komunisti, objavio je prvu potpuno novu statistiku o kominformstvu, koja je unesena u onaj dio nove službene *Historije SKJ* (1985) koji

²⁴ Procjenjuje se da je među tzv. informbirovcima takvih bilo više od 40%.

je on pripremio;²⁵ te je podatke takođe unio u svoju monografiju o kominformskom fenomenu.²⁶ Radonjićevi nalazi, u kojima se navode 55.663 registrirana i 16.288 zatvorenih ili osuđenih kominformovaca, prikazani su na tabelama 2. i 3.“²⁷ U nastavku, profesor Banac, na više stranica, analizira i vrjednosno prosuđuje navedene tabele preuzete iz studije *Izgubljena orijentacija*. Pri tome se poziva i na drugo izdanje Radonjićeve knjige *Sukob KPJ sa Kominiformom i društveni razvoj Jugoslavije (1948-1950)*, objavljene u Zagrebu 1976. godine.

Inače, tekst dijela studije *Izgubljena orijentacija*, koji se odnosi na predmetnu temu (str. 71-81), najkraće izložen, nudi sljedeće podatke:

²⁵ U Istoriju SKJ naveden je samo broj ukupno hapšenih informbirovaca (16.312), koji je za 24 lica veći od broja navedenog u *Izgubljenoj orijentaciji* (16.288), kao i to da se među hapšenima nalazilo: 12 učesnika oktobarske revolucije, 36 španskih boraca, 268 predratnih članova Partije, 1.673 nosilaca „Partizanske spomenice 1941“, 2.300 oficira, podoficira i službenika Jugoslovenske armije, 1.618 pripadnika organa unutrašnjih poslova, 23 savezna i republička ministra, 99 pomoćnika ministara, te 36 saveznih poslanika (*Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, str. 371).

²⁶ Riječ je o studiji *Izgubljena orijentacija*, objavljenoj u Beogradu 1985.

²⁷ „The old estimates were largely a product of the split. We now know that they were either wrong or misleading. At a seminar for journalists in 1975 Jure Bilić, then secretary of the KPJ CC executive committee, noted that in the course of the conflict there were 54,000 registreed Cominformists. And in August 1983, Radovan Radonjić, professor of political science at the University of Titograd and a leading Montenegrin Communist released the first of completely new Cominformist statistics, which were incorporated in Radonjić's portions of the new official party history (1985) and his simultaneous monograph on the Cominformist phenomenon. Radonjić's findings, which cite 55,663 registered and 16, 288 arrested or sentenced Cominformists, are presented in Tables 2 and 3“ (Ivo Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist Spisltis in Yugoslav Communism*, New York, 1988, str. 148-149).

- Do 1963. godine, do kada je takva evidencija vođena, u Jugoslaviji je registrovano 55.663 lica koja su djelovala sa pozicija Informbiroa, ili su bila „evidentirana“ kao sumnjiva u tom pogledu, što je činilo 0,32% ukupnog broja njenih građana.

- Informbirovce su „strukturno“ činili: 5.081 radnik, 5.626 zemljoradnika i 4.008 studenata i đaka, 21.880 učesnika narodnooslobodilačkog rata i revolucije (od čega 1.673 nosilaca „Partizanske spomenice 1941“), 4.153 pripadnika Jugoslovenske armije (u aktivnoj službi), 2.616 članova raznih tijela i rukovodstava KPJ/SKJ, 1.722 pripadnika organa unutrašnjih poslova i 1.189 funkcionera i članova skupština društveno-političkih zajednica i njihovih tijela.

- Informbirovci nijesu fenomen karakterističan samo za neki od djelova zemlje, već se javljaju više-manje na cijelom jugoslovenskom prostoru, tako da ih je od ukupnog broja evidentiranih bilo: u Bosni i Hercegovini - 4.543 ili 8,16%; u Crnoj Gori - 5.007 ili 8,99%; u Hrvatskoj - 6.953 ili 12,49%; u Makedoniji - 2.662 ili 4,78%; u Sloveniji - 943 ili 1,68%; u Srbiji - 28.661 ili 51,49%; na Kosovu - 1.514 ili 2,72% i u Vojvodini - 5.389 ili 9,68% .

- Različit je bio i broj ovih lica prema broju stanovnika republika i pokrajina. Najviše registrovanih informbirovaca (28.661) bilo je u Srbiji (bez pokrajina). Oni su činili više od polovine (51,49%) ukupnog broja informbirovaca u Jugoslaviji. Njihov udio u ukupnom stanovništvu Srbije (bez pokrajina) iznosio je, međutim, svega 0,63%. Taj procenat je bio dvostruko veći nego u Jugoslaviji (0,32%) i bilo kojoj drugoj republici (Hrvatska - 0,18%, Makedonija - 0,20%, Slovenija - 0,06% ukupnog stanovništva) ili pokrajini (Kosovo - 0,17%, Vojvodina - 0,30% ukupnog stanovništva), osim u Crnoj Gori. Broj tih lica u Crnoj Gori (5.007) bio je u apsolutnim relacijama pet i po puta manji nego u Srbiji, i ispod onog u Hrvatskoj (6.953) i Vojvodini (5.389). No, u relativnom iznosu, činio je 1,16% ukupnog

stanovništva Crne Gore, što je bilo dva puta više nego u Srbiji (0,63%) i skoro četiri puta više nego u Jugoslaviji (0,32%).

- Informbirovci, takođe, nijesu predstavljali fenomen imanentan samo jednoj ili nekim nacijama u Jugoslaviji. Naprotiv, njihov nacionalni milje bio je veoma raznovrstan: činili su ga pripadnici dvadeset jednog naroda i narodnosti, od kojih osamnaest evropskih i po jedne iz Afrike, Azije i Latinske Amerike. Kao ni republičko-pokrajinska, ni nacionalna pripadnost informbirovaca nije bila ujednačena. U strukturi hapšenih, osuđivanih od strane redovnih i vojnih sudova ili upućivanih na društvenokorisni rad (a takvih je ukupno bilo 16.288 i jedino za njih je utvrđivana nacionalna pripadnost), najviše je bilo Srba - 7.235 ili 44,41% od ukupnog broja tih lica. Poslije Srba najzastupljeniji su bili Crnogorci - 3.349 ili 21,13% i Hrvati - 2.588 ili 15,88% od ukupnog broja ovih lica u Jugoslaviji. Makedonaca je bilo 833 ili 5,42%, Slovenaca - 556 ili 3,41%, Albanaca - 436, ili 2,67%. Više od jednog procenta u ukupnom broju hapšenih i kažnjavanih „po IB liniji“ činili su Bugari - 251 lice ili 1,54% i Mađari - 244 lica ili 1,49%. U kategoriji „nepoznato“ bilo je 202 lica ili 1,24%. Ostale (Čehe, Austrijance, Ruse, Italijane, Rumune, Turke, Francuze, Jugoslovene, Poljake, Rusine, Grke, Egipćane, Brazilce i „neopredijeljene“) činila je grupacija od 454 lica, ili 2,78%.²⁸

- Među hapšenim i kažnjavanim informbirovcima relativno je najviše bilo Crnogoraca - 3.439, ili 0,73% svih Crnogoraca koji su tada živjeli u Jugoslaviji.²⁹ Učešće Crnogoraca u

²⁸ Iako se zasniva na podacima koje su dala odnosna lica, ova podjela je relativno tačna. Muslimani su se tada izjašnjavali kao Srbi, Hrvati, Crnogorci ili „neopredijeljeni“. I mnogi Albanci u Crnoj Gori tada su se izjašnjavali kao Crnogorci.

²⁹ Znatan dio Crnogoraca-informbirovaca živio i radio izvan Crne Gore. Takvih je među hapšenim i kažnjavanim „po IB liniji“ bilo 1.422, ili 40,79% od ukupnog njihovog broja.

ukupnoj jugoslovenskoj populaciji iznosilo je 2,72%, a u strukturi hapšenih i kažnjavanih informbirovaca 21,13%, ili 7,76 puta više. Srbi su u toj strukturi bili zastupljeni znatno manje od Crnogoraca, ali više od bilo kog drugog jugoslovenskog naroda. Njihov udio bio je za 2,8 indeksnih poena veći od udjela Srba u jugoslovenskoj populaciji, a iznosio je 0,10% svih Srba u Jugoslaviji. Učešće Hrvata u toj strukturi bilo je za 7,57 indeksnih poena manje od njihovog učešća u jugoslovenskoj populaciji, i činilo je 0,06% svih Hrvata u Jugoslaviji. Makedonci su imali približno isto učešće u toj strukturi (5,52%) i jugoslovenskoj populaciji (5,37%) i činili su 0,09% ukupnog njihovog broja u Jugoslaviji. Učešće Slovenaca u jugoslovenskoj populaciji (8,74%) bilo je za 5,33 indeksnih poena veće nego u strukturi hapšenih i kažnjavanih informbirovaca. Samo 0,03% Slovenaca bilo je hapšeno i kažnjavano zbog informbirovskih opredjeljenja. Relativno učešće pripadnika pojedinih narodnosti koje žive u Jugoslavija u strukturi hapšenih i kažnjavanih informbirovaca bilo je iznad učešća pripadnika svih jugoslovenskih naroda, izuzev Crnogoraca. Tako na primjer, procentualno učešće Bugara u ovoj strukturi bilo je 4,4 puta više od učešća stanovnika bugarske narodnosti u jugoslovenskoj populaciji, a iznosilo je 0,40% svih Bugara u Jugoslavija. Iza njih su bili Česi i Italijani, čije je učešće u pomenutoj strukturi iznosilo 0,18%, odnosno 0,16% od ukupnog broja pripadnika tih narodnosti u Jugoslaviji itd. (Vidi tab. 1).

Tabela 1.

NACIONALNA PRIPADNOST HAPŠENIH I KAŽNJAVANIH³⁰

Prosjek u periodu 1948-1963

1	2	3	4	5	4:2
Nacija	Uk. up. br.	%	Uk. hap. i kaž.	%	%
Jugoslavija	17,250.000	100	16288	100	-
Srbi	7,176.665	41,60	7.235	44,41	0,10
Hrvati	4,039.106	23,41	2.588	15,88	0,06
Slovenci	1,509.312	8,74	566	3,41	0,03
Makedonci	927.828	537	883	5,42	0,09
Crnogorci	469.768	2,72	3.439	21,13	0,73
Muslimani-Jug.	890.938	5,76	-	-	-
Albanci	832.595	4,28	436	2,67	0,05
Mađari	500.430	2,90	244	1,49	0,05
Turci	140.459	0,81	7	0,04	0,004
Slovaci	85.030	0,49	-	-	-
Italijani	52.595	0,30	87	0,53	0,16
Rumuni	62.478	0,36	22	0,13	0,03
Bugari	61.882	0,35	251	1,54	0,40
Česi	34.673	0,20	63	038	0,18
Ost. i nepozn.	149.116	0,86	202	1,14	0,13

³⁰ Muslimani kao nacionalna kategorija uvedeni su u popis 1961. godine. U popisu iz 1948. godine postojala je kategorija „muslimani - nacionalno neopredijeljeni“. U popisu iz 1953. godine postojala je kategorija „Jugosloveni - neopredijeljeni“. Takvih kategorija među hapšenim i kažnjavanim informirovcima nije bilo.

- Informbirovština se kao ideološka i politička orijentacija javlja s proljeća 1948. godine i, posmatrana sa stanovišta kretanja broja hapšenih i zatvaranih njenih socijalnih i političkih nosilaca, pulsira do kraja 1953. godine (Vidi tab. 2).

Tabela 2.

**GODINE HAPŠENJA I KAŽNJAVANJA
INFORMBIROVACA**

Godina	Br. hapš. i kažnj.	%
UKUPNO	16.288	100
1948.	501	3,07
1949.	6260	38,43
1950.	3.019	18,53
1951.	3.550	21,79
1952.	1.407	8,63
1953.	526	3,22
1954.	169	1,03
1955.	96	0,58
1956.	65	0,39
1957.	17	0,10
1958.	208	1,27
1960.	30	0,18
1961.	2	0,01
Nepoznato	380	2,33

- Hapšenim informbirovcima su izricane različite kazne. Tako, od njih 16.288 sudski je bilo kažnjeno 4.392, ili 26,96%, dok je administrativnom mjerom upućivanja na društveno-korisni rad bilo obuhvaćeno 11.211, ili 68,82%. (Vidi tab. 3).

Tabela 3.

VRSTE KAZNI INFORMBIROVACA

Vrsta kazne	Broj kažnj.	%
Administr. kazna	11211	68,82
Sudska kazna	4392	26,96
Posebna ustanova	685	4,20
UKUPNO	16.288	100

Pri tome, izjašnjavanje za Rezoluciju Informbiroa ili na drugi način izraženo opredjeljenje za politiku koju je ona implicirala, ukoliko je bilo praćeno organizovanim neprijateljskim radom, uključujući i povezivanje sa stranim obavještajnim službama, kvalifikovano je kao krivično djelo izdaje naroda i države i kažnjavano je kaznama zatvora. Administrativne kazne su po pravilu bile znatno kraće od sudskih, a njihova gornja granica iznosila je dvije godine.

Od 16. 288 hapšenih, osuđivanih od strane redovnih i vojnih sudova, ili upućivanih na društveno-korisni rad, njih 343, ili 2,10%, umrlo je na izdržavanju kazne, usljed bolesti ili zbog torture kojoj su bili izlagani tokom istražnog postupka.

Nijedan informbirovac za svoju političku djelatnost nije osuđen na smrt.³¹

³¹ Više o tome, u: Radovan Radonjić, *Ostrovi i kamenolomi*, Skopje, 1989, str. 235.

- Teritorijalna i nacionalna pripadnost informbirovaca uslovi-
la je potrebu da se na suzbijanju njihove djelatnosti angažuju
političke organizacije i odgovarajuće službe svih republika i po-
krajina. Najveći udio u hapšenju tih lica imala je odgovarajuća
služba (KOS) u Jugoslovenskoj armiji. Ona je uhapsila 3.678
lica, ili 22,58% od ukupnog njihovog broja u Jugoslaviji. Slijede
službe bezbjednosti u Srbiji - 2.982 ili 18,30%, u Hrvatskoj -
2.099 ili 12,88%, u Bosni i Hercegovini - 2.056 ili 12,63%, u
Crnoj Gori - 1.798 ili 10,03% itd. (Vidi tab. 4).

Tabela 4.

ORGANI KOJI SU HAPSILI KOMINFORMISTE

Organ	Broj hapšenih	%
UKUPNO	16-288	100
UDB FNRJ	1-250	7,67
UDB Srbije	2.982	1830
UDB Hrvatske	2.099	12,88
UDB Slovenije	358	2,19
UDB Makedonije	629	3,86
UDB Crne Gore	1.798	10,03
UDB za g. Beograd	1.117	6,85
UDB BiH	2.056	12,62
Ostali organi i nepozn.	321	1,97
KOS JNA	3.678	2238

- Različit je bio i odnos hapšenih i osuđivanih prema broju ukupno evidentiranih informbirovaca u republikama i pokrajinama. Relativno najviše uhapšenih i osuđivanih bilo je u Sloveniji - 562, ili 59,59% svih evidentiranih informbirovaca u njoj. Taj odnos je bio gotovo dvostruko veći od jugoslovenskog, koji je iznosio 29,26%. U Bosni i Hercegovini je hapšeno i osuđivano 48,84% svih evidentiranih informbirovaca, u Crnoj Gori 41,22%, u Hrvatskoj 33,62%, u Vojvodini 33,23%, na Kosovu 29,26%, u Makedoniji 28,73% i u Srbiji 21,30%.³²

Proces „evidentiranja“ i „procesuiranja“ osumnjičenih kao pobornika informbirovske ideologije i politike završen je uglavnom sredinom 1956. godine. Nakon toga, akcije te vrste vođene su samo „od slučaja do slučaja“, zavisno od pokušaja nekih informbirovskih grupa iz inostranstva da stvore svoje „filijale“ u zemlji. Potonja akcija te vrsta odnosila se na učesnike tzv. Barskog kongresa (nove) KPJ, aprila 1974. godine.³³

4.

O informbirovcima, nevoljama društva koje je donijela njihova pojava i njihovim nevoljama zbog načina na koji su evidentirani i procesuirani, poodavno se zna puno toga, a od prije više od tri decenije – sve, ili gotovo sve.

U tom smislu, valja podsjetiti i na sljedeće.

Prvo. Od momenta otvorenog priznanja sovjetsko-jugoslovenskog sukoba, do čega je došlo usvajanjem *Rezolucije Informbiroa o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije*, 28. juna 1948. godine, Jugoslavija nije zadržala na režimu „sekretno“ nijedan važniji dokument koji se odnosio na tu problematiku. Štoviše, dan nakon usvajanja te Rezolucije objavila ju je u cjelini beogradska „Borba“, s tim što je njen sadržaj prenesen

³² Dr Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, str. 70-81.

³³ *Isto*, str. 151-186.

i u udarnim radio-emisijama. Zajedno s Rezolucijom objavljena je i Izjava CK KPJ data povodom njenog donošenja. Isto je urađeno i s pismima CK KPJ i CK SKP(b), koja su prethodila donošenju Rezolucije. Rad Petog kongresa KPJ, održanog krajem jula 1948. godine, na kome je dominirala problematika sukoba, takođe je u cjelini bio otvoren za javnost. Riječju, od nastanka sukoba gotovo da nije bilo tajne o bilo kom njegovom aspektu. Otuda, na primjer, i odluka Ministarstva inostranih poslova FNRJ, 1951. godine, da objavi *Bijelu knjige o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Rumunije, Bugarske, Mađarske i Albanije prema Jugoslaviji*. Čak su, s izvjesnim zakašnjenjem, objavljeni i stenogrami sa sjednica Centralnog komiteta KPJ 1948-1952. godine.

Drugo. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je na svojoj sjednici od 4. juna 1951. godine, povodom sukoba, javno saopštio i ovo: „Od Rezolucije Informbiroa do danas naše vlasti su uhapsile 8.403 lica zbog neprijateljskog rada na liniji Informbiroa. Sva ta lica su osuđena po administrativnom postupku na društveno-koristan rad. Od toga broja do danas je pušteno na slobodu 3.718 lica. Od lica puštenih na slobodu, ponovo je uhapšeno 1,2 procenata zbog neprijateljskog rada poslije puštanja.“³⁴ Na tom skupu su kritikovane krupne greške i odstupanja od zakona u procesu ispitivanja odgovornosti lica evidentiranih „po IB liniji“,³⁵ odnosno u postupcima partijskih i državnih organa kod izricanja kazni i primjeni prema tim i drugim licima raznih represivnih mjera.³⁶ Tada izrečene osude

³⁴ *Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*, str. 514.

³⁵ Od takvih slučajeva Tito se, na sjednici CK KPJ, 4. juna 1951. godine, „za kosu hvatao“, pitajući se što se to dešava s ljudima: „Jesu li oni neprijatelji ili su izašli iz takta usljed prenapornog rada“ (*Isto*, str. 569).

³⁶ Na pomenutoj sjednici CK KPJ, takođe je konstatovano: „Došlo je do takvih apsurdna da neki sreski partijski ili privredni organ kome se sviđalo neko

bitno su uticale na „promjenu kursa“ prema informbirovcima, i drugim licima koja su se nalazila na udaru organa vlasti, u smislu da su uslijedile odluke o strogom poštovanju zakonitosti u izricanju kazni, odnosno o zabrani svih postupaka „ubjeđivanja“ i „prevaspitavanja“ koji dovode u pitanje moralni integritet ljudi. Vršene su i neke sudske rehabilitacije.³⁷

Treće. Faktički, već od 1948. godine, kada je Miško Kranjc počeo da piše svoj roman *Izgubljena vera*, u jugoslovenskoj književnosti je na razne način prisutna tematika posvećena jugoslovenskom iskušavanju staljinizma. Romani: Jare Ribnikar *Nedovršeni krug* (1954), Čeda Vulevića *Razvođe* (1968) i *Povratak predaka* (1976), Dragoslava Mihailovića *Kad su cvetale tikve* (1968), Slobodna Selenića *Pismo-glava* (1970), Dragana Nikolića

imanje, neka kuća ili neko dvorište – traže da se taj vlasnik uhapsi i strpa u zatvor, i to samo zato što im se sviđalo njihovo imanje i što su to imanje, možda, htjeli priljepiti zadruzi“ (*Isto*, str. 572).

³⁷ Eklatantnom u tom smislu smatra se revizija tzv. dahauskih procesa, iz aprila 1948. godine, u kojima je grupa predratnih komunista i španskih boraca, bivših logoraša u nacističkim logorima Dahau i Buhenvald, optužena za saradnju sa Gestapoom, a zatim i za poslijeratno špijuniranje, štetočinstvo i sabotaze. Vojni, a zatim i okružni sud u Ljubljani, na ukupno devet krivičnih procesa, osudio je 31 lice – jedanaest prvooptuženih osuđeno je na kaznu smrti i pogubljeno (još tri lica su izgubila život u toku istrage), a dvadeset lica je osuđeno na kazne zatvora. Optužbe su, međutim, kako se kasnije pokazalo, bile neosnovane i svi osuđeni na ovim procesima su naknadno (1971-1976) krivično-pravno rehabilitovani (*Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, str. 371). Koliko je poznato, uprkos potrebi za tim činom, odnosno insistiranjima da se on izvrši, nije bilo ni sudskih ili drugih oficijelnih revizija u slučajevima neosnovano optuženih i sudski i na druge načine kažnjavanih po „liniji IB-a“. Kolektivne „amnestije“, proizašle iz manipulativnih političkih potreba trenutka, za kakvom je, na primjer, posegla Skupština Cre Gore prije četvrt vijeka, tu ne spadaju.

Dim (1971), Magde Simin *Pomračenja* (1972), Svete Lukića *Vodeni cvetovi* (1976), Mirka Kovača *Vrata od utrobe* (1978), Eriha Koša *U potrazi za Mesijom* (1978), Pavla Ugrinova *Zadat život* (1979), Ferda Čuline *Nemi orkestar* (1981), Koleta Čašula *Maske* (1981), Branka Hofmana *Noć do jutra* (1982), Žarka Komanina *Prestupna godina* (1982), Milana Mučibabića *Kamen i Pepeo* (1982), Vitomila Zupana *Levitani* (1982), Vladimira Jovičića *Bio jednom jedan čovek* (1982), Ivana Ivanovića *Arizani* (1982), Joza Laušića *Bogumil* (1982), Pavla Pavličića *Slobodan pad* (1982), Stjepana Vukušića *Ukradene blagosti* (1982) – uprkos teškoća na koje su nailazili kod recenzija, a u nekim slučajevima i veoma dugog čekanja na objavljivanje ili čak zabrana - osvijetlili su, i osjenčili, sa svih strana, sve (ne)ljudsko u jugoslovenskim ideološko-političkim i psihološko-etičkim turbulencijama pokrenutim olujnim udarom sa Istoka 1948. godine. Tome su doprinijela i djela koja se tom problematikom bave uzgredno ili u kontekstu nekih drugih tema, poput: *Sibirskog pečata* Vlada Oreškog i Milana Nikolića (1982), *Strašnog buđenja* Slobodana Puljevića (1982), *Kruga Meše Selimovića* (1983), *Vere i zavere* Aleksandra Tišme (1983) i *Divljih godina* Branka Svilara (1983).

Četvrto. Stopama „lijepe književnosti“ krenula je i stručno-naučna literatura. Već od druge polovine 1949. godine sukob je predmet ozbiljnih naučno-teorijskih analiza domaćih i stranih autora, koje se promptno objavljuju u listovima, časopisima i drugim publikacijama.³⁸ Izvjestan udio u svemu tome – zašto ne

³⁸ Na kom su naučnom nivou ta objašnjenja bila govori činjenica da su tekstovi objavljeni u dnevniku „Borba“ i časopisu „Komunist“ tokom 1949-1950. godine (po)nudili najviše do sada ostvarene domete u spoznaji suštine i smisla, odnosno uzroka i implikacija sovjetsko-jugoslovenskog sukoba iz 1948. godine. Validnu ilustraciju tih analiza, kad je na primjer o informbirovštini u Crnoj Gori riječ, nudi tekst pod naslovom CRNOGORSKA 1948, objavljen u „Matici“ (Podgorica), br. 1, 2000, str. 209-226.

reći – imao je i autor ovog teksta. Tri izdanja njegove doktorske disertacije na temu sukoba i njegovih implikacija po društveni razvoj Jugoslavije, odbranjene u Beogradu, oktobra 1973. godine, imala su zapaženo mjesto u domaćoj i svjetskoj naučnoj literaturi. Slično je bilo i sa drugim njegovim istraživanjima te materije, datim na uvid javnosti desetak godina prije kraja druge jugoslovenske države. Javno date ocjene o tome glase: „Izučavanje Informbira i prelomne 1948. godine, u centru pažnje Radonjićevog naučnog rada nalaze se već petnaest godina i knjige, koje je do sada o tome objavio, veliki su doprinos upoznavanju cjeline o događajima koji su tada izuzetno zainteresovali svijet.“³⁹ Ocjena, pak, za njegove analize fenomena Goli otok, takođe javno saopštena, glasi: „Tumačenja Radovana Radonjića unose neki red u kompleks mišljenja o onom što je Goli otok bio u konkretnom i simboličkom smislu i što se na njemu događalo. Radonjić se oslobodio emotivnih isključivosti i tom je problemu prišao sa razvijenom naučnom i kritičkom pretpostavkom, bez predrasuda i sa uvjerenjem da je istoriji i ljudima neophodna istina, makar koliko ona bila teška i surova.“⁴⁰

Peto. U naučno-teorijskom smislu sukob iz 1948. godine je u velikoj mjeri apsolviran i na svjetskom nivou, gdje nije bilo ozbiljnijih osporavanja rezultata koje su u tom pogledu postigli vodeći jugoslovenski autori. Štoviše, kvalitet njihovih opservacija te teme bio je takav da ih je kao posve relevantne prihvatila i sovjetska politička nauka i historiografija. Samo tako je bilo moguće da, na primjer, na jugoslovensko-sovjetskom naučnom skupu o tim pitanjima, održanom decembra 1988. godine u Moskvi, sa sovjetske strane dođu tumačenja da „ako

³⁹ *Nova knjiga o Informbirou*, „Nedeljni dnevnik“, Novi Sad, 15. decembar 1985, str. 5.

⁴⁰ Milivoje Marković, *PREISPITIVANJA, Informbira i Goli otok u jugoslovenskom romanu*, Beograd, 1986, str. 13.

priznajemo da pored socijalizma kao svjetskog sistema postoji i socijalizam kao svjetski proces, što je postavka SKJ, mi, hjeti to priznati ili ne, prihvatamo poruke nastale u razrješenju sukoba Kominforma s KPJ“.⁴¹ U Sovjetskom Savezu je, početkom 1989. godine, objavljena knjiga sa tog skupa (*Политические уроки одного конфликта 1948-1953*), koja sadrži autorizovana izlaganja svih njegovih učesnika. Obavezu da takvu knjigu i sama objavi, Jugoslavija, usljed unutrašnjih problema koji su je tada potresali, nije izvršila. Čitaocima u njoj su, stoga, bili dostupni samo izvještaji i komentari o tom skupu dobijeni od „Tanjuga“ i „Politikinih“ izvještača iz Moskve. Inače je sovjetska, a time faktički i svjetska javnost o tom skupu na više načina obavještavana preko moskovskih centralnih elektronskih i štampanih medija.⁴²

⁴¹ „Если сейчас мы признаем существование социализма не только в государственно-организованной форме, но и в его международной ипостаси, каковой считаем мировую социалистическую систему, если мы признаем, что много интересного с точки зрения теории и практики содержится в концепции социализма как мирового процесса, выдвинутой СКЮ, если мы начинаем осмыслять другие виды и формы проявления социализма и как практики революционного движения, преобразования современного мира, и как общественной теории, то мы так или иначе, вольно или невольно исходим из выводов и уроков, которые были сделаны при разрешении конфликта Коминформбюро с КПЮ“ (*Политические уроки одного конфликта 1948-1953*, Москва, 1989, стр. 94).

⁴² Oficijalna informacija o skupu data, na primjer, u moskovskoj *Pravdi* glasila je:

„©Академия общественных наук при ЦК КПСС

2-3 декабря в Москве состоялись заседания советско-югославского 'круглого стола' по теме 'Политические уроки конфликта КПЮ с Информбюро (1948-1953 гг.)'. В научной дискуссии приняли участие делегация Центра по общественным исследованиям при Президиуме ЦК

Čak se i o broju informbirovaca, i njihovoj strukturi, kako je već rečeno, sve odavno zna i imalo se će pročitati. O knjizi *Izgubljena orijentacija*, na primjer, odmah po njenom izlasku iz

СКЮ в составе члена ЦК СКЮ профессора Титоградского университета, доктора наук Радована Радонича, профессора Загребского университета, доктора наук Векослава Микецина и профессора Белградского университета, доктора наук Бранка Петрановича, ученые АОН при ЦК КПСС, АН СССР. На встрече были обсуждены актуальные вопросы научного социализма, теории и практики международных социалистических отношений, истории и современного развития мирового коммунистического и рабочего движения.

Представители СССР и Югославии были единодушны в убеждении, что современные процессы обновления, перестройки социализма исходят и из уроков ряда трагических событий представители и во взаимоотношениях социалистических стран, первым из которых и по хронологии, и по количеству вовлеченных в него партий, и по ожесточенности идеологической полемики был конфликт 1948-1953 гг., что реформирование социально-экономических и политических структур коллективистского общества в соответствии с опытом развития мирового социализма и требованиями эпохи научно-технической революции призвано исключить саму возможность перерастания естественно проявляющихся различий в политике социалистических государств в антагонистические отношения. Так же едины участники 'круглого стола' были и в признании исторического значения принципов отношений между коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран, изложенных в Белградской и Московской декларациях 1955 и 1956 гг., советско-югославской декларации 1988 г. по итогам официального визита в СФРЮ Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева. Обоюдным было высказанное желание опубликовать материалы 'круглого стола' и в СССР, и в СФРЮ

Глава югославской делегации Радован Радонич был принят в Идеологическом отделе ЦК КПСС, а делегация в целом - в Международном отделе“ (*Правда*, Москва, 1988. 6 дек).

štampe, pisala su, uz opširne komentare i navođenje podataka u njoj sadržanih, mnoga jugoslovenska i strana glasila.⁴³ Zašto nijedan od autora komentara datih povodom objavljivanja spiska 16.101 informbirovca, nije našao „za shodno“ da kaže da su upravo u njoj, u kontekstu višedimenzionalne naučne analize, dati prvi sasvim pouzadani podaci o broju, te o socijalnim i političkim nosiocima informbirovskih opredjeljenja u Jugoslaviji – drugo je pitanje. Tim interesantnije, što razlog za to svakako ne može biti razlika između broja informbirovaca koji se navodi u spisku koji je objavljen u blogu „Novi plamen“ (16.101) i broja koji se navodi u studiji *Izgubljena orijentacija* (16.288), jer je ona relativno mala i najvjerovatnije je nastala zbog toga što autori bloga „Novi plamen“ nijesu imali „pri ruci“ jedan (kraći) spisak, koji je korišćen u studiji. Razlog, dakako, nije ni to što studija ne nudi informaciju o izvorima iz kojih su uzeti podaci izloženi u njoj. To tim manje, što je prof. dr Čedomir Štrbac, u predgovoru knjige u kojoj je studija objavljena, o tome rekao: „Čitalac se, posebno onaj stručno upućeniji u ove sadržaje, može osetiti prikraćenim za mogućnost proverljivosti na izvornoj osnovi podataka koji se u knjizi daju, kao i same autorove interpretacije (tekst je bez uobičajenih referenci – naučnog aparata). Ovu evidentnu nedostanost autor je svesno prihvatio.“⁴⁴ I što je sam autor studije, na podsjećanje čitalaca na taj problem, poodavno objasnio: „Postojale su objektivne teškoće zbog kojih se taj izvor nije mogao navesti, iako su podaci tačni. U drugom izdanju knjige, ako ga bude, izvori podataka biće navedeni.“⁴⁵

⁴³ Predstavljena je i u časopisima „Praksa“ (Titograd, br. 5, 1985, str. 209-213), „Naše teme“ (Beograd, br. 10-12, 1985, str. 1284-1290), „Socijalizam u svetu“ (Beograd, br. 53, 1986, str. 241-243) i drugim, a dospjela je, kako se vidi, i do Njujorka i drugih naučnih centra u svijetu.

⁴⁴ Dr Radovan Radonjić, *Izgubljena orijentacija*, str. 10.

⁴⁵ *Nova knjiga o Informbirou*, str. 5.

Drugog izdanja knjige *Izgubljena orijentacija* nije bilo. Uslov da do toga dođe, saobrazno usmenom dogovoru autora i izdavača („Radničke štampe“), bio je upravo objavljivanje pomenutog izvora, a za tako nešto sve do prije nekoliko mjeseci nije bilo formalnih mogućnosti. Legitimaciju te mogućnosti iskoristio je blog „Novi plamen“ i, objavljivanjem pomenutog spisaka, završio posao.

Otkrićem izvora podataka o broju informbirovaca, iznijetom prije tridesetak godina, s jedne strane, te potvrdom njegove vjerodostojnosti, s druge, međutim, nije prestala svaka potreba za daljom pričom na temu informirovštine. Pogotovo, ako se ima u vidu da se neki aspekti te priče, barem iz dva razloga, danas ne doimaju mnogo manje aktuelnim nego su to bili prije šest-sedam decenija.

Kod prvog razloga, riječ je o krležijanskoj filozofemi da jedino „stalno vojevanje uma“ može ljudsku vrstu dovesti do shvatanja da joj oslonac na stražnje noge ne služi za to da bi postala hordom krvavih gorila.

Drugi razlog odnosi se na „dobre izgled“ Crne Gore da, zahvaljujući i „sveslovenskom patriotizmu“ svojih „zdravih snaga“, ponovo dođe u situaciju da, radi „grijeha“ što želi da upravlja sobom, bude suočena s nimalo prijateljskim polivalentnim pritiskom „pravovjernih zaštitnika“.

ODNOS FOLKLORNOG I NARATIVNOG U *PRIČANJIMA VUKA DOJČEVIĆA S. M. LJUBIŠE*

Nikola Popović

This essay deals with the relation between oral and written literature in the Stories of Vuk Dojčević written by Stefan Mitrov Ljubiša. Through a short overview of the genesis of literature and critical thought regarding the literary work of Stefan Mitrov Ljubiša in the light of the mentioned problem, the author of this essay analyses the use of folklore forms (anecdotes and sayings), the level of their artistic disintegration in the text, whereas the special focus is put on the narrative techniques as well as on the position of the central character and narrator Vuk Dojčević.

Svaka nacionalna kultura ima duhovne korifeje koji svojim djelom otjelotvoruju narod, njegovu kulturu i potvrđuju svijest o njegovom trajanju. Njihova djela su neprolazne vrijednosti. Crnogorska književnost može se pohvaliti s nekolicinom stvara-laca, koji prerastaju svako vrijeme univerzalizmom i trajnošću svojih poetskih misli i ideja. Ime Stefana Mitrova Ljubiše¹ svakako pripada galeriji najvećih crnogorskih pisaca.

¹ Stefan Mitrov Ljubiša rođio se u Budvi 28. februara 1822. godine. Školovao se u svome rodnom gradu, u privatnoj školi, a učitelj mu je bio don Antun Kojović, koji je imao uticaj na kasnije Ljubišine književne uzlete. U svojoj

Stvarajući svoja najznačajnija djela u drugoj polovini 19. stoljeća, Ljubiša se s pravom može nazvati ocem crnogorske proze. Bogatstvom ideja, pripovjedačkim umijećem i talentom, predstavljajući „istočnik” iz čijih će se poetskih vrela napajati sve naredne generacije crnogorskih prozaista. Uticaj koji je Ljubiša izvršio ne ograničava se samo na crnogorski prostor, nego ide dalje, pa o njemu govorimo kao o značajnom južnoslovenskom stvaraocu.

Iznikla iz poetikâ romantizma i realizma, književnoistorijski ne pripadajući nijednoj sasvim, a u isto vrijeme sadržavajući elemente obje, Ljubišina pripovjedna proza postala je predmet istraživanja u književnoj istoriji, kritici, historiografiji i lingvističkoj nauci. Opremljene različitim istraživačkim sredstvima i s različitih polazišta, svaka na svoj način, pokušala je da pronikne u srž njegova stvaralaštva.

Ljubišin umjetnički rad povezan je snažnim nitima sa njegovim političkim radom. Na marginama višedecenijske aktivne i žive političke djelatnosti, boreći se za prava Južnih Slovena u višenacionalnoj Austriji, raslo je Ljubišino interesovanje za književno stvaranje, a sve više i samopouzdanje i vještina kojom je gradio osnove svojih proza. Politička i književna karijera, u Ljubišinom slučaju, nijesu išle „ruku pod ruku“, nego su imale

devetnaestoj godini 1843, Ljubiša postaje opštinski sekretar u Budvi i na tom mjestu ostaje čitavih osamnaest godina, sve do 1861. godine. Godine 1860. Ljubiša stupa kao poslanički kandidat za Državni sabor u Beču i postaje član dalmatinske deputacije, koja je vodila pregovore pri banskoj konferenciji u Zagrebu. Od 1861. do 1867. godine bio je poslanik na Dalmatinskom saboru i Carskom vijeću u Beču. 1870. postaje predsjednik Dalmatinskog sabora, u kom svojstvu je ostao do 1878. godine kada su ga sa mjesta predsjednika oborili lični protivnici, pod klerikalnom frakcijom tadašnje Narodne stranke, na čijem je čelu bio pop-političar don Mihovil Pavlinović. Umire u Beču 11. novembra 1878. godine.

različite razvojne etape, ili kao što Radoje Radojević sasvim precizno notira, da se u trenucima „kad počinje da tone političar – naglo uzdiže umjetnik²“.

Stefan Mitrov Ljubiša se razvijao u specifičnom sociokulturnom prostoru. Područje Crnogorskog primorja u kojem su se vjekovima preplitali istočni i zapadni civilizacijski tokovi podjednako silinom uticali su na Ljubišinu pripovjednu prozu. U kolopletu dodirâ narodne i vanjske, u prvom redu italijanske kulture, formirala se stvaralačka ličnost Stefana Mitrova Ljubiše.

Vjerujući u utilitarističke ciljeve literature, Ljubiša ističe da je njen prioritetni zadatak vraćanje narodnom duhu. Pošto se u narodnim tvorevinama nalaze slojevi nataloženog iskustva i mudrosti, Ljubišin je glavni cilj da iste revitalizuje, odnosno da im produži vijek trajanja snagom svoje umjetničke imaginacije. Upravo se kroz dihotomiju usmenog (narodnog) i pisanog (umjetničkog) elementa prepoznaju sve osobenosti Ljubišine proze. Ona će postati najvažniji segment za književnokritičko ocjenjivanje njegove pripovjedne proze.

Prodor folklornih (usmenih) tvorevina u južnoslovenskim književnostima dolazi sa Vukom Stefanovićem Karadžićem, koji piscima predlaže da uzmu narodne balade za tematsko-motivske okosnice svojih romana. Pod njegovim uticajem stvara cijela jedna generacija prozaista. Kao sakupljač usmenih narodnih tvorevina Vuk Karadžić prvenstvo daje epskoj pjesmi, što za posljedicu ima da se usmeni jezički niz prevodi u pisani i time obilježava početak jedinstvene književnosti. Poetskim naslanjanjem na jezik Vukovih narodnih pjesama, uz primjetne modifikacije istoga, svoja najbolja djela ostvaruju Petar II Petrović Njegoš i Branko Radičević.

² Radoje Radojević, *Humor i satira u djelu Stefana Mitrova Ljubiše*, u knjiži: *Studije i ogledi iz montenegrizike*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 166.

Sličan proces dešava se i u prozi, ali obrnutim rezultatom. Vukov jezik predstavlja uzor koji treba slijediti. Međutim, pripovjedači toga perioda uzimajući jezik narodnih pjesama kao osnov pripovjedačke paradigme, nesvjesno se udaljavaju od Vukova jezika i njegovih načela. To dovodi do lirizacije proze i prave lirske invazije.³

Lirizacijom proze narušava se književni jezik i stvara jedan posebni, artifičijelni jezik. On postaje sam sebi svrha, odnosno, postaje izvor motivacija umjesto da sam bude motivisan. Subjektivizovanje stvarnosti, unošenje herojskog u kompoziciono tkivo narativnih struktura dovodi do stvaranja jedne idealizovane slike svijeta nesvojstvene patrijarhalnom duhu. Jezik romantičarske pripovijetke gubi vezu sa realnim svijetom i nema mogućnosti da taj isti svijet izrazi.

Raskid sa tom tradicijom nastaje u trenutku kada pripovjedači odlučuju da iskoriste ne pjesnički, već govorni, odnosno komunikativni idiom, obojen lokalnim nijansama. Dušan Ivanić ističe da se zaokret srpske pripovijetke od 1865. do 1875. godine ne dešava u potpunosti, do kraja, i potcrtava da „jedini jezički model koji je u ovom dinamičnom periodu srpske književnosti ostao stabilan jeste onaj koji se neposredno nastavlja na Vukovu praksu: to su pripovijetke Joksima Novića Otočanina, Stjepana Mitrova Ljubiše i nešto kasnije, prozne skice Vuka Vrčevića“⁴.

Uticaj oblika usmene na pisanu književnost paradigmatsko je obilježje pripovijetke stvarane u drugoj polovini 19. vijeka. Pripovijedna proza Stefana Mitrova Ljubiše pokazuje iste tendencije. Prilikom analize dejstva usmenih oblika treba da

³ O jezičkim specifičnostima romantičarske pripovijetke vidjeti u: Dušan Ivanić, „Jezičke transformacije“, u knjizi: *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, str. 49–71.

⁴ Dušan Ivanić, nav. djelo, str. 70.

imamo na umu da oni u svom izvornom obliku, pokazuju težnju za onim što Radomir Ivanović vidi kao „dekanonizaciju žanra“⁵. U pitanju su osobenosti folklornih proznih tvorevina koje se u postupku građenja pripovijednog svijeta *Pričanja Vuka Dojčevića* autorskom stilizacijom dodatno razvijaju, modifikuju, a naposljetku i transformišu. U Ljubišinoj pripovjednoj prozi, odnosno u *Pričanjima Vuka Dojčevića* dolazi do procesa usložnjavanja, ulančavanja i prestrukturiranja jednostavnih oblika, u prvom redu anegdote i poslovice.

Cilj ovog rada je da pokaže kako se jednostavni oblici preobražavaju na putu izgradnje autorskog teksta, tj. kako je usljed dijaloga sa folklornim oblicima došlo do hibridizacije narativne strukture.

Istraživanje uticaja oblika usmene na pisanu književnost u *Pričanjima Vuka Dojčevića* Stefana Mitrova Ljubiše dodatno je otežano činjenicom da se njegova fragmentarna ili disperzivna proza⁶ razvija „mimo svih teorija literarnih oblika i poetika književnosti sa srpskohrvatskog jezičkog područja sedamdesetih godina 19. vijeka“.⁷ Upravo iz toga razloga *Pričanja Vuka Dojčevića* neće biti zastupljena u gorepomenutoj studiji Dušana Ivanića, jer „Ljubišina proza, bez obzira na veze sa Vukom Karadžićem (i upravo zbog tih veza), evolutivno ide ispred svojih savremenika“.⁸

⁵ Radomir V. Ivanović, *Stefan Mitrov Ljubiša*, Pegaz - Orfeus, Bijelo Polje - Novi Sad, 2003, str 85.

⁶ Termin *fragmentarna ili disperzivna proza* koristimo za označavanje genološkog sastava pričanja, a u isto vrijeme, posredno, za naglašavanje raznorodnih stvaralačkih mehanizama, pomoću kojih se vrši postupak kanonizacije i dekanonizacije folklornih formi u *Pričanjima Vuka Dojčevića*.

⁷ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str.173.

⁸ Dušan Ivanić, nav. djelo, str. 263.

Književnokritička recepcija Ljubišina djela

„Višeglasje“ u književnokritičkom ocjenjivanju i vrednovanju javlja se kao opšta karakteristika svih studija, ogleda, eseja i monografskih publikacija napisanih o Ljubišinoj pripovjedačkoj prozi. Ono ide od apologetskih, prećerano subjektivnih i impresionističkih, katkad nedovoljno naučno fundiranih, pa sve do krajnje negativnih, kritički nastrojenih vrijednosnih stavova. To posebno važi za književnokritičke studije pisane u drugoj polovini 19. vijeka i početkom 20. vijeka, đe se njegovo djelo vrijednosno situira i kao djelo „od velikog, naročito filološkog interesa“⁹ i konstatovanja da je Ljubiša „često u pero beležio sve što je čuo od svojih zemljaka, i vrlo često on čini više utisak jednog veštoga sakupljača narodnih umotvorina“¹⁰ (podvukao N. P.). S druge strane, pozitivna kritika do krajnosti biva dovedena stavom da Ljubiša predstavlja „Njegoša u prozi“. Upravo su počeci književnokritičke misli, tj. zaostavština iste u pogledu stvaralaštva Stefana Mitrova Ljubiše značajan pokazatelj kako su i na koji način međusobno ispreplijetani tvorački elementi usmenog i pisanog u njegovoj umjetničkoj pripovjednoj prozi odvodili književne kritičare „različitim saznajnim putevima“ što je za posljedicu često imalo odsustvo, kako to Isidora Sekulić primjećuje, „rafinovanje analize“.¹¹

Prve književnokritičke stavove o Ljubišinu djelu izrekao je Ivan Kaznačić 1875. godine (za Ljubišina života) „dvosmjerno“ kanališući, svoju, apriori negativno orijentisanu kritiku. Pišući o

⁹ Jovan Skerlić, *Stjepan Mitrov Ljubiša, književna studija, Letopis Matice srpske*, god LXXXIV, knjiga 252, 1908, str. 11.

¹⁰ Isto, str. 22.

¹¹ Isidora Sekulić, *Stjepan Mitrov Ljubiša, Letopis Matice srpske*, god. 142., knj. 398, sv. 5, novembar 1966, str. 422.

Pripovijestima crnogorskim i primorskim, Kaznačić kao pozitivnu vidi činjenicu da u Ljubišinu djelu „divje strasti ne zauzimaju mjesto naravnih ćutanja“¹² aludirajući na realističnost pripovijedačkoga postupka. Slično kao i August Šenoa, zamjera Ljubiši na regionalizmu njegova jezika tvrdnjom da „jezik prem na bokeljsko narječje zanosi“.¹³ Još jedan hrvatski kritičar će negativno vrednovati jezičke karakteristike njegova djela, priklanjajući se stavovima Kaznačića i Šenoe. U pitanju je Adolf Veber, koji u članku *Šćepan Ljubiša kao pisac* ne opravdava Ljubišino korišćenje riječi „kojih neima u običnih riečnicih, ter neimaš načina, da se doviješ smislu mnogih mjesta“¹⁴.

Ljubišinu stvaralačku originalnost prvi je pokušao osporiti Ivan Milčetić. U *Putnim crticama iz Boke i Crne Gore* ističe da se „takvih pripovjedaka, mnoštvo može zabilježiti u Boki“.¹⁵ On takođe navodi da je Ljubiša crpio građu za svoje pripovijetke iz rukopisne zaostavštine budvanskoga kanonika Antuna Kojovića. Urednik *Srpske zore* u kojoj će svjetlo dana prvi put ugledati *Pričanja Vuka Dojčevića* i biograf Stefana Mitrova Ljubiše, Todor Stefanović Vilovski u knjizi *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*¹⁶ posebno se osvrće na tekst Milčetića, a između ostalog, otkriva neobjavljeni odgovor Ljubiše na kritike Milčetića koji postaje izuzetno važno svjedočanstvo o tome od koga je sve Ljubiša prikupljao građu za svoje pripovijesti: „Ja

¹² Ivan Kaznačić, *III knjiga Narod. Biblioteke Drag. Pretnera, Vienac*, knjiga V, br. 46, str. 147.

¹³ Isto

¹⁴ Adolf Veber, *Šćepan Ljubiša kao pisac*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 59, Zagreb, 1881. str. 195.

¹⁵ Ivan Milčetić, *Putne crtice iz Boke i Crne Gore*, Vienac, knjiga VIII, br. 30, 1876., str. 503.

¹⁶ Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*, Štampa Bokeške štamparije u Kotoru, drugo izdanje, 1908.

sam dobio građu za svoje pripovijetke, koje sam objavio: *Skočidjevojku*, *Prokleti kam* od igumana Mojsija Vukšića Ubljanina; *Maloga Šćepana* od Vuka Markova Vranete Mahile; *Prodaju patrijare Brkića* od Đura Vučetina Braića; *Popa Androvića* od Mitra Popova Gregovića Paštrovića i to posle smrti Kojovićeve, a *Krađa i prekrađa zvona* dogodila se, tako reći, pod mojim očima. „Kanjoš Macedonović“ legenda je koju skoro svaki Paštrović zna. Sâm sam pak dopunio istoričnu stranu, kako sam najbolje mogao i umio.“¹⁷

Stijepo Kastrapeli oglasio se u dubrovačkom *Slovincu* 1882. godine studijom *Kritične primjedbe Pripovijestima Šćepana M. Ljubiše*.¹⁸ Značaj Kastrapelijsve kritike je u tome što je po prvi put otvoreno poglavlje komparativnog izučavanja Ljubišina djela. Poredeći Ljubišinu pripovijest *Skočidjevojka* sa romanom *Vjerenici* Alesandra Manconija, Kastrapeli uočava sličnosti i uticaj koji je Manconi izvršio na Ljubišu. Taj podatak će poslužiti „negatorima“ Ljubišina stvaralaštva, odnosno svim onima koji u Ljubiši neće videti originalnoga stvaraoca kao još jedan „dokaz“ njegova plagijatorstva.¹⁹

¹⁷ Isto, str. 78–79.

¹⁸ Stijepo Kastrapeli, *Kritične primjedbe Pripovijestima Šćepana M. Ljubiše*, Slovinac, Dubrovnik, 1882, br. 21, str. 322–326; br. 22, str. 338–343.

¹⁹ Pored poznatih kritika saopštenih o uticaju Manconija na Ljubišu kroz vizuru navodne „književne krađe“, navodimo jedan, u književnoj istoriji nedovoljno istican primjer. U svojoj autobiografiji *Bilješke jednog pisca* Simo Matavulj, između ostalog, piše: „Dokle sam još bio na Islamu, Ljubišini spisi u cjelini učinili su na mene silan utisak, ali sa neiskazanim čuđenjem otkrih njegovo bezobzirno plagijatorstvo. To se najbolje ogleda u njegovoj prvoj pripovijetki *Skočidjevojka*, u kojoj sve, što je najznatnije i najljepše, prevedeno je iz Mancenijevih *I promesi spozi*. (Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, str. 80–81.)

S druge strane, u tekstu *U spomen na Manconija*, koji je svjetlo dana ugledao 1885. godine u cetinjskoj *Crnogorki* (trinaest godina prije

Srpska realistička kritika pokazaće se naročito značajnom za istraživanje razvoja književnokritičke misli u vezi sa stvaralaštvom Stefana Mitrova Ljubiše. Bez dvoumljenja može se reći da je ona bila od prvorazrednog značaja. Sva do tada, u naznakama postavljana pitanja i nedoumice biće aktuelizovani u studijama Marka Cara i Jovana Skerlića.

Značaj studije Jovana Skerlića o Ljubišinoj pripovjednoj prozi je ogroman. Ona predstavlja svojevrstu sublimaciju svih negativno izrečenih stavova na račun Stefana Mitrova Ljubiše i njegovog umjetničkog stvaralaštva. Počev od mišljenja da Ljubišino djelo nije čisto književno, da su njegove pripovijetke, prije svega, od „velikog filološkog, naročito leksikološkog interesa“²⁰, te da Ljubiša odaje utisak „jednoga veštoga sakupljača narodnih umotvorina“²¹ koji nije uspio „da savlada svoj veliki i dragoceni, ali još sirovi i nesređeni materijal“²². Ovako negativno intonirane riječi o Ljubiši, protkane dozom ironije i cinizma, Skerlić je pisao, prema mišljenju Božidara Pejovića²³, kao odgovor Marku Caru, koji je, aludirajući na istoga Skerlića, na kraju svoje studije o Ljubiši napisao: „Pedantna kritika, kad

započinjanja *Bilježaka jednog pisca*, koje je Matavulj pisao, kako književna istoriografija ističe, s prekidima od 1898. do 1903. godine) nalazimo sasvim drukčiji stav u vezi sa uticajem Manconija na Ljubišu: „Jedan učeni Dubrovčanin dokazao je u „Slovincu“ da gotovo sve što je lijepa kao misao u Ljubišinim pričama i pripovijestima da, gotovo, sve je iz Manconija, a Ljubiša je to, onako majstorski, zaodio u divno srpsko ruho. Dakle, i srpska knjiga, u svome izabranome dijelu, pozajmila je (podvukao N.P) iz toga neiscrpivoga duhovnog vrela, koji je napojio u već nekoliko naraštaja“. (Simo Matavulj, *U spomen na Manconija, Crnogorka*, br. 9, Cetinje, 7. mart 1885, str. 66.)

²⁰ Jovan Skerlić, nav. djelo, str. 11.

²¹ Isto, str. 22.

²² Isto, str. 24.

²³ Božidar Pejović, naved. djelo, str. 13.

se na takove pisce namjeri, postane nemoćna, a ponekiput i smiješna“²⁴.

Pišući o prvim poetskim pokušajima Ljubiše, iskazanim kroz prevode italijanskih klasika na „narodnu“, Car ispravno detektuje da je u pitanju „neka usiljena i glomazna rabota, kojom se bavio čovjek bez dovoljno literarne spreme, i što je najgore, čovjek nepjesnik“²⁵. Studija Marka Cara²⁶ donosi brojne podatke o Ljubišinom političkom djelovanju, genezi njegova stvaralačkog puta, karakteristikama pripovijesti, a s tim u vezi aktualizuje pitanje žanrovskih elemenata proznih ostvarenja Stefana Mitrova Ljubiše, odnosno, njihove pripadnosti romantičarskoj ili realističkoj poetskoj tradiciji. Realistički elementi su odnijeli prevagu, jer kako to Car ističe, Ljubiša predstavlja začetnika „zdravoga realizma u našoj pripovjedačkoj literaturi“.²⁷

Period 20. vijeka ostaće upamćen kao period potpune afirmacije književnokritičke misli u vezi sa književnim stvaralaštvom Stefana Mitrova Ljubiše. U radovima Isidore Sekulić, Velimira Živojinovića, Velibora Gligorića, između ostalih, pažnja će biti okrenuta različitim aspektima Ljubišine poetike. Počev od afirmativnoga stava Isidore Sekulić, koja će u *Pripovijestima crnogorskim i primorskim* i *Pričanjima Vuka Dojčevića* videti „osobiti put inspiracije za osobitu vrstu pričanja“²⁸, pritom

²⁴ Marko Car, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, Letopis Matice srpske, knj. 234, Novi Sad, 1906, str. 97.

²⁵ Isto, str. 76.

²⁶ O Marku Caru kao proučavaocu Ljubišina djela, pisao je crnogorski književni kritičar i teoretičar Slobodan Kalezić. Vidjeti: Slobodan Kalezić, *Marko Car o Stefanu Mitrovu Ljubiši, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, JU Muzeji, galerija i biblioteka Budva, Muzeji-Spomen dom, Stefan Mitrov Ljubiša, Budva, 2005, str. 105–111.

²⁷ Isto, str. 96.

²⁸ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 424.

potencirajući prepoznatljiv Ljubišin stil pripovijedanja, do Velimira Živojinovića, koji će poseban naglasak staviti na psihologiju junaka, otvoriće se prostor za iscrpnija, metodološki kvalitetnija i sveobuhvatnija sagledavanja umjetničke proze Stefana Mitrova Ljubiše. Najveći zamajac u tome pravcu predstavljao naučni skup *Stefan Mitrov Ljubiša* iz 1976. godine u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Održan u tadašnjem Titogradu i Budvi, postao preloman za dalja proučavanja Ljubišina djela.

Nepunu godinu poslije pomenutoga naučnog skupa, iz štampe izlazi najvrijedniji studija ikada napisana o književnom stvaralaštvu Stefana Mitrova Ljubiše. Knjiga *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, crnogorskoga književnog historičara i teoretičara Božidara Pejovića predstavlja najkompletniju sintezu o Ljubišinome djelu, u kojoj je, kako to ističe Aleksandar Radoman, „Pejović iskazao vanrednu istraživačku strast i izuzetnu teorijsko-metodološku osposobljenost pronicući kako u vantekstovne relacije i odnose, tako i u najsitnije probleme strukture teksta“.²⁹

Ubrzo nakon Pejovićeve, svjetlo dana ugledale su i druge dvije značajne studije o Ljubišinom stvaralaštvu. U pitanju su knjige *Pripovijedanje kao opsesija*³⁰ Nova Vukovića i *Tragajući za Ljubišom*³¹ Radoslava Rotkovića. Prva, posvećena pripovijednom svijetu *Pričanja Vuka Dojčevića*, druga, životu, političkom djelovanju i „politici Ljubišine poetike“, značajno su uticale na još dublje i svestranije sagledavanje dometa umjetničke proze Stefana Mitrova Ljubiše i njegove političke ličnosti.

²⁹ Aleksandar Radoman, *Božidar Pejović kao proučavalac crnogorske književnosti XIX vijeka*, predgovor knjizi: Božidar Pejović, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, str. 27.

³⁰ Novo Vuković, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1980.

³¹ Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd, 1982.

Da interesovanje za Ljubišino stvaralaštvo ne jenjava i na prelazu stoljeća potvrđuju, osim brojnih naučnih skupova organizovanih njemu u čast, i sljedeće studije: Đuro Pejanović, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*³², Vuk Cerović, *Pričanja Vuka Dojčevića Stefana Mitrova Ljubiše*³³, Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*³⁴, Radomir V. Ivanović, *Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici*³⁵ i Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*³⁶.

Lik Vuka Dojčevića

Najistaknutiju poziciju u građenju pripovjednog svijeta pričanja ima Vuk Dojčević. Dvostruka uloga koju on posjeduje u književnome tekstu, značajan je indikator preko kojega otkrivamo stvaralačke modele uspostavljene u *Pričanjima Vuka Dojčevića*.

Nijedan lik u literarnoj zaostavštini Stefana Mitrova Ljubiše nije potpunije izgrađen od Vuka Dojčevića. Za razliku od junaka *Pripovijesti crnogorskih i primorskih*, koji su mahom portretisani kao izdanci herojske patrijarhalne kulture, Vuk Dojčević predstavlja sasvim osobenoga književnog junaka. Već u uvodnom pričanju „Vuk Dojčević“, autor nam daje njegov opis: „Bio je čudi veseljaste i šaljive, uma oštra i bistra, pameti zdrave i dosjetljive, govora puna i otresna“.³⁷

³² Đuro Pejanović, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1996.

³³ Vuk Cerović, *Pričanja Vuka Dojčevića Stefana Mitrova Ljubiše*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 2000.

³⁴ Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.

³⁵ Radomir V. Ivanović, *Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici*, Pegaz – Orfeus, Bijelo Polje – Novi Sad, 2003.

³⁶ Miodarka Tepavčević, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2010.

³⁷ Stefan Mitrov Ljubiša, *Djela*, CID, Podgorica, 2001, str. 209.

Stefan Mitrov Ljubiša pri slikanju svoga književnog junaka polazi od njegovih psiholoških karakteristika. Ističe Dojčeviću mudrost³⁸, lukavstvo, sklonost ka humoru kao i talenat za pripovijedanje. Navedene osobine koje Dojčevića determinišu imaju veliki značaj za cjelokupnu kompozicionu shemu djela, pogotovo zbog činjenice da Vuk Dojčević u isto vrijeme figurira kao pripovjedač i junak pričanja.

Nakon početnoga opisa Dojčevića kojeg daje sami autor, nailazimo u sljedećem pričanju (*Ako laže koza ne laže rog*) na još jedan: „No se zaran vidjelo da me bog nije za knjigu stvorio jer u cijeloj godini đaćenja ne bjah primio ni da sričem to li da čitam, nego utuio časove i psalme, pa bi' ih sreda naizust izrekao ka iz vode“³⁹.

Ovakav stav Dojčevića prema knjizi i pisanoj riječi omogućava autoru da iskoristi leksički i jezički potencijal svoga junaka, a u isto vrijeme da opravda stav iz autopoetičkog komentara u prološkom pričanju: „(...) učeni ljudi (a to se ne da tajiti), ako su znanju i umjetnosti dar božji pripomogli, dosta su jeziku odmogli. Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemu drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da

³⁸ Mudrost kao jedna od najvažnijih osobina Vuka Dojčevića, navela je Velibora Gligorića da u knjizi *Srpski realisti* zaključi: „Zbirci *Pričanja Vuka Dojčevića* najprikladniji bi bio naziv *Mudrolije Vuka Dojčevića*. Pojam mudrolija najbolje bi odgovarao njegovom pametovanju u pripovedanju, iskusnom raspredanju zamršenih čvorova života, lukavstvima njegovog duha i njegovoj mudrijaškoj visprenosti. On u pretežnom broju svojih pričanja prikazuje sebe da je pametniji, mudriji, iskusniji od drugih, da je njegovo rasuđivanje ne samo lekovito za raspre o kojima je reč u ovim pričama, već i za sve raspre takve vrste koje se mogu izroditi iz ljudskih odnosa“. (Velibor Gligorić, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, u knjizi: *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1954, str. 100.)

³⁹ Isto

je činitelj, toga napretka oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našega ne zna ni čuje...”⁴⁰

Da bi dodatno osnažio navedene osobine koje Dojčević ima, Ljubiša mu pridaje još dvije – strah i kukavičluk. Bitka pred Carigradom kojoj je Dojčević svjedok, donosi nam više primjera Dojčevićeva nejunaštva. Izdvojićemo sljedeći: „Družina se sokoli, oružje svijetli i puni, a meni se osjekle noge, presahlo grlo a srce umrlo.”⁴¹

Upotreba sintagmi iz narodne epske poezije, „družina se sokoli“, „oružje svijetli i puni“ još više potenciraju strah Dojčevića i doprinose aktiviranju humora. Nepošedovanje ličnoga junaštva navelo je pojedine istraživače Ljubišina djela na vrlo smjele zaključke da je Ljubiša u liku Vuka Dojčevića prikazao „parodičnog Sanču Pansa naše donkihotske epske emfaze”⁴². Kako je Stefan Mitrov Ljubiša želio da kroz usta Vuka Dojčevića „vjerno“ opiše način života, običaje i kulturu crnogorskoga naroda, a prvenstveno da iskaže ljepotu narodnog jezika, dovođenje junaštva Dojčevića u svojevrzni „minus postupak“ sredstvo je koje doprinosi navedenom cilju. Oduzimanjem hrabrosti otvara se prostor za kompenzaciju na duhovnome planu u kojem Dojčević pokazuje svu raskošnost i višedimenzionalnost svojega lika.

Humor je važna osobina Vuka Dojčevića. Uloga bistrog rezo-nera koji realistički posmatra svijet oko sebe nije Dojčevića spriječila u namjeri da stvarnost slika bojama smiješnog, komičnog, satiričnog, a katkad karikaturalnog i grotesknog. Smijeh u *Pričanjima Vuka Dojčevića* proizilazi iz situacija u

⁴⁰ Isto, str. 208.

⁴¹ Isto, str. 212.

⁴² Dragiša Živković, *Parodično-humoristični i ironični stilski elementi kao tvorački princip u srpskoj prozi XIX veka*, u knjizi *Evropski okviri srpske književnosti*, Prosveta, Beograd, str. 205.

kojima se Dojčević kao akter pričanja nalazi, u postupcima drugih likova, odnosno njihovim akcijama i djelanju. Kroz humoriški filter provučene su i najveće svetinje. I o njima Dojčević govori slobodno i bez ustezanja, a činjenica da su one predmet smijeha i podsmijeha, pojačava intenzitet humora. Tako u IX pričanju (*Kakva jeđa, takva međa*) stari daskale podmeće piper-skoj babi ikonu Svetog Stefana umjesto Svetog Nikole. Ona se žali i jada, trudeći se da ne zaboravi da je i Sveti Stefan svetac. Upravo se iz komplikovane situacije u kojoj se našla rađa humor: „Gdje svetoga Stevana, Bog mu kidisao prije roka? (...) što me čoeć iskopa ni krivu ni dužnu! (...) Ja sam čisto i bisto tražila svoga sveca, a on me, čoru i neznalu prevari na teškoj božjoj vjeri, pomamila ga!“⁴³

Odgovor daskala, nakon što je stvar došla do suda, takođe obiluje humorom: „Sveti Nikola, (...) nije mogao ostarati ni vladiti, da nije momkovao i đaćio... (...) niko od živijeh nije ga gledao oči u oči, da zna kakvoga je zraka i oblika...“⁴⁴

Kritička nastrojenost prema religijskim zabludama i narodnim sujevjerjima omogućili su Ljubišinom junaku da se konstituiše u tip „sekularizovanog pripovjedača“⁴⁵. Njime se razbijaju okoli tradicionalne patrijarhalne kulture i bogati broj „tačaka gledišta“ preko kojih se posmatra svijet. Komika i humor u *Pričanjima Vuka Dojčevića* služe za realističko portretisanje karaktera i njihovih postupaka. Aktiviranje humora doprinosi objektivizaciji narativne zbilje. Preko humora Ljubiša se iskazuje kao „autentični pisac realist“⁴⁶ jer uspijeva „snažno rukovoditi oružjem komike radi izobličavanja zla među ljudima“⁴⁷.

⁴³ Stefan Mitrov Ljubiša, *Djela*, CID, Podgorica, 2001, str. 230.

⁴⁴ Isto, str. 232.

⁴⁵ Radomir Ivanović, nav. djelo, str. 84.

⁴⁶ Radoje Radojević, nav. djelo, str. 175.

⁴⁷ Isto

Sljedeća osobina koju Dojčević posjeduje jeste došetljivost, koja je najviše eksponirana crta njegovog karaktera. Nalazeći se u povlašćenoj poziciji pripovjedača, Dojčević svojem auditorijumu želi staviti do znanja da je na svoju došetljivost posebno ponosan. Domišljatost Vuka Dojčevića zbog toga je predmet velikoga broja pričanja. U II pričanju (*Svuda pođi, doma dođi*) Ivan-beg pokušava prevariti Dojčevića time što ga šalje zajedno s „lacmanom“ u razgledanje Mletaka. Zahvaljujući britvici koju sve vrijeme đelje Dojčević uspijeva pronaći put natrag, nakon što ga u lavirintu mletačkih ulica napušta vodič. Već u narednom, III pričanju (*Pri mucu trista, po mucu ništa*) nalazimo novi primjer došetljivosti. Bokelj dolazi kod Vuka Dojčevića da mu ovaj izmoli „koji dukat“ od gospodara Ivan-bega da bi uspio popraviti stari brod. Dojčević ga savjetuje da se „prođe zajma i zle sreće“ i da će ga on naučiti kako će se „brod preko noći pretvoriti pepelom, a iz pepela nići noviji i ljepši“.⁴⁸ Paljenje broda u trenutku kad Mlečani biraju novoga dužda pripovjedač opisuje ovako: „Diže se krvavi plam do pod oblakâ, koji u vodi osijevaše do sama kraja kâ u zrcalu, a vrele varovnice rone se niz brdo i u moru gase. Rasvijetlila obala i sporedne ulice, da bi vidio iglu šivaticu na sred puta; zabliještu se junačke oči kao kad se ubeče u sunčani zahod. Jadni ti mletački ognjevi spored ove goruće pučine! Izništaju kao zvijezde kad sunce grane. A ja i oni Bokijelj namjerili se pri obali na mostu, lijepo spored broda, i vikamo u urnebes: „Na čast i slavu duždevu! Viva San Marco!“

Domišljatost Vuka Dojčevića donose „Bokijelju“ novi brod, a pripovjedaču priliku da kroz satiričan opis jedne od najvećih mletačkih svetkovina otkrije svu snagu svoga pripovjedačkog talenta i „krasnorječja“⁴⁹.

⁴⁸ Stefan Mitrov Ljubiša, *Djela*, CID, Podgorica, 2001, str. 218.

⁴⁹ Navedeni odlomak obiluje poređenjima: „diže se krvavi plam do pod oblakâ, koji u vodi osijevaše do sama kraja kâ u zrcalu“; „zabliještu se junačke

Došetljivost Vuka Dojčevića iz IV pričanja (Teško nogama pod mahnitom glavom) aktivira još jednu njegovu osobinu – osvetoljubivost. Uvrijeđen što mu Gospodar i gospoda „riječ baciše u smetlište“⁵⁰ odlučuje da se osveti, tako što pravi od komada „lučendrovine“ pruće koje navlači na noge i „udari poljem“ ostavljajući za sobom tragove „međedove stope“. Humorističku scenu pohoda Ivan-bega i perjanika „zvjeretu u potoč“ dodatno pojačava vrijeme u kojem se radnja pričanja zbiva – Božić.

Vuk Dojčević je u *Pričanjima Vuka Dojčevića* branilac patrijarhalnih svjetonazora, narodne etike, filozofije i morala. Međutim, ta uloga ga ne sprečava da u književnom tekstu opstane kao lik koji „živi punim životom“, sa svim svojim vrlinama i manama. Dokaz za tu tvrdnju nalazimo u XVII pričanju (*S tuđa konja nasred polja*) kojim se upotpunjuje slika njegova karaktera. Primivši mito od Primoraca pokazuje da je potkupljiv. Ova osobina, nesvojstvena junaku herojskog svijeta doprinosi njegovom temeljnom obogaćivanju i udaljavanju od narodnoga prototipa. Pitanjem istorijskog postojanja Vuka Dojčevića bavili su se brojni istoričari književnosti. Božidar Pejović je prvi stručnoj javnosti ukazao na dokument, koji svjedoči da je Vuk Dojčević postojao kao istorijska ličnost:

„U jednom crnogorskom dokumentu s kraja XV vijeka, koji je objavio Pavle A. Rovinski na 727. strani 3. toma svoje knjige *Černogorija*, Dojčević se pominje kao jedan od dvojice milosnika Đurđa Crnojevića. Znači da je doista i postojao, da je crnogorska istorijska ličnost.“⁵¹

oči kao kad se ubeče u sunčani zahod“; „izništaju kao zvijezde kad sunce grane“. O poređenjima u *Pričanjima Vuka Dojčevića* vidjeti: Novo Vuković, *Neke stilske karakteristike Dojčevićevog pričanja, Stvaranje*, god. XXIX, decembar 1974, str. 1568–1573.

⁵⁰ Stefan Mitrov Ljubiša, *Djela*, CID, Podgorica, 2001, str. 221.

⁵¹ Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 151.

Navedeni podatak potvrđuje da je anegdotska tradicija vezana za ime Vuka Dojčevića svoj početak imala u XV vijeku. Sačuvana u svijesti crnogorskoga naroda tokom dugih vjekova, našla je uporište u umjetničkoj prozi Stefana Mitrova Ljubiše.

Vuk Dojčević je najpotpunije izgrađen lik u Ljubišinoj pripovjednoj prozi. Činjenica da mu je autor namijenio dvostruku ulogu u tekstu potvrđuje kompleksnost njegove pozicije. Folklorne tvorevine o Vuku Dojčeviću, u kojima je on isključivo prikazan kao šaljivdžija i spadalo, poslužile su Ljubiši kao naraativni predložak, preko kojeg dodatno oblikuje svog literarnoga junaka. Ili, kako to Vilovski kaže, Ljubiša je „pronašao bio među svojim zemljacima novi tip i novoga junaka, koji je dotle bio u Boki i u Crnoj Gori, istina, znan, ali je tek postao čuven i besmrtni onda, kad je kroz njegova usta počeo umovati i pričati sam – Ljubiša“⁵².

Dezintegracija folklornih oblika (anegdote i poslovice)

U zanimljivom i često citiranom radu o anegdoti kao umjetničkom djelu, Pero Slijepčević piše: „Crna Gora majdan je za anegdotu, jer voli jezgrovitost i krilatu reč i hitru šalu, jednako kao i neobičnu epsku akciju“⁵³. Ne samo što on Crnu Goru vidi kao prostor u kojem je do punog izražaja došla ova folklorna vrsta, već joj određuje karakter sintagmama: „jezgrovita i krilata reč i hitra šala“. Anegdota se upravo definiše kao „sažeto ispričan događaj ili događaj iz života mahom istorijskih

⁵² Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*, drugo izdanje, Štampa bokeške štamparije u Kotoru, Kotor, 1908, str. 81.

⁵³ Pero Slijepčević, *Anegdota kao umetničko delo*, u knjizi: *Srpska književnost u književnoj kritici – Narodna književnost*, priredio Vladan Nedić, Nolit, Beograd, 1972, str. 530.

ličnosti“⁵⁴. Iznikla iz usmene tradicije crnogorskoga naroda, ona će postati jedan od najvažnijih folkornih predložaka fragmentarne ili disperzivne proze *Pričanja Vuka Dojčevića*.

Postoji određeni broj pričanja u kojima su dosljedno sačuvane osobine anegdote, naročito u onima će se kao glavni akter pojavljuje sam Dojčević. U prvom pričanju nalazimo veći broj epizoda koje su najmanje otišle od narodnoga izvora. Prva od njih, epizoda u manastiru sadrži sve osobine klasične anegdote. Njena jednostavnost počiva na „jedroj zbijenosti, ona ne objašnjava već projicira“⁵⁵.

Jednostavnim i kratkim uvodom, naglašavajući vrijeme i mjesto zbivanja radnje, pripovjedač se istoga trena fokusira na okolnosti koje će dovesti do „sukoba radnje ili reči“⁵⁶:

„Kad bilo doba večernje, pokrije iguman sud bukovijem krugom (...) Ja željan mrsa (jer mi bjaše bob iz pupka proniknuo), uljegnem u ćeliju, udrobim suha hljeba u varevinu i pogostim se i posrkam je, dok vidjeh kutlu dno.“⁵⁷

Dijalog između igumana i Dojčevića obiluje humorom, a razrješenje sukoba kondenzuje „srž dramatike“⁵⁸: „Evo ga na mene u obor’, pretvorio se veseo i šaljiv, što njegovo ne bješe. Kad mi se primače upita me:

Il’ ti je milija pogača ili mlijeko?

A ja njemu:

– Meni, vaistinu, da udrobim.

– A posrka li ti ono jamuže u ćeliji?

– Ne ja, ni sudio bog, nego mačke.“⁵⁹

⁵⁴ *Rečnik književnih termina*, drugo dopunjeno izdanje, Nolit, Beograd, 1992, str.

⁵⁵ Pero Slijepčević, nav. djelo, str. 528.

⁵⁶ Pero Slijepčević, nav. djelo, str. 529.

⁵⁷ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 209.

⁵⁸ Pero Slijepčević, nav. djelo, str. 529.

⁵⁹ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 210.

Epizoda se završava poslovicom, koja se javlja kao poenta, sažima naraciju i poprima humorističko značenje: *Ako laže koza, ne laže rog*.⁶⁰

Za razliku od pričanja će je poslovica upotrijebljena jedanput, i to na epiloškoj granici kao smisaoni zaključak, u ovom pričanju pojavljuje se pet puta. Ostajući u svim pričama, manje ili više na nivou klasične anegdote, pripovjedač poslovicu koristiti kao vezivno tkivo pomoću kojega vrši ulančavanje anegdota. Ulančavanje anegdota u pričanju „Ako laže koza, ne laže rog“ može se predstaviti na sljedeći način:

1. Anegdota u manastiru;
2. Anegdota s kapetanom i jeguljom;
3. Anegdota o igri „s muhom“;
4. Anegdota o bici pred Carigradom;
5. Anegdota u bailovom dvoru i bici u Carigradu;
6. Anegdota u Mlecima;

Ulančavanjem anegdota, I pričanje poprima novelistički karakter.⁶¹ Sličan postupak primijenjen je i u II (*Svuda pođi, doma dođi*) i III pričanju (*Pri mucu trista, po mucu ništa*).

Raznovrsnost upotrebe anegdotskog predloška potvrđuje XXVI pričanje. U kratkoj priči *Najteže je doći vragu s traga*⁶²,

⁶⁰ Motiv krađe u manastiru prisutan je i u drugim zbirkama anegdota. Tatimir Vukanović navodi da slična priča postoji u zbirci Joanikija Pamučine, mostarskoga arhimandrita, naglašavajući da ova priča „ide u onaj ne mali broj šala, koje se čine na račun manastirskih đaka i koje su među njima vrlo obične“. (Tatimir Vukanović, *Pričanja Vuka Dojčevića, Stvaranje*, br. 11–12, Cetinje, 1947, str. 664.)

⁶¹ Definišući *Pričanja Vuka Dojčevića* kao fragmentarnu ili disperzivnu prozu, Radomir V. Ivanović vrši genološku podjelu pričanja na: „kratku kratku priču (II, IV, V, VI, VII, VIII, XIX, XXI, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIII, XXXV i XXXVII), kratku priču (III, IX, X, XI, XII, XIV, XV, XVI, XX, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXX, XXXIV i XXXV), novelu (I i XXXI) i pripovijetku (XIII)“. (Radomir V. Ivanović, nav. djelo, str. 104)

⁶² Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 302–306.

Vuk Dojčević dolazi u brčeoski manastir da bi, zajedno s mještanima, riješio spor dvojice zavađenih igumana, koji se svađaju oko „manastirskih ključeva“. Kad dođu kod prvoga igumana, on im priča anegdotu iz svoje mladosti, o čovjeku „koji je živio u velikoj tjesnoti i krvavijem znojem izbijao hljebac iz zemlje“. Pošto mu je umro „vo hranjenik“, čovjek odluči pozvati kamatnika da mu pozajmi pare. Ovaj ne htje, nego ga nauči da ore „s tijem ostatkom“. Upregnu ga, pa poče orati. Kad čovjek vide da kamatnik udara njega, a ne vola, kaže mu: „Ne bodi mene, jadan ne bio, no plavonju; ja umijem zboriti i zbor razumijem!“ Navodeći riječi iz njemu poznate anegdote, iguman poručuje Dojčeviću i mještanima: „Tako i ja vama velju; pođite u igumna i njegga žignite, a mene ne treba bosti; ja umijem zboriti i zbor razumijem!“⁶³ Drugi iguman takođe „udari da priča“ kako čovjek nije htio cjelivati ikonu u crkvi, na koju mu je pokazao crkvenjak s kojim je bio u velikoj mržnji. Završetak anegdote iguman koristi u cilju opravdanja sopstvenoga stava: „A jadan, jadan! Neću cjelivati gdje me ti učiš, ako ću se do časa pomamiti!“

Anegdotsko kazivanje u ovom pričanju u službi je govora likova. Oba igumana koriste je da bi potvrdili ispravnost svojih postupaka. Upotrijebljena zajedno s poslovicom, anegdota njihovim argumentima daje opštiji smisao, odvaja se od konkretnoga događaja i poprima univerzalne dimenzije. Upravo je univerzalnost jedna od osobina anegdote, koja je u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, uz primjetne autorske intervencije, dodatno osnažena.

Pišući o karakteristikama anegdota, Pero Slijepčević rezimira, kako u njima opis mora biti „najkraći mogući, kao okvir“.⁶⁴ Razgrađivanje anegdotske osnove u *Pričanjima Vuka Dojčevića* vrši se brojnim deskripcijama. Već u početnom pričanju (*Ako laže koza, ne laže rog*) nailazimo na jedan opis, koji predstavlja,

⁶³ Isto, str. 304.

⁶⁴ Pero Slijepčević, nav. djelo, str. 530.

kako to Pejović zaključuje, „prvi takav u našim književnostima do sedamdesetih godina 19. vijeka“⁶⁵:

„Oblo imo oko broda, s kraja na kraj, vreće, pune vune i kostreti, kako nas ne bi tobo probilo tursko zrnje, a ukrcamo sijaset praha, pakla, smole i svakojaka smuda. Vidim je pogibiju o ima, i bjah živ umro od straha. Nije ala ni stvar mala u i su est brodova me u etiristo emija, zbijenih kao arna gora! Dru ina se sokoli, oru je svijetli i puni, a meni se o ekle noge, presahlo grlo, a srce umrlo. Kad pade tama na zemlju, da se ne vidi prsta pred oko, digni mi jedra, a vjetar ka iz ustiju, jer se bojasmo zavesti, da ne bi Turci na onoj notnjoj ti ini uli vesla gdje u paocima kripu u a po vodi mlate. Tek se pribli imo turskome brodu, stade iska i treska, pokli i uri anje, imah od straha pasti na vrh glave. Najprvi turski top prebi gnjate jednome mi ro aku nazlobrzovi u. Ja se, nesre an, zabij u ne to ovsu pod krmu, vrh same vo ine klijeti, i tu se zgu i i potaji, ka spu u kori, dok ustraja krvavi boj!“⁶⁶

Nalazeći se u teškoj, gotovo bezizlaznoj situaciji, Dojčević priča o pripremama mletačke mornarice za napad na Carigrad. Budući da je svjedok bitke, Dojčević slušaocima predočava projekciju datoga događaja iz svoje subjektivne perspektive. Iz toga razloga, subjektivizovanjem pripovijedanja, naglašavanjem sopstvenoga nejunaštva, odnosno, kukavičluka i scensko-mimetičkim opisom pripreme boja, razbija se anegdotska struktura, kojom se, zapravo, „sjenči ukratko karakter i profil ličnosti, date situacije i njenih učesnika“.⁶⁷

⁶⁵ Božidar Pejović, nav. djelo, str. 179.

⁶⁶ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 212.

⁶⁷ Radosav Medenica, *Karakterološki i kulturno-istorijski profil crnogorske kratke priče i anegdote*, Grafički zavod, predgovor knjizi: *Crnogorske anegdote*, Titograd, 1967, str. 9.

Naturalistički opis kuge u XI pričanju (*Nešto nešta izjelo, pak od nešta nešto ostalo*), bure u XXX (*Ko se hvali taj se kašom hrani*), opis crkve Aja Sofije u XXXI pričanju (*Ako je muka trpjeti, nije pametovati*), pored gore navedenoga, pokazuju svu ljepotu pripovjedačkoga stila Stefana Mitrova Ljubiše. Proničući u najsitnije detalje pripovijedanoga, Ljubiša se iskazuje kao pisac izuzetne moći vizuelizacije. Međutim, stavljanje akcenta na epsko prikazivanje pripovjedne stvarnosti, lišilo je veliki broj pričanja deskripcija, koje bi „mogle da provedre, makar s vremena na vreme, zbilju tog sveta, bačenog na usku brazdu života, uklještenog između mletačkog lukavstva i turskog nasilja“⁶⁸.

Deskriptivni pasaži u pojedinim pričanjima predstavljaju svojevrsno nasilje nad strukturom i kompozicijom teksta. Takvo je XIII pričanje (*Nekome na glas, a nekome na čast*), u kojem se opisuje ženska narodna nošnja, i to s tolikim obiljem detalja kao da se radi o etnografskom zapisu. Autorski glas postaje dominantan u odnosu na pripovjedačev, a na uštrb kompozicione „arhitektonike“. Svjestan te činjenice, autor „podmeće“ svome junaku ove riječi: „Sad recite iz duše: jesam li je dobro spazio?“

U XV pričanju (*Niti se u dobru uznesi, ni u zlu ponizi*), arhetipsko anegdotsko kazivanje biva transformisano i razgrađeno razvijenim psihološkim opisom ličnosti. Iznoseći detalje iz života „jednog Primorca naše ruke“, Ljubiša slika karakter „otpadnika“, čovjeka koji, zarad sopstvenih, sebičnih interesa, napušta vrijednosti sociokulturnoga prostora kojemu pripada. Rano odvojen od patrijarhalnih svjetonazora svoje sredine, uskače u „tuđe jato“ koje ga mijenja i zaboravlja na „podoj i odgoj“. Zbog toga oštrica pripovjedačeve kritike biva usmjerena prema njemu već na prološkoj granici⁶⁹ ovoga pričanja.

⁶⁸ Đuza Radović, *Kazivanja Stjepana Mitrova Ljubiše*, Savremenik, br. 7–8, jul–avgust 1957, str. 146.

⁶⁹ Za kraće pripovjedne forme, bilo usmene ili pisane, početak predstavlja,

Još razvijenije psihološko portretisanje likova nalazimo u XXII pričanju (*Strahić kozu pase*), u kojem se prikazuje Ivka, „jedinica u oca udovca“, i njena „vjetrušasta priroda“. Pripovjedač opisuje ovako oholu, prevrtljivu, razmaženu i obijesnu đevojku: „Vjetrušasta i prevrtljiva, Ivka je mrzila ono što je juče ljubila, kudila što je malo prije hvalila, skubla i parala što je dugo njivila i vezla. Takve goropadne naravi nije još među nama nicalo; u očni trem smela bi barjak vojske! Ševrdulja, često bi se uvijala i pretvarala najboljim čeljadetom, dala ti krvi ispod grla, darovala sa sebe košulju, činila blagim riječima da šljegnu zvijezde s neba, pak te opet do časa grdila, bručila i da može u jamu turila. Silna, obijesna, pretvorna, kad čela kad osa, ne znadijaše joj se božijega lijeka ni ljudskoga načina.“⁷⁰

Detaljniji opis u ovom pričanju u službi je naslovne sintagme – *Strahić kozu pase*. Naglašavanjem osobina glavne junakinje, potencira se humorna nota na kraju pričanja.

Četvrto pričanje (*Teško nogama pod mahnitom glavom*) pošедуje osobine klasične anegdote. Međutim, kratki opis hladnoće u kojoj se Dojčević našao, razbija anegdotsku osnovu: „Kad bilo pred zoru, počne da brije vjetrić s Lovčena, oni naš

ako ne najvažniji, a ono jedan od najpresudnijih elemenata u organizovanju narativne zbilje. Pišući o karakteristikama početaka u pripovjednoj prozi Stefana Mitrova Ljubiše, Erih Koš konstatuje: „Ne skanjuje se (Ljubiša-prim. N.P.), ne iskašljava dugo pre nego što će progovoriti, ne namešta se i ne gnezdi u stolici, niti pokušava da ozbiljnim izrazom lica svojoj priči da izuzetnu važnost i sudbinsku težinu. Ne zauzima kabotenske poze, ne gubi se u dugim opisima i nepotrebnim objašnjenjima, ne stvara oko priče i pripovedača veštačku atmosferu, ne šaržira i ne pada u iskušenje da, poput mnogih pisaca, precenjuje literarni nakit, a potcenjuje literaturu kiteći priču toliko da ona pod tom književnom šminkom najzad gubi svoje lice, smisao i važnost.“ (Erih Koš, *Stefan Mitrov Ljubiša ili početak pripovetke*, Letopis Matice srpske, Novi Sad, maj 1975, str. 531.)

⁷⁰ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 285–286.

prijatelj što ledi rosu o Ilinu dnevnu. Otepali prsti, a uha i nos promrzli i očeličili, da bi od njih komad po komad kršili kao od cakla. Stani ti ja da puham u šake i da se bijem rukama po bedrima, da mi se tobož krv u žilama ne smrzne.“⁷¹

Pored anegdote, najfrenkventniji folklorni oblik u *Pričanjima Vuka Dojčevića* je poslovice. Višestruka je njena uloga u kompozicionom sklopu pričanja. Svih trideset i sedam pričanja kao naslovnu sintagmu imaju poslovice. Isto tako, poslovicom se završava svako od njih. Osobine poslovice, gnomičnost, sažimanje svih životnih manifestacija u jedan iskaz, dale su pričanjima širi smisao, koji se ne zadržava na lokalnom značenju.

Korišćenjem poslovice u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, Ljubiša se približio jednoj specifičnoj vrsti narodnih pripovijedaka – pričama uz poslovice. U predgovoru knjige narodnih pripovijedaka, Vuk Karadžić je zapisao: „Kod đekojih poslovice (đe sam znao) dodao sam pripovijetke od kojih su poslovice postale, i po kojima će čitatelj lasno moći doznati u kakvim se događajima one poslovice sad govore (ponajviše je običaj da se uza svaku ovaku poslovicu cijela njena pripovijetka najprije pripovijeda).“⁷²

Dakle, Vuk prepoznaje posebnu vrstu poslovičkog kazivanja, koja se denotira tek na osnovu konteksta, jer, kako tvrdi, „mloge poslovice ne mogu razumjeti ni svi Srbi, a kamoli ko od drugi naroda“⁷³. Stefanu Mitrovu Ljubiši je, po mišljenju književne historiografije, bila poznata ova vrsta poslovice upravo iz spisa Vuka Stefanovića Karadžića.

Poslovice u *Pričanjima Vuka Dojčevića* služi i za suptilnija psihološka nijansiranja likova. U XXII pričanju (*Strahić kozu*

⁷¹ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 221.

⁷² Vuk Stefanović Karadžić, *Srpske narodne pripovijetke, zagonetke i poslovice. Knjiga druga, Poslovice i u običaju uzete riječi*, Državno izdanje, Biograd, 1900, str. XI

⁷³ Isto

pase) pripovjedač opisuje đevojku naprasite prirode, pa zaključujući da je slična „pokojoj mati“, niže tri poslovice jednu za drugom: „...kruška pod kruškom; što od šta palo; kakvi roditelji na ognjištu, takva djeca na buništu!“

Ulančavanje poslovice vrši se i u XVI pričanju (*Imasmo te, ne znasmo te; izgubismo te, poznasmo te*). U ovome pričanju, Klimenti sazivaju skupštinu na kojoj odlučuju hoće li platiti porez. Prvi govornik, „jedan starac runjatijeh prsiju, sastavljenijeh obrva“ pokušava ubijediti plemenike da odustanu od plaćanja poreza. Navodi cijelu istoriju svoga plemena i naročito ističe da Klimenti nikada nijesu htjeli da izgube svoju samostalnost, bilo da su u pitanju Mleci, Turci ili domaći gospodari. Nakon starca, riječ uzima glavar. Da bi svojim riječima dao dodatnu snagu i ubijedio saplemenike da odustanu od te namjere, glavar, već na početku svojega izlaganja kaže: „Mirno jagnje dvije majke pose, a plaho neće ni jedne. Koja se ruka ne da sjeći, treba je ljubiti!“⁷⁴

Nalazeći se na epiloškoj granici teksta kao sublimacija izrečenog, poslovice pričanjima daje univerzalni smisao. Mudrost koju posjeduje, sklonost ka poslovičkom sažimanju iskaza, Dojčević-pripovjedač često potencira na kraju pričanja: „Moja besjeda osta u prvijema, da se među ljudima sponaša dok je svijeta...“⁷⁵ „Na toj mojoj vežu osudu, a ostade u besjedi riječ: *Ženski donos – prazni ponos!*“⁷⁶

Upotreba folklornih formi u *Pričanjima Vuka Dojčevića* je višestruka. Stefan Mitrov Ljubiša koristi anegdotu i poslovice, između ostalih formi, i vrši proces njihove istovremene kanonizacije i dekanonizacije. To znači da se njihovom transformacijom i razgradnjom, udaljava od folklornoga izraza, pa usljed

⁷⁴ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 268.

⁷⁵ Isto, str. 222.

⁷⁶ Isto, str. 239.

toga u *Pričanjima Vuka Dojčevića* možemo prepoznati postupak kratke priče⁷⁷.

Da se radi o specifičnom stvaralačkom postupku, potvrđuju i riječi Isidore Sekulić: „Narodni letopis, i dok je čisto usmena rabota, mučna je *literarna* prerada nekog superiornog slušača, koji bira, proverava, prerađuje, steže i širi. Pa onda dalje: prerađa te prerade jednog još superiornijeg slušača. Najzad, obrada usmenog letopisa u pismeni, književnost je, lična i originalna književnost svoga roda.“⁷⁸

Folklorne forme poslužile su Ljubiši da izgradi poseban literarni svijet *Pričanja Vuka Dojčevića*. On je jedan od rijetkih južnoslovenskih stvaralaca, koji je sedamdesetih godina 19. vijeka, a i u decenijama poslije toga, uspio da inkorporira usmene narodne oblike u osnov svoje pripovjedne proze. Ili kako Branko Banjević zaključuje, folklorni predložak je Ljubiša „koristio, a nije mu se podredio, pretvarajući ga u više umjetničke forme oslobađao ga se, razarajući ga spašavao ga je, ukidajući ga produžavao ga je“⁷⁹.

Pripovjedačka situacija u Pričanjima Vuka Dojčevića

Za razumijevanje odnosa usmene i pisane književnosti u *Pričanjima Vuka Dojčevića* od naročite je važnosti pripovjedačka situacija. Da je Ljubiša itekako bio svjestan njenoga značaja za kompozicioni sklop pričanja, svjedoče riječi iz prološkog pričanja „Vuk Dojčević“: „O Dojčevićevu životu ne znam više od onoliko što on *sam povijeda*...“⁸⁰ (podvukao N. P.)

⁷⁷ Postupak kratke priče ovdje upotrebljavamo u značenju koje joj daje Božidar Pejović. (Božidar Pejović, nav. djelo, str. 172.)

⁷⁸ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 423.

⁷⁹ Branko Banjević, *Prirodni putevi ka sintezi, Stvaranje*, god. XXIX, Titograd, 1974, str. 1565.

⁸⁰ Stefan Mitrov Ljubiša, nav. djelo, str. 208.

Dakle, već na samome početku, Vuku Dojčeviću pridaje važnu ulogu – ulogu pripovjedača. Anticipirajući u isto vrijeme kao junak, Dojčević ima čvorišno mjesto u organizaciji pripovjednoga svijeta pričanja. Dojčević-pripovjedač i Dojčević-junak egzistiraju uporedo.

Na osnovu klasifikacije Franca Štancela⁸¹, uočava se da je u *Pričanjima Vuka Dojčevića* korišćena pripovjedačka situacija u 1. licu. Obilježja „Ih“ forme su mnogostruka. Egzistiranje junaka koji se nalazi u poziciji pripovjedača omogućava prividno uklanjanje pisca iz djela. Na taj način vrši se subjektivizovanje prikazane stvarnosti, pošto se pripovijedanje prikazuje iz doživljajno-opažajnog mehanizma glavnoga protagonista Vuka Dojčevića. Upotrebom pripovjedačke situacije u 1. licu, Ljubiša se udaljava od narodnoga prototipa. Sve sačuvane rukopisne zbirke o Dojčeviću su pisane u 3. licu.

Aktiviranje „Ih“ forme ne znači udaljavanje od folklornoga načina pripovijedanja, već približavanje specifičnom pripovjedačkom modelu karakterističnom za književnoistorijski period kojem Stefan Mitrov Ljubiša i njegovo djelo pripada. U pitanju je folklorni model pripovijedanja.⁸²

Mjesto utemeljivača folklornoga izraza u južnoslovenskim književnostima pripada Vuku Stefanoviću Karadžiću. Baveći se sistematskim sakupljanjem narodnih tvorevina, u prvom redu narodnih pjesama, uticaće na cijelu generaciju književnika. Kao sakupljač, Vuk daje prvenstvo epskoj pjesmi, ali vrijedno radi i na sakupljanju proznih vrsta, u prvom redu, pripovjedaka, anegdota,

⁸¹ Franc Štancel, *Tipične forme romana*, Književna zajednica Novog Sada, 1987.

⁸² O folkornom modelu pripovijedanja u srpskoj književnosti najiscrpnije je pisao Dušan Ivanić. Vidjeti: Dušan Ivanić, *Folklori model pripovijedanja u (novoj) srpskoj književnosti*, u knjizi: *Svijet i priča*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2002, str. 7–30.

poslovica i drugih folklornih proznih oblika. Međutim, Karadžić rano uočava razlike u sakupljanju poezije i proze, pa stoga u predgovoru *Srpskih narodnih pripovijetki*, između ostalog, ističe teškoće pri njihovom „pisanju“, a ne „bilježenju“. Samim tim, Karadžić problematizuje odnos usmene i pisane komunikacije, odnosno, nemogućnost dosljednog transponovanja usmenog u pisani jezički niz. Svjestan te činjenice, Vuk Karadžić pisce savjetuje da: „U pisanju pripovjetki već treba misliti i riječi namještati (ali opet ne po svome vkusu, nego po svojstvu srpskoga jezika), da ne bi ni s jedne strane bilo prećerano, nego da bi mogao i učen čatiti, i prost slušati“. (podvukao N. P.)

Proces transponovanja usmenih folklornih tvorevina u pisanu književnost podrazumijeva, kako to Vuk kaže, „namještanje riječi“. Upravo se sakupljanjem i objavljivanjem usmenih varijanti, to jest, njihovom stilizacijom i „namještanjem“ ukida *primarni folklorni model pripovijedanja*, karakterističan za folklorne vrste usmenog postanja. Transponovanjem u pisani medij, dolazi do sljedeće etape, đe autorski pripovjedni tekstovi teže oponašati primarni folklorni model pripovijedanja. Autorski tekst traga za sličnošću s usmenim pripovijedanjem, pa zahvaljujući tome, pripovjedač ponekad žali što ne može dostići prvobitni efekat usmenosti. Upravo iz odnosa koji autorski tekst uspostavlja s usmenim, oblikuje se *sekundarni folklorni model pripovijedanja*. Najčešće pripovjedač u prvom licu iskazuje naklonost prema usmenom pripovijedanju, ili u slučaju *Pričanja Vuka Dojčevića*, u vidu komentara autorskoga pripovjedača: „Ja sam ih slušao u različnijem prigodama od Mahina i Pobora, pa kako koje čuj, onako ga na brzu ruku i zapiši, da ne zaboravim, ako ne i na samu stvar, a ‘no na način pričanja i na oblike govora. Da sam znao stenografiju, ne samo što ćah sebe poštediti nekoliko truda, nego i ova pričanja bila bi življa i jezgrovitija...“

Iza riječi „da sam znao stenografiju“, krije se autorova težnja za približavanjem usmenoj govornoj situaciji. Nemogućnost da

se ista transponuje u pisani tekst, primorava autora da pažnju usmjeri „na način pričanja i na oblike govora“. „Način pričanja“ jeste, ustvari, Vukovo „namještanje riječi“.

Stefan Mitrov Ljubiša bio je jedan od najvatrenijih zagovornika filoloških i poetoloških koncepata Vuka Stefanovića Karadžića. Utilitarističko viđenje narodnoga jezika, sklonost ka izvornome folklornom pripovijedanju, nijesu Ljubišu naveli da, poput epigona, prosto imitira narodnog pripovjedača, već da na Vukovim osnovama, kreira sopstveni umjetnički tekst. Izraz „način pričanja“, stoga, predstavlja poseban postupak u građenju pripovijednoga svijeta *Pričanja Vuka Dojčevića*.

Značaj prološkoga pričanja *Vuk Dojčević* za kompozicioni sklop *Pričanja Vuka Dojčevića* je ogroman. Već je Todor Stefanović Vilovski, biograf Stefana Mitrova Ljubiše i autor knjige *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*, primijetio da je u uvodnome pričanju *Vuk Dojčević* sadržan „čitav program, i to program iskazan u nekoliko lapidarnih rečenica“.⁸³ Njegovu važnost za pripovjedački model uspostavljen u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, potvrđuju i ove Ljubišine riječi: „...zato i molim čitaoca da meni, a ne mome povjedaču, zamjeri, ako mi se gdje nehotice, i uz prkos svakog nastojanja, potkrala kakva riječ ili oblik što nijesu po svem narodni... Ja i ne sumnjam da su se mnoga Dojčevića pričanja istrunila u toliko dugo vrijeme, kao što je čisto da do mene nijesu ni doprla sva ona što su do danas doživjela; a i od onijeh što sam čuo, izostavio sam sve što mi se svidalo sićašno ili suhoparno.“ (podvukao N. P.)

Uprkos činjenici da funkciju pripovjedača i junaka pričanja prepušta Dojčeviću, Ljubiša najavljuje i svoje prisustvo u pripovjedačkome postupku. Iako nije uvijek jasna granica će prestaje Dojčevićevo, a počinje Ljubišino pripovijedanje⁸⁴,

⁸³ Todor Stefanović Vilovski, nav. djelo, str. 82.

⁸⁴ Božidar Pejović sasvim ispravno u pojedinim pričanjima poistovjećuje Ljubišu s njegovim fiktivnim pripovjedačem. Za razliku od drugih

postoji određen broj pričanja u kojima se prisustvo autorskog glasa snažnije oseća i utiče na pripovijedanje. To posebno važi za XIV pričanje *Nekome tonu pluta, a nekome plutaju olova*. U ovome pričanju Vuk Dojčević i Ivan-beg nalaze se u Mlecima i prisustvuju pozorišnoj predstavi. Na pitanje Ivan-bega kako bi, po njegovom mišljenju, trebalo da izgleda jedna pozorišna predstava, kao i čemu bi morala težiti umjetnost, Dojčević odgovara: „Ne bi’ ih pozatvarao, no bih činio da se igrači bolijem bave, da puku prikazuju slavna djela njegovijeh pretkova. Ali nemaju što? Da se prođu Grka, Rimljana, zapadne pljeve, tuđe dike i strana običaja; hotio bih da se iznesu na vidjelo divni ogledi našijeh junaka, mudraca, književnika, ženskih glava, što su služili časti i imenu srcem, pameću, poukom, a pregoreli otadžbini život, imuće, porod i mir. Htio bih da se, spored tiju vrlina, gdjegdje ošibnu poroci našega puka, najviše osveta, sutuka, prerasuda, kletva i kunidba, kako bi se ogledao u prvijem, a pomrzio na potonje; I to sve da se ispriča prosto, naravno, u narodnoj odjeći, bez natege i gruboće, gdjegdje ljudskom šalom, a vazda, da ti se mili čuti; jer ljudi nijesu ni andjeli ni djavoli nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja, prigoda i hrđava družba. Tako bi se združila nedružina: korist i zabava, pouka i šala; a namirila večernja danguba obilatim žnjatvom divnijeh primjera.“

Iz navedenoga odlomka očito je da ulogu pripovjedača preuzima Ljubiša. Cijelo pričanje predstavlja autopoetički komentar u kome se Ljubiša određuje prema romantičarskoj poetskoj tradiciji. Ako imamo u vidu činjenicu da su rijetki autopoetički stavovi Stefana Mitrova Ljubiše, onda uviđamo značaj istoga. Romantičarsko portretisanje karaktera, uzdizanje

proučavalaca Ljubišina djela, koji su tvrdili da autorski glas nije prisutan u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, Pejović ističe da se Ljubiša „tobož sklanja iza svoga djela, i tako pothranjuje iluziju o pričanjima kao vjerno zabilježenim oblicima narodnog usmenog stvaralaštva“. (Božidar Pejović, nav. djelo, str. 178.)

narodnoga genija za Ljubišu ne dolazi u obzir, pošto je bitno da se prikažu i „poroci našega puka“, da pripovijedanje bude u „narodnoj odjeći“, a to uključuje i mogućnost upotrebe humora. Umjetnost vidi kao horacijevski spoj „slatkog i korisnog“.

Odnos pripovjedač-slušaoici

Jedno od najvažnijih oblikovnih elemenata folklornoga modela pripovijedanja jeste odnos pripovjedač-slušaoici. Preko njega, autorski tekst približava se usmenoj pripovjedačkoj paradigmi, koja kao proces i čin podrazumijeva aktivno učešće slušalaca. Na pomenuti odnos auktorijalni pripovjedač upućuje nas već na početku prološkoga pričanja *Vuk Dojčević*: „Uz duge zimnje večeri Vuk je pričao mladom gospodaru sve što mu se znamenitijega desilo za Ivanbega...“

Nalazeći se u povlašćenoj ulozi pripovjedača, Dojčević je itekako svjestan auditorijuma pred kojim iznosi detalje iz svog burnog i dugog života. U IV pričanju (*Teško nogama pod mah-nitom glavom*), na primjer, opisuje zimsku hladnoću u kojoj se obreo i vjetar koji „ledi rosu o Ilinu dnevnu“. Zbog toga se obraća slušaocima: „Da me ko od vas onako nemilo bijaše, Hrista mi spasitelja, hćah ga ubiti!“

U VII pričanju (*Ako nemaš zlotvora, mati ti ga je rodila*) Vuk Dojčević nalazi se u poziciji „pomiritelja“ dva suprotstavljena plemena. Napetu atmosferu između Šestana i Tuđemila, koja je na ivici krvoprolića, pripovjedač opisuje ovako: „Puče vika i graja, da se ne čuje ko što govori, i već se primakli pokolju i trgli stotinu noževa iz korica, dok mi jedan pričasni pobratim douši: „Evo zlo, ako ga ti ne pretečeš“. Skočih ti ja (ne bilo premijenjeno ka' jelen) na jedan iznositi kamen i slimih kapu, da me prije radoznanci poslušaju.“ (podvukao N. P.)

Mogućnost skore tragedije, kao i posljedice iste na život zavađenih plemena, opisivanjem „jelenskoga skoka“,

pripovjedač koristi za aktiviranje humora i „razvodnjavanje“ dramatične situacije.

Duboko svjestan činjenice da se pred njim nalazi auditorijum koji ga pažljivo prati i sluša, Dojčević u XXI pričanju (*Ko hoće veće, on će iz vreće*) kaže: „Sad ću preskočke povijedati, ako mi se ne zadrijema...”

Time Dojčević pokazuje da slušaoci igraju važnu ulogu u njegovom pripovijedanju. Kao iskusni pripovjedač, natopljen bogatim životnim iskustvom i mudrošću, Dojčević jasno prepoznaje znakove osciliranja pažnje slušalaca. Stoga, podređuje tok svoje priče prirodnom usmenom kazivanju, koji je, naročito kod Crnogoraca, značio odbacivanje nepotrebnih ukrašavanja i uljepšavanja, a usredsređivanje na srž priče i pričanja. U trenucima kad pažnja slušalaca slabi, pripovjedač u priču upliće direktno obraćanje. Indikativan primjer za tu tvrdnju jeste XXI pričanje (*Ko hoće veće, on će iz vreće*): „Pričaju, a i prilika je, da je Sveti Savo srpski dohodio jednom pod buljansko polje, da se preveze na otok, gdje je ljetovao, a vosci ne mogli prebroditi s uzrjana mora – svaki val bio ka’ planina – ter se on (hvala mu i slava!) baci kričkom zagonke. (...) i tako starac prođe suhoputno, da noge ne skvasi, a kad bi na otoku (čujte ovu!), da mu ne bi ko uza stope došao, pruži štap vrh vode, ter se put prošjede...” (podvukao N. P.)

U XXIII pričanju (*Nekome na glas, a nekome na čast*), Dojčević opisuje napad hajduka na svatove i svoje držanje u tom trenutku. Zbog toga slušaocima iskreno kazuje: „Koliko se oni pregonili, mlada nevjestu uniđe u jednu jelovu alugu, u koju sam i ja samotreći malo prijed nje pribjegao i uklonio se – da vam se ništa ne hvalim – od hajdučkoga straha.” (podvukao N. P.)

Nastavak pričanja donosi detaljan opis ženske narodne nošnje, u kojem autorski glas dominira nad Dojčevićevim. Etnografska i leksikološka autorska parada stavlja u pozadinu Dojčevićovo pripovijedanje. Svjestan svojevrsnog nasilja nad kompozicijom

i strukturom pričanja, autor svome junaku podmeće ove riječi: „Sad recite iz duše: jesam li je dobro spazio?“

Stefan Mitrov Ljubiša slijedio je trag usmenoga pričanja. Na mehanizmima prenošenja i čuvanja pripovjednih znanja uspio je izgraditi cjeloviti model autorskoga teksta. Odnos pripovjedač-slušaoци u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, usljed aktuelizacije folklornih tehnika pripovijedanja, postaje novi odnos: pripovjedač-čitaoci.

* * *

Crnogorsku literarnu tradiciju, a samim tim i Ljubišinu pripovjedačku prozu odlikuje čvrsta veza s usmenim stvaralaštvom crnogorskoga naroda. Od najstarijih sačuvanih rukopisa, *Andreacijeve povelje*, *Ljetopisa Popa Dukljanina* i drugih, do djela crnogorskih klasika taj uticaj biva višeslojan i raznorodan. Ljubišina pripovjedačka proza ide tragom one njegoševske misli da je „pričanje duši poslastica“, koja može stajati kao epitaf cjelokupnoj Ljubišinoj literarnoj zaostavštini. Stefan Mitrov Ljubiša integralni je dio crnogorske književnosti i duhovnosti, a usmeni elementi u njegovoj prozi pokazatelj su te pripadnosti.

Djelo Stefana Mitrova Ljubiše privlačilo je pažnju velikoga broja književnih kritičara i teoretičara. Opšte je zapažanje da su elementi usmene književnosti u Ljubišinim tekstovima (i u *Pričanjima Vuka Dojčevića*) bili nerješiva enigma za najveći dio proučavalaca njegova djela. S različitih polazišta, uz upotrebu različite istraživačke aparature, književnokritička misao određivala se prema usmenim (folklornim) i pisanim (narrativnim) konstitutivnim činiocima Ljubišine proze.

Osvrt na genezu književnokritičke misli u vezi sa umjetničkim stvaralaštvom Stefana Mitrova Ljubiše jasno pokazuje kako su i na koji način vrednovana dostignuća njegove proze. Analiza stu-

dija, ogleda, rasprava i članaka pisanih o Ljubišinu djelu postaje još značajnija, tim prije, ako se zna da je najviše prostora posvećivano upravo odnosu usmene i pisane književnosti. Iz toga razloga, Ljubišina proza postaće predmet, kao rijetko koja u našoj književnosti, osuđivanja, vulgarizovanja do tačke će se njenom tvorcu pridavao značaj prostog sakupljača narodnih umotvorina, a u isto vrijeme, zbog nedovoljno preciznog teorijsko-metodološkog uvida, prećeranog hvaljenja i slavljenja.

Usmena književnost, zajedno sa tipičnim folklornim vrstama, našla je svoje mjesto u pripovjednom svijetu *Pričanja Vuka Dojčevića*. Anegdota i poslovice, između ostalih, doživjele se transformaciju u ovom djelu, bile podvrgnute specifičnom stvaralačkom postupku, u kojem je došlo do procesa njihova ulančavanja, usložnjavanja, a naposljetku i razgradnje. Iskoristivši osobine koje te folklorne vrste u izvornoj formi imaju, odnosno, mogućnost njihove relativne prilagodljivosti različitim pripovjedačkim situacijama, Ljubiša je uspio stvoriti specifičan model autorskoga teksta.

Lik Vuka Dojčevića preuzet je iz folklorne tradicije crnogorskoga naroda. Međutim, Ljubiša dodatno razvija svog književnog junaka, pa pored tipičnih osobina narodnog pametara i mudrijaša, Dojčević posjeduje cijeli niz drugih koje ga udaljavaju od sličnih likova iz usmene književnosti. Kompleksnost pozicije koju Dojčević ima u organizaciji pričanja potvrđuje činjenica da on u isto vrijeme figurira kao junak pričanja i pripovjedač. Pored toga, autorski pripovjedač, čije se prisustvo oseća i utiče na pripovijedanje u velikom broju pričanja, usložnjava kompozicionu arhitektoniku fragmentarne ili disperzivne proze *Pričanja Vuka Dojčevića*.

Književna historiografija posvećivala je puno pažnje odnosu koji Ljubiša ima prema djelu Vuka Stefanovića Karadžića. Bez težnji da određujemo stepen uticaja Karadžića na pripovjednu prozu Stefana Mitrova Ljubiše, koji je svakako neosporan, u

ovome radu akcenat smo stavili na, za proučavanje odnosa usmene i pisane književnosti u *Pričanjima Vuka Dojčevića*, jedan bitniji aspekt. Naime, Vukovo programsko načelo iskazano u odrednici „namještanje riječi“ iz predgovora *Srpskih narodnih pripovijetki* doveli smo u vezu s „načinom pričanja“ iz prološkog pričanja *Vuk Dojčević* i utvrdili da je Ljubiša, stvarajući u duhu narodnog jezika, sintagmom „način pričanja“ označio poseban umjetnički postupak u modelovanju pripovjednog svijeta *Pričanja Vuka Dojčevića*.

Sadržajno oslonjena na etos i etnos crnogorskoga bića, Ljubišina pripovjedačka proza postaće uzor velikom broju stvaralaca, pa će jedan književni historičar važno poglavlje u razvoju južnoslovenske pripovijetke označiti upravo kao – „Ljubišin period“.

I na kraju, obnoć, kad mrak bez zvijezda legne među škrape i zamru svi razgovori ostaje duga lovčenska, durmitorska, orjenska i komska noć. Ostaje riječ koja, iako ne izgovorena, odjekuje u kamennoj noći. Malo je onih koji su to uspjeli. Onih koji su utkali riječ u kamen, taj tvrdi materijal koji je osnovno izvoriste svih naših metafora za postojanje, čvrstinu i karakter. Zar ne možemo reći da Ljubiša nije jedan od njih nekolicine? Zar sve ono što je Crna Gora nekada bila, a ono što danas u tragovima i mi ošjećamo, zar sve to nije u njegovim djelima? Pa čak, treba se osmjeliti i reći, i sveobuhvatnija, kompleksnija, nego li je to možda u *Gorskom vijencu*. Neko će reći, estetski i umjetnički ne možemo upoređivati Njegoša i Ljubišu. To je tačno, ali postoji nešto što njih dvojicu, kao i sve naše najveće stvaraoce veže u jedan čvor, neraskidiv, a to je – Crna Gora.

Njegoševa Crna Gora je viteška, spartanska, gorda, a Ljubišina je i to, ali i nešto više. Ako je *Gorski vijenac* najljepša, najdivnija laž o nama samima, kojoj je proketo teško ne vjerovati, a vjerovati moramo, onda nas Ljubišina *Pričanja Vuka Dojčevića* spuštaju na tvrdu, oporu zemlju stvarnosti, na kojoj se

u isti mah i ponosimo, grohotom smijemo, tugujemo. I sve postaje priča, priča do bezdaha...

LITERATURA:

- Banjević Branko, *Prirodni putevi ka sintezi, Stvaranje*, god. XXIX, Titograd, 1974.

- Veber Adolf, *Šćepan Ljubiša kao pisac*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 59, Zagreb, 1881.

- Vilovski, Todor Stefanović, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*, drugo izdanje, Štampa bokeške štamparije u Kotoru, Kotor, 1908.

- Vukanović Tatomir, *Pričanja Vuka Dojčevića, Stvaranje*, br. 11–12, Cetinje, 1947.

- Vuković Novo, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1980.

- Vuković Novo, *Neke stilske karakteristike Dojčevićevog pričanja, Stvaranje*, god. XXIX, decembar 1974.

- Vuković Čedo, *Izviriječ, crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Titograd, 1973.

- Gligorić Velibor, *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1954.

- Đurković Živko, *Mleci u Pričanjima Vuka Dojčevića, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji-Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, Budva, 2005.

- Ivanić Dušan, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976.

- Ivanović V. Radomir, *Stefan Mitrov Ljubiša*, Pegaz – Orfeus, Bijelo Polje – Novi Sad, 2003.

- Kaznačić Ivan, *III knjiga Narod. Biblioteke Drag. Pretnera, Vienac*, knjiga V, br. 46
- Kalezić Slobodan, *Marko Car o Stefanu Mitrovu Ljubiši, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji-Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, Budva, 2005.
- Kaluđerović Ivan, *Stefan Mitrov Ljubiša, Pričanja Vuka Dojčevića (Vuk Dojčević– ipak nije istorijska ličnost)*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
- Kaluđerović Ivan, *Neke misli o Ljubišnim Pričanjima Vuka Dojčevića*, Književnost i jezik, br. 1, Beograd, 1980.
- Karadžić Vuk Stefanović, *Srpske narodne pripovijetke, zagonetke i poslovice. Knjiga druga, Poslovica i u običaju uzete riječi*, Državno izdanje, Biograd, 1900.
- Kastrapeli Stijepo, *Kritične primjedbe Pripovijestima Šćepana M. Ljubiše*, Slovinac, Dubrovnik, 1882.
- Koš Erih, *Stefan Mitrov Ljubiša ili početak pripovetke*, Letopis Matice srpske, maj 1975, Novi Sad, 1975.
- Leovac Slavko, „Stjepan Mitrov Ljubiša“, *Izraz*, br. 5, maj 1970.
- Leskovac Mladen, *Četiri neštampana pisma Stjepana Mitrova Ljubiše*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Štampa državne štamparije Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1936.
- Ljubiša, Stefan Mitrov, *Pričanja Vuka Dojčevića*, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1955.
- Ljubiša, Stefan Mitrov, *Djela*, CID, Podgorica, 2001.
- Matavulj Simo, „U spomen Manconiju“, *Crnogorka*, br. 9, Cetinje, mart, 1885.
- Matavulj Simo, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939.
- Medenica Radosav, *Crnogorske anegdote*, Grafički zavod, Titograd, 1967.
- Milčetić Ivan, *Putne crtice iz Boke i Crne Gore*, Vienac, knjiga VIII, br. 30, 1876.

- Nikčević P. Vojislav, *Ljubišina jezička kovnica: od talijanaša do narodnjaka*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.

- Nikčević Milorad, *Crnogorska „folklorna“ literatura (Vukovi estetički pogledi i teorijske premise za njeno stvaranje)*, Stvaranje, Titograd, maj-jun 1989.

- Nikčević Milorad, *Usmeni humoristički modaliteti u korpusu crnogorske proze druge polovine XIX i početkom ovog vijeka*, Zbornik radova XXXV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Rožaje, 26–29 septembra 1988., Titograd, 1988.

- Nikčević Milorad, *Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana M. Ljubiše kao mediteranskog pisca, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, JU „Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji-Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, Budva, 2005.

- Pejanović Đuro, *Ljubišino djelo u svjetlu književne kritike i istorije književnosti*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1996.

- Pejović Božidar, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

- Pejović Božidar, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, Matica crnogorska, Cetinje, 2010.

- Petrović Boško, „Roman o spadalul i Pričanja Vuka Dojčević, pri-log literarnoj istoriji“, *Letopis Matice srpske*, knj. 272, sv. XII, Novi Sad, 1910.

- Radović Đuza, „Kazivanja Stjepana Mitrova Ljubiše“, *Savremenik*, br. 7–8, 1957.

- Radojević Radoje, *Studije i ogledi iz montenegrstike*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

- *Rečnik književnih termina*, drugo dopunjeno izdanje, Nolit, Beograd, 1992.

- Rotković Radoslav, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd, 1982.

- Rotković Radoslav, *Ljubiša i italijanska književnost, Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, JU

„Muzeji, galerija i biblioteka“ Budva, Muzeji-Spomen dom „Stefan Mitrov Ljubiša“, Budva, 2005.

- Samardžija Snežana, *Oblici usmene proze*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

- Sekulić Isidora, „Stjepan Mitrov Ljubiša“, *Letopis Matice srpske*, knj. 398, sv. V, Novi Sad, 1966.

- Skerlić Jovan, „Stjepan Mitrov Ljubiša, književna studija“, *Letopis Matice srpske*, knj. 252, sv. VI, Novi Sad, 1908.

- Slijepčević Pero, „Anegdota kao umetničko delo“, *Srpska književnost u književnoj kritici, Narodna književnost*, priredio Vladan Nedić, Nolit, Beograd, 1972.

- Tepavčević Miodarka, *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2010.

- Car Marko, „Stjepan Mitrov Ljubiša“, *Letopis Matice srpske*, knj. 234, sv. VI, Novi Sad, 1906.

- Cerović Vuk, *Pričanja Vuka Dojčevića Stefana Mitrova Ljubiše*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 2000.

- Štancel Franc, *Tipične forme romana*, Književna zajednica Novog Sada, 1987.

RATKO ĐUROVIĆ O NJEGOŠU

Aleksandar Radoman

Ratko Đurović's works about Njegoš, not extensive in scope but broad in terms of his field of interest, contain all the essential features of Đurović's publicist writing style – encyclopedic precision and brevity, bibliographic thoroughness and factual comprehensiveness. Almost every piece of his records, papers or studies could serve as a basis for making a comprehensive monograph or dissertation. Due to these qualities and the fact that he explored various aspects of Njegoš's literary phenomenon for more than half a century, Đurović can be said to belong to the most elite circle of researchers who studied the life and work of Petar II Petrović Njegoš.

Premda Njegoš i njegovo književno djelo od sredine XIX vijeka izazivaju veliku pažnju južnoslovenskih književnokritičkih krugova, a monografijama dvojice ruskih filologa, P. A. Lavrova i P. A. Rovinskog, na izmaku 80-ih godina XIX stoljeća, to interesovanje prevazilazi južnoslovenski kontekst, među crnogorskim istraživačima proučavanje Njegoševa djela poseban zamah dobija tek od 30-ih godina XX vijeka. Ne treba, svakako, smetnuti s uma da su još krajem XIX vijeka dvojica Crnogoraca, Vuk Vršević i Lazar Tomanović, napisali instruktivne biografske monografije o Njegošu, no tek će knjige filologa Danila Vušovića *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, objavljena u Beogradu

1930. godine, i filozofa Milana F. Rakočevića *Okovani Prometej. Pokušaj povezivanja Njegoševe filozofije*, objavljena u Ljubljani 1940. godine, kao prerađena doktorska disertacija, označiti zaokret ka modernijem pristupu analizi Njegoševa pjesničkoga univerzuma. Radovi i studije Vida Latkovića, Nikole Banaševića, Rista Dragičevića, Mihaila Stevanovića, Jevta Milovića, Vojislava P. Nikčevića, Vojislava Minića, Slobodana Tomovića, Radoja i Danila Radojevića, Božidara Pejovića, Krsta Pižurice, Radomira Ivanovića, Milorada Nikčevića i dr. u drugoj polovini XX vijeka značajno će obogatiti montenegristiku, osobito njegošologiju, i ponuditi cijeli spektar različitih pristupa Njegoševom djelu – od biografskih, historiografskih, filozofskih, književnoistorijskih do komparatističkih i lingvističkih. Osobeno mjesto u tome krugu crnogorskih njegošologa pripada teatrologu, filmologu, kulturologu i enciklopedisti Ratku Đuroviću.

Đurović je široj javnosti prepoznatljiv kao scenarist i profesor Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, no to je tek manji dio njegova ukupnog društvenog angažmana.¹ U poslijeratnoj Crnoj Gori Đurović je svojim djelovanjem nastojao da nadomjesti odsustvo kulturnih institucija, bio je pokretač i direktor izdavačke kuće Narodna knjiga, potom umjetnički direktor i dramaturg Narodnog pozorišta NR Crne Gore, direktor Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju, upravnik Umjetničke galerije NR Crne Gore, sekretar Redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Crnu Goru, a u poznijim godinama i prvi direktor Leksikografskoga zavoda Crne Gore i glavni urednik Enciklopedije Crne Gore.² Paralelno s tim, obavljao je i brojne druge dužnosti, pa je neko vrijeme bio i rektor Univerziteta umetnosti u Beogradu. Budući

¹ Scenaristički segment Đurovićeva stvaralaštva obrađen je u knjizi: Radoslav T. Stanišić, *Hrastovi koje ne obaraju. Ratko Đurović i Velimir Stojanović*, Nova knjiga, Podgorica, 2010.

² Bio-bibliografiju Ratka Đurovića priredio je dr Dušan J. Martinović. V. Dušan J. Martinović, *Portreti*, V, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1995, str. 262–288.

čovjek širokih interesovanja, ogledao se kao pisac, filmolog, scenarista, kulturolog, enciklopedista, teatrolog i sl. no, sloveći za pokretnu katedru, kako ga je nazvao akademik Radoslav Rotković, za života nije objavio nijednu samostalnu knjigu. Tek će trudom teatrologa Milovana Radojevića desetak godina nakon Đurovićeve smrti, njegov teatrološki opus biti sabran u knjizi *Teatrološki spisi*.³ Tom je knjigom tek djelimično ukazano na značaj Đurovićeva djela.⁴ Njegovi radovi iz drugih oblasti, počev od scenarija pa do enciklopedijskih jedinica, i dalje su ostali razbacani po periodici, zbornicima ili u rukopisima i čekaju sistematizaciju i publikovanje, možda u formi višetomnih Izabranih djela.⁵ Značajan dio njegova publicističkoga angažmana posvećen je Petru II Petroviću Njegošu, pa ćemo u ovome osvrtu ukazati na neke od osnovnih karakteristika toga korpusa.

Njegošem i njegovim djelom Ratko Đurović bavio se i kao scenarista, najprije u žanru dokumentarnoga filma u ostvarenjima Velimira Stojanovića *Njegoš* i Velimira Stojanovića i Jovana Živanovića *U slavu Njegoša*, oba iz 1951. godine, te kao pisac komentatorskoga teksta u ostvarenju Nikole Jovičevića *Spomenik na Lovćenu* (1957), a djelimično i kao scenarista prvoga igranoga filma u crnogorskoj profesionalnoj kinematografiji *Lažni car*, iz 1955, režisera Velimira Stojanovića, jednim dijelom zasnovanoga na dramskome spjevu *Lažni car Šćepan Mali* Petra II Petrovića Njegoša. Naš prilog, međutim, neće obuhvatiti Đurovićev

³ Ratko Đurović, *Teatrološki spisi*, izbor i uvodna riječ Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006.

⁴ Značajan prilog valorizaciji Đurovićeva djela dao je Dragan Milinković Fimon hrestomatijom o Đuroviću pod nazivom *Svedočenja o Ratku Đuroviću* (Filmski centar Srbije & Crnogorska kinoteka, Beograd & Podgorica, 2009).

⁵ O inicijativi za publikovanje Đurovićevih Izabranih djela vidi: Čedomir Drašković, „Jedinstveni čovjek i profesor“, u: Dragan Milinković Fimon, *Svedočenja o Ratku Đuroviću*, Filmski centar Srbije & Crnogorska kinoteka, Beograd & Podgorica, 2009, str. 79.

scenaristički opus već će se usredrediti na Đurovićev publicistički i enciklopedistički doprinos njegologiji.

Prvi tekst inspirisan Njegošem, pod naslovom „Narodni komentar *Gorskog vijenca*“, Ratko Đurović objavio je 1947. godine u *Omladinskome pokretu*. Sasvim u duhu vremena kad je nastao, snažno emotivno i propagandno intoniran, taj je tekst imao za cilj da ukaže na aktuelnost najpoznatijega Njegoševa spjeva u kontekstu tek okončanoga narodnooslobodilačkoga rata, pa ne čudi utilitarno-pedagoška intonacija kojoj Đurović podređuje Njegošev spjev: „Gorski vijenac ne treba samo posmatrati sa književnoga stanovišta i samo ga kao takvoga proučavati, nego ga posmatrati kao živo biće, koje govori pokoljenjima glasom istine i slobode, kao životnog učitelja koji je prečistio u narodu još od Badnje večeri pojam izdaje svoje domovine.“⁶ Sve do smrti, 1998. godine, Đurović će različitim povodima, uglavnom na stranicama časopisa *Stvaranje* i *Ovdje* te u listu *Pobjeda* ispisati na desetine priloga o Njegošu i njegovu djelu, fokusirajući se uglavnom na manje poznate pojedinosti vezane za Njegošev život, stvaralaštvo te njegovo prisustvo u različitim medijima – od pozorišta i filma do televizije. Posljednji Đurovićevi prilozi o Njegošu, nastali za potrebe *Enciklopedije Njegoš*, publikovani su godinu dana nakon njegove smrti.⁷

Sagledan u cjelini, njegološki opus Ratka Đurovića mogli bismo okvirno podijeliti u tri cjeline: prvoj cjelini pripadali bi raznorodni tekstovi u kojima Đurović aktualizuje neke manje poznate pojedinosti iz Njegoševa života ili rada, raspravlja o nerazrjašnenim detaljima vezanim za njegovo djelo ili podseća na odnos prema Njegošu i njegovom nasljeđu; drugoj cjelini pripadali bi brojni radovi u kojima se Đurović bavi prisustvom

⁶ Ratko Đurović, „Narodni komentar *Gorskog vijenca*“, *Omladinski pokret*, br. 6, Cetinje, 1947, str. 4.

⁷ *Enciklopedija Njegoš*, glavni i odgovorni urednik Slobodan Tomović, CID, Podgorica, 1999.

Njegoša u različitim medijima – od pozorišta i filma do muzike i slikarstva; treća cjelina obuhvata Đurovićeve enciklopedijske sinteze posvećene Njegoševu odnosu prema državama i narodima na koje su ga sile historijskih okolnosti naputile za života.

Đurovićevi prilozi koje smo uvrstili u prvu cjelinu, nastali neposredno nakon rata, nose još uvijek jak pečat ideologizacije i najčešće u podtekstu nose kakvu aktuelnu poruku. Tako u tekstu „Kako je proslavljena stogodišnjica Njegoševog rođenja“⁸ uz enciklopedijsku rekonstrukciju događaja, Đurović podcrtava njegovu jugoslovensku dimenziju, apostrofirajući „oslobodilačke težnje naših naroda“ kao jednu od spojnica te proslave i proslave stogodišnjice Njegoševe smrti, koja je i povod njegova pisanja. Slično je intoniran, s aktuelnim konotacijama, i prilog „Njegoš – prijetnja silnicima (skrnavljenje Njegoševog groba 1918)“ u kojem se pozabavio pitanjem oštećenja Njegoševe grobnice i prijenosa njegovih kostiju tokom Prvoga svjetskog rata. Drugačijeg je karaktera pozniji rad „Čevska igra čeklićkih svatova“ u kojem Đurović uspijeva da odgonetne jednu od velikih dilema vezanih za najraniji period Njegoševa stvaralaštva. Naime, u literaturi se još od prvih biografskih radova o Njegošu (V. Vrčević), provlačila informacija da je Njegoš kao dječak napisao satirično pjesmu „o čeklićkim svatovima“, no sve do ovoga Đurovićevoga priloga o toj ranoj Njegoševoj pjesmi nije se znalo ništa. Polazeći od zbirke dokumentarne proze Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog, *S orlovih krševa*, štampane u Beogradu 1914. godine, Đurović uspijeva da rekonstruiše konkretan historijski povod koji je Njegošu poslužio kao građa za satiričnu pjesmu. U toj je Perovićevoj knjizi opisan događaj iz vremena Petra I, kad je pokladna inscenacija Čevljana u kojoj su se izrugivali „čeklićkim svatovima“ umalo dovela do rata između dva plemena. Donoseći odlomke iz

⁸ Ratko Đurović, „Kako je proslavljena stogodišnjica Njegoševog rođenja“, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1951, str. 6–7.

Perovićeve proze koji osvjetljavaju taj problem, Đurović zaključuje: „U svojoj pjesmi Njegoš nije išao dalje od čevske igre čekličkih svatova. Najvjerovatnije je samo o toj igri pjesmu ispevao i guslao je. To je Njegoš mogao saznati od učesnika tih događaja, a Vuk Vrčević za njegovu pjesmu od samog Njegoša, kome je bio pisar 1836. dok je dr Tunguz sve to čuo u vrijeme svoga školovanja na Cetinju od unuka učesnika u ovim šokantnim narodnim hepeninzima.“⁹

Središnjem dijelu Đurovićeva interesovanja za Njegoša pripadaju prilozi u kojima je tematizovao Njegoševu prisustvo u različitim medijima. Najzastupljeniji su svakako teatrološki radovi. Tako u prilogu „O scenskim mogućnostima *Gorskog vijenca*“ Đurović, kroz osvrt na manjkavosti dotadašnjih postavki toga Njegoševa djela, apostrofira njegove dramaturške specifičnosti i ukazuje da je za uspješnost njegove postavke kao istorijske drame „iz atmosfere kojom je disao njen pisac“, neophodno razumjeti i uvažiti, „kroz pronađeni realistički stil epohe“, te specifičnosti.¹⁰ Tragajući za prvim scenskim izvedbama Njegoševa *Gorskoga vijenca*, Đurović je tokom 1951. godine publikovao čak tri priloga koji osvjetljavaju okolnosti prve scenske adaptacije najznačajnijega Njegoševa djela u Risnu početkom 1851. godine. Polazeći od istraživanja Dušana Vuksana, Đurović prihvata tezu da je diletantsko društvo koje je 1850. godine u Risnu osnovao Vuk Vrčević pravdajući se „prijateljskom razonodom nekih srodnika i prijatelja“ 2. februara 1851. godine u Risnu postavilo *Gorski vijenac*, a potom od Guvernadurstva u Zadru tražilo dozvolu za javno izvođenje.¹¹

⁹ Ratko Đurović, „Čevska igra čekličkih svatovah“, *Ovdje*, br. 213, Titograd, 1987, str. 11.

¹⁰ Ratko Đurović, „O scenskim mogućnostima *Gorskog vijenca*“, *Stvaranje*, br. 6, Cetinje, 1947, str. 339–345.

¹¹ Ratko Đurović, „O nekim prikazivanjima *Gorskog vijenca*“, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1951, str. 513–518.

Po Vuksanovim istraživanjima, to bi bilo drugo igranje toga Njegoševa djela, nakon onog upriličenog u formi čitalačke probe na Cetinju i s Njegošem kao jednim od protagonista. U drugome tekstu, Đurović, pred novim arhivskim dokazima, dovodi u pitanje opravdanost Vuksanovih zaključaka i dolazi do pretpostavke da je u Risnu došlo do pokušaja prikazivanja *Gorskoga vijenca*, ali su samo prikazivanje osujetile austrijske vlasti. Đurović, međutim, podseća na jedno svjedočanstvo objavljeno 1862. godine da su još za Vladičina života u Budvi igrani *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali*.¹² Taj podatak, ipak, do danas nije našao potvrdu u dostupnim izvorima. U prilog tezi da risanske izvedbe ipak nije bilo Đurović je publikovao u svom trećem prilogu i svu dostupnu dokumentaciju o tome događaju.¹³ Ipak, u svome završnom tekstu o inscenacijama Njegoševih djela, Đurović se vratio na prvobitnu pretpostavku da je *Gorski vijenac* početkom 1851. godine igran u nekoj privatnoj kući, ali da je njegovo javno prikazivanje zabranjeno iz političkih razloga.¹⁴ Tu tezu potvrđuju i novija istraživanja.¹⁵ Navođenjem ovih kolebanja u utvrđivanju prve dokumentovane izvedbe *Gorskoga vijenca* u Risnu 1851. godine, namjera nam je bila da ukažemo na strast kojom je Đurović pristupao istraživanju slabo poznatih pojedinosti vezanih za Njegoša i njegovo djelo. Ovome segmentu Đurovićevih njegošoloških priloga pripadaju relativno brojni tekstovi u kojima je tragao za različitim fenomenima Njegoševa

¹² Ratko Đurović, „Pokušaj prikazivanja *Gorskog vijenca* u Risnu 1851. godine“, *Pobjeda*, br. 224, 23. septembar 1951, str. 10.

¹³ Ratko Đurović, „Novi podaci o pokušaju prikazivanja *Gorskog vijenca* 1851.“, *Stvaranje*, br. 12, Cetinje, 1951, str. 768–772.

¹⁴ *Enciklopedija Njegoš*, CID, Podgorica, 1999, str. 965.

¹⁵ Alojz Ujes, „Pripremanje i prikazivanje prve predstave Njegoševog *Gorskog vijenca* u Risnu 25. februara 1851.“, *Dinastija Petrović Njegoš*, tom III, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 377–416.

prisustva u nauci, umjetnosti i svakodnevnome životu, što najbolje ilustruju sami naslovi tih članaka: „Muzičke obrade motiva iz *Gorskog vijenca*“, „Poezija u slavu Njegoša“, „Njegoševi zlatnici“, „Doktorske teze o Njegošu“, „O spomenicima vladici Radu“ i dr. U tekstu „Njegoševa snaga podsticaja“ Đurović je ponudio preciznu enciklopedijsku sintezu višedecenijskoga izučavanja Njegoševa prisustva u literaturi, nauci, vajarstvu, slikarstvu, muzičkoj umjetnosti i na filmu. U uvodnome dijelu toga teksta, autor primjećuje: „Svaki autor, svaki njihov umjetnički izraz kome su Njegoš i njegovo djelo bili podstrek i podloga, pokušao je da donese i otvori nešto novo i osobno u prikazu svoje vizije o njegoševskom pitanju biti i kako to biti, o onome što je drugo neko vrijeme predvidjelo. Ta vrsta ekspresija izazivala je raspre o svim problemima povoda i preinaka literarnih djela na pozornici, platnu, u muzici, u stihu, u bronzi. (...) U svemu tome, nesporno je da je u fond kulture naše zemlje ušlo dosta toga vrijednog što je izazvao Njegoš kao pretekst za stvaranje niza samostalnih kreativnih činova i integralnih umjetničkih djela.“¹⁶ Iscrpna enciklopedijska jedinica „Njegoš u medijima“ koju je Đurović pred kraj života napisao za *Enciklopediju Njegoš*, donosi rekapitulaciju njegovih istraživanja nudeći obilje dragocjenih informacija o pozorišnim, filmskim, radio i televizijskim inscenacijama Njegoševa djela i prilozima o Njegošu. U zaključku toga instruktivnog priloga Đurović konstatuje: „Od svih znamenitih ličnosti u jugoslovenskim zemljama Petru II Petroviću Njegošu pripada prvo mjesto po broju i kvalitetu tekstualnih, vizuelnih i auditivnih ostvarenja i priloga o njegovom životu, djelu i dobu. (...) Otvoren svim estetikama i neograničen vremenom, Njegoš je uvijek savremenik i avangardna ličnost, vječito univerzalan. Tu nema zastoja.“¹⁷

¹⁶ Ratko Đurović, „Njegoševa snaga podsticaja“, *Pobjeda*, br. 5715, 31. oktobar, 1981, str. 11.

¹⁷ *Enciklopedija Njegoš*, CID, Podgorica, 1999, str. 974.

Trećem segmentu njegošološkoga opusa Ratka Đurovića pripadaju enciklopedijske jedinice, a zapravo cjeloviti historiografski i kulturološki ogledi, „Njegoš i Austrija“, „Njegoš i Rusija“, „Njegoš i Srbija“, „Njegoš i Poljska“ i „Njegoš, Česi i Slovaci“, objavljeni posthumno u *Enciklopediji Njegoš*. Manirom vrsnoga poznavaoa društvenih i kulturnih prilika Njegoševa vremena, Đurović iscrpno analizira Njegoševe dodire, direktne i indirektne, s narodima i kulturama na koje je, sticajem historijskih okolnosti, bio upućen. Ti su tekstovi svjedočanstvo koliko minucioznoga istraživačkog nerva i eruditne obaviještenosti autora, toliko i teške i nezahvalne povijesne uloge s kojom se crnogorski pjesnik-vladar nosio nastojeći da svoj maleni narod uvede u porodicu prosvijećenih nacija, a da pritom, kako je to primjetila književnica Tereza fon Jakob - Talfi u svojoj *Istoriji slovenskih jezika i književnosti* (1852), ne žrtvuje njegovu slobodu i nezavisnost. U njima je Đurović sabrao kako obilje faktografske građe o Njegošu i njegovu odnosu s drugima, tako i podatke o putopiscima koji su o Crnoj Gori i Njegošu ostavili traga, a osvrnuo se i na recepciju Njegoševa djela u naznačenim sredinama. Time je dao sveobuhvatnu sintezu naslovom naznačene problematike i budućim istraživačima ponudio bogatu osnovu za neka nova, specijalistička ispitivanja.

Njegošološki opus Ratka Đurovića, nevelik po obimu ali razuđen po širini interesovanja, sadrži sve bitne karakteristike Đurovićeva publicističkoga prosedea – enciklopedijsku preciznost i jezgrovitost, bibliografsku iscrpnost i faktografsku sveobuhvatnost. Gotovo svaki od njegovih zapisa, priloga ili oglada mogao bi poslužiti kao osnova za izradu kakve obuhvatnije monografije ili disertacije. Tim svojim kvalitetima, kao i činjenicom da je više od pola stoljeća predano istraživao raznovrsne aspekte Njegoševa književnoga fenomena, Đurović se pribraja najelitnijem krugu proučavalaca života i djela Petra II Petrovića Njegoša.

Bibliografija

- Stanišić, Radoslav T. 2010. *Hrastovi koje ne obaraju. Ratko Đurović i Velimir Stojanović*. Podgorica: Nova knjiga.
- Martinović, Dušan J. 1995. *Portreti*, V. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“.
- Đurović, Ratko. 2006. *Teatrološki spisi*. Izbor i uvodna riječ Milovan Radojević. Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište.
- Milinković, Dragan Fimon. 2009. *Svedočenja o Ratku Đuroviću*. Beograd: Filmski centar Srbije & Podgorica: Crnogorska kinoteka.
- Đurović, Ratko. „Narodni komentar *Gorskog vijenca*“. *Omladinski pokret*, br. 6 (1947), str. 4.
- *Enciklopedija Njegoš*. Glavni i odgovorni urednik Slobodan Tomović. 1999. Podgorica: CID.
- Đurović, Ratko. „Kako je proslavljena stogodišnjica Njegoševog rođenja“, *Pobjeda*, br. 1 (1951), str. 6–7.
- Đurović, Ratko. „Čevska igra čeklićkijeh svatovah“, *Ovdje*, br. 213 (1987), str. 11.
- Đurović, Ratko. „O scenskim mogućnostima *Gorskog vijenca*“, *Stvaranje*, br. 6 (1947), str. 339–345.
- Đurović, Ratko. „O nekim prikazivanjima *Gorskog vijenca*“, *Stvaranje*, br. 7–8 (1951), str. 513–518.
- Đurović, Ratko. „Pokušaj prikazivanja *Gorskog vijenca* u Risnu 1851. godine“, *Pobjeda*, br. 224 (1951), str. 10.
- Đurović, Ratko. „Novi podaci o pokušaju prikazivanja *Gorskog vijenca* 1851.“, *Stvaranje*, br. 12 (1951), str. 768–772.
- Ujes, Alojz. „Pripremanje i prikazivanje prve predstave Njegoševog *Gorskog vijenca* u Risnu 25. februara 1851.“, *Dinastija Petrović Njegoš*, tom III, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2002, str. 377–416.
- Đurović, Ratko. „Njegoševa snaga podsticaja“, *Pobjeda*, br. 5715 (1981), str. 11.

VUK MANDUŠIĆ I TRAGIČNA LJEPOTA SNAHE MILONJIĆA

Radomir Ilić

Past interpretations of the artistic literary expression of one of the greatest Romantic poets resulted from a fatal unification of the Montenegrin language and using obsolete methodology of studying literature. Our analysis discards the banality of past interpretations of Vuk Mandušić's psychological profile by respecting the autonomy of the literary art text, follows the magistral line of Njegoš's *héroïde* and points to a unique nature of the spiritual profile of its protagonists.

Poslije retoričkog obračuna Crnogoraca i vezirovih izaslanika svi akteri drame odmaraju, dok Vuk Mandušić ni u snu nema mira ni spokoja. Brižni starina Rogan bi da buđenjem prekine njegovu unutarnju agoniju, ali mu ne da, vazda na šalu spremni, knez Janko koji namjerava da gromadnom Mandušiću izmami pikanterije što su u snu izvan kontrole racionalnog. Međutim, 'dijalog' njih dvojice počinje nalikovati situaciji koju narodni govor zove *razgovor gluvih*. Načuvši da oglašeni junak pominje takođe glasovitog bana Milonjića, knez baca mamac-pitanje: *Danu, Vuče, što ono zboraše / za našega bana Milonjića?*, a narednom eksplikacijom - *Je li čegrst kakva među vama?*

pokazuje na šta su direktno usmjerene njegove pretpostavke. Vukov odgovor je jasan i razuvjeravajuće iskren: *Nije brate, ništa među nama, / no mu nešto oko snahe zborim*. I pored toga što mu je pokazano da je ciljao u pogrešnu metu (*Nije brate, ništa među nama*), Janko i dalje traži ono čega nema a što bi želio da otkrije – moguću smiješnu i zabavnu pikanteriju. Ni riječ *brate* koja u crnogorskom narodnom govoru ima funkciju dodatnog razuvjeravajućeg usmjerenja, nije mu dovoljna da ga skrene sa pomenutog pravca, te on pri Vukovom pomenu banove snahe podstiče junačinu da mu u navodno potpunoj diskreciji objelodani tajnu. Kad Vuk izrekne *Ljepša mu je od vile bijele, /nema puno osamnaest ljetah; /živo mi je srce ponijela!* Janko se iznenadi jer nije očekivao ovoliku količinu Vukove emocije. Otuda njegova začuđujuća nevjerica u pitanju *Rašta ti je crce ponijela?* a kad Vuk uz ljepotu pomene i hipotetičku otmicu mlađane Milonjičke, knez biva potpuno izbačen iz svog šeretskog sedla, te zgranut i uplašen, usplahireno upozorava: *Ne đetinji, kukala ti majka! / zbilja ti je pamet svu popila*.

Referentne autore detaljnijih analiza psihološkog profila Vuka Mandušića po svoj prilici najviše je zavarala Njegoševa osobena organizacija književno-umjetničkog teksta. Jankov i Vukov 'dijalog' potpuno je drugačiji od uobičajene komunikacije, i njegov manifestovanje je izvan prirodnojezičkog razgovornog standarda. Naročito se zaboravlja da Mandušić govori iz odvojene snovne pozicije. Autonomnost njegovih egzaltiranih iskaza ogleda se u njihovoj asidentskoj parataksičkoj organizaciji, pa je, uz ostalo, potpuno razumljivo zašto im interpreti Jankove posmatračke provenijencije daju sasvim drugo značenje, te zašto i knez Rogan nakon uvjerenosti da je Vuk zaluden mlađanom nevjestom, primivši prividno konotativni njegov naredni iskaz *Al' je đavo, ali su mađije...* kao naknadnu potporu pomenutom uvjerenju, kaže Janku: *Ne pitaj ga, amana ti, za*

takve stvari, dok se nije što izbleja! Ignorišući osobenosti Njegoševog književnog jezika i crnogorskog govornog idioma, cijeli kompaktni izrazi tumačeni su na osnovu pogrešnih značenja pojedinih artikulusa, pa otuda i nije bilo teško skliznuti na fiktivnu predodžbu Mandušićeve **ponesenosti** erotskim čarima mlade snahe. Čak je i stih *nema puno osamnaest ljetah* dovođen u vezu sa osobenom čulnošću nevjestinom, ko da je, budi Bog s nama, Njegoš zamislio Vuka poput nekog trgovca robljem. Neki su stih *živo mi je srce ponijela* posmatrali u ozračju dijalektalnog *uzeti, odnijeti*, pa je ishodilo da je snaha Vuku 'ukrala srce', da je siroti Vuk, eto, 'bez srca ostao', i proče sličnih srceparatelnih uveselenija. A sve vrijeme, maltene pred nosom, stoji frekventni crnogorski izraz *Sve mu je đavo ponio* čijem je semantičkom polju veoma blizu pomenuta Mandušićeva metafora. Vukov iskaz *Da nijesam s banom Milonjićem / devetorostruko kumovao, / bih mu mladu snahu ugrabio, / pa s njom bježa glavom po svijetu* ne sugerise da bi to ban stvarno uradio. Ta hipotetička izjava markira sasvim nešto drugo. Pominjanje u stvarnosti nemogućeg postupka, potpuno oprečnog Vukovoj moralnoj stamenosti koja ne zanemaruje ni daleko neobaveznije stvari od svetinje devetorostrukog kumstva, ima za cilj da kulminativno istakne moralnu i svaku drugu vrijednost mlade snahe i junakovo saosećanje bez ostatka sa njenim tragičnim položajem. Vuk bi je, da može, kao nemjerljivu dragocjenost od svega nezadrživo oteo, oslobodio iz mreže koju su oko njene vilinske mladosti spleli sredina i zlo vrijeme. Sva četiri stiha ključaju enormno visokim stepenom saosećanja sa tragično lijepom mladom Crnogorkom, i gorčine usljed fatumske osujećenosti da je spasi. Na prirodu Vukovog daljeg kazivanja nikakav uticaj nema Jankovo upozorenje *Ne detinji, kukala ti majka! / zbilja ti je pamet svu popila*, jer od huka sopstvenog emotivnog vulkana Vuk kneza ne čuje, te se zato unutrašnjemonološki stihovi *Al' je đavo, ali su mađije / ali*

nešto teže od oboje ni sintaksički ne naslanjaju na Jankovo pomenuto upozorenje.

Čak i kad se posmatra u doslovnom smislu naredni Vukov iskaz *Kad je viđu đe se smije mlada, / svijet mi se oko glave vrti*, ne vide se njegove erotske značenjske naznake. Oba dvostiha su autonomne sintaksičke cjeline, te je samim tim isključena njihova dijaloška subordiniranost sa prethodnim Jankovim upozorenjem *Ne đetinji, kukala ti majka! / zbilja ti je pamet svu popila*. Oni su izraz sukcesivnog pražnjenja Vukovih nagomilanih snažnih emocija. Njegošev Mandušić je Crnogorac nad Crnogorcima, i zbora nema da se njegova ljudska veličina može sniziti na razinu zajapurenog ponešenog đikana kome je dojučerašnje lijepo đevojče iz devetorostruko kumovske kuće 'pamet svu popilo', kako sa lokalarbitarske psihološke tačke gledišta panično strahuje knez Janko. Duhoviti seoski knez ušetao je na teren kome nije dorastao. Njegov početni zafrkantski prakticistički racionalizam naglo postaje čak i smiješan u sučeljenju sa eruptivnim Vukovim iskazima. Potpuno je razumljivo što sa njegovom pozicijom korespondiraju dosadašnji površni izvantekstovni pristupi ovom dijelu složene dramske strukture *Gorskog vijenca*. Vukove eksplozivne metafore posljedica su njegovih nagomilanih emocija, prasak njegove blagorodne, duboko čovječne prirode, a nikako snovno ispoljavanje zatamljenih prizemnih poriva hajdučki ponesenog aktansa. Oblačenje Vukovo u odoru okašnjelog zaljubljenog serhatlije i pođetinjele grdosije dosta govori o onima koji ga tako oblače, a ništa o njemu samom. Izvan svake je mogućnosti da genijalan pjesnik kakav je Njegoš najbolji svoj književni lik svede na ovakve, do zla boga, simplifikovane psihološke oznake. Na stranu to kakav bi kompozicioni promašaj predstavljalo takvo ničim motivisano erotsko ostrvo. Modalni iskaz *Pa sve mōgah s jadom pregoreti* odnosi se prvijenstveno na vrijeme koje neposredno prethodi vremenu govorenja, a ne

isključivo na govornikovo stanje prije katunske epizode, kako bi nepažljivog čitača mogli zavarati stihovi *no me đavo jednu veče nagna/ u kolibu noćih Milonjića* posmatrani kao hipotaksno razjašnjenje prethodne sintaksične cjeline sa pogrešno pročitanim modusom kao potencijalom imperfekta (**mogāh** pregoreti). Uprošćeni shematski ekvivalent iskazu *Pa sve mōgah s jadom pregoreti, / no me đavo jednu veče nagna...* je: *Nikako ne mogu pregoreti, jer me đavo jednu veče nagna...* Svrha ovako retorski organizovanog iskaza je da istakne težinu nepregornog stanja podastiranjem opširnog upečatljivog opisa njegovog uzroka. Ako se riječ *sve* prihvati kao akuzativna dopuna potencijala imperfekta, potpuno je jasno što onda takva konstrukcija odvođi interprete na klizavo područje Jankove lokalarbitarske zabrinutosti Vukovom navodnom opčinjenošću i njegovim godinama neprimjerenom okupiranošću ženskim čarima Milonjiće, i frustracije usljed kumovske zapreke realizaciji ljubavničko-razbojničkih namjera.

Pri analitičkom pristupu složenoj strukturi *Gorskog vijenca* ne smije se gubiti iz vida Njegošev osobeni metaforički dramski diskurs. Van pameti je da je Milonjiću žaliye snahinog kitnog vijenca od ruse glave svog sina, takvo što je teško primjeriti idiofizmu najgore vrste, a kamoli ljudskom banu znakovitog prezimena. Mrki Crnogorci ne pokazuju otvorenu žalost za svojim palim vitezovima jer su oni *žrtve blagorodne*. Svoju veliku bol (pa i onu roditeljsku) moraju da otrpe (*ljudi trpe, a žene nariču*). Na šta onda upućuju ovako strukturirani tropni iskazi? Gordi Milonjić zabranom šećenja bujnih kosa snahinih ne da da se ruši zor njegovog doma, a uz to očigledno voli snahu kao svoje dijete, te ne dopušta da se okrnji njena mladalačka ljepota i svježina koja ujedno oličava i blagorodnost crnogorske kuće. Taj čin, međutim, nimalo ne implicira pomanjkanje njegove žalosti za *milim sinom*, naprotiv. On je istovremeno njena još žešća manifestantna inkarnacija sa dalekosežnim tragičkim

reperkusijama. Vuk to odlično zna, i upravo to i iskazuje putem retorsko-metaforičkog gorkog prijekora *žalije mu snahin vjenac bilo / nego glavu svog sina Andrije*. Banov postupak neodoljivo podseća na čuvenu igru u kolu crnogorskih majki nakon sinovljevnih pogibija. Ne treba smetati s uma ni da je Vuk devetorostruki kum Milonjićev, da je i u radosti čest gost u njegovom domu, a kamoli sada, da ga je mnogo više od drugih prijatelja te kuće pogodila kumovska tragedija, te da je s obzirom na pojačano prisustvo, osobnu senzibilnost i prijateljsku emotivnu privrženost utoliko izloženiji razornom dejstvu tragikom nabijene atmosfere. Pored toga što su pri prvom pogledu sablažnjivo kontrastne unutar opšte pogruženosti, snahina mladalačka svježina i nepostrižena ljepota neprestano raspiruju pečalnu vatra analoškim podsećanjem na izgublenu ljepotu, mladost i zakrilje zornog sina, bratske dike i ručnog đevera, zlaćanog prstena. Nevjestina tuga predočena je posredstvom Vukove psihološke tačke gledišta. Mandušićevo plastično i emocijama nabijeno unutrašnjemonološko kazivanje za razliku od površnog faktografskog narativa pruža obilje informacija o prirodi snahinog bola čiji intenzitet ne samo što nije narušen ni poslije dužeg vremenskog perioda, nego je još i pojačan, čemu je najviše kumovala banova zabrana. Uz tužbu i lelek čin odsijecanja duge bujne kose, simbola ženske ljepote i vitalizma u socio-kulturnom miljeu crnogorskom, predstavlja neku vrstu otpusnog ventila za prenapregnuti bol i tugu, pa je, uz ostalo, njegov izostanak pogodovao da ne jenjavaju. Nevjestinsko ritualno uređivanje kitnog vijenca oličava pripremu za susret sa još jednim srećnim danom u novom domu kojeg će napuniti porodom i berićetom. Podalje od muškog ratničkog svijeta ona u rano jutro pjevuši dok se češlja i spliče bujne pletenice u divni vjenac sa kojim će zorna i nasmijana susresti ukućane. A sada, dok je sve okolo postriženo i pod šenkom smrti, njena mladost i dalje sija. Presijeca je strepnja od muka i prijekora, njena nenarušena ljepota savija

je do crne zemlje. Divotni nepošćeni njen vijenac postao je biljeg druge tragično prešećene ljepote i mladosti. Radosnu pjesmu u susret novom danu zamijenila je tužbalica.

U Njegoševom književnoumjetničkom postupku uočljivo je dovođenje veznika u inicijalni položaj iskaza, čime se usložnjava njihova funkcionalnost i na taj način neposrednijim i jasnijim doima ono na šta upućuju: (**Kad**) *pred zoru*, || (**i**) *noć je mjesečna*, / *vatra gori nasred sjenokosa*, / (**a**) *ona ti odnekuda dođe*. Inicijalnim **kad** markira se neobičnost vremenskog okvira zbivanja (pred zoru, kada sve miruje), sa **i** se dopunski potcrtava neobičnost prostorne vidljivosti u pomenutom vremenskom okviru, te gradacijskim **a** kulminativno naglašava naglost i neočekivanost snahinog pojavljivanja u takvom vremensko-prostornom miljeu i efektuira **iznenadenost medijuma** koji je sa time suočen. Kad se ne gubi iz vida da je cjelokupan događaj predložen sa Mandušićeve psihološke tačke gledišta, jasno je kao dan da se i ovim isključuje mogućnost njegove erotsko-zaljubljeničke okupiranosti i svih njenih implikacija na koje navode domišljanja interpreta koji spekulativnim izvantekstovnim načinom pristupaju složenoj strukturi *Gorskog vijenca*. Kad se Vuk i ranije nagledao njenih očiju, kad je magnetski privučen na katun, kad je toliko ponesen i zatreskan pa svu noć sa proćelnog kreveta viri ispod ponjave ne bi li je ugledao, otkud onda ovolika njegova frapantna iznenadenost maestralno istaknuta pomenutim stilskim sredstvima, i kako je moguće da *plače ko malo dijete* u ognju zaljubljeničkoerotske ponesenosti njome?! Toliki stepen erosa na koji neshvatljivo i nedopustivo ukazuju čak i poznati književni analitičari domišljen je i potpuno izvan strukture djela. On, pored ostalog, govori koliko o zastarjelosti analitičke aparature 'njegošologa', toliko i o pomankanju svijesti o književno-umjetničkom potencijalu crnogorskog jezika. Njegoševi junaci zbore crnogorskim plastičnim govorom punim sintaksičkih osobenih konstrukcija, gipkosti,

gnomičnosti i retorske metaforike, pa se semantičko bogatstvo njihovih iskaza banalistički sužava kad se posmatraju i prevode iz perspektive srpskohrvatskog klišeiziranog standarda. Kad Vuk Mandušić metaforički pominje otmicu banove snahe, ili kad na kraju retorski ushićeno kaže: *Blago Andri će je poginuo, / divne li ga oči oplakaše, / divna li ga usta ožališe!* to je prvjenstveno u svrhu isticanja njene nemjerljive moralne vrijednosti, njene ljubovne predanosti i dobrote. Književno-umjetnička gipkost i plastičnost crnogorskog narodnog govora kojeg je Njegoš svojim pjesničkim genijem uzdigao na još veći estetski stupanj nesvodive su na opšti štokavski standard, te su razni rječnici i objašnjenja uz izdanja njegovih djela često služili više simplifikaciji prevođenih riječi i izraza i banalizaciji smisla Njegoševih stihova kada se na njih oslanjala vulgarna doslovna analitika. Crnogorsko **će** ne može se izdvajati i svesti na **što**, niti se **rašta** može zamijeniti doslovnim **zbog čega**, ili **radi čega**, ili **zašto**. Ne može se shodno tome stih *Blago Andri će je poginuo* tumačiti kao: *Blago Andri što je poginuo* što automatski implicira da Vuk i sam čezne za takvom pogibijom nakon koje bi nastavio da živi u tuzi žene koja će i njega oplakivati kao i snaha Milonjića *devera Andriju*, kako zaključuje čak i ozbiljan književni historičar Miodrag Popović (M. Popović, *Romantizam*, Nolit, Beograd, 1975, knj. 1, str. 192, 215), niti se stih *Kad je viđu će se smije mlada, / svijet mi se oko glave vrti* po istoj inertnoj interpretacijskoj matrici može tumačiti kao *Kad je vidim kako se smije mlada, / svijet mi se oko glave vrti*, što bi značilo da mu se svijet oko glave vrti od njenog smijeha. Obje konstrukcije (u svom izvornom obliku, naravno) imaju sasvim drugu funkciju: da svojim značenjem markiraju vrijednosnu korelativnu kategoriju. Atributski pandan spoju *Andri će je poginuo* je: *poginulom Andri*, ili: *Andri koji je poginuo* [*Će sedimo da se veselimo* = (Mi) *koji* (ovđe) *sedimo da se veselimo* (vazda)]. Takođe pandan iskazu *Kad je viđu će se smije mlada / svijet mi se oko glave*

vrta jeste: *Kad je viđu **nas mijanu** mladu / svijet mi se oko glave vrta*. Sa ovakvog značenjskog fona prvi stihovi upućuju na veličinu duhovno-egzistencijalnog profila one koja takvim oplakivanjem i žalbom uzdiže iz strahote zaborava vrlog sina svog naroda, a drugi na strahovitu cijenu toga, na sažihujući bol i patnju, na tragičnost prerano pogružene banove divotnice. Banova uzor-snaha se kontinuirano apostrofira kao **mlada**:... *bih mu **mladu** snahu ugrabio; Kad je viđu će se smije **mlada**; Tuži **mlada**, za srce ujeda. **Mlad** je i uzor-ratnik poginuli Batrić: ...**mlade** glave onakve ne viđeh; ...onakvoga **mladeta** dizalo*. Crnogorska mladost je tragična mladost. Mladi momci rano ginu u neprestanim borbama, a mlade sestre-bezbratnice i mlade nevjestice (često udovice) u neprestanoj su žalosti. Egzistencijalno-psihološke dominante crnogorske mladosti su – žalost, pogruženost, tuga, plač. Rijetki su trenuci veselosti i smijeha, najljepšeg i najdragocjenijeg dijela slobodarskog naroda, pa se do jauka ozlojeđenom Vuku Mandušiću sve okolo obrne kad prerano pogruženu i tugom ovjenčanu mladu nevjestu vidi nas mijanu. Duša ga boli što stalno ne može biti takva. Svi elementi strukture *Gorskog vijenca* upućuju da se u ovakvom smjeru trebaju tumačiti stihovi – *kad je viđu će se smije mlada, / svijet mi se oko glave vrta*, a nikako u domišljenom značenju Vukove okupiranosti erotsko-estetskim čarima nevjestinim. Mandušić je do opsjednutosti fasciniran veličanstvenom mladošću banove divotnice, uresa njegovog ponositog doma. U zemlji leleka i smrti dobrota i ljubav Crnogorki potiru užase nestajanja. Najvećeg crnogorskog junaka rasplakaće jednom snahina duboka tuga za poginulim đeverom i drugi put svoj prebijeni bistri dževerdar kao najrječitiji pokazatelj da u Njegoševoj slobodarskoj viziji dobrota i ljubav Crnogorki idu rame uz rame sa svijetlim oružjem ponosnih sinova gordog Montenegra.

Vratimo se još jednom majstorovoj antičkoj slici, remek-djelu najveće slovenske drame. Pred zoru, na mjesečinom posrebnom

šenokos, kao duh, potpuno neočekivano (odnekuda dođe), uz vatru što razgoni zvjerove šeda mlada žena i osluškuje, pa pošto se dobro uvjerila da svak spava, raspliće bujne pletenice i tuži svog đevera. I odabir vremena i ambijenta, i način tužbe – sve rječito govori o prirodi njene žalosti. To što se ispoljava u apsolutnoj intimi i samoći, ukazuje koliko je velika i nepatvorena njena ljubav, koliko je njena tuga duboko iskrena, a koliko je svekar-ban proniknuo u plemenitost nove kćeri svoga ponositog doma. Iako je *ljepša od vile bijele*, ni traga gordeljivosti zbog tolike ljepote, naprotiv. Nema *puno osamnaest ljetah*, a ko da je *starila pa mlađela*. Njena dobrotu daje njenoj ljepoti posebni oreol. Samo snagom silne ljubavi mogu tako plamtjeti zjene, samo duboko iskrena tuga može tako iznutra obasjati čelo da bude ljepše od mjeseca, finije od meke mjesečeve srme. Njena ljubav je mjera njene tuge. I kamen bi proplakao, a kamoli crnogorski ljudski gorostas. Nikako da stanu tuge i žalosti u domovini *strašnog i opakog imena*, da mladost i ljepota blistaju izvan pogibije, pa mu se *svijet obrne* kada u rijetkim trenucima vidi divotnicu veselu i nasmijanu, kad je vidi *đe se smije mlada*. Teška je tuga ophrvala Vuka, ni trenuti mu ne da. Tragiku cvijeta svog gordog naroda pregoreti ne može. On ne zna *đe će prije*. On junačkim rukama odbranjuje. On širokom dušom zakriljuje. On je najbolji junak *što je čovjek taki*. On je sublimat crnogorske heroide: *a u ruke Mandušića Vuka / biće svaka puška ubojita*.

DAVIČOVO ODGONETANJE TAJNI

Žarko Đurović

Đurović is trying to throw more light on poetic and personal portray of Oscar Davičo through anecdotes, personal experiences and reviews of social engagement. With apparent sympathies for the „ever-burning volcano“ and the writer who moved the boundaries of freedom in both work and life, he illustrates Davičo's insubordination to dogmatic thinking, his eternal rebellion, restlessness and thus brings closer to the modern reader this creator who „shows spite even against spite itself“.

Podsjećao je na vulkan koji se ne gasi!

Lavom svog burnog i neistrošivog dara „zatrpavao“ je sve što je označavalo pjesničku ovještalost. On je poetizam mnogih pjesnika i njihovo jezičko „čistunstvo“ ne samo osporavao, nego i izlagao pismenim i usmenim pogrđama i smijurijama. Nije bilo važnije novine ili javne tribine na kojoj ne bi pisce-tradicionaliste „uzimao na zub“. Grupno ih je ili pojedinačno ubojitim kritičarskim skalpelom „secirao“.

Od literature je tražio više no što je ona tada pružala – nove traverze vizija, nove kreacijske prodore i značenja. Nije bila fikcija ili usputni hir što je obavezno tražio nove modele u poetskom stvaralaštvu. Ne od tada. Još prije rata je naznačio osobitost

pjesničke avanture, u kojoj će (s)mislene neposrednosti dobiti prirodnu sviklost (Anatomija, Hana). On je to postizao kroz simultani sudar pojmova i riječi. Imaginacija ih pomiruje i stvara poetsko osmišljenje. Nadrealističko iskustvo pomoglo mu je da se povjeri stvaralačkim slobodama.

Ovo što se sada dešava u sferi poetske kreacije, Davičo je davno, prije skoro sedam decenija, pionirski utemeljavao. U tome je nailazio na nesporazume i otpore, ali ih je snagom duha nemilosrdno razbijao. Znao je šta hoće i šta može. A može, kako bi sam volio da kaže, nemoguće. Da demistifikuje pjesnikov stvaralački čin. Da ga od boga otme i da ga „pogazi“. Za Daviča je čovječna moć veća od božje (zbirka poezije „Čovekov čovek“).

Nemir stvara pjesmu, imaginacija joj je oslonac. Može izgledati čudan Davičov odnos prema značenju pjesme. On je zamišlja i kao kritiku nje same. Ono što je u svojini čovjeka, to je i u njenoj svojini. I čovjekov rascjep i njegova pripadnost!

U mladosti sam ga odabrao kao svog pjesnika. Plijenila me je njegova sloboda bez ograničenja. Sa prvim susretom ta veza za njegovu poeziju bila je čvršća. Stanovao je, koliko se sjećam, u ulici dr Kestnera, kod parka Tašmajdan. Prvo što mi je palo u oči, bio je njegov mali rast. Osjetio je moju začuđenost. Da bi me rasteretio čuđenja, uz smijeh je dodao:

– Davičo ume uvek da raste!

Kroz sobu se vrzhmala Davičova žena, Ruta, izvinjavajući se što nas ometa u razgovoru. Zaturilo joj se, veli, neko klupko vunene pređe. Hoće da štrika šal (pjesnik je volio da nosi vunene šalove sa čvorom). Na stolu stajahu dvije pisaće mašine, starog tipa. Velike. U jednu je bio uvučen list hartije. Možda sam pjesnika posjetom osujetio u namjeri pisanja. To mu i rekoh.

– Ne! – kaže. – Meni je uvijek drago kad me posjećuju mladi pjesnici. Tada manje vidim kako godine idu. Kako trče ka starosti.

Davičo je tada, 1952. godine, bio čovjek srednjih godina. Nije imao razloga da se žali na njih. Shvatio sam da su riječi o starosti izgovorene samo da bi kod mene „razbile“ tremu.

– Mora da si doneo neki svežnjić stihova?

– Jesam! – rekoh. – Volio bih da ih pogledate.

Davičo reče da ćemo zajedno njihovu vrijednost procjenjivati. Tu misao proširi nekom vrstom polu naredbe: da ja čitam, a da on iznese opaske o njima. Čitao sam, ne dugo. Dvije pjesme od po dvadesetak stihova. Sjećam se nekih stihova koji su Daviču zapeli za oko, posebno oni koji govore o ženi: „Na prelomu tela luda grano“ ili „Srce je vreteno što razbija tamu“.

– Pa ti si rođeni nadrealista! – rekao je Davičo. – U njima ima slobode i ljepote, moj dečko.

Ne dopade mi se ona riječ *dečko*. Ali mi se svidje riječ prisvojnosti – *moj*!

Shvatio sam po intonaciji da ih je pjesnik izgovorio u dobrostivoj namjeri. Da nije zafrkancija u pitanju.

I začudo. Davičo me je i kao šezdesetogodišnjaka oslovljavao sa: dečko. Malo neobično, ali tako je. Valjda nije htio da „poništi“ upamćenost prvog našeg susreta kada je izgovorio tu riječ. U njoj ima, međusobne zbliženosti, a nju nećemo napuštati!

Ona mi je u mislima i kada nema Daviča. Nije u pitanju samo ljudska, nego i pjesnička zbliženost. U mnogo čemu smo bili na istoj talasnoj dužini. Razumijevali se i uvažavali. Neki su u njemu vidjeli crnog đavola. Smutljivca. Prepredenjaka, nikogovića. Ja bih takvo imenovanje Daviča tražio u netrpeljivosti „krstitelja“ prema Davičovoj stvaralačkoj veličini. Uvijek slabi ogovara jačeg! Davičo je živio za poeziju. Ne za onu kojoj pegla (malo)građanskog ukusa izvlači ivice, nego onu koja se javlja kao vrsta neočekivanosti. Svojevrsnog grča. Duboke strasti i nemjerljivog uzbuđenja. On se ne može zamisliti u ropstvu bilo

kakve stege, iz prostog razloga što je njegova stvaralačka priroda oduvijek bila tragalačkog tipa. Što nije trpjela odeždu dogme, koja je ometala duh da se bogati.

Tu temu nepokoravanja dogmatskom mišljenju Davičo je briljantno razradio u esejistički intoniranoj knjizi „Poezija i otpori“, koja je sred snježnih nanosa tadašnje soc-literature napravila prvu prtinu za prohod modernih tumačenja nove, dolazeće literature. Poslije pojave te knjige 1952. godine „razbuktao“ se pravi rat između modernista i realista, u kome nije bilo pardona. Realisti nijesu htjeli da shvate da je prošlo vrijeme diktiranih tema i himničkih zanosa. Međutim, potreba za jednom drukčijom komunikacijom bila je utoliko veća što je realnost u kojoj živimo iziskivala radikalnije promjene u njenom poimanju. Davičo je bio traser tih promjena, pa se zato ne treba čuditi što je dobio epitet đavola.

Nemoćni da se sa njime nose na književnom planu, prešli su na teren njegove ljudske diskvalifikacije. Nastalo je utrkiavanje ko će da mu nađe više „mrlja“. Davičo im je i tu doskočio. Umjesto da briše „mrlje“, on štampa knjigu za knjigom. I što je najvažnije, on je ostao i dalje u igri, a oponenti su iz nje jednako ispadali!

Da je riječ o pjesniku velikog kalibra, jednog od najvećih koga smo imali u ovom vijeku, mogu da posvjedoče mišljenja mnogih procjenjivača Davičovog djela. Izdvojićemo dva – Krležino i Miloša Crnjanskog. Krleža kaže da „na srbijanskom sektoru naše poezije, najjačim lirskim talentom što se tiče tzv. „modernog načina izražavanja“ smatram do dana današnjeg još uvijek Oskara Daviča“. Crnjanski se o Daviču izrazio kao o „velikom i neobičnom pesniku, kao o velikom detetu, detetu obdarenom istinskom zrelošću...“

Nigdje valjda nije izraženo toliko bunta kao u poeziji Oskara Daviča. Nije to samo bunt prema ograničenjima u širokoj sferi

života, nego i na čulnom planu, dakle tamo gdje se zbilja iskazuje u punoj mnogolikosti. Kod Daviča je čulno u prevlasti. Ta se prevlast iskazuje u više postulacionih ravni, u prvom redu radikalnim i modernim zahvatom sveta uobrazilje, koji je kod Daviča prosto neistrošiv. Pri tome je stalno na oprezu da se u njega ne unese nešto od tradicionalnog rekvizitarijuma. Davičo je opsjednut novim zvukom i plahovitim izlivima nemirenja, nastojeći da uvijek bude u zoni budućeg. I kada maštено udijeva u gustine života i kada zbiljsko stanje prepliće sa snohvatičnim potresima duše.

Davičov primjer najbolje pokazuje kako se čulno stanje transformiše u pravi oblik pjesme, kojoj nije strana ni spiritualna eksponiranost ni snažna reprodukcija podsvijesti. Pjesnik je stalno zaokupljen mišlju da u svemu traži modernu ljepotu, iako se tu najčešće radi o dubokom grču i životnim stresovima. Tako shvaćen pojam ljepote učinio je Daviča pjesnikom izuzetne vokacije. Njegova izvorna i snažna uobrazilja grana se na sve strane, ali najviše u dubinu, budući da se tu javljaju glavne premoći duha. Tih je činilaca Davičo svjestan i zato uvijek insistira na opjevanju neopjevanog, toj kulturnoj poziciji modernog pjesništva, u kome istovremeno mogu obdaniživati i krik i blaga nježnost. U spiritualnim naznakama pjesnik pronalazi beskonačje novih duhovnih osvjedočenja, upražnjavajući princip stalnih izmenljivosti u iskaznom postupku.

Tako shvativši duh i značenje pjesme, Davičo se ne vezuje za one reminiscencije kojima se sjenči svijet djetinjstva i prošlosti. Njegove pjesničke vizije imaju futurološku aromu. U nekim segmentima te vizije imaju idealizovane akorde, valjda zato što budućem svijetu takvi akordi nedostaju. Davičo je zaljubljen u tajnu kao čin. Sve čini da sa nje skine obrazinu, uvjeren da su sastavnice života, i šok i ushićenje, podjednako važni atributi

pjesme, razumije se ako su „podvrgnuti“ adekvatnoj pjesničkoj kristalizaciji. Jedino je neumitno: satanička čud svagdanje zbilje mora se krotiti. Pri tome se mnogo šta preimenuje. I svijest i podsvijest nude svoje igre i pjesnik ih opredmećene „uvodi“ u svijet pjesme.

Kod Daviča tamni obris satanizma stalno se proteruje i umjesto njega uspostavljaju se drugi idiomi, u prvom redu oni koji bude nadu u „čovekovo zdravlje“. Davičo im daje vizuru spontanog opredmećenja, dovodeći svoj unutrašnji nemir do pravog lirskog usijanja. Junački je gest tražiti ljepotu sred životnog satanizma. Davičo tu ljepotu traži više od šest decenija. Što je stariji intenzivnost toga izgaranja je veća i plodotvornija.

Nikada Davičo nije „prepisivao“ život. Nijesu ga zanimali njegovi spoljni elementi. Zanimalo ga je samo jezgro bivstva, a do njega se dolazilo pomoću neiscrpne magije pjesničkog slućenja. Pjesnik hvata riječ na vlastitom izvoru, nevinu, da bi je srodio sa drugim riječima, da bi im, u zajedničkom kolu, dao nov fluiditet, smislovna opkoračenja, značenjske premise i doživljajnu gustinu. Lično se prožima planetarnim zracima i znacima. Srdžba se daje kao oslobođenje od traumatičnosti. Mnogo toga se nataložilo što pritiskuje dušu. Otpor je jedini preduslov punog života.

Davičo se kao pjesnik neprekidno zapućuje tamo gdje traje ta stalna, neprekidna borba i gdje je sve svemu nalik, a opet tako različito. U lavirintski svijet pjesme poeta ulazi smiono. Snažnom imaginacijom se utemeljuje konzistentnost pravog poetskog nadahnuća.

Sve je mijena i ključanje. Zato Davičo žilavo kidiše na nove artikulacijske prostore, pronalazeći čudesne odnose među riječima – krilaticama i riječima – kovanicama. U osvajanju smisla pjesme Davičo ne zna za izliv nježnosti romantičarskog

porijekla. On je drski berač ljubavi. Kod njega sve kipti prevrelom emocijom. Primjer „Hane“ kazuje koliko čulno sadrži uzbuđujućeg tempa i čarolije.

Kod pjesnika strast je stalna i žestoka, no uvijek majstorski uobličena. On se drži gledišta da je svijet tako stvoren da u njemu nije ništa završeno.

Otuda toliki zalet da se osvoji ne samo nov prostor poetske vizuelizacije, nego i da se stihu da drukčija priroda zvučanja, metričkih raznorodnosti i muzikaliteta. Nekada je stih sveden na epigramsku sažetost, a nekad je razliven u baladične tonove razigrane mašte („Višnja za zidom“).

Za Daviča su oni utisci pravi koji nikad ne prestaju da provociraju nerve i sluh. Samo se pod tim uslovom „šaltuju“ u pjesmu, no više kao značenjska nego kao dekorativna prevlast. Davičo je pjesnik kod koga se slike i značenja neprekidno sudaraju. Na taj način se oživotvorava njihov sukcesivni tok, koji kao vrsta osobenog *correspondancesa* dobija davičovsku signaturu.

I tren, ako je natopljen snagom uobrazilje, a kod Daviča je uvijek tako, dobija ljekovitu supstancu zdravosti i otkrovenja. Čak bismo u tvrdnji išli dalje i rekli da je tren u Davičovoj pjesmi neomeđen, da je sa eksplozivnim nabojem.

Kod Daviča je sve sazdano od kreacijske punoće. Bez stišanosti. Njegova poezija je najčešće glasno orkestrirana, sva je u grču i poletnosti. U njoj se simultano umnožavaju slike i ideje, mada bismo rekli da su čulni impulsi najdominantniji. Da bi se to osjetilo treba razgrnuti gornje slojeve. Tada ćemo naići na velelepno strujanje osjećanja i misli u kojima se slavi proleće duha, vječno izgaranje da se ide dalje od poznate linije horizonta. Oni koji ne znaju da čitaju modernu poeziju, mogu da pomisle da se tu radi o haosu neuzročnih slika i pojmova. Međutim, svaka riječ dobija mjesto u zglobu pjesme. To znači

da se mora obratiti posebna pažnja na sklopove riječi i njihove odnose, na njihovu simboličku uslovljenost. Tek tada se, u pravoj prirodi, otkriva da je izvornu riječ „povukla“ ekstaza, da ju je ona osmislila.

Nemirenje je osnovna konstanta Davičove poezije. On se čak inati i inatu. To govori o neiscrpnosti pjesničkog duha, koji vrijeme smatra za demona, ne plašeći se njegovih sila ni namjera. Tom demonijalnom vremenu „potkraćuje noge“, ne bi li ga tako onesposobio da truže čovjekovu dušu i snove. Davičo se bori za ljudsko vrijeme, a to znači da čovjeka ne ostavlja bez nade i samodokazivanja („Čovekov čovek“).

Svijet je tek onda bogat ako je dosegnut sa nevidljive strane. Daviča stalno zanima ta druga strana, budući da se u njoj korjeni bogatstvo doživljajnog svijeta, zagovarajući stanovište da se kroz transcendenciju dolazi do stvaralačke životnosti. Uostalom polazište pjesme ne zna za druge uslovnosti do da iz osnove mijenja izgled sadržaja koji je „napadnut“. Davičo je tu misao imao stalno na umu. On se ne libi da stvari okrene i naopačke. Kad ih okreće, on u stvari pravi njihov dubinski presek... Uobraziljom se vaspostavlja identitet pjesme. Davičo je stalno u traganju za novim tonalitetima pjesme. Oni sadrže u sebi zaljubljenost i rugalaštvo, u isti mah.

Kad se čita Davičova poezija ima se utisak da ona izgleda nedovršeno. Zaboravlja se da su u njegovom slučaju napušteni obrasci stare forme i da se umjesto nje javlja „subverzivno“ umotvorenje nove lirske izražajnosti. Pjesnička misao potvrdu smisla nalazi u različitostima. Dakle, vrijednost Davičove poezije ne treba tražiti u racionalnoj dostupnosti. Njena ishodišna datost ima načelo stalne inovativnosti, posebno na jezičkom planu. Svaka od njegovih zbirki pjesama, od „Nastanjenih očiju“, „Flore“, „Snimaka“ do „Mitološkog zverinjaka smrti“

opozicionalna je u tematskom smislu jedna prema drugoj. Time se njihova vrijednost uvećava. Davičo ne bi bio Davičo da nije takav. On jednostavno juriša na one poetske oblike koji će najbolje, rekli bismo čak radikalno, iskazati nemire savremenog svijeta.

Ova poezija je sva u obračunu sa tradicijom. U pitanju su postulacije ideološkog smjerenja koje teže da razbiju učmalost i jalovost dogmatske svijesti. Davičo se opredjeljuje za razornu prirodu jezičkog iznenađenja, jer se samo tim načinom mogu dosegnuti tajne i ljepote unutrašnjih zaplamsaja. Ja bih čak rekao da je Davičo od „Anatomije“ pribjegao *svojoj* upotrebi jezika, čime je inaugurisao vladavinu nove poetike senzibilnosti. Njegov jezik ima višeslojna značenja. Čak i kad je transparentan ima životodajnu funkciju. Iako riječi u *Dvojezičnoj noći* imaju neobičnu zvučnu strukturu, njihova smislovna strana predstavlja pomak u njezi refleksije. Tematski zavičaj ove njegove poezije je univerzum, dakle jedno široko poprište na kome su u stalnoj prepirci čovjekove manifestacije – volja, zebnja, otpori... Valjda niko kao Davičo ne umije lucidno da izvarira odnos prema silama koje su se sklopile u ljudskom biću. To je prava riznica slika u kojima se „ogleda“ onaj nutreni osjećaj, htenja. Oni oplođuju pjev dubinom poetskih naznačenja.

Jezik je prepoznatljiva Davičova odrednica. On u njega utiskuje bogate skokove bunta, nikad pripravan za mirenje. Pjesnik je na svim planovima semantičkom, gramatikalnom, foničnom i drugima, uvijek spreman da ratujući za svoj izraz pronalazi njegovu novu umjetničku artikulaciju. Davičo je poezijom (i ne samo njom) odredio epohu. On joj je ubrizgao krv najpunijeg života.

Davičo je bio na „ratnoj nozi“ sa Radovanom Zogovićem. Razilazili su im se pogledi i na život i na literaturu. Zogović je

bio tvrdog ideološkog sklopa. Nećemo kazati – slijep prema ideji koju je volio. Bio je neka vrsta vječitog ideološkog nostalgičara! Davičo je na ideju gledao drugačije. Ona je morala biti podložna provjeri. Nije je razlučivao od života. Ukoliko je zaostala za njim, mrtva je. Dakle, ona ne živi u datom nego u mogućem. Nije samo osvojenost, nego osvajanje! Njihove udaljenosti moglo je samo čudo privući, To čudo se zvalo Kolja, sin Davičov. Bio je silan momak. Arhitekta od karijere. Umro je od leukemije. Saznavši za tu istinu, Zogovića je tjerala neka unutrašnja sila da izjavi saučešće Daviču. I eto ti Zogovića na Davičova vrata. Na protivništvo se zaboravilo.

Davičo se zbunio kad je otvorio vrata.

- Snašla te je velika nevolja, Oskare! – rekao je Zogović.
- Ovim dolaskom hoću da podijelim bol sa tobom.

Oba su pjesnika bila uzbuđena. Taj Zogovićev gest Daviču su dojmio kao nešto neočekivano i veliko.

Pitao sam Daviča da li su se kasnije srijetali?

– Ne! – rekao je. – Dovoljno je za duše da se jednom sretnu! Davičo je upamćen kao „ujedač“ svoje vrste. Nije volio da književna atmosfera izgleda kao voda mrtvaja. Morao je da je ustalasa. Birao je ličnosti koje su imale ugled u javnosti. Tako je za napad izabrao poznatu srpsku poetesu Desanku Maksimović. Ona se zapitala šta je motivisalo Oskara da je napadne. Znala je da on ne može bez kavge i inačenja. Nije vjerovala da će je baš Oskar „ocrniti“. Pored ličnog uvažavanja vezivalo ih je i prijateljstvo.

Daviča moramo prihvatiti takav kakav je. Prznica i ljutić. Ali u prznici se skrivao staloženik i razumijevač. Zavisno od toga kojoj krvnoj grupi dotični pisac pripada. Ako su u pitanju afiniteti, Davičo neće biti škrt u pohvali. Onima drugima „kožu je razapinjao na roglje“.

I u već starijem pjesniku živio je mladić. To ga je činilo neozbiljnim u očima mnogih pisaca. Govorili su: „Sve u svoje vrijeme“. Davičo nije priznavao tu maksimu. On bi joj izvrnuo značenje. I glasila bi: „Bolje je biti stari mladić, nego mladi starac!“

Žene su oduvijek bile u orbiti Davičove pažnje. I sam je o tome pisao. Pišući – pretjerivao je u hvali. Slično Kazanovi. Bio je opsjednut lijepim ženama i porno svijetom. Volio je o tome da „debatuje“. Tada je koristio „šatrovački“ govor.

U razgovoru smo se doticali raznih tema. Jednom sam mu rekao da se čovjek na ulici ili kafani ne može osjećati sigurnim. Izazove ga neka bitanga i „uzme mu mjeru“. Pomenuo sam slučaj Branka Miljkovića, koga je neki uličnjak tukao. Kad je Branko prestao da mu pruža otpor, ovaj mu je šešir pocijepao. U prvi mah nijesam znao ko je tučeni. Tek kad sam vidio da je to Branko, nasrnuo sam na siledžiju i jednim udarcem ga poslao na trotoar. Branko je ustao, tresući sa odijela prašinu. U ljutnji reče: – Od kakvih sve baraba čovjek može da strada!

Po Davičovom reagovanju osjetio sam da mu je godilo što je Branko dobio batine. Hteo je da sazna sve pojedinosti – redosljed udaraca, njihovu jačinu. Mene je to zapanjilo. Otkud da se Davičo stavi na stranu siledžije.

Ključ te šifre saznao sam nekoliko dana kasnije. Naime. dva pjesnika voljela su istu ženu. Daviču nije bilo pravo da ga mlađi pjesnik ometa u ljubavi. A opet ovaj nije mogao da shvati da se jedna mlada i lijepa žena može „vezati za starkelju“. Dakle, čuđenje je bilo obostrano, a svega jedna žena!

Brankove batine Davičo je gledao iz ugla rivaliteta. Što je za jednog odurno, za drugog je poslastica. Davičo nije ukrićvao zadovoljstvo zbog Brankovog degeneka!

Znam samo da je pjesnik sjajnih zbirki pjesama „Uzalud je budim“ i „Vatra i ništa“ i u vrijeme pijanačke agonije u Zagrebu

mislio na tu ženu. Ona je vladala njegovim umom i maštom. (O tome govori njegovo pismo upućeno prijatelju Džadžiću). Izgleda da je Brankova smrt donijela rasplet te drame. Više nijesu postojala dva pjesnika i jedna žena, nego jedan pjesnik i jedna žena!

Vremenom se i taj odnos promijenio. Ostala je samo ta žena. Možda tek sada dva velika (mrtva) pjesnika ravnopravno žive u njenom srcu!

Moram jednu istinu naglasiti: Davičo se nije mogao zamisliti bez protivnika. Oni kod njega „proizvode“ polemički duh. Duh žestokog zamaha i ubistvene snage.

Nije podnosio književne uštogljenike, ljude koji s akademskih visina „siju pamet“, a njihovi tekstovi nikako da se liše intelektualne ispraznosti i naklapanja. U takve je ubrajao Predraga Palavestru, koji je, govorio je Davičo, literarna sočinjenja pretvarao u neinventivne i dozlaboga dosadne pabirke. Čak se poigravao sa njegovim prezimenom. Za njega je on bio Pala – sestra!

Zbog neodmjerenih riječi išao je i na sud. Tužio ga je Čedomir Minderović zbog uvrede, a poslije je to učinila i supruga Velibora Gligorića. U tužbi je stajalo da je Davičo vrijeđao njenog mrtvog muža preko sredstava javnog informisanja, izlažući ga podsmjehu. Pa šta polemičar treba da radi ako se ne koristi podsmjehom kao sredstvom polemisanja?!

Ni u životu ni u literaturi Davičo nije slijedio *pravu* liniju. Prava linija je linija tradicionalista. Duh velikog pjesnika sačinjen je od samih *skokova*. Olujan je, da mu je teško energiju sputati. Za njega je bezobrazluk kudikamo bio svrsishodniji od dosade. Tradicionalisti su, isticao bi Davičo, obuzeti laprdanjem i senilijom!

Vino života Davičo je uvijek pio na iskap. Sve što daje – daje žarom. U tome je čak i nestrpljiv. I to je Davičova osobina.

Ukras je protjerao iz svojih stihova, sem ako se pod tim terminom ne podrazumijeva piščev otkrivalački duh. Neko za njega reče da je veliki odgonetač tajni. U tome nije pogriješio.

Kad smo se prije više godina sreli na Sajmu knjiga u Beogradu, pohvali mi se da je preko žene (to je treća Davičova žena) ostvario neraskidivu vezu sa Crnom Gorom. Ja mu rekoh da to nije jedina veza. On se zapita:

– Pa koja bi to druga veza bila?

Pomenuh Njegoševu nagradu. S osmijehom prihvati taj pomen.

– Imaš pravo! – reče. – Sad sam duplo vezan za Crnu Goru!

Davičo je tada izgledao umorno i sumorno. Nije bilo teško zaključiti da se umor uselio u bolest i nemoć. Na takvog Daviča nijesam navikao. Kod njega je uvijek energija bila u višku.

Posebnu naklonost Davičo je ispoljavao prema pjesniku Božidaru Šujici. Valjda zato što je i Šujica pripadao onoj vrsti pjesnika koji su, slično Daviču, hirovito reagovali na nemire života, prkoseći sebi i tom istom životu stihovima jake unutrašnje ponesenosti. Inače, ovaj pjesnik je poznat po nekoliko izvanrednih knjiga poezije: *Vreme i temelji*, *Prestupna godina* i *Srdžba*. Ono što je privlačilo kod njega, to je jezik, za koji su kritičari rekli da predstavlja pravi dragulj. I Šujica se imao gdje učiti jeziku i poetskoj pobuni. Davičo je bio u tome nezaobilazan, jer nigdje jezik nije dobio takvu vrtoglavost i dubinu kao u njegovoj poeziji.

Slučaj je htio da umjesto Šujice ja govorim o Davičovoj poeziji u Bijelom Polju. Šujica je kao direktor Muzeja u Beogradu morao da ostane u prijestonici zbog održavanja Konferencije nesvrstanih zemalja. Ostavili su Daviču, koji se nalazio na liječenju na VMA, da odabere kritičara za bjelopoljsku priliku. Bez dvoumljenja Davičo je odabrao mene.

– To će dečko učiniti kako treba – rekao je. Šujica mi je prenio Davičovu želju.

Telefonom sam potvrdio pristanak.

Tada sam poslednji put čuo Davičov glas. Imao je izvjesno prigušenje. Izgleda da ga je bolest prikrajčivala. Rekao mi je da će ga ta „firtutma“ proći.

Nije ga prošla.

Pjesnik stalne pobune „odrekao“ se manira da se pobunjuje. Umjesto njega, to sada *čini* njegova poezija, čija će se vredonosna preimućstva vremenom sve više otvarati.

Tako je to sa poezijom velikih pjesnika!

ROVINSKI KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKIH GOVORA

Adnan Čirgić

This writing is a retrospect of Pavle Apolonovič Rovinski's contribution to research in the area of Montenegrin speech. The essay concerns the elaborate part on the Montenegrin language from his extensive monograph titled *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* (Montenegro in the Past and the Present). In addition to his contributions, we have also pointed to some faults of his work (which were corrected wherever possible).

Među značajnim proučavaocima crnogorskih govora u prvoj fazi proučavanja vidno mjesto pripada Rusu Pavlu Rovinskome, koji je u svome djelu *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*¹ dao prilično opširan opis, najopširniji do tada (ne računamo ovđe Rešetarov opis,² koji se nije odnosio isključivo na Crnu Goru, iako crnogorski govori u njemu zauzimaju najznačajniji dio). No koliko je taj opis opširan, toliko je i nesređen i

¹ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom 3, Etnografija – Književnost i jezik*, Izdavački centar „Cetinje“ & Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ & Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje – Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994.

² Videti: Adnan Čirgić, „Milan Rešetar kao montenegrinist“ In: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 9–28.

nesistematičan. O tome Pavle Ivić kaže: „Trudoljubivi posao Pavla Rovinskog, koji je svoja zapažanja o jeziku na oko dvesta stranica teksta uključio u svoj geografski i etnografski opis Crne Gore (1905), ostao je u sferi amaterizma. Autor nije uspeo da potpuno savlada jezik i nije ga beležio besprekorno, a nije raspolagao ni lingvističkim obrazovanjem. Otuda svakome ko želi da upotrebi njegovu građu ostaje zadatak da iz mora podataka izdvaja ono što je tačno zabeleženo i što može da bude podsticajno za dalja istraživanja.“³ No bez obzira na sve to, Pavle Rovinski zaslužuje poseban osvrt kad se ima u vidu uloženi trud i vrijeme u kojemu je njegov rad nastao. Drukčije od Ivića misli Branislav Ostojić: „Iako, kao stranac, nije uspio da u potpunosti savlada jezik, pa iako ga nije bilježio besprekorno, a nije raspolagao ni lingvističkim obrazovanjem, njegovo djelo o crnogorskim govorima nije ostalo u sferi amaterizma.“⁴ Čini se da dijalektološki doprinos Pavla Rovinskoga o Crnoj Gori stoji između Ivićeve i Ostojićeve ocjene. On svakako jeste amaterski i po tome što je Rovinski amater u dijalektologiji i po načinu predstavljanja, sistematizacije i obrade građe, ali može biti od koristi i onima koji se profesionalno bave dijalektologijom (naravno, uz valjane provjere na terenu). No nesporno je da je pojava Rovinskoga za Crnu Goru od neprocjenjiva značaja jer nije bilo „Crnogorca koji nije poznavao Pavla Rusa. Nije bilo sela u Crnoj Gori koje nije Rovinski proučio.“⁵

³ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Izabrani ogledi III, Iz srpskohrvatske dijalektologije*, Prosveta, Niš, 1991, str. 232.

⁴ Branislav Ostojić, „Crnogorski govori u djelu Pavla Apolonovića Rovinskog“, zbornik radova *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013, str. 11.

⁵ Lazar Tomanović, „Pavle Rovinski“, *Slobodna misao*, br. 17, 8. V 1932, str. 1.

Pavle Apolonovič Rovinski

Pavle Apolonovič Rovinski rođen je 26. II, odnosno 15. III 1831. (po novome kalendaru) u plemićkoj porodici, u srednjem Podvoložju (selo Gusevka). Završio je uglednu šestogodišnju Saratovsku gimnaziju i avgusta 1848. upisao studije filologije i književnosti univerziteta u Kazanju. U Crnu Goru je stigao u maju 1879. i u njoj proveo (s prekidima) skoro 27 godina⁶, do 1906, „kad se vraća u Rusiju, da bi radio na pripremanju i publikovanju svojih djela o Crnoj Gori. (...) Rovinski je vršio svestrana naučna istraživanja iz geografije, arheologije, istorije, etnografije i kulturne istorije. Putovao je po svim krajevima zemlje, težeći da do tančina pronikne u bit života našeg naroda, da utvrdi njegove specifičnosti i pogled na svijet. (...) Crna Gora

⁶ Videti: Dušan Martinović, „P. A. Rovinski u svjetlu proučavanja crnogorskih autora“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 21-35.

mu je postala druga domovina. Rezultate svojih dugogodišnjih naučnih istraživanja o Crnoj Gori Rovinski je saopštio na preko 4.700 štampanih stranica.“⁷

Nas u ovome osvrtu zanima njegova pomenuta opširna analiza jezika.⁸ Ta analiza, koja predstavlja zasebnu studiju u knjizi, podijeljena je (pored uvodnoga dijela) na ove odjeljke: Akcenat, Fonetika, Tvorba riječi i fleksija, Slaganje riječi, Sopstvena imena lica, Topografska terminologija i sopstvena imena pojedinih mjesta, Rječnik.

Već iz prve rečenice uvodnoga dijela vidi se da je Rovinski jezik u Crnoj Gori tretirao tradicionalistički, u skladu s dogmom koju je postavio prije njega Vuk St. Karadžić. „Jezik, kojim se govori u Crnoj Gori, predstavlja poseban govor južnog srpskog *štokavskog* narječja, u kome se *ћ* izgovara kao *je* a ne kao *i*.“⁹ No da je bio svjestan posebnosti crnogorskoga jezika, vidi se već iz naredne rečenice: „Najviše liči na hercegovački, ali se i od njega razlikuje po nekim osobinama.“ Uzimajući Njegoša kao reprezentativnoga crnogorskoga pisca, on još jednom potvrđuje posebnost crnogorskoga jezika: „Koliko se crnogorsko narječje izdvaja od drugih srpskih može se vidjeti u *Gorskom vijencu* vladike Petra II, koji razumije svaki običan Crnogorac, ali se ispostavlja da nije sasvim razumljiv drugim Srbima, što je i dalo povoda g. M. Rešetaru da, praveći novo izdanje toga djela, opremi ga komentarima koji se odnose ne samo na sadržaj, nego i na jezik. Komentari su se pokazali potpuno izlišni za čitaoce Crnogorce.“¹⁰

⁷ Miroslav Luketić, „Rovinski u jednom intimnom iskazu“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 38–39.

⁸ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, III tom, Cetinje – Novi Sad, 1994, str. 633–764.

⁹ Isto, str. 633.

¹⁰ Isto.

Ispitivanja Pavla Rovinskoga imaju dva bitna ograničenja. On kao Rus nije mogao tačno zapaziti i zabilježiti sve jezičke osobine koje navodi i opisuje. A nedostatak filološkoga znanja, posebno dijalektološke prakse, njegovu studiju još više čine nedostatnom jer građa nije uvijek najbolje sistematizovana; jer su pojedine jezičke pojave date u kontekstu koji im ne pripada; jer nerijetko – koristeći primjere iz poezije (uglavnom usmene) – dolazi do pogrešnih zaključaka s obzirom na to da zanemaruje činjenicu da je formalizovani stih uslovio neke ekavske ili „hiperijekavske“ oblike koje on navodi kao tipične; jer dobar dio jezičkih osobina nije lociran pa se često ne zna da li je riječ o uskolokalnoj osobini (i, ako jeste, na koji se lokalitet odnosi) ili o naddijalektalnoj pojavi i sl. Nije u to doba imao ni valjanu dijalektološku literaturu koja bi mu mogla poslužiti kao uzor. Građa koju on daje, bez obzira na sve navedene manjkavosti, od neprocjenjiva je značaja. Ali veliki problem predstavljaju njegove omaške koje su se nekritičkim usvajanjem u novije doba usvajale i multiplicirale u izvandijalektološke svrhe. Tako u vezi s pojedinim ekavizmima koje Rovinski navodi, a koje kasnije dijalektološka ispitivanja i pisana građa iz toga perioda nijesu potvrdili, dijalektolog Drago Ćupić kaže: „Očito je da se radi o fakultativnim pojavama, ili pak o oblicima koji se nalaze u narodnim pjesmama, a što se Vasojevića tiče – i o raškim ekavskim uticajima.“¹¹ Tako veli Ćupić, bez ikakve napomene da bi takve pojave predstavljale kuriozitet ne samo u Vasojevićima. Drukčije od njega na tu se omašku osvrnuo Branislav Ostojić u inače ponekad prečerano afirmativnome tekstu o Pavlu Rovinskome: „Nijesu potvrđeni ekavizmi tipa *dete*, *ded*, *detelina*, *leče se*, *sede*, *svet*, *nedra*, *bleda*, *poseče* i sl. koje Rovinski locira u Vasojevićima i Kućima.“¹² Vrlo iscrpni opis

¹¹ Drago Ćupić, „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 184.

¹² Branislav Ostojić, n. d., str. 12.

govora Vasojevića, koji je nedavno publikovala Rada Stijović, potvrdio je od ovde navedenih ekavizama samo leksem *detelina*.¹³

Nije Rovinskome nedostajala samo dijalektološka literatura o Crnoj Gori, nego i kulturološka, i istoriografska, i etnografska, i svaka druga. Zato, vjerovatno s osloncem na neistorijska predanja koja su nametana u XIX vijeku, razlike među pojedinim crnogorskim govorima objašnjava „doseljavanjem življa iz različitih krajeva: Primorja, Bosne i Hercegovine, i iz Stare Srbije.“¹⁴ No kad o tome raspravlja na osnovu iskustva koje je stekao na terenu, onda dolazi do sasvim ispravnih zaključaka, pa kaže recimo da su razlike među pojedinim govorima često „uslovljene i plemenskim načinom života, pri čemu se svako pleme čvrsto drži svoga, ne ustupajući od svog narodnog života. (...) Od kada se Crna Gora iz saveza pojedinih plemena preobrazila u jednu političku jedinicu, u državu, plemenski duh te izuzetnosti sve više slabi. Tome doprinosi sve življe i tješnje komuniciranje između pojedinih plemena, a kao glavni faktor u stvari za to objedinjavanje je škola.“¹⁵ Rovinski je tome morao biti svjedok, pa je tako i došao do ispravna zaključka. Bio je svjedok uobličavanja crnogorskoga *koine* sloja, ali i svjedok početka njegova rastakanja.

Jezička oblast za koju je Pavle Rovinski imao najviše literature bila je akcentologija. I on ju je svu konsultovao, kako onu na štokavskim jezicima, tako i stranu, prije svega akcenatske studije Milana Rešetara na njemačkome jeziku. No baš u toj oblasti njegov rad nosi najviše manjkavosti jer, i po sopstvenome

¹³ Rada Stijović, „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 49.

¹⁴ Pavle Rovinski, n. d., str. 634.

¹⁵ Isto, str. 634.

priznanju, „posebnu poteškoću za nas predstavlja akcenat, po kojemu se uglavnom i razlikuju ti govori“¹⁶ ili, na drugome mjestu, „nikako nijesmo mogli usvojiti akcenat, zato što je, kao prvo, vrlo kapriciozan, a osim toga, naš sluh nije toliko razvijen da bi mogao razlikovati sve finese, tj. muzičku stranu govora“.¹⁷ Rovinski je, svjestan nemogućnosti da se upušta u akcenatsku problematiku crnogorskoga jezika, učinio zanimljivu stvar. Obratio se četvorici crnogorskih nastavnika – Savu Vuletiću, Zariji Radičeviću, Andriji Rađenoviću i Jovu Ljepavi. Iz Vuletićeva i Radičevićeva odgovora citirao je išeeke koji su mu se učinili zanimljivim (Rađenovića dalje ne spominje), a Ljepavin je odgovor, koji predstavlja kompletan članak o akcentu, prenio u cjelosti. Taj je članak osobito značajan jer u kratkim crtama opisuje sve bitnije akcenatske karakteristike tzv. staro-crnogorskih govora, koje danas, istina, ne predstavljaju nikakvu novinu, ali koje su mogle biti novina za slavističku javnost onoga vremena. U citiranome odgovoru Zarije Radičevića kaže se: „Sadašnja mlada generacija veoma se malo pridržava pravilne akcentuacije, a prije 15-20 godina bilo je još gore. Samo kod starih ljudi, muškaraca i žena, naročito kod Muslimana može se čuti pravilan akcenat, i to uvijek na kraju riječi.“¹⁸ Taj laički odgovor, netačan („pravilan akenat“ kod muslimana, i to na kraju riječi) i kontradiktoran (ako je situacija bila gora prije 15-20 godina, kako to da stariji ljudi imaju „pravilan“ akcenat jer njihov govor mora biti odraz toga ranijeg stanja), za nas je ovom prilikom bitan da se potvrdi ono što je rečeno o procesu rastakanja crnogorskoga *koine* sloja jer su nastavnici već tada usađivali svijest o *pravilnome* i *nepravilnome* u jeziku. Jasno je da je *nepravilno* bilo ono što je tipično,

¹⁶ Isto, str. 634.

¹⁷ Isto, str. 637.

¹⁸ Isto, str. 638.

crnogorsko. To potvrđuje i Rovinski kad govoreći o „hercegovačkom govoru“ kaže da se on „u čitavoj Crnoj Gori smatra najčistijim“. Nema sumnje da je takav stav već u njegovo vrijeme bila počela nametati škola.

Dio o fonetici donosi najviše dijalektološke građe. Već je bilo riječi o tome da Rovinski uzima i primjere iz usmene poezije koji ga navode na pogrešne zaključke jer u njima *ije* / *je* često zavisi od dužine stiha. Osim toga on nekadašnju dosljednu upotrebu ijekavice na mjestu tzv. dugoga *jat* (npr. *prijevara*, *prijeklad*, *sijeno*, *posijedati* i sl.) ne razlikuje od tzv. hiperijekavizama (tipa *bolijest*), pa zaključuje da Crnogorci imaju „posebnu sklonost za izgovor toga glasa kao *ije* umjesto *je*.“¹⁹ Primjeri tipa *odsijeći*, *previjeriti*, *Trebijes* svakako nijesu tipični. Mogao ih je čuti u usmenim pjesmama (opet zbog prilagođavanja stihu) ili ih je loše zabilježio (što se sigurno odnosi na primjer *previjeriti* koji ne odgovara stihu naše usmene poezije). Zabilježio je Rovinski i ikavicu podgoričkih muslimana i, premda navodi ispravne primjere, nije uočio da se ikavizam javlja samo umjesto *ije* (npr. *dite*), ali ne i umjesto *je* (npr. *đeceta*). Da je bio savjestan istraživač, bez obzira na nedostatke čije smo uzroke već naveli, vidi se i iz činjenice da je ikavicu kao raritet u crnogorskim govorima provjeravao kod ondašnjih nastavnika S. Vuletića i Z. Radičevića.

U odjeljak o fonetici smjestio je Rovinski i neke morfonološke pojave, tipične za crnogorske govore. Takav je recimo izostanak jotovanja labijala (*robje*, *Župjani*, *pjačka*, *lomjavina*, *kopje*, *Pjevje* i sl.), koji vezuje za Pješivce i Bjelopavliće, odakle „djelimično prelazi i u okolinu Nikšića. Nalazimo ga i u Katunskoj nahiji, ali ne sa takvom postojanošću, što se naročito primjenjuje i u prvim djelima vladike Rada.“²⁰ Nasuprot tome za Podgoricu, Kuče, Pipere i Vasojeviće bilježi jekavsku jotaciju labijala, no primjeri

¹⁹ Isto, str. 642.

²⁰ Isto, str. 644.

koje je dao nijesu precizno zabilježeni. Naime, Rovinski kao *l* bilježi umekšano *l'*, koje će kasniji dijalektolozi opisati kao tipično za prialbanske govore (i kojim je često uklonjena razlika između *l* i *lj*, umjesto kojih se javlja samo to umekšano *l'*). Rovinski bilježi: *bležati, vlera, nevlesta, smledoše, Trebles, Zablelo, plena, mlesto, živleti*. On kao stranac sigurno nije mogao precizno zabilježiti niti jasno razlikovati navedene varijante glasa *l*.²¹ Stoga ih pogrešno i bilježi. Uz to treba dodati da se u navedenim slučajevima u Piperima javlja isključivo *lj*, a ne onako kako Rovinski zapisuje, jer u Piperima nema umekšavanja *l* pred vokalima prednjega reda. Dobro je zapažanje procesa koji je nastao u Podgorici (i Zeti) nakon jekavskoga jotovanja labijala – riječ je o gubljenju *v* iz grupe *vlj*, što je Rovinski potvrdio primjerima *lera, lerenik, nelesta*. U vezi s *j* Rovinski dobro opaža analoško *j* u 3. licu jed. m. r. prezenta tipa *panujo, ljušnujo*, ali ne ubicira tu pojavu (za koju će kasnija dijalektološka istraživanja pokazati da se javlja uglavnom u muslimanskim prialbanskim govorima i u peraškome govoru). Nije ubicirana ni pojava protetskoga i epenetskoga *j* u primjerima tipa *jular, jon, jorba* odnosno *pajun, bajul* i sl., a izostanak *j* u 3. licu mn. prezenta i glagolskome prilogu sadašnjemu *gledau, imau, slušaući* sveden je na „čisto hercegovačke krajeve“ iako ta pojava obuhvata znatno šire područje u Crnoj Gori. Značajno je i ovo zapažanje, premda takođe bez određenja izoglosa: „Prema duhu govora *jotu* (odnosno sonantu *j* – prim. A. Č.) nema mjesta poslije *ž* i *š*: oruže, boža vjera...“²² Nije određeno ni prostiranje pojave *đ > j* i *ć > j*, koju

²¹ Istina, na drugome mjestu (n.d., str. 649) Rovinski navodi da se „Zeta i Podgorica odlikuju što kod njih ne postoji umekšani *l*, a umjesto njega upotrebljava se srednji *l* (...). Takođe i u barskoj okolini.“ Koliko se ta osobina odnosi na Zetu i Podgoricu, toliko se javlja i u svim ostalim prialbanskim govorima.

²² Isto, str. 645. Rovinski tu navodi i ove primjere: *bliži put, gorša, tvrđa*, ali ih mi nijesmo citirali jer im tu svakako nema mjesta.

Rovinski potkrepljuje primjerima *kuj, goj, poj, doj, pej* (koji su tačni jer se pojava o kojoj je riječ javlja na kraju riječi ili sloga (npr. *pokujstvo*)) i primjerima *preja* i *onje* (ćir. онје), koji su svakako loše uočeni i nepotvrđeni (u drugome slučaju moguće je da je riječ o obliku *oñe* koji je raširen u crnogorskim govorima). Zabilježio je i interesantnu pojavu *g* umjesto *đ* u primjeru „đe ideš“ u Baru, dijelom u Crmnici, a naročito u Krajini.²³

Koliko pojave koje Rovinski objašnjava i opisuje zahtijevaju značajnu reviziju i provjeru, slikovito pokazuje ovaj primjer. On je naravno zapazio pojavu crnogorske jotacije kojom nastaje suglasnik *ś*, ali je nije potkrijepio pravim primjerima. Evo što o tome kaže: „Pred tankim ili jotovanim *e* (ѣ), na primjer, u riječima *sjeno, sjekira, sjerak* itd. *s* se izgovara slično kao u poljskom jeziku u riječima *śiekira, śiemę, śieść* i dr. i u nekim govorima u Sibiru...“²⁴ Objašnjenje jeste tačno, ali dva od tri data primjera nijesu tačna jer oblici *śeno* i *śerak* nijesu potvrđeni (umjesto njih je samo *sijeno* i *sijerak*).

Na osnovu zapažanja Pavla Rovinskoga reklo bi se da je labijalizacija vokala bila znatno raširena pojava u crnogorskim govorima (koja se danas može registrovati još samo u reliktnim primjerima najstarijega sloja stanovništva). To se vidi iz primjera *latin-skume, Crnogurci, pustojbini* za koje kaže da se u nekim krajevima upotrebljavaju pri guslanju, a u drugim (Zeta, Mrkojevići) i u „običnom govoru“: *ja neću, bugu mi, ja se bujim; suam, puošao, tuamo, ciguanin, ruod, buarka* i sl. Može li se možda ovom pojavom tumačiti recimo upotreba imena Tudor u starim kotorskim spisima, što su neki autori tumačili vlaškim porijeklom?

Pavle Rovinski dobro je zapazio poseban izgovor nekadašnjega poluglasnika za koji kaže da je „poseban izgovor *a*, srednje između *a* i *e*, koje se može približno izraziti prihvaćenim za ruski

²³ Isto, str. 645.

²⁴ Isto, str. 651.

jezik ə: *opənci, pəs, kəd, nikəd, kək, kəkəv-si, kotə, kəba, dən, səd, ne vəlɟau, polagəno* itd.²⁵ Dao je i dobru ubikaciju te pojave: Crmnica („najjače“), Riječka nahija, Katunska nahija, Piperi, Vasojevići, Kući, Bar. Svakako da se time ne završava nekadašnje prostiranje pojave o kojoj je riječ, ali se može reći da je pojava (s obzirom na nedostatak literature u to doba) precizno locirana. Naglašeno je da te pojave nema u „hercegovačkim krajevima“ – Pivi, Drobnojaku, Banjanima, Rudinama i Grahovu. Nije u pravu Drago Ćupić kad povodom toga kaže: „I ovdje su podaci pomiješani, jer u Katunskoj nahiji refleks poluglasa je čisto *a* (ako u nekim perifernim krajevima nije izgovor između *a* i *e* pod uticajem ‘komšiluka’.“²⁶ Katunska nahija u pogledu izgovora nekadašnjega poluglasnika nije homogena. Kao što je u jednome dijelu Nahije nekadašnji poluglasnik dao čisto *a*, tako recimo u Njegušima, koji zauzimaju znatan dio Nahije i ne mogu se tretirati kao periferni kraj, i danas kod starijega stanovništva nekadašnji poluglasnik odgovara stanju koje je opisao Rovinski. U vezi s poluglasnikom zanimljivo je da Rovinskome nije promaklo da u crnogorskim govorima (istina, on ne kaže kojim već to kao da vezuje za cijelu Crnu Goru, što nije ispravno) osmanski sufiks *luk* i *lik* glasi *lak*, npr. *kalabalak, šenlak, selamlak* itd.

Izgovor i upotreba suglasnika *f* prilično su uopšteno prikazani. S druge strane sudbina suglasnika *h* data je prilično opširno, premda opet bez preciznijih podataka o prostiranju. No s obzirom na vrijeme nastanka tih podataka, ne smije im se odreći značaj. Tako Rovinski bilježi sve različite upotrebe suglasnika *h* u crnogorskim govorima: i njegovo potpuno gubljenje (što vezuje za Zetu i Podgoricu),²⁷ i njegovu zamjenu sa *g*, *k*, *v* (ne daje precizne

²⁵ Isto, str. 646.

²⁶ Drago Ćupić, n. d., str. 185.

²⁷ Drago Ćupić (n. d., str. 185) zamjera Rovinskome na tome lociranju, no ipak će biti u pravu Rovinski a ne Ćupić jer se *h* u tim govorima upotrebljavalo

podatke o prostiranju), i njegovu potpunu očuvanost (opet bez ubikacije). Iako je tačno da se *h* „najmanje toleriše“ u Piperima, Zeti, Podgorici i Crmnici, ne može se prihvatiti takvo stanje za Katunsku nahiju jer su upravo primjeri s *h* u genitivu množine (*strugah*, *čobanah*, *dobrih junakah*, *lijepijeh ženah*, *Krnjicah* itd.) koje Rovinski sam navodi bitno obilježje katunskih govora.

Ne bi bilo svrsishodno navoditi sve fonetske osobine koje je Rovinski zapazio u svojoj studiji o crnogorskom jeziku, pa ćemo samo pobrojiti još neke značajnije. On je uočio asimilaciju vokalske grupe *ao* u jednima govorima kao *a*, a u drugima kao *o*, premda ni tu nije dao izoglose. Nijesu mu promakli ni brojni slučajevi asimilacije i disimilacije suglasnika, metateze i drugih pojava (koji su danas izuzetno rijetki pod uticajem školstva), kojima će se tek nakon njega pozabaviti dijalektolozi. Takvu su recimo primjeri *mlogo*, *mljavam*, *slimim*, *zlamenije*, *Komljen*, *Rogamnjani*, *pleperica*, *noriti*, *poron*, *dimno*, *ramno*, *obravnica*, *osamnuše* itd. Zabilježio je i nazalizaciju vokala u Kučima, koju – kao i Mihailo Stevanović znatno poslije njega – tumači alban-skim uticajem²⁸; oblike *sut* i *su* (=svet) u toponimiji Boke Kotorske i u dublje u unutrašnjosti; epentetsko *d* (npr. *zdrela*, *Prizdren*, *nazdrijuh*) i sl. U nekim slučajevima pokazao se gotovo kao preteča strukturalista u dijalektologiji jer je dao podatke o pojedinim suglasničkim grupama, kakvi nerijetko nedostaju i u današnjim dijalektološkim opisima. Tako iz njegove studije saznajemo da se u crnogorskim govorima (opet bez preciznijega određenja prostiranja pojava) ne javljaju grupe *bz*, *vl*, *pš*, *ps*, *pk*,

jedino kod muslimana, a kod hrišćana jedino naknadno – pod uticajem škole. Dijalektološka literatura podupire stavove Rovinskoga.

²⁸ Stevanovića je zbog toga oštro kritikovao Henrik Barić u tekstu: H. Barić, „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159.

dg itd., tačnije da se one upotrebljavaju bez prvoga konstituenta (npr. *zova, ladika, laka, šenica, sovka, okoliti, Pogajevi* itd.). I još je jedno opažanje u vezi s fonetikom značajno. Radi se o upotrebi *š* i *ž* umjesto *s* i *z*, kao u primjerima: *žnam, nažiravati, razumijem, šam, šnaha, šenat, mješte, šežanj, čašni, lištak* i sl. Rovinski tu pojavu vezuje „naročito“ za Ozriniće, premda se zna da je ta danas sasvim iščezla pojava bila znatno šira. Od njezina navođenja mnogo je bitnije objašnjenje koje Rovinski daje, a koje je ostalo do naših dana prilično zanemareno i zaobiđeno: „Mnogo primjera za to navodi V. Karadžić i u tome vidi uticaj italijanskoga jezika, pošto je to najviše u Ozrinićima, a često i u Crmnici; unutrašnjost Crne Gore je dalje od Primorja i prema istoku toga je manje. Na to se još može dodati da takvih izmjena glasa je mnogo manje u Dalmaciji, koja je mnogo bliže Italiji, i nalazi se u tješnjim vezama s Italijom. Slično ovome nalazimo i u drugim slovenskim jezicima, naročito u poljskom i ruskom postoji tendencija pojačanja piskavog *s* do šustavog. U riječima kao *šešnaest, šežanj*, vidimo asimilaciju na osnovu koje i u ruskim govorima imamo: *шешинацать, Шаша* (Saša), *шушеный* (sušeni) i dr. Zbog toga je suviše, po našem mišljenju, tražiti objašnjenje u stranom uticaju.“²⁹

Odjeljak o tvorbi riječi i fleksiji prilično je obiman i predstavlja značajno svjedočanstvo o brojnim procesima koji su u crnogorskome jeziku nestali tokom XX vijeka pod uticajem školstva i srpskohrvatske jezičke norme. Nije ovo prilika da se ukaže na sve takve osobine koje Rovinski navodi, pa ćemo pomenuti samo značajnije i opštije. Crnogorski jezik karakterisala je otvorenost prema tvorbi složenica (ono što su neuki zlonamjernici 90-ih godina XX vijeka pripisivali hrvatskome jeziku). Evo što o tome Rovinski bilježi: „Veoma lako sastavljaju se složene riječi, kao: *puškomet* – rastojanje na jedan puščani

²⁹ Pavle Rovinski, n. d., str. 650.

domet; *kamenotur* – bacanje kamena; *staklorez* – dijamant; *štetibrazd* – bik u plugu koji uvijek izlazi iz brazde; *razopek* – najveća vrućina; *gubodrob* – proždrljiv čovjek i dr. Ta sposobnost stvaranje novih riječi ne napušta Crnogorca ni u novije vrijeme. Tako u ne baš davno vrijeme nikle su riječi: *gluvača* – puška Martini, bez spoljašnjeg zatvarača; nož *bjelokorac* ili *crnokorac* – s bijelom ili crnom drškom; *velikosudija* – član velikog suda; *preslike* – učenici škole nazvali su slike, koje se preslikavaju na čist papir, – ‘što se preslika’; *sušilo* – upijač itd.“³⁰ Prilagođavanje stranih ličnih imena crnogorskome imenoslovu, koje je Rovinski zabilježio kao pojavu svojega vremena, navodeći primjere *Karlo*, *Bismarko*, danas je više izuze-tak nego pojava. (Tako danas imamo recimo ženska imena poput *Elizabet* ili *Šarlot* umjesto nekadašnjih *Elizabeta*, *Šarlota* i sl.) U vezi s imenicama zabilježio je Rovinski nekadašnja tipična obilježja pojedinih crnogorskih govora (opet uglavnom bez ubikacije) koja su danas gotovo sasvim iščezla. Takvi su recimo: slaganje imenica tipa *kupivojska*, *vojvoda* s pridjevima ženskoga roda i njihova promjena po obrascu ženskoga roda (npr. *O Saviću*, *naša kupivojsko*; *krvava gazijo* i sl.), ženska lična imena na -e (npr. *Stane*, *Mare*, *Make* i sl.), ženski rod imenica koje se danas upotrebljavaju isključivo u muškome rodu (npr. *srdlačna pozdrav*, *u prvu mrak*), genitiv množine *mjeseca* i *mjeseci*, *nokata* i *nokti*, zabilježio je oblik *dnevi* kao aktivan u njegovo doba, oblike tipa *kam* – *kamen*, *grum* – *grumen*, dativ i instrumental tipa *teladma*, *ljudma*, *konjma* itd.

U vezi sa zamjenicama zabilježio je opštercnogorsku osobinu *ve umj. vas*, *ne umj. nas*, *vi umj. vam*, *ni umj. nam*, reduplikaciju zamjenica u Podgorici (npr. *mene mi je milo*) iako je ta osobina obuhvatila područje znatno šire od podgoričkoga, tj. sve pri-albanske govore (riječ je o balkanizmu) pa čak i neke govore

³⁰ Isto, str. 655.

dublje u unutrašnjosti (neki katunski govori, npr., i danas čuvaju tu osobinu, istina manje izraženu nego recimo u Kućima ili Podgorici), oblike *njihni* i *njin* umj. *njihov*, genitiv *česa* i *ničesa* i od toga izvedeno *česovi*, *nečesovi*, *ničesovi*. Rovinski bilježi i *ij* umjesto *njih*, ali to zapažanje nije precizno budući da je *j* tu sekundarno i fakultativno (uglavnom uslovljeno kontekstom) i da se javilo nakon gubljenja *h*.

U vezi s brojevima zapazio je oblike tipa *desetina* umjesto *desetoro* (promaklo mu je da čak i kod Njegoša, čije primjere inače koristi, postoje oblici tipa *desetinja*, *petinja*). Ima značajnih zapažanja i o pridjevima: „dodaci“ kojima se ističe kakva osobina, npr. *cip-cipan*, *zdrav zdravit*, *pun puncat* i sl., promjenu pridjeva neodređenoga vida i po obrascu određenoga i neodređenoga vida, npr. *njegovoga mila pobratima*, *od krvava Spuža carevoga* i sl., frekventnost komparacije sa sufiksom *-š(i)*, npr. *ljepši*, *bjelši*, *živši*, *grubši*, *starši* (opet bez određenja teritorije na kojoj se to javlja), upotrebu *po* i *pri* za „pojačavanje osobine, ali ne do superlativa“, npr. *pogolem*, *pomlad*, *pridaleko*, *pristar* i sl., a za komparative *volij*, *radij* kaže da se upotrebljavaju „u značenju glagola: *volij sam izgubiti*, *nego se na sud ćerati*; *radija sam umrijeti*, *nego se za nemila udati*.“³¹

O tvorbi glagola Rovinski kaže: „I u ovoj oblasti, kao što smo vidjeli u drugim vrstama riječi, Crnogorac veoma lako stvara nove riječi, pri čemu se uvijek vidi konkretnost i slikovitost.“³² A onda to potkrepljuje primjerima *nanožiti se* (stati na noge poslije kakve duge bolesti u postelji), *prosloviti* (progovoriti), *uknjižiti* (zapisati u knjigu, u protokol), *izulariti* (umrijeti, uglavnom se odnosi na konje), *ubarabariti* (podjednako razdijeliti), *svadbovati* (biti u svatovima), *sporedovati* (uporedo živjeti), *porednici* (oni što sporeduju), *zavatriti* (opaliti pušku ili

³¹ Isto, str. 661.

³² Isto, str. 661.

pištolj), *temenati* („udarati čelom po turski“). Navodi takođe lako usvajanje glagola stranoga porijekla (osobito orijentalizama i romanizama) i njihovo prilagođavanje crnogorskome jezičkom sistemu (npr. *oturačiti* < *otur*, *pofermati* < *fermare*). U vezi s morfologijom glagola ističe samo značajnije pojedinosti poput gubljenja *i* iz imperativa (*bjež'te*, *jed'te*, *skup'te*), 1. lice jednine prezenta na *-u* (*viđu*, *velju*, *trplju*, *skaplju*), a u Baru i *idu*, *jedu*, *čuju*, analoško *-u* u 3. l. mn. prezenta *izgubu*, *ljubu*, *šedu*, *otu*, *volju*, što vezuje za Podgoricu i djelimično Kuće i Vasojeviće, upotreba *plije* umj. *pliva* te u Podgorici *culiti* (treba *culunuti*) umj. *celivati*, oblike *izisti* (< *izići*) i *ojdoh*, *ojde* itd.

Već je rečeno da u opisu Pavla Rovinskoga nema sistematičnosti, pa se tako npr. u odjeljku o morfologiji ili tvorbi mogu naći podaci o nekim jezičkim osobinama koje ne pripadaju tim jezičkim oblastima. Takve su neke čisto morfonološke pojave, kao što je da se „kod glagola koji se završavaju na *nu* izbacuje *p* i *t*“³³, npr. *kanite*, *svinuti* i sl. Takva je i napomena o izražavanju budućnosti „prošlim vremenima“, npr. *Bježi, Petre, glave ne unio, / e ti Turci pošekoše glavu; Bjež, Šćepane, zlo ti jutro bilo, / Piperi te jutros pošekoše!*“ Ili i suprotne pojave, npr. *I tada budu Turci pobijedeni*. Takva je i napomena o tvorbi imenica od glagolskih pridjeva, potkrijepljena primjerom *gledeće* (ženica), koji vezuje za Drobnjake iako je riječ o imenici koja se upotrebljavala na širem prostoru (i u Piperima, npr.).

Gotovo da nema u današnjoj standardnoj upotrebi nijednoga od priloga koje Rovinski navodi kao tipične za svoje doba. Potisnula ih je očito jezička norma iz jugoslovenskoga perioda. Takvi su recimo ovi prilozi: *lasno*, *zorno*, *noćno*, *sprešno*, *dogovorno*, *bjelodano*, *pješki*, *natraške*, *stramputice*, *vrzimice*, *letilice*, *hotimice*, *pobaučki*, *dobre*, *zorom*, *malom*, *obdanice*, *nase*, *pose*, *napose*, *posedoba*, *lani(h)*, *prekolani*, *onomlani*,

³³ Isto, str. 663.

taunlani, tauonomlani, onomad, onomadne, prekojučer, onoveče, taundan, taunvečer, zajučer, šalapaundan, tajmah (tajman, tama, taman), nakom, jedanak, iznebuha, opako, naopako, kole itd.

Dio o prijedlozima je kratak jer Rovinski kaže da „u crnogorskome narječju nema predloga koji se ne bi upotrebljavali uopšte u srpskom jeziku“. ³⁴ Kao tipičan navodi „*sep (sef ili sevet) mene (pored mene) – radi, za mene (uzrok)*“. No taj prijedlog, turskoga porijekla, zapravo glasi *sebëp*. Registrovao je i reduplikaciju prijedloga (npr. *I dijete banovac Sekule / i sa š njime sva njemačka vojska*) i gomilanje prijedloga (npr. *do na kulu popa od Lopiža; do navrh skala*) te naporednu upotrebu prijedloga *s* i *su* itd.

I odjeljak o veznicima je kratak i u njemu navodi upotrebu *e* umjesto rjeđega *jer, jera, jere* i umjesto *što* i *zato što* te začem umjesto *zašto, pošto* i upotrebu *ali / oli* umjesto *ili*.

Poglavlje o „slaganju riječi“, tj. o sintaksi prilično je opširno i donosi obilje uglavnom nesređenih podataka. Rovinski je tu uočio upotrebu akuzativa umjesto lokativa, upotrebu *iz* umjesto *od* (npr. *iz odže, iz Jovana*), upotrebu *na* umjesto *kod / k* ili umjesto dativa (npr. *ajde na njega; doktor ide na bolesnika svaki dan; ja sam bio na ranjenika* itd.), upotrebu *u* umjesto *kod / k* (npr. *ajdemo u Aksa*) i druge osobine koje su u to doba svakako morale biti novost za slavističku javnost i kojima će se naši dijalektolozi značajnije posvetiti tek od kraja treće decenije XX vijeka.

U ostatku studije Rovinski donosi podatke koji uglavnom izostaju pri kasnijim dijalektološkim opisima. On daje podrobniju analizu naziva za jelo i piće, izraza koji se odnose na rat, riječi i izraza „prenesenog i slikovitog značenja“, pokazuje sličnosti s raznim govorima ruskoga jezika, analizira lična

³⁴ Isto, str. 667.

imena³⁵ i prezimena i daje značajne podatke o ulozi nadimaka u Crnoj Gori (za koje kaže da „nikako nemaju uvredljiv ton, već kao da maze; kao i kod nas, daju čovjeku pogrdan nadimak u vidu pohvale“, a kao ilustraciju navodi: *Mrgud, Šarac, Šogo, Buljo, Zeko, Zec, Srdo, Mrša, Mršulja* i sl.) te vrlo detaljnu analizu topografske terminologije (planine, šume, vode) i na kraju prilično opširan rječnik (s tim što treba naglasiti da izuzetno bogatu leksičku građu donosi i u odjeljcima o topografskoj terminologiji i o pozajmljenicama u crnogorskome jeziku iz slovenskih i neslovenskih jezika te sličnostima s raznim govorima ruskoga jezika).

Za ovu priliku citiraćemo još jednu bitnu napomenu Pavla Rovinskoga (koja spada u one kakve izostaju u današnjim dijalektološkim opisima) radi poređenja nekadašnjega i današnjeg stanja: „Što se tiče psovki (grdnji) ovdje su Crnogorci u tom pogledu zaostali od svoje braće na sjeveru. *Pogrdnih psovki,*

³⁵ U vezi s time pomenućemo samo ovaj detalj kako bi se ilustrovalo koliko se današnja Crna Gora, usljed raznih vidova asimilacije, sve više udaljava od one nekadašnje koja je bila interesantna i inostranim istraživačima. Za imena *Nemanja*, danas prilično zastupljeno u Crnoj Gori, naročito (iz poznatih ideoloških razloga) od 90-ih godina prošloga vijeka, Pavle Rovinski (n. d., str. 704) kaže: „u savremenoj Crnoj Gori *nemanja* označava čovjeka koji ništa nema; u tom smislu upotrebljava se i riječ *nemanjići*“. Na drugome mjestu kaže: „Kod Kuća postoji riječ *nemanjići*, ljudi koji ništa nemaju, naročito nepokretne imovine, a u drugim mjestima ta riječ je nepoznata“ (n. d., str. 686). Bilo bi zanimljivo uporediti današnji kučki imenoslov s navedenom konstatacijom Pavla Rovinskoga. U vezi s Kućima dao je još jedan zanimljiv podatak (n. d., str. 685): „Kući se takođe razlikuju po izgovoru, što se može donekle objasniti uticajem albanskoga jezika zbog tijesnih veza s Albancima, a pokatkad i miješanja. Mnogi od njih su usvojili albanski jezik na štetu srpskog. Takav primjer predstavlja selo Orahovo.“ I tu bi situaciju bilo interesantno danas terenski ispitati i uporediti s onim o čemu govori Rovinski.

sramotnih u staro vrijeme u Crnoj Gori nije uopšte bilo, mada se sada čuju u gradovima, pa čak i kod djece. Najobičnije pogrdne riječi su *budala*, *bestia*, *galiot* i *galiotica*, *šeret*, *alčak*, *nikogović* (od *nikogovića*), *paša noga*; ili izražavaju ružne želje: *Bog te ubio*; *zmija te zaklala*; *pas se od tvoje krvi nalokao*; *pas mu se naio mesa*; *dug te jad ubio*; *grdo*, *Bog te ne nagrdio*, *grdilo!* i tome slično, a postoje i složeniji izrazi kao: *Da Bog da turske sahan lizao!*; *takvi se pod Spuškom (Skadarskom) glavicom radali!* tj. protivnici Crne Gore, pravoslavne vjere i naroda, kakve su smatrali spuške stanovnike ili one iz Skadra. *Arbanase, kurvino kopilje!* A u Morači je najteža psovka: *Bilo ti ušećenije!*³⁶

Da Pavle Apolonovič Rovinski nije o crnogorskim govorima rekao ništa više do ovo što je ovđe spomenuto³⁷, on bi opet bio nemjerljivo značajan za našu dijalektologiju i kompletnu montenegristik. Istina je da je njegov jezikoslovni rad nesređen, nesistematičan, da su primjeri katkad nepotvrđeni u stvarnosti itd., ali ako se uzme u obzir da taj rad spada među pionirska djela o crnogorskome jeziku i da nije nastao u jezikoslovne nego isključivo u etnografske svrhe,³⁸ onda je svako isticanje zamjerki

³⁶ Pavle Rovinski, n. d., str. 678.

³⁷ O doprinosu Pavla Rovinskoga „srpskohrvatskoj“ geografskoj terminologiji opširno je pisao Mato Pižurica („Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj terminologiji“, *Vtora jugosl. onomastička konferencija*, MANU, Skopje, 1980, str. 245–286.). Mi smo se ovđe ograničili isključivo na njegov dijalektološki rad.

³⁸ O tome i sâm Rovinski u zaključku (str. 699) kaže: „Gledajući na jezik kao na organsku pojavu narodnog duha, neraskidivo povezanu sa cjelokupnim životom naroda, kao na organ, preko kojega narod izražava svoje duhovno bogatstvo, mi ga dovodimo u vezu sa izučavanjem etnografije naroda i navedeni članak o crnogorskom narječju predstavlja jednu od glava etnografskog odjeljka u našem radu o Crnoj Gori, kao i ostala etnografska građa, a ni u kom slučaju kao filološka (kurziv – A. Č.)“.

neprikladno. S današnjega aspekta, kad je na terenu već štošta nemoguće provjeriti, osnovni nedostatak pristupa Pavla Rovinskoga jeste u tome što se nije pridržavao načela koje je sam sebi u uvodu zadao: „Izlažemo građu na osnovu koje bi se moglo razumjeti samo ono što odlikuje sve crnogorske govore od govora van granica Crne Gore; ali ne i govore svakog pojedinog kraja u Crnoj Gori.“³⁹ Kao da mu je kasnije bilo žao propustiti pojedine osobine koje ne obuhvataju svu Crnu Goru, one koje su bitne za unutrašnju diferencijaciju crnogorskih govora. I baš u tome što nije naveo izoglose takvih pojava i osobina ogleda se najveći nedostatak njegova rada. Ipak, sasvim je na mjestu konstatacija Branislava Ostojića kojom ćemo završiti ovaj osvrt na dijalektološki doprinos Pavla Rovinskoga Crnoj Gori: „Sve do 80-ih godina prošlog vijeka Rovinski kao dijalektolog ostao je nezapažen u našoj nauci o jeziku. I to je velika greška jugoslavista. Da je neko odmah krenuo njegovim putem, da je njegova sirova građa provjerena, dopunjena i razrađena, naša bi dijalektologija zauzela posebno mjesto u slovenskim krugovima. Imali smo, dakle, zahvaljujući Rovinskom, šansu koju smo propustili. To zaista ne umanjuje ulogu i značaj P. Rovinskog u razvoju naše dijalektologije odnosno u izučavanju crnogorskih narodnih govora.“⁴⁰

³⁹ Pavle Rovinski, n. d., str. 634.

⁴⁰ Branislav Ostojić, n. d., str. 15.

Citirana literatura

- Barić, H.: „Stevanović S. Mihailo, *Istočnocrnogorski dijalekat*. S kartom uz tekst. Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 5, Beograd, 1935, 1–128.“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 16, sv. 1, Beograd, 1936, str. 159.

- *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013.

- Čirgić, Adnan: „Milan Rešetar kao montenegrinac“ In: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 9–28.

- Ćupić, Drago: „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 181–186.

- Ivić, Pavle: „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Izabrani ogledi III, Iz srpskohrvatske dijalektologije*, Prosveta, Niš, 1991, str. 225a–255.

- Luketić, Miroslav: „Rovinski u jednom intimnom iskazu“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 37–43.

- Martinović, Dušan: „P. A. Rovinski u svjetlu proučavanja crnogorskih autora“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 21–35.

- Ostojić, Branislav: „Crnogorski govori u djelu Pavla Apolonovića Rovinskog“, zbornik radova *Crnogorsko-ruske književne veze (međusobna prožimanja, doticaji i podsticaji)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2013, str. 9–16.

- *Pavle Rovinski i Crna Gora*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009.

- Pižurica, Mato: Prilog Rovinskog srpskohrvatskoj geografskoj ter-

minologiji“, *Vtora jugosl. onomastička konferencija*, MANU, Skopje, 1980, str. 245–286.

- Rovinski, Pavel Apolonovič: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, tom 3, Etnografija – Književnost i jezik*, Izdavački centar „Cetinje“ & Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ & Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Cetinje – Sremski Karlovci – Novi Sad, 1994, str. 633–764.

- Stijović, Rada: „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 2007, str. 1–321.

- Tomanović, Lazar: „Pavle Rovinski“, *Slobodna misao*, br. 17, 8. V 1932, str. 1.

PRILOG KOGNITIVNOLINGVISTIČKOJ ANALIZI CRNOGORSKOG JEZIKA

Lena Ruth Stefanović

Modern comparative studies of the South-Slavic languages unjustly pay too much attention to the formal-grammar side of language.

In the twenty first century, the prevailing element of the studies has been the anthropocentric linguistic paradigm which deals with the language sense, i.e. the correlation between language forms and users of those forms.

Savremene komparativne studije južnoslovenskih jezika neopravdano veliku pažnju posvećuju formalno- gramatičkoj strani jezika. Osim toga, svjedoci smo propagiranja kriptolingvistike, koja unaprijed zacrtane nacionalne međe potkrepljuje gramatičkim i slovni materijalom, ili, naprotiv, vještačkim putem poravnava vrišteće semantičke razlike. U kvazi-nauci se za već postojeći zaključak traži lingvističko uporište, a kriptolingvistika je jedno od posljednjih uporišta profesionalnih nacionalista. (Baziljev, *Kriptolingvistika*, 2010.)

U 21. vijeku preovladala je antropocentrična lingvistička paradigma, koja se bavi jezičkim smislom, to jest odnosom između jezičkih oblika i korisnika tih oblika.

Verbalna etikecija i bezekvivalentne paremije svakog jezika neporecivi su i jedinstveni odraz nacionalne specifičnosti, a referentna savremena lingvistička istraživanja usmjerena su na njihovo proučavanje, sa ciljem boljeg razumijevanja nosioca tih jezika i stranih kultura. Na osnovu krvave balkanske istorije vidimo da se sa susjedima ne razumijemo, iako govorimo srodne, južnoslovenske jezike; u interesu prevazilaženja kulturoloških razlika i učvršćivanja dobrih bilateralnih odnosa sa susjednim zemljama treba posebnu pažnju posvetiti sasvim različitom smislu, koji nosioci tih jezika ugrađuju u srodni jezički materijal.

Ovdje polazimo od uvrežene definicije da je nacionalni karakter „zbir specifičnih psiholoških crta, koje su u manjoj ili većoj mjeri svojstveni nekoj socijalno-etničkoj zajednici u konkretnim ekonomskim, kulturnim i prirodnim uslovima njenog razvoja“ (Džandildin, *Priroda nacionalne psihologije*, 1971), te da kao takav izdvaja psihološki profil svake nacije iz grupnog portreta univerzalnih crta svojstvenih čovečanstvu.

Upravo verbalna etikecija predstavlja funkcionalno-semantičku univerzaliju, svojstvenu određenoj zemlji i narodu. Kompleksan pristup verbalnoj etikeciji uključuje sociolingvistički i psiholingvistički pristup, elemente stilistike i etnolingvistike, omogućavajući time primjenu verbalne etikecije adekvatne nacionalnoj kulturi.

Identični znakovi u raznim jezičkim sistemima (brdskom i ravničarskom; onom koji koriste ratnički ili nomadski narodi i onom svojstvenom obrađivačima zemlje) imaju sasvim različitu semiotičku vrijednost.

Akustička je iluzija da srodne ili iste riječi koje koriste južnoslovenski narodi imaju jednaku semiotičku vrijednost za ribara iz Dalmacije ili Crne Gore i poljoprivrednika iz Šumadije. (Jednostavan primer bi bio semantički naboj izraza „jaka kiša“, koja kod vlasnika zemlje pogođene sušom izaziva pozitivne emocije kao predznak dobre letine, dok ribaru na otvorenom more predstavlja prijetnju, te pobuđuje negativne emocije.)

Otuda proističe neophodnost proučavanja i metodološkog obrađivanja jedinica verbalne etikecije, koje se pridržavaju učesnici u dijalogu.

Verbalna etikecija kao takva se realizuje putem komunikativnih stereotipa, odnosno društvo samo proizvodi standardizovane norme i šablone ponašanja, poznavanje kojih se od pojedinca očekuje u konkretnim verbalnim situacijama.

Tako na primjer, složena jezička forma obraćanja na ti/Vi, svojstvena svim južnoslovenskim jezicima, u crnogorskom jeziku odražava naročitu vrstu nacionalne familijarnosti. Na primjer, obraćanje na ti u neformalnoj situaciji nepoznatoj starijoj osobi, ističe bliskost i empatiju komunikatora prema adresatu, a ne nepristojnost i nepoštovanje koje ta forma u identičnoj verbalnoj situaciji ima u hrvatskom i srpskim jezicima.

R. Bell (*Sociolingvistika*, 1980) ukazuje je da „odrođenost“ onog koji govori na stranom jeziku neposredno proističe iz nesposobnosti da se razumiju i koriste ta i takva društvena pravila, štaviše kao osnovni cilj nastavnika stranog jezika smatra se upravo minimalizacija takvog „tuđinskog ponašanja“.

Razmotrimo, na primjer, tematsku grupu pozdravljanja. Dok se arhaična jezička forma „ljubim ruke“ još uvek može čuti na teritoriji Vojvodine, takvo naglašeno učtivo pozdravljanje po crnogorskim selima izazvalo bi nedoumicu i izrugivanje.

Nedavno sam držala predavanje o crnogorskoj savremenoj književnosti grupi američkih studenata, koji su prethodno sa profesorom Susan Gunter proćavali priće Dragana Radulovića iz zbirke „Splav meduze“. (Podsjetimo se, prića „Face“ iz iste zbirke uvrštena je u *Best European Fiction*, Dalekey Archive Press, 2013.)

Smatram da je nerealno očekivati da grupa dvadesetogodišnjaka iz Teksasa tumaći fikciju crnogorskog proznog autora u okvirima u kojima je nastala, za to je neophodno dubinsko geopolitičko poznavanje regiona, koje je u tom uzrastu i na toj geografskoj udaljenosti gotovo nemoguće steći. Stoga, bazirala

sam svoje predavanje upravo na ličnom diskursu studenata, odnosno, na njihovom ličnom doživljaju i tumačenju naše književnosti, počevši od pitanja kakve emocije doživljavaju dok čitaju Radulovićeve priče i u kojim bojama vide opise budvan-skih pejzaže. Nekolicina ovih studenata književnosti i sociolo-gije (među kojima i jedna studentkinja, čiji je maternji jezik - ruski) istakli su da ih je porazila direktnost govora i lingvistička ekonomija crnogorskog jezika na kojem su priče napisane.

Za crnogorski jezik, na primjer, karakteristična je minimalna upotreba *aktualizatora ljubaznosti*, rasprostranjenih u drugim južnoslovenskim jezicima, naprimer oblika „budite ljubazni“ i „budite dobri“; pragmalingvistički se ova pojava može objasniti da se u verbalnim situacijama između dva govornika, kojima je crnogorski jezik – maternji, empatija, saosjećanje sa sablesjed-nikom, podrazumijeva. Takve ili slične pojave „lingvističke transpersonalnosti“, odnosno jezičke neformalnosti u obraćanju komunikatora adresatu u hrvatskom i srpskom jezicima nijesu rasprostranjene, s obzirom na relativnu mnogobrojnost nosilaca tih jezika, a samim tim i na znatno manju vjerovatnoću da su međusobno rodbinski ili na neki drugi način povezani.

Kao što je već rečeno, priroda odnosa i emocija, svojstvenih socijalnoj informaciji koja se prenosi verbalnom etikecijom, povezuje se sa jezičkom modalnošću i emocionalnošću.

Modalnost je jedna od najsloženijih sintaksičkih kategorija, koja ima mnogobrojna tumačenja; ovdje se pridržavamo stanovišta prihvaćenog u slavistici kraja 20. – početka 21. vijeka da je objek-tivna modalnost realnosti – sintaksički indikativ, čija se određenost u vremenu manifestuje u koordinatama prošlog / sadašnjeg / budućeg vremena. Dalje, objektivna modalnost irealnosti definiše se kao sintaksički odnos mogućnosti, poželjnosti, obaveznosti (koji se manifestuju u neodređenom vremenu.) Razumijevanje ove kategorije, kao i kategorije sintaksičkog vremena i lica, neophod-no je za proučavanje gramatičkih komponenti verbalne etikecije.

Razmotrimo primjer transpozicije prvog lica jednine u prvo lice množine u crnogorskom jeziku. U poređenju i sa ostalim slovenskim jezicima, i sa savremenim engleskim i ruskim jezikom, crnogorskom je svojstvena učestala „jezička transpersonalizacija“, na primjer čest je transfer zamenica „ja“ i „mi“, gdje se lični stav predstavlja kao važeći za čitavu grupu ljudi, naime – porodicu, bratstvo, pleme itd., tako „ja mislim“ u crnogorskom postaje „mi mislimo“, što automatski svakom iskazu daje odrednicu neke uvrežene paradigme.

Konativna funkcija, odnosno funkcija orijentacije na adresata jedna je od najbitnijih funkcija verbalne etikecije; motiv upotrebe jezičkih formula diktiraju potrebe usvojene u procesu socijalizacije ličnosti, a cilj, tijesno povezan sa motivom, je predodređen neophodnošću da se realizuju određena pravila jezičkog ponašanja.

U neformalnim verbalnim situacijama u crnogorskom jeziku, stilistički nemarkirane jedinice nisu striktno podijeljene po tematskim grupama, tako na primjer formula „oprosti“ / „oprostite“ često se koristi umjesto formalnijeg „izvinjavam se“.

E. Benvenisti postavlja pitanje vezano za simbolične obrede i forme učtivosti: da li oni, zasebno uzeti, predstavljaju samostalne sisteme? Da li su, kao takvi, na istom nivou sa jezikom?

Simbolički obredi i forme stupaju u semiološku interakciju tek putem riječi: „mit“, koja prati „obred“ i „protokol“ koji reglamentiraju forme učtivosti.

Vladajuća antropocentrična paradigma okreće se od forme ka sadržini; po Nini Tuđman Vuković sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kognitivnolingvistički pristup kod hrvatskih autora sve je zastupjeniji, a posebna pažnja se ukazuje analizi problematike kognitivnolingvističkog pristupa leksičkome značenju i novim kvantitativnim pristupima u kognitivnoj leksičkoj semantici.“ (*Suvremena lingvistika*, 2009, Filozofski fakultet, Zagreb)

Čedo kognitivne lingvistike – lingvistička pragmatika, bavi se proučavanjem značenja u kontekstu govornikovog kazivanja i

slušaateljevog primanja poruke i analizom onoga što se misli prilog kazivanja, a ne značenjem samih riječi koje čine taj iskaz. Takva analiza bazira se kontekstu u kojem dolazi do iskaza / saopštenja, a posebno na načinu na koji govornici strukturiraju svoje iskaze s obzirom na to kome se obraćaju, gdje i kada se komuniciraju, te pod kojim uslovima.

Pragmalingvistička istraživanja uključuju i ideju da ono što *nije* izrečeno čini bitan, ili čak najbitniji dio komunikacije. Ono što će se izreći ili ostati neizrečeno često zavisi od bliskosti komunikatora (govornika) i adresata (slušaatelja) – ta blizina može biti fizička, društvena ili se može sastojati u zajedničkim predznanjima. Blizina pretpostavlja da slušaatelj i govornik dijele određeno iskustvo. (Yule, 1996.)

Bitnost onoga što ostaje neizrečeno u crnogorskom jeziku možemo razmotriti na primjeru jednog od emotivno najekspresivnijih elemenata verbalne etikecije – govornog *bon tona* prilikom iskazivanja *saučešća*: *saučešće* u bolu se iskazuje tako što se adresatu ne naziva dobar dan.

Smatram da su opsežna komparativna pragmalinvistička istraživanja južnoslovenskih jezika, odnosno analiza nacionalnih fenomena komunikacije u Crnogoraca, Bošnjaka, Hrvata i Srba, proučavanje komunikativnih namjera govornika i načina njihovog izražavanja, a takođe interpretacija od strane adresata kojem je saopštenje upućeno, neophodna radi poboljšavanja komunikativnog razumijevanja nosilaca jezika tako srodnih po zvučnosti, a tako različitih po značenju.

Pri tom analiza jedinica verbalne etikecije podijeljenih u tematske grupe neophodna je za izbor jezičkih jedinica adekvatan sociolingvističkim i situacionim atributima komunikatora i uslova komunikacije. (Formanovskaja, *Ruska verbalna etikecija*, 1987. g)

Verbalna etikecija kao element kulture sa jedne strane i kao kauzalno verbalno ponašanje sa druge, u okviru antropocentrične paradigme, prepoznata je kao premisa kulturološke pismenosti.

CRNA GORA U PLANOVIMA GARIBALDIJA

Slavko Burzanović

During the 1860s, the Italian government as well as the revolutionary democratic forces gathered around Giuseppe Garibaldi made plans on organizing simultaneous anti-Ottoman and anti-Austrian actions of people of the Balkans in order to facilitate Italian national unification. Montenegro was ready to respond, however the Italians gave up their plans due to the objections of France and Russia.

Sredinom XIX vijeka i Italijane i balkanske narode povezivao je zajednički politički imperativ: borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Bila je to osnova za uzajamne simpatije, a stvarani su i planovi o savezništvu, opasni po evropsku ravnotežu, jer se posljedice povezivanja italijanskog i istočnog pitanja nijesu mogle do kraja predvidjeti i kontrolisati. U ovom pogledu u italijanskim političkim krugovima iskristalisala su se dva stanovišta.

Konzervativac Ćezare Balbo je u snažnoj Austriji vidio garanta evropske ravnoteže i bedem protiv ruskog prodora u Evropu, a posebno na Sredozemlje. Smatrao je da oslobođanje Italije treba vezati za orijentalizaciju i balkanizaciju Austrije, koju je

trebalo podstaći na ekspanziju na račun Turske. Podržavaoci ovakvih ideja bili su spremni da italijanske etničke teritorije iz okvira austrijskog carstva oslobađaju otkupom i teritorijalnim kompenzacijama na račun balkanskih naroda.¹

Revolucionarno-demokratske snage, sljedbenici Macinija i Garibaldija željele su rušenje Austrije kao stuba evropske reakcionarne ravnoteže bez obzira na strah da se time otvara prostor za ekspanziju carske Rusije. Zagovorale su revolucionarno rješavanje i italijanskog i istočnog pitanja. U njihovim kombinacijama o istovremenom ustanku potlačenih naroda na Balkanu protiv Turske i Austrije i njihovom sadejstvu sa Italijanima, Crna Gora je dobijala istaknuto mjesto.²

Đuzepe Macini je vidio Crnu Goru kao jedan od konstitutivnih elemenata na konfederalistički transformisanoj političkoj karti Evrope. Prema njegovom viđenju, Karintija tj. Slovenija, Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Srbija, Crna Gora i Bugarska trebalo je da uđu u sastav konfederacije koja bi se zvala Ilirija ili Južna Slavonija. Macinijeve ideje o ovoj problematici vremenom su se mijenjale.³

¹ C. Balbo, *Delle speranze d'Italia*, Capolago 1844, 143-155; A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Turin 1958; Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd 1984, 163-164 (163-188);

² A. Tambora, *op. cit.*; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 164.

³ G. Salvemini, *Mazzini*, London 1962, 75; Macini je između 1832. i 1850. smatrao da bi pomenute jugoslovenske zemlje i Rumunija trebalo da, kao sateliti, budu povezane sa Ugarskom kojoj je namijenio vođstvo u ovoj konfederaciji. Kasnije, 1857. je mislio da bi Mađari mogli biti apsorbovani od slovenskog elementa pa ih odvaja od njih; Italija je u ovom, kao i sličnim slučajevima, trebalo da promoviše stvaranje nezavisnih država od pokorenih naroda. U Macinijevoj viziji, to je bio put ka stvaranju budućih Sjedinjenih Država Evrope. *Id.*, *op. cit.*, 81.

Pod Macinijevim uticajem u Torinu je 1849. osnovana *Societa per l'alleanza italo-slava* s namjerom da podstiče bratsku ljubav između Slovena i Italijana, radi nezavisnosti i prosperiteta oba naroda. U Rimu je održan skup u znak podrške Slovenima. Mar-ko Antonio Kanini osniva *Savez za oslobođanje i bratimljenje*. U istom duhu i Macini piše svoja čuvena *slovenska pisma*.⁴

Crna Gora je bila otvorena za sve kombinacije u vezi sa istočnim pitanjem koje mogu dovesti do njenog međunarodnog priznanja, teritorijalnog proširenja i oslobođenja potlačenih sunarodnika. Na Cetinju se rezonovalo da treba stalno nešto pokretati, pa će prije ili kasnije biti i rezultata. Sa velikim simpatijama gledalo se na aktivnost Đuzepea Garibaldija i njegovih sljedbenika koji su i svojim nacionalizmom i borbenošću imponovali Crnogorcima. I pijemontizam odnosno ujediniteljska misija Kraljevine Sardinije postala je obrazac za ulogu koju su krugovi oko knjaza Nikole ambiciozno namijenili Crnoj Gori u srpstvu i jugoslovenstvu.⁵

O potrebi italijanskog učešća i podrške oslobodilačkim pokretima u okruženju u periodu od 1848. do 1866. postojala je gotovo opšta saglasnost između revolucionarnih snaga i političkog vođstva Kraljevine Sardinije (odnosno italijanske države od 1861). Za ovaj period karakterističan je stalni sukob Habzburga i Savoja. Iako je Garibaldi ostajao van kontrole italijanske vlade često je djelovao kao njen agent, odnosno kao veza između oficijalne politike i narodne revolucije.⁶

⁴ M. Pacor, *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza*, Milano 1968, 12-13; G. Mazzini, *Lettere Slave*, Bari 1939.

⁵ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 170-172; R. Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878.*, Cetinje 1977, Konzul Konstantin Petković je u jednom izvještaju iz 1869. pisao Ministarstvu inostranih djela Rusije da knjaz Nikola mašta da od Crne Gore napravi Pijemont, a od sebe drugog Viktora Emanuela; Ž. M. Andrijašević, *Ideološko-političko značenje pjesme „Onamo namo“*, Stvaranje, januar-maj 1997, 180.

⁶ E. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans 1875-1876*, The International History Review, Vol. 4, № 1 (1982), 111.

Prvi pokušaj Crne Gore da iskoristi italijanski *risorgimento* za ostvarivanje vlastitih spoljnopoličkih ciljeva pada u vrijeme odlučujućih borbi za italijansko ujedinjenje. Knjaz Danilo je u aprilu 1859. podstaknut događajima u Italiji slao vojvode Iva Radonjića i Petra Vukotića u Beograd da se sa knezom Milošem dogovore o zajedničkom stavu prema ratu Sardinije i Austrije za koji je knjaz Danilo smatrao da može prerasti u sukob evropskih razmjera.⁷ Od značaja za eventualnu akciju bila je i činjenica da je Srbija još od 1849. imala zvaničnu komunikaciju sa Kraljevinom Sardinijom preko njenog konzulata u Beogradu.⁸ Pomenuto diplomatsko sondiranje, nije rezultiralo nikakvom akcijom.

Pijemnotska diplomatija kalkulisala je još i ranije sa konkretnim crnogorskim zapletima kao povodom za prekid odnosa sa Austrijom. U tom smislu šef italijanske vlade, Kamilo Kavur razmatrao je mogućnost da iskoristi smetnje koje je Austrija pravila pri razgraničenju Crne Gore nakon Grahovačke bitke. Namjeravao je da u tom slučaju poput Rusije i Francuske prizna crnogorsku *de facto* nezavisnost. Kombinacija se pokazala izlišnom jer je Beč arogantnim držanjem prema kraljevini Sardiniji nezavisno od Crne Gore pružio traženi povod za rat. Crna Gora će i tokom narednih godina imati mjesta u projektima zasnovanim na povezivanju italijanskog i istočnog pitanja. U prilog tome išla je i činjenica da se italijanska politika tada nalazila u orbiti Francuske ka kojoj se okretala i Crna Gora u nastojanju da izađe iz isključive zavisnosti od Rusije.⁹ Ipak, iz Torina na Cetinje u čitavom tom periodu nije poslat nijedan zvanični emisar, nijedna zvanična poruka sardinske vlade. Za

⁷ R. Jovanovic, *op. cit.*, 32.

⁸ Opširnije vidjeti: Lj. Banjanin, *Francesco Fortunato Astengo, console del Regno sardo a Belgrado*, Studi piemontesi, 1 (1999), 188-189.

⁹ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 169.

kontakte sa Crnom Gorom preferirani su nezvanični kanali poput korišćenja italijanske emigracije sa Krfa. U Crnoj Gori veza su bili braća Jovan i Mihailo Zega.¹⁰ Radi uspješnijeg opserviranja Crne Gore i susjednih područja još 1849. pukovnik Alesandro Monti predlagao je otvaranje vicekonzulata u Skadru.¹¹ Konzularno predstavništvo u ovom gradu Italijani će otvoriti tek 1861, ali je i tada ova institucija i njeno osoblje držano po strani od pomenutih savezničkih kombinacija.¹²

U okviru jedne takve kombinacije razmatrane u Torinu krajem 1861. posebna misija povjerena je garibaldinskom majoru Adamu Vraneševiću. Njegov dolazak na Cetinje knjazu Nikoli ličnim pismom najavio je general Stefan Tir.¹³ Glasine o italijanskom iskrcavanju u Dalmaciji uznemirile su turske vlasti, ali i druge evropske sile. Hapšenje, u blizini Dubrovnika, italijanskog oficira koji je namjeravao da stupi u vezu sa hercegovačkim ustanicima i kod koga su pronađena dokumenta kompromitujuća za italijansku vladu, privuklo je pažnju francuske

¹⁰ *Ead., op. cit.*, 171.

¹¹ G. Quazza, *La politica orientale e balcanica del Regno sardo nel 1848-1849. (Da documenti inediti)*, *Rasegna storica del risorgimento*, № 2-4 (1948), 163.

¹² *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, Torino, № 163, 5. Luglio 1861, 2.

¹³ *Crna Gora u spoljnoj politici Italije, prvi dio, 1861-1875 [Montenegro nella politica estera d'Italia]*, eds. Lj. Aleskić-Pejković, S. Burzanović, Podgorica 2011 (=CGSPI), 50, *General Tir knjazu Nikoli*, Turin, 31. Dekembra 1861.; Stefan Tir, bio je učesnik mađarske revolucije 1848-1849. Kao izbjeglica organizovao je mađarsku legiju u odredima garibaldinaca i aktivno radio na planovima o diverziji u Dalmaciji i Podunavlju protiv Austrije; učesnik je u Garibaldijevom pohodu na Siciliju. Postao je general italijanske vojske i adutant kralja V. Emanuela II; poslije austro-ugarske Nagodbe 1867. godine vratio se u Ugarsku. Adam Vranešević je bio bivši austrijski oficir, Srbin koji se priključio mađarskoj legiji u Italiji.

diplomacije. Francuzi su smatrali da Italijani loše procjenjuju moguću korist koju bi imali od jedne anti-austrijske diverzije na pomenutom prostoru.¹⁴

Pomenute glasine o iskrcavanju garibaldinaca motivisale su i velikog vezira da potraži objašnjenje od italijanskog poslanika Čerutija. Zvaničan stav italijanske vlade bio je da Garibaldi nije u italijanskoj vojsci, da je privatna osoba i da nema zakonskog osnova da se spriječi.¹⁵

Kako se ne bi davali novi povodi za proteste, major Vranešević je odustao od odlaska na Cetinje i lične predaje pisma generala Tira knjazu Nikoli. Zato mu se sa Krfa 24. januara 1862. obraća, posredstvom pouzdane osobe, pismom u kojem izlaže plan zajedničke akcije. Najkasnije krajem aprila ili početkom maja mjeseca 1862. general Tir će sa mađarskom legijom i nekoliko hiljada Italijana, ukupno oko 8.000 ljudi, u saglasnosti sa Srbijom i Grčkom ući u Tursku. Knjaz Nikola trebalo je da se izjasni o svojoj spremnosti da uđe u savez sa njima i o spremnosti da se upusti u pomenutu akciju. Plan je predviđao da istovremeno sa akcijom Tira, Garibaldi na čelu 4 divizije dobrovoljaca pređe u Dalmaciju i tamo otpočne akciju (kao mjesta iskrcavanja navode Senj ili Bakar). Postojala je i alternativa da Garibaldi na Balkan uđe preko Crne Gore, odnosno da se iskrca kod Bara ili možda Drača. Od knjaza Nikole se očekivalo da u tom slučaju odlučno napadne turske snage u pravcu Skadra. Za slučaj da se Garibaldi iskrca u južnoj Albaniji Crnogorci su trebali da prave kratkotrajne, ali učestale napade na turske snage u susjedstvu ili u pravcu Novoga

¹⁴ *CGSPI*, 50-51, *Thouneil a Benedetti*, Paris, le 11 janvier, 1862.

¹⁵ *CGSPI*, 51-53. Čeruti je ovo saopštenje prenio turskom ministru spoljnih poslova Ali paši. Za moguća nova pitanja sa turske strane tražio je preciznije instrukcije ukazujući da je generala Garibaldija nezgodno predstaviti kao običnog građanina, slobodnog da radi šta hoće bez znanja svog kralja.

Pazara gdje bi se sjedinili sa Srbima, te tako bili u stanju da presijeku put turskoj vojsci iz Hercegovine i Bosne, i zadrže je dok Garibaldijevim snagama u pomoć ne dođe vojska generala Tira. Tir je želio da knjaz obezbijedi u Crnoj Gori ili Dalmaciji izvjesnu količinu obuće, odjeće i hrane za njegove vojnike što je bio spreman da plati prilikom preuzimanja. Očigledno da je želio da poveća mobilnost svoje vojske oslobađajući je obaveze da ovaj materijal nosi sa sobom. Od knjaza Nikole očekivale su se i druge logističke usluge odnosno obezbjeđivanje smještaja za žito i drugu hranu u Dubrovniku i Kotoru. Plan garibaldinske akcije predviđao je da se tokom zime na albanskoj obali naprave slagališta oružja. U vezi sa ovim knjazom je nagovještavano davanje pomoći u oružju što je bio i jedini vid obaveze koju su tvorci projekta ustanka preuzimali prema Crnoj Gori. Čak i ova obaveza bila je iznešena indirektno u vidu pitanja da li Crnoj Gori nedostaje oružja i na koji način bi se ono tamo moglo dostaviti, a da to Turci ne opaze i ne zaplijene ga, što bi izazvalo dvostruku štetu jer bi povećalo podozrivost Turaka u pogledu moguće garibaldinske akcije. („Koje bi samo njiovu smotrost probudilo, a mi treba da i zaspravamo.“) Politički aspekt plana u pomenutom pismu nije analiziran osim što se na jednom mjestu kaže: „Zajedno s Turskom mora se i Austrija njezina sajuznica napadati i zajedno upropastiti.“

U slučaju uspjeha akcije kralj Viktor Emanuel trebalo je da objavi rat Austriji. Od knjaza Nikole general Tir je očekivao da se izjasni o pomenutom, štaviše Tir i Garibaldi željeli su da knjaz pošalje povjerljivu osobu u Torino koja bi im usmeno izložila crnogorske, odnosno knjaževe, stavove. Za autore projekta bilo je od značaja da se održi hercegovački ustanak, te su u tom smislu podsticali Crnu Goru da ispuni svoju „svetu dužnost“ te da i dalje do proljeća ustanike „srcem i snagom podpomaže.“ Vranešević je potcjenjivao vitalnost turske carevine za

koju piše: „Turci su oslabili, oni nam više ne mogu nauditi samo ako mi budemo složni.“¹⁶

Ako se na osnovu pomenutog pisma analizira plan akcije, vide se i određene protivrječnosti ili nedovoljno poznavanje činjenica, odnosno prilika na prostoru na kom je planirana garibaldinska akcija. Tako se planirao smještaj oružja u Albaniji, a moguća mjesta za iskrcavanje nalaze se u širokom rasponu duž istočne jadranske obale, neka od njih udaljena stotinama kilometara od Albanije. Nerealne su bile kombinacije o brzom prodoru crnogorskih snaga prema Novom Pazaru s obzirom na karakter ondašnjih komunikacija i na lokalne turske snage sa kojima bi se Crnogorci i ustanici na tom putu morali sukobiti. Navidno zvuči kombinacija da Knjaz organizuje tajne magacine u Dubrovniku ili Kotoru i da sve to promakne austrijskim policijskim, vojnim i obavještajnim organima. Slično važi i za kombinaciju po kojoj bi Knjaz makar i privremeno finansirao pripremanje hrane i odjeće za potrebe Tirovih ili Garibaldijevih snaga.

Relativno brzo nakon Vraneševićevog obraćanja knjazu Nikoli, Italijani su pravili kombinacije da se uspostavi veza sa Omer pašom Latasom i ljudima iz njegovog štaba kako bi se obezbijedila njihova blagonaklonost prema garibaldinskoj akciji usmjerenoj protiv Austrije.¹⁷ Ovo svakako nije u skladu sa političkim stavom da Austrija i Turska treba da propadnu istovremeno.

Sam knjaz Nikola je bio spreman da se odazove pozivu Garibaldija i generala Tira, i obećao je da će sa 10 000 Crnogoraca stupiti u borbu kad zatreba. Radi postizanja dogovora o zajedničkoj akciji namjeravao je da u Italiju pošalje vojvode Iva Radonjića i Đura Matanovića. Pod energičnim pritiskom francuske

¹⁶ *CGSPI*, 54-55, *Vranešević knjazu Nikoli*, Krf, 24. januara 1862.

¹⁷ Radi se o misiji garibaldinskog agenta oficira Učela, povezanog i sa kraljem Viktorom Emanuelom II. Procjenjivalo se da je Omer paša, glavnokomandujući u Hercegovini, naklonjen Italiji. *CGSPI*, 527.

vlade i ruskog konzula u Dubrovniku bio je primoran da odu-
stane od slanja emisara u Torino.¹⁸

Negativan stav francuske diplomatije prema iniciranju jedne oslobodilačke akcije na Balkanu, general Tir je početkom 1862. bez uspjeha, pokušao da otkloni tražeći podršku direktno od francuskog cara Napoleona III. Francuski ministar spoljnih poslova Tuvnel u pismu poslaniku u Torinu Benedetiju ocijenio je kombinaciju opasnom i besmislenom. Njegove najznačajnije primjedbe bile su da su Grci nesposobni za bilo kakvu akciju, da Albanci nikada neće pomagati hrišćane, a da se od Crne Gore ne može očekivati mnogo. Tuvnel nije tvrdio da će se postojeće stanje u sjevernim oblastima Turske još dugo održati, ali je smatrao da je ključni spoljni igrač u ovom pitanju Rusija i da bez njenog ohrabrivanja nije moguć ustanak širih razmjera. Smatrao je da italijanski kralj ne treba da izaziva neraspoloženje već da čeka rusku akciju bez koje je svaka druga osuđena na propast.¹⁹

¹⁸ B. Pavićević, *Istorija Crne Gore, IV/2, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica, 2004, 27; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 171; N. Hitrova, na osnovu ruske diplomatske građe, tvrdi da su sa Cetinja u želji da uspostave direktnu vezu sa tamošnjom vladom poslali u Italiju vojvodu Iva Radonjića sa knjaževim sekretarem Todorom Ilićem sa dva pisma, jednim za kralja Viktora Emanuela II i drugim za Garibaldija. U pismu vojvode Mirka Petrovića navodilo se da je Crna Gora spremna na sve što bi dovelo do oslobođenja njene braće ispod osmanske vlasti. Н. Хитрова, *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х годах XIX века*, Москва 1979, 241.

¹⁹ *CGSPI*, 55-59; Po nalogu ministra Tuvnela, francuski oficir, Rajat, pro-
šao je krajem 1861. kroz Dalmaciju, dio Hercegovine i Crne Gore. Njegov
izvještaj je, preko ambasadora u Torinu Benedetija, dostavljen predsjedniku
italijanske vlade Rikazoliju, *da bi ga podržao u namjeri da ne dozvoli nikakvu
pomorsku ekspediciju*; Do Rikazolija je došao izvještaj skadarskog konzula
Duria koji je, pod uticajem svog francuskog kolege Ekara, osuđivao planiranu

Italijanskom ministru spoljnih poslova Rikazoliju bila su bliska Tuvnelova razmišljanja. Kralj Viktor Emanuel zbog toga ga je 3. marta 1862. smijenio, a za novog ministra postavio svog čovjeka, predsjednika parlamenta Ratacija. Pristalice „velikog plana“ ponovo su ohrabrene.²⁰

Bez francuske podrške italijanska vlada ipak je, makar privremeno, odustala od akcije na Balkanu. U takvim okolnostima Garibaldi je svoju akciju usmjerio ka Rimu, posljednjem uporištu Papine svjetovne vlasti u Italiji. Avgusta 1862. kod Aspromonta njegovu namjeru da sa svojim dobrovoljcima zauzme Rim osujetile su vladine trupe. U bici kod Aspromonta uz Garibaldija borio se i Evgenije Popović, Trščanin crnogorskog porijekla.²¹

akciju. Ekar je navodno prilikom boravka na Cetinju, moguće krajem oktobra 1861, u rukama knjaza Nikole vidio pismo komiteta koji je pripremao italijansko -crnogorsku akciju. *ibid.*, 527-528; O Francuskoj, Rusiji i italijanskim balkanskim kombinacijama, *cf.* V. N. Vinogradov *et ali.*, *Meždunarodne otnošenja na Balkanah 1856-1878*, Moskva 1986, 45-52.

²⁰ Lj. Aleskić-Pejković, *Politika Francuske prema hercegovačkom ustanku 1861-1862. godine*, Istorijski časopis IX-X, Beograd 1959, 411-430.

²¹ E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1949): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981, 140; E. Popović bio je školski drug Nikole Petrovića Njegoša za vrijeme njegovog školovanja u Trstu, a kasniji generalni konzul Crne Gore u Italiji i predsjednik crnogorske izbjegličke vlade (1917-1919); U raznim pohodima garibaldinaca bilo je još učesnika iz Crne Gore i Boke. U milanskom listu *Gazzeta di Milano* publikovan je 5. januara 1861. pozdrav Slovenima Garibaldijevim dobrovoljcima iz Južne armije. Među njima se pominju i Crnogorci; i mladi Nikola Petrović je pokušao da napusti školovanje u Parizu i da se kao dobrovoljac priključi italijanskoj vojsci u ratu protiv Austrije 1859. N. I. Petrović Njegoš, *Autobiografija. Memoari, Putopisi*, Cetinje 1969, 37; godinu dana ranije, u vrijeme Grahovačke bitke Ipolito Nieveo, koji će kasnije postati poznati književnik, želio je da se priključi Crnogorcima u njihovoj borbi sa

Crna Gora se u proljeće iste 1862. upustila u rat sa Turskom. Italijansko-balkanske kombinacije nijesu bile razlog za izbijanje sukoba ali su svakako uticale na ratoborno raspoloženje i u Crnoj Gori i u susjednoj pobunjenoj Hercegovini. Garibaldi je krajem jula uputio proglas svojim dobrovoljcima Mađarima kao i Srbima u Turskoj da joj pomognu u borbi protiv osmanskog despotizma. Bez odjeka. Crna Gora je ostala usamljena.²²

U planovima Italijana da se domognu Venecije i dalje su figurirali Dalmacija i Balkan, odnosno Crna Gora. Radi ostvarenja tog cilja Italijani su nastojali da podstaknu dogovor između južnih Slovena i Mađara.²³ Imbro Tkalac, Hrvat u službi italijanskog ministarstva spoljnih poslova, planirao je 1863. sa Košutom i mađarskim emigrantima zajednički ustanak Srba, Hrvata, Mađara i Rumuna pod vođstvom Garibaldija koji je trebao biti i arbitar u konfliktu njihovih nacionalnih interesa. Ključni element plana bio je iskrcavanje garibaldinaca i mađarske legije u Dalmaciju. Viktor Emanuel je obećao da će platiti pola troškova ekspedicije. Zbog suprotstavljanja generala

Osmanskim carstvom. *La Confessione d'un Italiano di Ippolito Nievo*, ed. A. Mario, Torino 1995, 5.

²² G. Garibaldi, *Scritti e discorsi politici e militari: 1862-1867*, ed. L. Cappelli, Bologna 1937, 116, 120-122. U oktobru mjesecu prethodne godine Italijanski nacionalni komitet uputio je izraze podrške Crnogorcima i u tom cilju štampao proglas. U proglasu se Crnogorci ističu kao uzor koji okolni narodi treba da slijede u oslobodilačkoj borbi. *CGSPI*, 39; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 171-172; Ista autorka o ovom piše opširnije, *cf.* Lj. Aleksić-Pejković, *Planovi o povezivanju italijanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi za vreme istočne krize 1861-1862*, Istorijski glasnik 1-2 (1975), 23-47.

²³ A. Tamborra, *Balcani, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859-1861)*, *Rassegna storica del risorgimento*, № 4 (1957), 815 *et passim.* (813-818).

La Marmore od toga nije bilo ništa, ali su Austrijanci bili zabrinuti da bi slična akcija ipak mogla da počne.²⁴ U proljeće 1863. i turska vlada plašila se od iskrcavanja italijanskih dobrovoljaca. Kao moguće lokacije tretirani su Valona, Lješ, Drač, ušće Bojane, Ulcinj i Bar. U ova mjesta za obezbjeđenje obale poslati su tri bataljona vojske.²⁵

Za razliku od srpskog kneza Mihaila Obrenovića koji je smatrao da se okolnosti rata Italije i Austrije ne mogu koristiti jer te zemlje u prošlosti nijesu bile lojalne Srbiji i Crnoj Gori, knjaz Nikola je smatrao da se uvijek nešto može koristiti pogotovo u doba rata i uslovima promjena ratne sreće.²⁶ Uočljivo je odsustvo crnogorskih rezervi prema nepreciznim italijanskim planovima akcije u kojima, koliko je poznato, nijesu navođene koristi koje bi za Crnu Goru proistekle u slučaju zajedničkog uspjeha ako se pod tim nijesu podrazumijevale maglovite ideje o stvaranju Dunavske konfederacije pod ugarskim vođstvom.²⁷ Ovo je teško moglo da motiviše crnogorskog knjaza.

Prema jednom nesigurnom svjedočanstvu Crna Gora se nije ustezala ni od savezničkih kombinacija sa italijanskim protivnicima. Kad je 1866. rat sa Austrijom bio neizbježan italijanska vlada je u Barleti prikupljala jedan ekspedicioni korpus i transportne lađe. Zbog toga se proširila vijest o namjeravanom desantu u Dalmaciju. U Beču su obaviješteni da italijanska vlada namjerava da pregovara sa Crnom Gorom. Plašeći se da je

²⁴ E. R. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans 1875-1876*, International History Review, vol. 4, № 1 (february 1982), 113 (11-126). U Beču su i 1866. vjerovali da je jedna takva akcija u toku.

²⁵ Arhiv Istorijskog Instituta Crne Gore, Podgorica. (=AIICG), f. 414, № 31, *Jan Vaclik knjazu Nikoli*, Skadar, 29. V 1863.

²⁶ AIICG, f., *Knjaz Nikola knezu Mihailu*, Cetinje, jul 1866.

²⁷ Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, 172.

cilj italijanske diverzije Boka Kotorska, iz Beča su poslali izvjesnog Koporčića koji se na Njegušima sastao sa velikim vojvodom Mirkom i knjaževim sekretarom Sundečićem. Navodno je dogovoreno crnogorsko učešće u sprječavanju italijanskog iskrcavanja u Boki, a Austrija je Knjaževini zauzvrat obećala subvenciju od 20.000 forinti godišnje. Prema istom izvoru, saznavši za ovaj ugovor Italijani su napustili prvobitni plan i svoje snage usmjerili ka Visu.²⁸

Vijesti o anti-italijanskom savezništvu Crne Gore i Austrije pojavile su se u štampi što je bio povod da krajem maja i početkom juna 1866. između italijanskog konzula u Skadru Durija i knjaza Nikole dođe do razmjene pisama. Durio se 27. maja knjazu obratio pismom u kojem je iznio nevjericu u pogledu pomenutih vijesti.²⁹ Knjaz ih je osporio kao izmišljotine.³⁰ Negirao ih je i italijanski generalni konzul u Beogradu Skovaso koji je od srpskog ministra Garašanina saznao da je Austrija pokušala, ali nije uspjela da sa Crnom Gorom sklopi savez protiv Italije, te da su vijesti da je Crna Gora ovoj sili ponudila 4.000 ljudi protiv Italije izmišljene.³¹

Zauzimanjem Venecije 1866. završen je kritični antiaustrijski period italijanske spoljne politike. Zbog međunarodnih obzira vlada u Firenci našla se 1867. u nezgodnoj poziciji da traži francusku pomoć kako bi onemogućila novi Garibaldijev pokušaj da zauzme Rim i tako završi italijansko ujedinjenje. Od

²⁸ S. Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd 1963, 371. Prema Gopčeviću dio aranžmana trebalo je biti i odobrenje povratka u zemlju grupi Crnogoraca protjeranih zbog političkih razloga.

²⁹ *CGSPI*, 211, *Durio al Principe Nicola*, Scutari 27. maggio 1866; *CGSPI*, 210, *Durio a Caracciolo di Bella*, Scutari, 29 maggio 1866.

³⁰ *CGSPI*, 212, *Durio a La Marmora*, Scutari, 4. giugno 1866; *CGSPI*, 213, *Il Principe, Nicola a Durio*, [Cettigne], 2. giugno (21. maggio) 1866.

³¹ *CGSPI*, 213-214, *Scovasso a La Marmora*, Belgrado, 4. giugno 1866.

te tačke radikalno su se razile dvije komponente italijanske politike. Zvanična Italija je kasnije krenula putem svrstavanja uz Njemačku i Austro-Ugarsku, a Garibaldi i sljedbenici su nastavili borbu za princip nacionalnosti i liberalne institucije: na Kritu 1867, na Vogezi 1870-71. tokom francusko-pruskog rata, u Španiji protiv karlista, u grčko-turskom ratu 1897.³² Prilikom ustanka na Kritu 1867. opet se u Crnoj Gori i Hercegovini javljaju revolucionarni emisari. Među garibaldincima koji su se priključili Kritskom ustanku bilo je i nekoliko Crnogoraca. Ovo je bio poslednji pokušaj italijanskih revolucionarnih snaga da u funkciji svog nacionalnog ujedinjenja isprovociraju međunarodnu krizu koja bi olakšala priključenje Rima italijanskoj državi.³³ Crnogorsko-italijansko bratstvo po oružju ipak je ostvareno nepunu deceniju kasnije. Uz moralnu podršku Garibaldija njegovi sljedbenici su kao dobrovoljci uzeli učešća u Herecegovačkom ustanku 1875-1876. i crnogorsko-turskom ratu 1876-1877. godine.³⁴

³² A. Tamborra, *op. cit.*, 813-818.

³³ A. Liakos, *Garibaldi e i garibaldini verso Creta nel 1866-1869*, *Rassegna storica del Risorgimento* (1993), 336, 342-343. Među garibaldincima pominju se Crnogorci, izvjesni Kaluđerović, Ilija Mihailović i Stefan Savković.; Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, 172-173.

³⁴ Lj. Aleksić-Pejković, *Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875-1876. godine*, in: *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Zbornik radova, Beograd 1996, 27-43; R. E. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans, 1875-1876.*, *The International History Review*, Vol. 4, № 1 (Feb. 1982), 111-126; V. Mantegazza, *Nel Montenegro*, Milano 1896, 127-133.

DIPLOMATSKI ODNOSI CRNE GORE I TURSKE

Hana Šarkinović

Diplomatic relations between Montenegro and the Ottoman Empire can be divided to the period since 1499 when Montenegro became a part of the Ottoman Empire until 1878, and the period after 1878, when Montenegro was officially recognized by the Congress of Berlin as the 27th sovereign state. During the first period, diplomatic relations of the two states referred primarily to representing Montenegrin vassals in Istanbul and other Ottoman cities through Hrvat-pashas and heads.

Diplomatija je stara koliko su stari i narodi, ali se pojava diplomatije vezuje za nastanak subjekata kojih se ona neposredno tiče, tj. za vrijeme stvaranja prvih robovlasničkih država, kada se pojavljuju razni poslanici, izaslanici, vjesnici. Ustanova stalnih diplomatskih predstavnika je opšteprihvaćena u Evropi početkom XVII vijeka i bila je različito razvijena u zavisnosti od pojedine države, a u ovaj proces su posljednje ušle Rusija i Turska.

Položaj Osmanskog Carstva u zasnivanju diplomatskih odnosa bio je određen s jedne strane statusom osvajača i neprijatelja svih hrišćana, a s druge strane položajem stranih poslanika u Carigradu zbog nepovjerenja od strane osmanske vlasti.¹

Osmanska carevina, u kojoj su se pravila o ophođenju sa diplomatama i protokolu kasnije razvila, takođe je, prije svega, isticala dostojanstvo svoga sultana. Sultan je jedino francuskom caru priznavao titulu „padiše“, odnosno cara.²

Diplomatija Crne Gore počinje od sticanja nezavisnosti 1878. godine, ali spoljnopolitičke veze Crne Gore počinju od 1711. godine, kada nije bila ovlašćena da odašilje i prima stalne diplomatske predstavnike, znači nije imala attribute diplomatskog subjektiviteta kojim su raspolagale suverene države. Ostvareni kontakti nijesu imali stepen oficijelnosti, ali su imali početne karakteristike diplomatskog djelovanja. Pored povremenih, razvili su se u XIX vijeku i stalni oblici diplomatskog predstavljanja. Naime, stalni crnogorski izaslanici, iako bez zvaničnog statusa, obavljali su poslove zastupanja njenih građana u Carigradu, Skadru i Kotoru.

U diplomatskoj istoriji Crne Gore i Turske možemo izdvojiti tri perioda. Prvi period je vezan za XVIII i XIX vijek, do sticanja

¹ Gligorije Geršić u svom djelu *Današnje diplomatsko i konzularno pravo* navodi da su „Turci nalazili da su najbolje zaštićeni i obezbijeđeni od svih stranih diplomata kad ih drže pod katancem i kada stražare nad njima.“ Primjera radi, poslaniku kralja Ferdinanda, Poljaku Laskiju, 1533. godine je pod prijetnjom smrtne kazne bilo zabranjeno da se udaljava iz određene kuće ili da se sa kim sastaje, i sve je ovo zadržano do XVII vijeka, da bi u XIX vijeku bili uspostavljeni redovni diplomatski odnosi.

² Mitić, Miodrag, Đorđević, Stevan (2007) *Diplomatsko i konzularno pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, str. 18.

nezavisnosti, drugi od sticanja nezavisnosti do 1919. godine i treći od 1990, pa do sada.³

Do kraja XVIII vijeka u Osmanskom carstvu se nije primjenjivala diplomatija kako je zapad opisuje i razumijeva, niti su postojala diplomatska predstavništva, niti se država oslanjala na reciprocitet, iako su i jedno i drugo temelji diplomatije. Do 1793. godine Osmansko carstvo nije imalo svoje stalne poslanike ni na Zapadu ni na Istoku, niti je prihvatilo stalne poslanike, sa izuzetkom jedne ili dvije države. Prva ustanova koja se bavila spoljnim poslovima je ustanovljena 1837. godine, kada je osnovano Ministarstvo spoljnih poslova. Reisulkutab je kao državni službenik podložan velikom veziru vodio spoljne poslove i ostvarivao kontakt sa stranim poslanicima, a tek u doba Tanzamata on je postao ministar koji se bavio spoljnim poslovima.⁴

Značajne promjene u osmanskoj diplomatiji su se desile poslije Karlovačkog mira 1699. godine, kada je Osmanskom carstvu bilo jasno da više nije u situaciji da samostalno, nezavisno od drugih država vodi spoljnu politiku. Počinju se u Evropu slati poslanici na duži period, koji su pisali izvještaje o vojsci, državom uređenju, novim otkrićima.⁵

³ Određivanje perioda u diplomatskim odnosima jeste izbor autora. Budući da se rad bavi dvama prvim periodima, na ovom mjestu je naglašeno da je autor svjestan postojanja i trećeg, a koji je u trajanju i nije obrađen ovim radom.

⁴ Ihsanoglu, Ekmeleddin (2004) *Historija Osmanske države i civilizacije*, IRCICA i Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo, str. 237.

⁵ Na pregovorima u Karlovcima se reisulkutab Rami Mehmed-paša pokazao vrlo uspješnim, pa je od 1703. do 1774. godine od 27 reisulkutaba šest postalo velikim vezirima, a od 1697. do 1774. godine od dvadeset sedam reisulkutaba šesnaest ih je na ovaj položaj došlo iz službe hadžegana, a jedanaest ih je napredovalo do položaja paše u jednoj pokrajini. Naff, Thomas (1977), *Ottoman Diplomatic Relation with Europe in the Eighteenth Century: Patterns AND Trends*, Studies in the Eighteenth Century Islamic History, Illinois, str. 95-96.

Najznačajnija prekretnica u Osmanskom Carstvu se desila kada je Selim III od 1793. godine počeo slati stalne predstavnike u evropske gradove i kada se diplomatski kadar povećavao.⁶ U XIX vijeku se stvara diplomatija slična zapadnjačkoj, a posebnu pažnju diplomatiji je posvećivao sultan Abdul Hamid II, koji je zauzeo mjesto svog bolesnog brata Murata V i 1876. godine proglasio prvi ustav u istoriji zemlje.⁷

I Diplomatski odnosi djelovanja u vrijeme konstituisanja crnogorske države

Pošto Crna Gora u XVIII i XIX vijeku nije bila država u smislu međunarodnog prava, u njenim odnosima sa drugim zemljama se nijesu mogle razviti klasične forme diplomatskog i konzularnog predstavljanja. Međutim, razvili su se primjeri međunarodnog predstavljanja neuobičajeni za diplomatsku praksu suverenih država prve polovine XIX vijeka koji su vrlo značajni za diplomatsku istoriju Crne Gore. U pitanju su stalna predstavništva u Carigradu, Skadru i Kotoru, koja nijesu kategorije klasičnog međunarodnog prava, ali su predstavljala interesantne oblike međunarodnog saobraćaja ostvarene u periodu faktičkog postojanja države u Crnoj Gori i bili su preteča kasnijih klasičnih vidova diplomatskog i konzularnog predstavljanja putem misija stalnog karaktera.

⁶ Osmanska država je u XVIII vijeku imala stalne predstavnike u Engleskoj, Francuskoj, Rusiji, Austriji, Španiji, Pruskoj, Danskoj, Holandiji, Švedskoj, Poljskoj, Veneciji i Đenovi, Iranu, Turkmenistanu, Avganistanu i Maroku. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/2, s. a., s. 1, str. 131-246.

⁷ Hakov, Džengiz (2011) *Istorija savremene Turske*, Bal-Tam, Prizren, str. 21-21.

Crnogorski predstavnici u Carigradu
(Hrvat-baše i crnogorski kapetani)

U XIX vijeku je značajan broj Crnogoraca odlazio na rad u Carigrad i druge gradove od Bosfora i Male Azije do Crvenog mora, posebno za vrijeme knjaza Danila.⁸ Prema do sada nepotpunim podacima, u drugoj polovini XIX vijeka u Carigradu je bilo do 4.000 Crnogoraca, koji su se kazivali da su Hrvati iz Boke, pa se postavilo pitanje njihove zaštite. Da bi ostvarili svoja prava kod Osmanskog carstva u Carigradu, Crnogorci su se u početku za pomoć obraćali stranim konzulima, najčešće ruskom. No, kako je Hatišerifom od 1830. godine, kojim su regulisani odnosi Srbije i Porte, dozvoljeno da u Carigradu mogu postojati srpski agenti koji su imali za zadatak da pregovaraju sa Visokom Portom o poslovima koji se tiču njihove zemlje, Crnogorci su se obraćali za pomoć srpskim agentima,⁹ pri čemu su nailazili na teškoće. Tako je Stanko Ivov Vukotić u pismu Crnogorskom praviteljstvujućem senatu u pismu od 2. februara 1847. godine naveo da se zbog svojih poslova u Carigradu morao obratiti osmanskim vlastima preko srpskog poslanika tražeći njegovu zaštitu, pa pošto je po srpskim zakonima bila dopuštena zaštita samo srpskih podanika, moli da mu se pošalje „svobodnij list da bi mogao primiti, posredstvom ovog poslanika, srpsko podanstvo.“¹⁰ Ovaj dokument dokazuje da prvih predstavnika Crne Gore koji su se bavili zaštitom njenih državljana u Osmanskom carstvu nije bilo prije pedesetih godina XIX vijeka.

⁸ Pejović, Đoko D. (1962) *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, str. 103.

⁹ Kisovec, Mirko (1939) *Diplomatski predstavnici*, Beograd, str. 53.

¹⁰ Popović, Petar (1987) *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX vijeku 1804-1903*, Beograd, str. 115.

Naziv „Hrvat-baša“ označava starješinstvo nad Hrvatima i prema kazivanju Ljube Nenadovića koji je boravio u Carigradu 1858. godine, „Crnogorci su se u Turskoj nazivali Hrvatima, da bi mogli spokojnije u toj neprijateljskoj zemlji svoje poslove raditi počem su bili u neprestanom ratu s Turskom pa im ne beše ni dopušteno tamo putovati. Zato su uzimali na sebe bratsko i srodno ime i kazivali su se Hrvati; a u celoj turskoj carevini znalo se da Hrvate štiti bečki ćesar.“¹¹

Prvi crnogorski zastupnici u Carigradu su određivani od samih Crnogoraca koji su u Carigradu boravili, da bi sebi olakšali poslove sa osmanskim vlašću. Međutim, iz knjaževe prepiske iz 1855. godine sa diplomatskim predstavnikom neke strane zemlje u Carigradu govori se da je ovlastio da se Marko Pejović u pratnji svog prethodnika predstavi dotičnoj vlasti kao lice kome je povjereno zvanje predstavnika ovdašnjih Crnogoraca.¹²

Ljuba Nenadović opisuje svoje druženje sa hrvat-bašom Mišanom Martinovićem u Carigradu 1859. godine ovako: „Mlad, lep, pri tome bistar i rečit čovjek. Svagda je lepe i čiste crnogorske haljine nosio, a povrh njih srebrne toke, ordenje i medalje. Njega je knez Danilo postavio za svog zastupnika u Carigradu da zaklanja i štiti Crnogorce. Svaki Crnogorac mu je davao godišnje jedan dinar. To mu je bila plata s čim je mogao gospodski živjeti. Turska vlast ćuteći priznavala ga je, jer bez njega imali bi mnogo više posla sa Crnogorcima. Njemu jedinom bilo je dopušteno da može svagda sa oružjem po varoši ići; i imadaše lepo oružje, srebrom okovano. On je sve Crnogorce u Carigradu i ćitavoj okolini poznavao; znao je gde stanuju i kakvim se poslovima zanimaju. On je njihove razmirice izvićao i rešavao tako da turska policija i sud, osim kakve velike krivice, nisu s

¹¹ Nenadović, Ljuba P. (1889) *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878*, Novi Sad, str. 115.

¹² Dragičević, Risto (1939) *Hrvat-baša, Zapisi, knjiga XXII*, s. 1, str. 334.

njima imali nikakva posla. Parnice Crnogoraca sa onima kod kojih su radili, pa im neće potpuno da isplate, on je vešto i svagda u korist svojih zemljaka ravnao... Kad turska vlast takvog Crnogorca za štogod okrivljuje, odmah zovu hrvatsku bašu da on to izvidi i da krivca traži.“¹³

U drugoj polovini XIX vijeka za crnogorske zastupnike u Carigradu uveden je naziv kapetan. Za prvog kapetana je postavljen pop Đoko Pejović, koji je objedinio obje titule, koji je za vrijeme prvog boravka u Carigradu posjetio mjesta gdje su radili Crnogorci. Imenovao je komandire koji su mu bili potčinjeni i koji su u dogovoru sa lokalnim vlastima jedino mogli da zastupaju Crnogorce. Nezadovoljni svojim položajem i uvedenom organizacijom zastupanja, Crnogorci iz Smirne 1868. obratili su se knjazu s pismom u kojem ga mole: „Okrenite na nas vaše oko, jerbo više živjet ne možemo ovako, ako vi na nas glavu nećete obratiti ili poslati vašeg čovjeka koji će nas gledati odozgo ili ne preporučiti kod jednog konsula koji će nas odozdo nadgledati, jerbo više ovako ne možemo živjeti od kakonje dolazio kapetan Đoko Pejović i prozvao se ministrom crnogorskim pred pašom od Ministra ispred svijem konsulima i koji je preporučio vaš narod u ruke turskoga suda i postavio nekakve kapetane crnogorske koji su nam tešku muku dali i pred sudom turskim njihovom raijom potpisali dakle danas nikakvi konsuli nemože niti odozgo glavu obratiti naništa jer se svi naništa mnogo ijede zato se to tako učinilo i pod turske ruke predalo, a mi neznamo kućemo se danas okrenuti.“(Sic!)¹⁴

U drugom pismu iz Smirne, gdje su svi narodi imali svoje zastupnike, kažu sljedeće: „Mi Crnogorci imadosmo i imamo

¹³ Nenadović, Ljuba P. (1889) *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878*, Novi Sad, str. 147.

¹⁴ Istorijski institut Republike Crne Gore, *Arhivska zbirka, Senatski spisi, f. 411*, s. a.

glavara, a to je Ilija Mijailović Gluhodoljanin, koga postavi kapetan crnogorski iz Carigrada Đoko Jakše Pejović, a to prikaza i gospodinu vojvodi i Senatu popa Iliji Plamencu. I sad ovde ruski konzul priznade Iliju Mijailovića kao našeg glavara, a i turski paša tome protivan ne bi, već sa svoje strane podčinjenicima svojim zapovedi da Iliju Mijailovića kao crnogorskog kapetana znadu i poznadu.“¹⁵ U nastavku pisma oni govore da su zadovoljni zaštitom koju im on pruža, dok se kasnije nijesu sa njim počeli rugati, govoreći mu: „Mi te ne poznajemo bez gospodareva nišana niušto.“¹⁶

Crnogorske kapetane u Carigradu je postavljao knjaz ili Praviteljstvujući senat. Prema jednom dokumentu iz 1872. godine, počinje riječima: „Praviteljstvujući senat Crnogorski danom mu vlasti šilje u Carigrad za kapetana tamošnji podanika Njegove Svijetlosti, Dragišu Vukova Plamenca.“¹⁷ Kapetan je vodio računa da zabrani krađu od strane svojih podanika, a ako bi takvih slučajeva bilo – da te Crnogorce odmah pošalje da im se sudi na Cetinju. Ukoliko je neki Crnogorac greškom zatvoren od osmanskog suda, on je bio ovlašćen da krivca uhvati i preda u ruke osmanskih vlasti. Da bi izvukao pravog Crnogorca iz tamnice kapetan je, prema instrukcijama, trebao o svom trošku hoditi po sudova i raditi što pređe izvaditi ga.¹⁸ „Za taj trud nije smio tražiti nikakvu nadoknadu, a ukoliko su vlasti lupeža koga zbog lupeštine stavile u tamnicu, kapetanu je bilo zabranjeno da moli za njegovo oslobođenje. Pored nadzora nad radom Crnogoraca, kapetan je mogao da i one koji ne rade vrati u Crnu Goru, a imao je i određena sudska ovlašćenja. Naime, rješavao

¹⁵ Dragičević, Risto (1939), *Hrvat-baša, Zapisi, knjiga XXII*, s. 1, str. 335.

¹⁶ Isto, str. 339.

¹⁷ Pravni zbornik (1933), *Crnogorski kapetan u Carigradu, njegova vlast i njegovi zakoni*, Podgorica, br. 2-3, str. 127.

¹⁸ Isto, str. 128.

je svađe među Crnogorcima i imao je pravo da globi „onoga koji se prvi počne bit, što nađe za pravo, a napadnutog ništa.“¹⁹ O presudama i globama se vodila evidencija, koja je dva puta godišnje slata Senatu na pregled, kao i spisak svih Crnogoraca koji spadaju u kompetenciju kapetana. Pored toga, posebno je bila regulisana obaveza Crnogoraca na poziv za odbranu otadžbine, pa je u tački 17 bilo propisano da „Crnogorac koji se ne bi odazvao na poziv Knjaza u vrijeme rata i doša, taj ostaje pod strašno njegovo prokletstvo, a ime mu se predaje sramoti i ostaje za vazda izdajica kod svog otečestva i Crnogorcem se više ne smije nazivati, no će svud od svakog preziran i ćeran biti.“²⁰ Kapetanu je plaćan jedan fiorin godišnje, koji je zajedno sa sredstvima od globe predavan u državnu kasu na Cetinju. Kapetan i sekretar su primali platu od Senata.

Kapetani su vršili naplatu duga po zamolnicama koje je Senat slao, pa je kapetan od naplate jednog talira naplaćenog duga zadržavao jedan krajcer i putne troškove. Svi ovi poslovi predviđeni Pravilnikom su u cjelini iz domena konzularnih odnosa, jer se u njima ne govori o političkom predstavljanju.

Lokalne vlasti su ukazivale počasti crnogorskim predstavnicima, mada ovo nije imalo diplomatski karakter, ali je imalo za cilj da uvaži crnogorske predstavnike. Tako je kapetana Dragišu Plamenca zbog planiranog skupa Crnogoraca nezadovoljnog njegovim imenovanjem za kapetana pozvao vojni komandant grada (mušir), kome je on otišao u dvor sa bimbašom, u pratnji deset konjanika. Mušir mu je prenio zapovijest Velikog vezira da povodom planiranog skupa Crnogoraca izvede dva bataljona vojske za održavanje reda od čega ovaj nije htio odustati dok mu se crnogorski kapetan nije obavezao i potpisao da neće nikakve rđave stvari biti.²¹

¹⁹ Isto, str. 128.

²⁰ Isto, str. 129.

²¹ Isto, str. 130.

Kapetani su predstavljali preteče klasičnih konzula, koji su imali redukovane nadležnosti i predstavljaju preteču političkih predstavnika, jer Crna Gora u to doba nije bila priznata država. Zbog toga se navedeni oblici zastupanja interesa njenih podanika mogu smatrati počecima ispoljavanja njenog međunarodnog subjektiviteta putem izaslanika stalnog karaktera prema Turskoj. Rad kapetana u praksi u Carigradu je imao i određeni politički značaj.

Položaj diplomatskih predstavnika je bio dosta težak, jer su po turskom stanovištu strani poslanici imali dva svojstva: predstavnika svog suverena kod sultana, koga treba da informišu o volji svog vladara i taoca, odgovornog za povredu ugovora koju čini njihov vladar prema turskoj carevini. Iako je i u Turskoj važno pravilo da „poslanika ne može snaći nikakva nesreća“, bilo je nerijetko slučajeva varvarskog postupanja prema njima: protjerivanja, fizičke torture, zatvaranja. Sultan Sulejman Veliki, kako kaže profesor Vesnić, dao je zakonsku snagu riječima: „Poslanici su odgovorni za riječ svojih gospodara i kao taoci moraju biti kažnjeni za slučaj prekršenja te riječi.“ Položaj stranih predstavnika u Porti ilustruje i podatak da su međusobno mogli da stupaju u kontakt i razgovaraju samo sa dozvolom turskih vlasti, te su često bili prinuđeni da se u tajnosti sastaju.²²

Crnogorski zastupnik u Skadru

Pored navedenih predstavnika u Carigradu, Crna Gora je u drugoj polovini XIX vijeka imala predstavništvo u Osmanskom Carstvu, koje se nalazilo u Skadru. Poslije bitke na Grahovcu 1858. godine, Crna Gora je bila zemlja sa uspostavljenim granicama. Protokolom potpisanim na Carigradskoj konferenciji

²² Mitić, Miodrag, Đorđević, Stevan (2007) *Diplomatsko i konzularno pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, str. 18.

1859. godine formirana je međunarodna komisija za utvrđivanje granične linije između crnogorskih i osmanskih teritorija, pa je Komisija 1859. godine postavila i posljednji granični znak na tursko-crnogorskoj granici u blizini Spiča.²³ Razgraničenja nije su ispunila očekivanja knjaza Danila, jer Crna Gora nije ušla u krug suverenih država, pa je ovu ideju konkretizovala ideja za uspostavljanje direktnih diplomatskih veza između Crne Gore i Osmanskog Carstva.

Crnogorske zahtjeve za uspostavljanje direktnih diplomatskih odnosa je podržao predstavnik Francuske Ekar koji je predložio da se u Podgorici, Skadru i Nikšiću ustanove hrvat-baše, po ugledu na crnogorske zastupnike u Carigradu, koji su trebali da posreduju između crnogorskog knjaza i osmanskih vlasti u vezi sa raznim reklamacijama i sporovima, kao i da obavljaju druge poslove koji su trgovinski odnosi i upućenost Crne Gore na skadarske pazare nametali.²⁴

Održavanje direktnih odnosa između Crne Gore i Osmanskog Carstva su podržali ruski i pruski komesar u Komisiji za razgraničenje, uz rezerve Austrije i Engleske i uzdržanost osmanskog komesara. Kako je Komisija za razgraničenje prekinula rad 1860. godine, ovo pitanje je prenijeto na Konferenciju ambasadora u Carigradu, koja je u Protokolu od 17. aprila 1860. godine preporučila pažnji Visoke Porte uspostavljanje direktnih odnosa između skadarskog guvernera i knjaza Danila i formiranje lokalne komisije radi rješavanja neriješenih pitanja kao i sporova koji bi u budućnosti iskrslili.²⁵

Diplomatski odnosi između Crne Gore i Osmanskog Carstva su se sveli na odnos s pašama susjednih oblasti i na poslove

²³ Vujović, Dimo, *Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanje direktnih diplomatskih veza između Crne Gore i Turske*, str. 158.

²⁴ Isto, str. 160.

²⁵ Isto, str. 160.

isključivo lokalnog značaja, jer ministar spoljnih poslova Osmanskog Carstva Fuad-paša i pored nekoliko urgencija velikih sila nije ovo sproveo.

Crnogorski agent u Skadru je od 1864. godine bio Pero Pejović, koji je sam radio u Skadru, a nije imao blagonaklonost Šefket-paše, jer je navodno imao vezu sa pobunjenim albanskim plemenima. Nakon posjete Pejovića kod Šefket-paše, a uvidjevši da u arhivima nema dokumenata na osnovu kojih bi se zvanični status crnogorskog zastupnika mogao utvrditi zatraženo je od Porte odobrenje za njegovo udaljenje. Odbijajući da napusti dužnost bez knjaževog odobrenja, crnogorski je agent Šefket-paši pružio uvjeravanja da će pismena poruka blagovremeno biti predata knjazu. Revoltiran Pejovićevim držanjem, Šefket-paša mu je narednog dana kategorički izjavio da Visoka porta ne želi više prisustvo crnogorskog agenta u Skadru.²⁶

Ovo je zaoštrilo odnose Crne Gore sa osmanskim vlastima u Skadru, a Pejović o tome obavještava knjaza Nikolu: „Šefket paša gubernator skadarski neće nikako da prizna agenciju knjaževstva crnogorskog u Skadru... Ja sam danas razgovarao o tome sa pašom, ali on neće nikako da postoji agencija ovdje u Skadru Crnogorska.“²⁷

Crnogorska agencija u Skadru je osnovana 1863. godine, jer osmanska vlast nije imala ništa protiv rada agencije u Skadru, ali nije mogla da prihvati Pera Pejovića za agenta, pa je 1873. godine umjesto njega imenovan Rade Turov Plamenac. Konzularna agencija u Skadru je imala politički značaj jer je bila stalno predstavništvo u susjednoj turskoj oblasti, kojoj je Crna Gora pripadala, jer je Porta prećutno dozvoljavala njen rad. Preko ove agencije su se odvijale sve važnije diplomatske

²⁶ Vujović, Dimo, *Spor oko protjerivanja crnogorskog agenta iz Skadra 1872*, str. 587.

²⁷ Isto, str. 132.

aktivnosti prema osmanskoj vlasti i akreditovanim predstavnicima drugih država i ona je predstavljala prvo predstavništvo Crne Gore stalnog karaktera koje je u funkciji političkog predstavljanja zemlje imalo neke osobenosti diplomatske institucije.

Pošto su Crnogorci preko Skadra zadovoljavali veliki dio svojih potreba za trgovinskom razmjenom, uloga crnogorskog zastupnika je bila značajna u sklapanju i realizaciji trgovinskih poslova, pisanju i potvrđivanju ugovora o kupoprodaji, ovjeri isprava i dr. Pored navedenog, agenti su postupali po tužbama, a u pogledu pružanja pomoći pred osmanskim lokalnim sudovima nijesu se ograničavali samo na teritoriju Skadra, već su bili obuhvaćeni i Spuž i Podgorica. Na osnovu izloženog proizlazi da su agenti u Skadru imali izrazito konzularni karakter, a da su kroz kontakte sa osmanskim vlastima obavljali i poslove političke prirode i ova institucija je bila bogatija u odnosu na hrvatsku baštinu, odnosno crnogorske kapetane u Carigradu.²⁸

Prva zvanična diplomatska misija kod sultana

Osmanska vlast je nastojala da knjaza Danila i knjaza Nikolu predstavi kao poglavare osmanske provincije, a oni su odbijali da na dvorovima evropskih država budu predstavljeni posredstvom turskih predstavnika. Iako je Crna Gora bila nepriznata država, praksa je nametnula da se njeni odnosi sa osmanskom državom odvijaju u vidu nezavisnih političkih subjekata, a ovi odnosi dobijaju zvaničnu formu potpisivanjem ugovora 1862. godine nakon Omer-pašinog pohoda na Crnu Goru.

Prva zvanična posjeta jedne crnogorske delegacije Sultanu je došla u vezi sa nastojanjem Crne Gore da eliminiše nepovoljne odredbe mirovnog ugovora iz 1862. godine, vezano za izgradnju

²⁸ Raspopović, Radoslav M, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica–Beograd, 1996, str. 220.

puta Spuž-Nikšić s utvrđenjima. Posjetu je ugovorio vojvoda Mirko Petrović, prilikom boravka u Beču 1862. godine, nakon susreta sa Kalimaki-pašom, osmanskim predstavnikom na bečkom dvoru, sa ciljem da ispita pod kojim uslovima bi Porta odustala od prava koja je po navedenom ugovoru dobila. Usaglašen je predlog da se u tom cilju u Carigrad pošalju posebni knjaževi izaslanici, pa su u februaru 1863. godine u Carigrad otputovali senator Đuro Martinović i knjažev sekretar Jovan Vaelik. Delegacija je imala zadatak da preda knjaževo pismo velikom veziru, da pregovaraju o prestanku gradnje blok-hauza (utvrđenja) na putu Spuž-Nikšić i formiranju zajedničke komisije za ispravku granice Crne Gore i pojedinih teritorija osmanske države. Ovi zahtjevi su prošireni na sastanku sa Ali-pašom i istaknut je zahtjev izlaska Crne Gore na more preko pristaništa Spič.²⁹ Prva dva zahtjeva su odmah pozitivno riješena, dok zahtjev za dobijanje pristaništa Spič nije ozbiljno ni razmatran. Sporazumnim rješenjem ciljevi dolaska crnogorske delegacije su bili ostvareni. Članovi crnogorske delegacije su pozvani i na audijenciju kod Sultana, što se konstatuje iz izvještaja Vaelikova, u kojem se kaže: „Mi smo mnogo ljubopitni na ovo pozivanje Sultanovo, kojem se začudila cijela ovdešnja diplomacija, kojoj se to do sada još nikada neslučilo, jer ni jedan diplomata nije još sa carem govorio, ili osobito u carski konak pozvan bio bez nekoga praznika.“³⁰ Ova posjeta će biti jedina sve do posjete knjaza Nikole Carigradu 1883. godine. Međutim, bilo je kontakata na nižem nivou putem povremenih misija radi pregovora i mirnog rješavanja spornih pitanja, što je nametnula nezavisna pozicija Crne Gore prema Osmanskom Carstvu.

²⁹ Đorđević, Vladan (1924) *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd, str. 195-198.

³⁰ Dragičević, Risto J (1939), *Prva audijencija crnogorskih emisara kod Sultana*, Zapisi, knj. XXII, sv. 1-6, Cetinje, str. 2, str. 12.

II Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske od Berlinskog kongresa do 1912. godine

Crna Gora je međunarodno priznanje dobila 18. februara/3. marta 1878. San-Stefanskim mirom, preliminarnim ugovorom između Rusije i Osmanskog Carstva, zajedno sa Srbijom i Rumunijom,³¹ a zatim na Berlinskom kongresu, čime su se stekli uslovi za sasvim novi model predstavljanja u diplomatskim odnosima. Faktičko stanje državnosti je poslije Berlinskog kongresa u komunikacijama sa drugim državama poprimilo atribute suverenog djelovanja i u diplomatiji, čime je dobila jednak pravni status sa ostalim državama, jer je od države u faktičkom smislu postala država međunarodnog prava.

Berlinski ugovor su potpisali predstavnici šest velikih sila 13. jula 1878. godine, a ratifikovan je 3. avgusta 1878. godine, a na Crnu Goru se odnose odredbe članova 26–32. Priznanje nezavisnosti Crne Gore od Visoke Porte i ostalih država ugovornica koje je još nijesu priznale (čl. 26) i odluke o međunarodno priznatim granicama (čl. 28) predstavljale su najznačajniji dio odluke. Priznanje nezavisnosti koje je dato na bilateralnom planu između Rusije i Turske dobilo je potvrdu i od velikih sila,³² čime je Crna Gora i *de iure* postala punopravni član međunarodne zajednice.

Poslije Berlinskog kongresa Crna Gora je ubrzo ustanovila diplomatske odnose sa velikim silama i drugim državama primanjem njihovih diplomatskih predstavnika na crnogorskom dvoru.³³

³¹ Odredbama ovog ugovora teritorija Crne Gore je uvećana tri i po puta. Crna Gora je dobila: Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Prijepolje, Tutin, Rožaje, Rugovu, Plav, Gusinje, Nikšić, Gacko, Podgoricu, Kolašin, Spuž, Žabljak, izlazak na more. Vidi. G. Perazić, R. Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, str. 110.

³² Isto, str. 120.

³³ Od velikih sila diplomatska predstavništva su otvorile 1878. Rusija i Francuska, a 1879. Austrougarska, Osmansko Carstvo, Velika Britanija i Italija.

Zbog nepovoljne finansijske situacije diplomatski odnosi su uspostavljeni sa državama sa kojima se Crna Gora graničila - Osmanskim Carstvom i Austrougarskom, a zatim i u Parizu, Beogradu i Njujorku.

Poslanstvo u Carigradu

Odlukama Berlinskog kongresa je sugerisano uspostavljanje diplomatskih odnosa između Crne Gore i Porte (član 31 – o imenovanju crnogorskih predstavnika u Carigradu i nekim mjestima imperije gdje se za tim ukaže potreba).³⁴ No, da bi Crna Gora realizovala navedeni dio odluka Berlinskog ugovora i otvorila diplomatsko predstavništvo bila su potrebna materijalna sredstva i kadrovske mogućnosti koje tada nije imala - u to vrijeme je Gavro Vuković bio jedini diplomirani pravnik u državi.

Međutim, u želji da zaštiti interese svojih podanika u inostranstvu i zastupanja političke interesa u drugim državama, Crna Gora se obratila Rusiji. Naime, šef knjaževske kancelarije za spoljne poslove, vojvoda Stanko Radonjić se 3. januara 1878. godine obratio sekretaru ruske diplomatske misije na Cetinju, A. N. Špajeru pismom u kojem navodi da u nemogućnosti da u postojećim okolnostima imenuje svoje predstavnike u inostranstvu moli da Rusija pruži zaštitu i crnogorskim državljanima u svim zemljama u kojima ne bi imali predstavnike sve do imenovanja crnogorskih predstavnika u tim zemljama.³⁵ O sadržaju ovog zahtjeva koji je predstavljao generalno punomoćje obaviješten je ministar spoljnih poslova Rusije Nikolaj Girs. Ruska vlada je prihvatila da zastupa Crnu Goru putem njenih diplomatskih i konzularnih predstavnika u inostranstvu. Na ovaj

³⁴ Raspopović, Radoslav M. (1996), *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica–Beograd, str. 128.

³⁵ Isto, str. 314.

način su zvanično ovlašćeni da štite interese Crne Gore sve dok u dotičnoj zemlji ona ne bude u mogućnosti da akredituje svoje zastupnike³⁶ Zvanični stav Rusije o prihvatanju pokroviteljstva prezentiran je 8. februara 1879. godine slanjem cirkularne depeše o pružanju pokroviteljstva Crnogorcima u zemljama gdje ona nema svoje predstavnike. Sadržaj depeše je glasio: „Vlada njegovog visočanstva Knjaza Crne Gore, nalazi se u situaciju da nije u mogućnosti da imenuje agente u inostranstvu, a želeći da pruži zaštitu svojim državljanima u zemljama u kojim borave ili se nalaze u prolazu, izrazila je Imperatorskoj Vladi želju da ruski agenti budu ovlašćeni da pružaju pomoć i zaštitu podanici-ma Crne Gore u svim zemljama u kojim Knjaževstvo nema svoje predstavnike, sve dok ih ne bude imenovala.³⁷

Sekretar ruskog poslanastva na Cetinju Špejer uputio je telegram ruskom diplomatskom predstavniku u Carigradu, knezu Lobanovu-Rostovskom, u kojem je prenio knjaževu želju da se uspostave iskreni i dobri odnosi sa Portom i od njega zatražio da objasni Porti da finansijske mogućnosti Crne Gore ne dozvoljavaju da ona u Carigradu ima svog diplomatskog predstavnika. Karateodori-paša je obaviješten da će carska ambasada i ruski konzulati u Turskoj biti privremeno ovlašćeni da pružaju zaštitu crnogorskim državljanima kada oni to budu tražili. Porta je, kao i Austrougarska odbila da na ovaj način održava odnose sa Crnom Gorom, pozivajući se na odredbe iz Berlinskog ugovora, na osnovu kojeg je Crna Gora trebala da se neposredno sporazumije o imenovanju svojih diplomatskih predstavnika u Osmanskom Carstvu. Pokroviteljstvo druge države nije dolazilo u obzir i zbog odredbi Berlinskog ugovora,

³⁶ Ražnatović, Novak (1972) *Okolo uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879*, Istorijski zapisi, knjiga XXX, sv. 3-4, Titograd, str. 457.

³⁷ Raspopović, Radoslav M. (1996), *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Podgorica-Beograd, str. 315.

kojim je dato ovlaštenje da se sa crnogorskim podanicima u osmanskoj imperiji postupa isto kao sa svojim državljanima. Pored toga, postojao je i pritisak Austrougarske i Engleske da se odbije stav ruske Vlade o zastupanju Crne Gore.

Crna Gora je uz pristanak ruske vlade da finansijski pomogne rad crnogorskog diplomatskog predstavništva odlučila da za svog prvog zvaničnog stalnog predstavnika u rangu izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra imenuje svog ministra inostranih djela, vojvodu Stanka Radonjića. Za Carigrad su otputovali 22. jula 1879. godine Božo Petrović, predsjednik Državnog savjeta, Gavro Vuković, član Državnog suda i raniji sekretar Senata Stevan Kustudija. Stigli su u Istanbul 1. avgusta 1879.³⁸ Crnogorski izaslanici nijesu znali da je za naimenovanje poslanika pri stranoj državi potrebno prethodno tražiti agremen od vlade države kod koje treba da budu akreditovani, a na to nijesu bili upozoreni od ruskog ministra –rezidenta na Cetinju, Jonina.³⁹ Pošto je pitanje agremana bilo riješeno za šest dana, pregovori sa Portom su mogli da počnu, iako nijesu predata akreditivna pisma sultanu, zbog predaje Plava i Gusinja. Nakon formalnosti oko odijela u kojem treba da nastupi crnogorska delegacija kod sultana (odjenuli su crnogorski kostim bez uobičajenog revolvera na trbuhu), iskrsele su teškoće jer je delegacija konačno primljena kod sultana tek 5. septembra 1879. godine.⁴⁰

Gavro Vuković ovako opisuje susret crnogorske delegacije kod sultana: „Nakon što je obavljen uobičajeni ceremonijal dolaska na dvor i ulaska kod sultana, Stanko Radonjić je prigodnom svečanom besjedom pozdravio osmanskog vladara.

³⁸ Ražnatović, Novak (1972) *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879*, Titograd, str. 461.

³⁹ Vuković, Gavro, *Memoari*, knjiga 2, str. 31.

⁴⁰ Ražnatović, Novak, (1972) *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879*, Istorijski zapisi, Titograd, knj. XXX, sv. 3-4.

Kada je, shodno u takvim prilikama ustaljenom običaju na iskazane pozdrave trebalo da uzvrati, sultan je umjesto toga izvadio jednu ceduljicu iz špaga, čitao je, ali nijemo, bez da mu se glas čuje. Safet-paša, ministar spoljnih poslova Turske je preveo njegov govor pa se je primakao, dao ruku obojici, jedva izgovorio nekoliko riječi glasno i pošao u drugu salu.⁴¹ Na ovaj način, prijemom kod sultana završene su sve formalnosti oko otvaranja prve zvanične diplomatske misije Crne Gore u jednoj stranoj državi, poslanstva u Carigradu.

Crnogorski predstavnik u Carigradu je imao prvi zadatak da pregovara oko predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori, rada Komisije za razgraničenje i predupređenja izgradnje vojnog utvrđenja u Zeti. Porta nije htjela da preda Plav i Gusinje Crnoj Gori, već je htjela da ih zamijeni za Kučku krajinu.⁴² Ova inicijativa je potekla od Ćamil-paše, a preko predstavnika Velike Britanije je saopštena Cetinju.

Poslanstvo u Carigradu je obavljalo i konzularne poslove izdavanja pasoša, pa Stanko Radonjić konstatuje 3. oktobra 1879. godine: „Pored našeg ovdašnjeg političkog djelovanja mi vršimo konsulske dužnosti.“ S obzirom na specifičan status crnogorskih podanika u odnosu na ostale strance, jer su shodno članu 31 Berlinskog ugovora bili izjednačeni s osmanskim državljanima u pogledu nadležnosti lokalnih vlasti, i funkcija njihove konzularne zaštite imala je drugačiji vid u odnosu na onu koja je pružana podanicima drugih hrišćanskih država. Njihovi konzuralni predstavnici u Osmanskom Carstvu, shodno režimu kapitulacija koji je u to vrijeme bilo još na snazi, imali su pravo da raspravljaju međusobne sporove svojih podanika i sporove između njih i podanika drugih država. Zbog odredaba

⁴¹ Vuković, Gavro, *Memoari*, knjiga 2, str. 36.

⁴² Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID) 1879, F. 3, DOK 204/2.

Berlinskog ugovora takav tretman nijesu mogli da imaju Crnogorci, već su im sudili turski sudovi.

Pošto je bio svjestan da ni u političkim ni u konzularnim poslovima nije imao uspjeha u pismu od 3. oktobra 1879. godine, tražio je od upravitelja odjeljenja za spoljne poslove Maša Vrbice da ih pozove da se vrate u Crnu Goru. Njegova molba je bila uslišena i na dužnosti otpravnika poslova u skladu sa utvrđenim planom ostao je Gavro Vuković, a njegovim povratkom je zamro rad crnogorskog poslanstva u Carigradu. Zbog toga Vuković u pismu od 23. januara 1880. godine traži da bude povučen, „jer kad je svaki odnošaj između nas i Turske prekinut, on svoje stajanje smatra izlišnim.“ Osim toga, poslanstvo je kuburilo i sa finansijskim problemima.⁴³ „Nije se mogao odazvati ni predstojećim balovima i ručkovima, jer nije imao aljina niti ičega da bi mogao biti *mondian*. Kako je na takve svečanosti redovno pozivan, nalazio se u nezavidnoj situaciji, jer da ide nije ima su čim, a da ne ide nema se čime izv-
injavati.“⁴⁴ U međuvremenu je postignuta saglasnost između crnogorskog otpravnika poslova i turskog ministra unutrašnjih poslova 24. aprila 1880. godine, potpisana u Carigradu, a kojom je trebalo da Plav i Gusinje budu predati Crnoj Gori, ali ni ovaj sporazum nije ispoštovan, pa su na predlog Engleske Plav i Gusinje razmijenjeni za Ulcinj sa bližom okolinom, a ovaj ugovor je potpisan u Kunji 25. novembra 1880. godine.⁴⁵

Zaštita interesa crnogorskih podanika je bila stalna dužnost izaslanih predstavnika, o čemu se vodila evidencija u posebnom registru crnogorskih državljana koji žive u Carigradu. Oni su bili dužni da donesu pasoš, o kojem se vodio poseban

⁴³ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1870, F. 4, DOK 481.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Perazić, G, Raspopović, R, *Međunarodni ugovori Crne Gore*, str. 158.

protokol.⁴⁶ No, i dalje su u poslovima zaštite važnu ulogu imali patrijarhalno-plemenski elementi crnogorskog društva koji su iz zemlje prenijeti na odnose crnogorskih podanika u Turskoj. Tako je otpravnik poslova određivao kmetove u raznim krajevima Carigrada koji su se brinuli o ponašanju Crnogoraca i obavještavali ga o njihovim eventualnim rđavim postupcima. O njihovoj zaštiti u unutrašnjosti carstva starali su se ruski konzuli koji su pomagali crnogorskom otpravniku poslova.

Od osnivanja pa sve do prekida 1912. godine, poslanstvo je neprekidno radilo, sa izuzetkom kraće pauze 1881-1882, kada je zbog odsustva mjesto Gavra Vukovića bilo upražnjeno. Povratkom Vukovića na raniju dužnost 1882. poslanstvo je nastavilo da radi, a umjesto njega je 1884. godine imenovan Mitar Bakić, koji je imao portira i dragomana-prevodioca, ali se na ovoj funkciji kratko zadržao, jer je knjaz oktobra 1887. godine naredio da se umjesto njega imenuje Mitar Plamenac.⁴⁷ Mitar Plamenac je bio mlad čovjek, školovan u Rusiji, bio je brat serdara Sava, i sinovac Ilije Plamenca, ministra vojnog, oženjen sestrom knjaza Nikole i bio je nepune dvije godine u crnogorskom poslanstvu u Carigradu, ali se početkom decembra 1889. godine razbolio i u dvorcu Emirganu, koji je crnogorski knjaz dobio na poklon od sultana i koji je u to vrijeme služio kao zgrada poslanstva, umro.⁴⁸

Početkom 1890. godine, nakon imenovanja za člana Velikog suda, na poslove otpravnika poslova u Carigradu imenovan je

⁴⁶ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1880, F. 21, DOK 20.

⁴⁷ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1880, F. 1, DOK 86.

⁴⁸ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1889, F. 25, DOK 1674.

po drugi put Mitar Bakić,⁴⁹ a kasnije za opunomoćenog predstavnika. On je bio jedini diplomata Crne Gore stalno akreditovan u nekoj stranoj zemlji, koji je svojim radom uspio da u diplomatskom svijetu u Carigradu obezbijedi sebi dostojan položaj, i mnogo doprinio sređivanju odnosa između crnogorske vlade i Porte. Mitar Bakić je umro na dužnosti diplomatskog predstavnika Crne Gore u Carigradu 1903. godine, bio privremeno sahranjen u Carigradu, a kasnije je prenijet u Vasojeviće, u svoju rodnu zemlju.⁵⁰

Za privremenog otpravnika poslova imenovan je Jovan Matanović, koji je na put za Carigrad krenuo sa Gavrom Vukovićem, kako bi ga uveo u diplomatski život, posebno što su u ovo vrijeme diplomatski odnosi Crne Gore i Porte bili na zavidnom nivou. Dok je bio diplomatski zastupnik Crne Gore u Carigradu, jedini državni činovnik sa diplomatskom funkcijom bio je otpravnik poslova. Legacija je imala prevodioca i poslužitelja, bez pisara-terdžumana. Iako je Mitar Bakić tražio da se za pisara postavi Dušan Drecun, koji je u Carigradu studirao pravne nauke, njegov zahtjev nije pozitivno riješen. Drecun je tek novembra 1903. godine na predlog Državnog savjeta

⁴⁹ Mitar Bakić (1852-1903), crnogorski poslanik u Carigradu, od 1884. do 1887. i od 1890. do 1903. godine otpravnik poslova i opunomoćeni ministar, tj. ambasador. Završio je Bogosloviju na Cetinju i Duhovnu akademiju u Petrogradu. Prije nego je imenovan za crnogorskog poslanika u Osmanskom Carstvu, bio je profesor cetinjske Bogoslovije, sudija Velikog suda i sekretar Ministarstva inostranih djela. Govorio je ruski, turski i grčki jezik. Objavio je dvije studije na ruskom jeziku: „Crna Gora pod upravom vladika“ i „Crna Gora u novije vrijeme“. Umro je za vrijeme službovanja u Carigradu 13. 08. 1903. Andrijašević, Živko, Rastoder, Šerbo (2006), *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, str. 55.

⁵⁰ Andrijašević, Živko, Rastoder, Šerbo (2006), *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, str. 55.

poslat da izučava tursko pravo i da obavlja poslove pisara poslanstva. Početkom januara 1906. godine preveden je na mjesto sekretara druge klase knjaževskog poslanstva, pri čemu je poslanstvo prvi put imalo sekretara.⁵¹

Međutim, na poslovima sekretara Dušan Drecun se zadržao kratko, jer je 1906. godine i početkom 1907. godine umjesto Matanovića obavljao dužnost otpravnika poslova.

Početkom maja 1907. godine za otpravnika poslova u knjaževskoj legaciji je imenovan Dušan Gregović, a Dušan Drecun je imenovan za sekretara druge klase u Ministarstvu inostranih djela.⁵²

Kajem 1909. godine Gregovića je zamijenio načelnik poštansko-telegrafskog odjeljenja Jovo Popović,⁵³ koji je postavljen 28. novembra 1909. godine i koji je dao ostavku na državnu službu.

Posljednji akreditovani otpravnik poslova Crne Gore u Carigradu je bio Petar Plamenac.⁵⁴

Crna Gora je započela Prvi balkanski rat 8. oktobra 1912. godine i došlo je do prekida diplomatskih odnosa između dvije države. Petar Plamenac je odredio Aleksu Martinovića za pomoćnika u Carskom ruskom generalnom konzulatu u Carigradu u zastupanju interesa Crne Gore, kome je ostavio notu za ministra spoljnih poslova kojom ga je zvanično obavijestio da će ruska ambasada štititi crnogorske interese. Ruska ambasada je bila saglasna sa navedenim predlogom, pa je Aleksandar Martinović ostao da radi i pomaže im u diplomatskim poslovima, a imao je

⁵¹ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1907, F. 14, DOK 168.

⁵² Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1907, F. 14, DOK 168.

⁵³ Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1907, F. 14, DOK 340.

⁵⁴ Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1909, F. 16, DOK 325.

isključivo zadatak da pomaže i vrši zaštitu crnogorskih podanika u Osmanskom Carstvu.

Diplomatski zastupnici Rusije su počeli aktivnosti oko potvrđivanja pasoša radi povratka crnogorskih podanika u zemlju. Pored Crnogoraca koji nijesu imali crnogorske pasoše izdavani su ruski pasavent, pa je tokom oktobra 1912. godine izdato 650 pasoša, od kojih 500 dobrovoljcima koji su se vratili u Crnu Goru.⁵⁵ I u drugim gradovima Turske su ruski diplomatski i konzularni predstavnici preuzimali mjere radi zaštite Crnogoraca, pa su uspjeli da izvuku 86 Crnogoraca iz Zonguldaka, a ruski konzuli u Merimi, Smirni i Bejrutu su radili na upućivanju Crnogoraca u obližnje luke radi obezbjeđenja njihovog najbližeg povratka u zemlju.⁵⁶ Naime, ovi događaji su nametnuti početkom Prvog balkanskog rata i potrebom Crnogoraca da povratkom u zemlju obave patriotsku dužnost, koji su osmanske vlasti pokušale da spriječe jer je policija prijetila Crnogorcima i zatvarala pojedince i predavala ih sudu radi nošenja oružja. Pored toga, Rusija je kao zaštitnica preuzimala mjere da svim Crnogorcima koji su se vraćali u zemlju obezbijedi zaštitu nepokretne imovine u Osmanskom Carstvu, pa su angažovani advokati koji su radili na prenosu imovine na ruske podanike. Takođe, po nalogu ruskih konzula u pojedinim ruskim manastirima u Osmanskom Carstvu za Crnogorce je bio obezbijeđen smještaj i ishrana.⁵⁷ Aktivnost u oblasti diplomatsko-konzularne zaštite nakon izbijanja Prvog balkanskog rata odnosila se na sredstva i arhiv crnogorskog poslanstva, pa su dva sanduka službenih dokumenata ranijeg crnogorskog legacije zapečaćena i dobro uvezana predana sekretaru ambasade u

⁵⁵ Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1912, F. 19, DOK 28.

⁵⁶ Raspopović, Radoslav M. (1996) *Diplomatija crne Gore 1711-1918*, Podgorica-Beograd, str. 331.

⁵⁷ Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1912, F. 19, D. 30.

Carigradu, uz akt o potvrđi prijema koji je upućen u Crnu Goru. Ostale pokretne stvari poslanstva su natovarene na dvoje kola i pod stražom upućene u Emirgan,⁵⁸ u dvorac knjaza Nikole.

Diplomatski odnosi Crne Gore sa Osmanskim Carstvom su prekinuti dan prije početka ratnih operacija crnogorske vojske u Prvom balkanskom ratu 7. oktobra 1912. godine. Otpravnik poslova u Carigradu Petar Plamenac je predao notu Porti kojom je ozvaničio prekid diplomatskih odnosa. U obrazloženju se kaže da njegova funkcija prestaje jer „su se pitanja između naše države i Turske, kao i prava onamošnje potlačene braće imala rješavati oružanom rukom.“⁵⁹

Tursko poslanstvo na Cetinju

Poslanstvo Osmanskog Carstva je bilo smješteno na Cetinju u hotelu „Lokanda“. Ambasador Turske, Peri Fatić, koji je zajedno sa čitavim osobljem živio na Cetinju imao je stan u Zetskoj ulici, ali je zbog lošeg vremena na Cetinju stalno boravio u Dubrovniku. Osmanski službenici su živjeli u kući Andrije Jovićevića, zatim u kućama Vuka Vuletića i Marka Vukovića.⁶⁰

Osmanski ambasador Dževdet-paša je uz dozvolu kralja Nikole, a u ime Osmanskog carstva kupio kuću Vasa Vrbice, a to je i prva kuća koja je prodana od strane Crne Gore jednoj stranoj zemlji. Kuća je građena po projektu arhitekta Josipa Sladea u kojoj su 1884. godine izvedene prve predstave „Balkanske carice“, „Maksim Crnojević“, „Pola vino, pola voda“ i „Šaran“. U ovoj zgradi se prvi put proslavljao Dan osmanske države 1886, kojeg Simo Popović opisuje ovako: „Tog predvečerja

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Glas Crnogorca, 1912, broj 42.

⁶⁰ Suver, Akkan (2013), *Crna Gora od knjaževine do kraljevine, od kraljevine do republike, od Osmanlija do Turske*, Almanah, Podgorica, str. 128.

kada se noć počela spuštati, mjesečeva svjetlost je obasjala misiju. Ispred zgrade odmah pored Zetskog doma stotine lampi različitih boja obasjavale su baštu, šator je bio osvijetljen prelijepim svijećama. Svi stanovnici Cetinja su izašli na ulice da vide ovaj prelijepi prizor. Narednih godina praznici su provedeni na isti način... U ponoć, pošto je jelo završeno rasvjeta je doživjela vrhunac. Naime, ispred zgrade stajao je ogromni monogram na kojem je pisalo A. N. I (Abdulhamid Han/Nikola I) koji je bio osvijetljen bijelim svjetlom koje je dopiralo iz Bengalskog svijećnika. Kada su ga upalili, prisutnima je sve izgledalo kao san, moglo se vidjeti sve. Svjetlost koja je dolazila sa velikog broja lampi i fenjera nije se vidjela od monogramskog svjetla. Nakon toga počela je predstava vatrometa.⁶¹ Proslavi su prisustvovali članovi knjaževske porodice, predstavnici crnogorske vlasti, diplomatske organizacije sa Cetinja i dr. Primjera radi, 1895. godine poslije večere osmanska naseobina je nastavila sa proslavom do zore, tačnije do sredine sledećeg dana. Na prijatan poziv Fevzi-paše veliki broj Cetinjana je došao u baštu misije. Osmanski ambasador je djeci podijelio igračke, i starije su se osobe pridružile proslavi i uživale u svečanostima do pola večeri.⁶²

Nakon rata uspostavljeni su zvanični dipomatski odnosi između Crne Gore i Turske, u kojoj je bilo devet akreditovanih poslanika.⁶³ Prvi ambasador Osmanskog Carstva u Crnoj Gori

⁶¹ Isto, str. 131.

⁶² Isto, str. 132.

⁶³ Andrijašević, Živko, Rastoder, Šerbo (2006), *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, Podgorica, str. 55.;

- Prema Abidinu Temizeru i Uguru Ozcanu, bilo je ukupno 13 akreditovanih ambasadora u Crnoj Gori, dok je prema Akkanu Suveru u odnosnom periodu bilo njih 11. U radu će biti prezentovan rad svih 13 poslanika, jer je prvi izvor najvjerođostojniji; prava imena ambasadora će takođe biti navedena prema istom izvoru.

je bio Halil Halit-beg, koji je obavljao ovu funkciju od 1879. do 1880. godine. On je sa Alek Aristači begom – prvim sekretarom, Miralem-efendijom – drugim sekretarom i jednim imamom 9. novembra 1879. godine, po kraljevom naređenju, uz pratnju oficira Boža Petrovića ušao u crnogorsku palatu. Primljeni su od strane knjaza u velikom salonu, Halid-beg je predao sigurnosno pismo i naglasio da su odnosi dvije države dobili drugačije oblike, te da trebaju da razvijaju dobre susjedske odnose i da se na tom putu treba potruditi. Za vrijeme mandata Halit-beg je dokazao da je spretan diplomata i uspostavio je dobre odnose sa vlastima u Crnoj Gori. Bio je optužen od ministra spoljnih poslova Radonjića da je „diplomata koji ne obavlja svoju dužnost kako treba i ne drži riječ“ zato što je štitio turski narod i izbjeglice.⁶⁴ Halit-beg je ispraćen početkom 1881. godine sa velikim poštovanjem, pa je prilikom ispraćaja od knjaza Nikole u palati napravljena oproštajna ceremonija i dobio je orden najvišeg stepena. O prijemu prvog ambasadora osmanske države „Glas Crnogorca“ piše: „Njegovo Visočanstvo Knjaz primio je prvog izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra otomanske vlade Halid-beja, koji mu je predao akreditivna pisma.“⁶⁵

Drugi ambasador Osmanskog Carstva na Cetinju je bio Sermet-efendija, koji je postavljen na tu dužnost 23. jula 1880. On je služio kao otomanski ambasador u Beogradu od marta 1879. do avgusta 1880. Poslan je na Cetinje u skladu sa dogovorom sa Halil Halid-begom.

Treći ambasador Osmanskog Carstva, Mehmet Riza-beg, stigao je na Cetinje juna 1881. godine, a primio ga je knjaz na topao i prijateljski način, jer je saznao da je sin Rauf-paše, rekavši mu da će se odnosi između dvije države proširiti i jačati.

⁶⁴ Andrijašević, Živko, Rastoder, Šerbo (2006), *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, Podgorica, str. 136.

⁶⁵ *Glas Crnogorca*, 1879, str. 135.

Za prvog sekretara ambasade je izabran Šakib-beg.⁶⁶ Radilo se o mladom diplomati, a već je bila stvorena bolja atmosfera za rješavanje problema, a i učinjeni su pomaci oko granice i imovinskih prava naroda turskog porijekla. Zahvaljujući Mehmet Riza-begu, osmanski sultan je u znak prijateljstva nekoliko puta pozivao knjaza Nikolu u Istanbul. Nakon posjete knjaza Nikole Istanbulu, gdje je primljen na najvišem nivou, nestale su sumnje i ratovi koji su vođeni stotinama godina, a prijateljski odnosi između kralja Nikole i sultana Abdulhamida su trajali do kraja njegovog mandata.

U periodu od novembra 1883. do 21. februara 1884. godine ambasador Osmanskog Carstva je bio Ismail-paša, brigadni general, koji se za svog tromjesečnog mandata bavio pitanjem granica. Pukovnik Ahmet Dževat-paša je bio ambasador od 21. februara/23. marta 1884. godine do jula 1888. godine na Cetinju, sa dva sekretara – Ihsan-efendijom i Džedit-efendijom. Za njegovo vrijeme je knjazu Nikoli poklonjena Emirgan palata, a Ahmet Dževat-paša je poklonio knjazu Nikoli posebno napravljeni imperatorski mač, dvije puške i sedam metaka od sultana Abdul Hamida. Za njegovo vrijeme je otvoren konzulat u Podgorici radi zaštite prava turskog naroda. Na oproštajnom ručku Ahmet Dževat-paša je dobio od kralja Nikole najveći čin „Danilov orden časti“, koji se dodjeljuje strancima.⁶⁷

Sljedeći ambasador na Cetinju je bio Husein Husni-paša, koji je boravio od 28. novembra 1888. do jula 1889. godine. Dočekan je uz proslavu, a knjaz Nikola je bio posebno zadovoljan zbog toga što je završio francusku školu, jer je završio *Saint-Cyr* Vojnu akademiju, a knjaz Nikola srednju školu Licej Luja Velikog. Nije se dugo zadržao na Cetinju, jer je u julu 1889. godine imenovan u Rusiju za ambasadora.

⁶⁶ Isto, str. 136-137.

⁶⁷ Suver, Akkan (2013), *Crna Gora od knjaževine do kraljevine, od kraljevine do republike, od Osmanlija do Turske*, Almanah, Podgorica, str. 141.

Sejfullah-paša je imenovan za ambasadora, ali pošto nije mogao da stigne u Crnu Goru, krajem septembra 1889. godine je za ambasadora imenovan Ahmed Tevfik-beg, koji se prvo izvinio zbog nepotpunosti mjesta ambasadora, predao knjazu sigurnosno pismo, mač ukrašen dragocjenim kamenjem i dva pištolja koje mu je poslao sultan. Prvi sekretar je bio Mahmut-beg, a drugi sekretar Ferudin-beg.⁶⁸ Zbog zdravstvenih problema Ahmed Tevfik-beg je sam tražio da se vrati u Carigrad, a na oproštaju mu je dodijeljena medalja najvećeg čina koja se davala strancima u Crnoj Gori.

Ajdinoglu Ahmet Fevzi-paša je došao za izaslanika na Cetinje 17. septembra 1891. godine, sa funkcije vojnog izaslanika u Petrogradu i imao čin paše, a na Cetinju se zadržao 17 godina i bio diplomata sa najdužim stažom. Uspostavio je dobre odnose sa crnogorskim upravnicima i diplomatskim izaslanicima i nakon dvije godine rada dobio odlikovanje „Danilov orden“ najvećeg nivoa. Za vrijeme knjaževine bolesti sultan Abdul Hamid je poslao svog doktora iz Istanbula, koji mu je predložio da ide u banju u Bursu, ali je knjaz odbio. Zalagao se posebno za stanovništvo turskog porijekla, za njihova građanska prava i status turskih državljana u Crnoj Gori. Zalagao se da djeca muslimanske vjeroispovijesti uče u državnim školama obaveznog obrazovanja i da vlast u Crnoj Gori otvori jednu muslimansku školu, a odlazak djece u Mekteb⁶⁹ je dozvoljen 1895. godine.

⁶⁸ Isto, str. 142.

⁶⁹ Mekteb (arapski – osnovna škola), često u arapskom jeziku zvan Kutab (arapski - Kuttab), je naziv za osnovnu školu kojoj je osnovna svrha da se đaci uče osnovama islamske vjere, osnovama islamskog načina života i ponašanju u društvu, osnovama arapskog pisma (čitanje, pisanje i izgovor), osnovama gramatike arapskog jezika, te učenju (pravilnom iščitavanju) Kurana, <http://sr.wikipedia.org/wiki/Mekteb>

Abdulkaki-beg je postao ambasador 1. oktobra 1908. godine, a sekretari su bili Nasih-beg iz Haga i Vitalis-efendija. Upravo je počeo mandat kada je Austrougarska izvršila aneksiju Bosne. U tom cilju je knjaz poslao u Istanbul brigadnog generala Janka Vukotića kako bi ubijedio Portu da Crnogorci imaju čiste namjere i najljepše želje. Abdulkaki-beg se zalagao za promjenu 29. člana Berlinskog ugovora koji je Crnu Goru zadovoljavao. Radio je na potpisivanju trgovinskih sporazuma, rješavanju pograničnih problema i stranim kapitalnim investicijama u Crnoj Gori, i bio zainteresovan za projekat željeznica na Balkanu. Granični problem 1910. godine je bio glavni razlog zategnutosti odnosa između dvije države, pa je Abdulkaki-beg vraćen u Istanbul, a turska misija je povjerena Nasih-begu.⁷⁰

Mehmet Sadreddin-beg je bio ambasador na Cetinju od 1. juna 1910. godine do oktobra 1911. godine. Smatrao je da razdor oko granica ne treba da utiče na dobre međudržavne odnose. Upravo je Osmansko Carstvo poslalo diplomatsku delegaciju na čelu sa Hilmi-pašom na ceremoniju proglašenja kralja Nikole, koja je stigla brodom „Hamidije“ u Baru. Na brodu se nalazio i dragocjeni arapski konj, koji je poslan kao poklon kralju. Ovu delegaciju, zajedno sa Mehmet Sadreddin-begom su dočekali knjaz Petar, brigadni general Blažo Bošković, major Joko Jovović, kapetan R. Ljumović, sekretar Vitalis-efendija i Nasih-beg.

Zbog sukoba u sjevernoj Albaniji stabilnost odnosa je kratko trajala, jer je proizvod sukoba bio veliki broj prebjeglih iz Albanije u Crnu Goru, a podrška pobunjenicima je bio dodatni razlog zatezanja odnosa. Mehmet Sadreddin-beg je, kao i ostali ambasadori, preusmjerio svoju pažnju na ovu situaciju. Najžešće osude su stigle iz Rusije, pa je ambasador Arsvijev naglasio da će se i vojno reagovati ukoliko se i dalje nastavi sa

⁷⁰ Suver, Akkan (2013), *Crna Gora od knjaževine do kraljevine, od kraljevine do republike, od Osmanlija do Turske*, Almanah, Podgorica, str. 150-151.

prijemom izbjeglica u Crnoj Gori. Osmansko Carstvo je prebjeglima ponudilo veliku finansijsku pomoć. Kralj je dobio zahvalnost od Albanaca koji žive u SAD i dobio telegraf koji se završava ovako: „Albanci će stalno biti zahvalni Crnoj Gori i kralju Nikoli.“ Mehmet Sadreddin-beg je imao ulogu posrednika između crnogorske vlasti i skadarskog paše i uspio da zaustavi nekoliko sukoba na granicama.

Alfred (Ahmet) Rustem-beg Bielinski je bio ambasador na Cetinju od 13. decembra 1911. do jula 1912. godine, radio je sa Dželadin-begom kao prvim sekretarem, Rašid Danijal-begom i Dževat-begom kao drugim sekretarom. Na početku mandata je uspio da popravi granice između Turske i Crne Gore i uspio kod kralja da za prvog muftiju u Crnoj Gori imenuje Murteza Karađuzovića, čime je dozvoljeno da: „Za vrijeme mira svi muslimanski vojnici bez razlike u činu nose crveni fes, a za vrijeme rata muslimanski vojnici će nositi fes iste boje zajedno sa uniformom.“ Napustio je Crnu Goru poslije terorističkog napada u Kolašinu, gdje je poginulo 12 Crnogoraca i 50 Turaka.⁷¹

Fahretin-beg je bio počani konzul u Budimpešti, gdje je u avgustu 1912. godine dobio akreditaciju za ambasadora, premda nikada nije bio na Cetinju. Turskim interesima u Crnoj Gori su se bavili prvi sekretar Dževdet-beg, drugi sekretar Ali Riza-beg i delegacija predvođena Ibrahim Halil-begom, koji su ostali na Cetinju do oktobra 1912. godine, kada su prekinuti diplomatski odnosi.

Ad-hoc diplomatija Crne Gore 1878-1912.

Cjelokupni državni aparat u Crnoj Gori, a posebno organi koji su se bavili diplomatskim poslovima Crne Gore su bili pod direktnom kontrolom knjaza Nikole. On je donosio sve bitne odluke u vezi sa spoljnopolitičkim zadacima prema pojedinim

⁷¹ Isto, str. 154-155.

državama, jer je Crna Gora bila apsolutistička, a tek kasnije ustavna monarhija. Pored toga, Crna Gora je bila ekonomski nerazvijena i siromašna država, pa se to u pogledu odnosa sa svijetom manifestovalo time da su svi politički kontakti bili usmjereni prema knjazu, pa ni ministar spoljnih poslova nije mogao samostalno odlučivati o bilo kom značajnom političkom pitanju. Upravo iz ovih razloga, u daljem radu pažnja autora će biti posvećena ad-hoc diplomatiji na vrhu, odnosno specijalnim misijama na visokom nivou koje su ostvarene uz učešće knjaza Nikole u Turskoj.

Posjete knjaza Nikole Istanbulu

Knjaz Nikola je prvi put 1883. godine i drugi put 1889. godine pojetio Istanbul. Odmah nakon svadbe 15. avgusta 1883. godine, sa svojim izaslanicima Božom i Šakom Petrovićem, Stankom Radonjićem i Ilijom Plamencom, stražarima koje je poslao sultan i drugim zvaničnim diplomatama, Mahmut-Ali pašom, Ismail-begom i prevodiocem Ibrahim-begom krenuo je u posjetu Istanbulu jahtom koju mu je poslao sultan Abdul Hamid. Nakon posjete knjaz je izjavio: „Nakon sklopljenog mira i uzajamnog poštovanja sklopljenog između Osmanskog Carstva i Crne Gore koji su vodili stotinama godina duge ratove, ja sam prvi crnogorski vladar koji je posjetio Istambul. Ovom prijateljskom posjetom i bezgraničnim poštovanjem njegovom veličanstvu imamo za cilj da na svim crnogorskim granicama sklopimo mir i prijateljstvo.“⁷²

Knjaz Nikola svoju prvu posjetu je ovako opisao: „Ovog jutra, polazeći sa Cetinja i stigavši na brdo sa kojeg se nadziralo Bajice, a sunce rasvjetljavalo vrhove planina, ja sam razmišljao

⁷² Isto, str. 108.

o svojoj posjeti Istanbulu. I tako razmišljajući, načinom na koji bi me i sama priroda mogla čuti rekao sam: 'Hej planine, šta mislite o mojoj posjeti tom predivnom gradu?' Priroda mi je misteriozno odgovorila: 'Da, zadovoljni smo! Svijetla obraza ideš sultanu!'"⁷³

Sultan Abdul Hamid II je knjazu Nikoli pri prvoj posjeti Istanbulu dodijelio ferman „1883“ i kao „zgrada ambasade kao kraljevo mjesto prebivališta“ dodijeljen mu je dvorac na obali Emirgan koji danas pripada porodici Sabandži.⁷⁴ Prilikom ove posjete sultan je odlikovao i knjeginju Milenu „Ordenom nježnosti,“ koji su koristile samo žene. Početkom 1899. godine, sultan je knjazu Nikoli poklonio jahtu pod nazivom „Zmaj“. Nakon smjene sa prijestola kralj Nikola je prodao palatu u Emirganu i jahtu koju je dobio od sultana i od tih para ostatak života proveo u Parizu.⁷⁵

Državna delegacija Crne Gore na čelu sa knjazom Nikolom Petrovićem Njegošem krenula je u Carigrad iz Bara 14/27. avgusta 1899. godine, parabrodom „Smirna“ koji je sultan poslao za knjaževski par. Delegacija je stigla u Carigrad 19/31. avgusta pa je broj članova delegacije i godišnjica stupanja na prijesto sultana Abudulhamida II doprinijela da ova posjeta ima više svečani nego službeni karakter. No, prije polaska iz Crne Gore je bio sačinjen plan oficijelnog dijela posjete, radi raspravljanja nekih značajnih političkih pitanja. Gavro Vuković navodi da je šef države trebalo da pokrene krupna pitanja iz odnosa dvije zemlje, koja su od globalnog geopolitičkog značaja za Crnu Goru, a ticala su se stava Osmanskog Carstva

⁷³ Isto, str. 108-109.

⁷⁴ Isto, str. 109.

⁷⁵ Isto, str. 109-110.

u slučaju aneksije Bosne od strane Austrougarske. Crnu Goru je interesovalo da li bi osmanska država intervenisala oružjem i branila svoja suverena prava i da li bi u tom slučaju primila Crnu Goru za svoju saveznicu i pod kojim uslovima.⁷⁶ Značajno je za Crnu Goru bilo i pitanje kako bi se Turska držala u slučaju da Austrija i Italija u Albaniji potpire revolucionarni pokret i da li bi i u ovom slučaju Porta zaratila s ovim zemljama i da li bi primila Crnu Goru za saveznicu i pomoćnicu u odbrani Albanije.

Potreba za teritorijalnim širenjem Crne Gore je bila suština interesovanja crnogorske delegacije, jer su spoljno-politički ciljevi oslobođanja i ujedinjenja srpskog naroda, koji su bili izraženi prema Hercegovini poslije okupacije od Austrougarske bili neostvarivi. Zbog toga je knjaz tokom posjete trebalo da predloži sultanu da u slučaju rata u Albaniji, u kojem bi učestvovali Crnogorci na strani osmanske vojske i njegovog pozitivnog ishoda Crna Gora kao nagradu za ratno učešće dobi je teritorijalno proširenje. Ministar inostranih djela prema predviđenom planu je trebalo da razgovara sa velikim vezirima i ministrom inostranih poslova Turske o spornim graničnim pitanjima, pokrene pitanja o trgovinskom ugovoru, konzularnoj konvenciji, konvenciji o ekstradiciji, o poštansko-telefonskom ugovoru, o regulisanju voda na Skadarskom jezeru⁷⁷ i izgradnji Jadranske željeznice sa izlaskom u Baru.

U delegaciji je bio knjaz Mirko, čije je prisustvo imalo skriven politički značaj, jer je knjaz Nikola imao namjeru da svog mladog sina predstavi sultanu za slučaj mogućih reformi u Makedoniji sa ciljem dovođenja hrišćanskog princa za guvernera.

⁷⁶ Vuković, Gavro, *Memoari*, knjiga 3, str. 156.

⁷⁷ Isto, str. 161.

Knjaz je procijenio da je knjažević Mirko imao prednost u odnosu na ličnosti sa bugarskog ili grčkog dvora.⁷⁸

Knjazu Nikoli sa pratnjom je priređen svečani doček. Ovako to opisuje Gavro Vuković: „Pred kapijom Ildiz-palate bijaše upa-rađena četa Arnauta iz carske garde, s muzikom koja intoniraše crnogorsku himnu. Pod peronom, na vrh stepenica od bijelog mermera, zastrtih mekim ćilimom stojaše sultan Hamid sam, a u dnu s jedne i druge strane stojahu dvorani u gala paradi. Kad je Knjeginja sišla iz kola, sultan se spustio nekoliko stepena, poz-dravio se s njom i Knjazom, pa je uzeo Knjeginju ispod ruke, poveo je kroz prostranu salu ispunjenu turskim velikašima...“⁷⁹ Knjazu je ukazana posebna pažnja, kako prije dolaska, tako i za vrijeme posjete i bio je smješten sa pratnjom u dvorcu Emirgan koji je 1884. godine dobio na poklon od sultana.

Dr Lazar Tomanović opisuje ovaj susret ovako: „Knjaz Nikola, razočaran i ogorčen, ode u Carigrad da se pokloni sul-tanu Abdul Hamidu! To je učinio i ostavio veliki utisak - sultan obdari Knjaza dvorcem na moru, i posla svoju jahtu da ga dovede, zajedno sa Knjeginjom i sinom Mirkom. Doček je bio carski. Sultan je tada dao apanaž kneževiću Mirku, deponirajući ga svake godine u banku.“⁸⁰

Posjeta je završena bez konkretnih rezultata, jer je kasnije sul-tan izjavio da je znao izbjeći svaki razgovor sa crnogorskim knjazom o situaciji na Balkanu i velikoj politici.⁸¹

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto, str. 169.

⁸⁰ Nova Evropa (oktobar 1929), *Tomanović, L. Crna Gora i Turska*, knjiga XX, broj 8, str. 374.

⁸¹ Isto, str. 178.

Zaključak

Rad se bavi diplomatskim odnosima osmanske imperije i Crne Gore od vremena zauzimanja Crne Gore od strane Osmanlija, pa sve do 1912. godine, kada su prekinuti diplomatski odnosi dvaju država. Za vrijeme dok je Crna Gora bila pod vlašću Osmanskog Carstva, veliki broj radnika iz Crne Gore je odlazio u Istanbul i ostale gradove Turske, pa je u tom smislu Crna Gora slala predstavnike koji su štitili prava svojih podanika. U početku su to bili srpski agenti, hrvatske baše, predstavnici ondašnjih Crnogoraca, te kapetani.

Kao jedno vrijeme i u nekim evropskim zemljama, poslanici evropskih država dobijali su izdržavanje od turske vlade za čitavo vrijeme svog boravka i djelatnosti na turskoj teritoriji. Dobijali su od turske strane čak i odeždu, ali su zato prilikom svog dolaska donosili bogate darove svog suverena turskom dvoru. Poslanici muslimanskih država imali su veća primanja od poslanika evropskih država. Ovaj običaj, uveden u Turskoj prilikom dolaska florentinskog poslanika 1538. godine, kada je donio bogate darove za turski dvor, ukinut je kada je Turska ustanovila stalne misije kod stranih dvorova.⁸²

Crnogorska vlada je slala svoje predstavnike u Istanbul, s tim da je u početku prava crnogorskih podanika zastupala Rusija, a zatim punopravni predstavnici, čije je sjedište bilo u dvorcu nazvanom „Zgrada ambasade kao kraljevo mjesto prebivališta“ na obali Emirgan, koji je sultan Abdulhamid II poklonio kralju Nikoli prilikom njegove druge posjete Istanbulu.

⁸² Mitić, Miodrag, Đorđević, Stevan (2007) *Diplomatsko i konzularno pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd, str. 18.

Nakon priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu, Crna Gora i Turska uspostavljaju pune diplomatske odnose, kao dvije suverene države. Diplomatski odnosi između dvije države su se kretali uzlaznom putanjom, jedino što je do 1880. godine ostao neriješen problem granica, pošto Porta nije htjela da preda Plav i Gusinje, da bi zauzvrat dobila teritorijalno proširenje revizijom Berlinskog kongresa za Ulcinj i dio Bara.

Na Cetinju je u cjelokupnom ovom periodu stolovalo 13 diplomatskih predstavnika, i to: Halil Halid Bej (1879-1880), Sermet Efendi (1880), Mehmet Riza Bej (1881-1883), Ismail Paša (1883-1884), Ahmed Dževad Paša (1884-1889), Husein Husni Bej (1888-1889), Sejfulah Paša (1889), Ahmed Teufik Bej (1889-1891), Ajdinolu Ahmed Fevzi Paša (1891-1908), Abdulbaki Bej (1908-1910), Mehmet Sadreddin Bej (1910-1911), Alfred (Ahmed) Rustem Bielinski (1911-1912) i Ibrahim Halil Bej (1912).⁸³

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine, Crna Gora je izgubila sve atribute državnosti, jer je Podgoričkom skupštinom 1918. godine nelegalno i nelegitimno Crna Gora pripojena Srbiji, pa su prestali svi diplomatski odnosi između ove dvije države.

Moderni diplomatski odnosi od 2006. godine, tj. od obnove nezavisnosti Crne Gore i njenog priznanja od strane Turske kao sedme po redu države koja to čini nijesu predmet izučavanja ovog rada zbog ograničenosti prostorom. Ovaj period u diplomatiji dviju država će biti predmetom izučavanja u sljedećem, novom radu na pomenutu temu.

⁸³ Ozcan, Ugur, Temizer, Abidin (2012), *The Turkish Ambassadors and Consuls in Montenegro from the Ottoman Empire to Republic*, Ankara, str. 123-127.

Literatura:

- Andrijašević, Živko, Rastoder, Šerbo (2006), *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1870, F 4, DOK 481
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1880, F 21, DOK 20
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1907, F. 14, DOK 168
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), F 25, DOK 1674
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1880, F. 1, DOK 86
- Arhiv Crne Gore (ACG), Ministarstvo inostranih djela (MID), 1907, F. 14, DOK 340
- Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1912, F. 19, DOK 28
- Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1912, F. 19, DOK 30
- Arhiv Crne Gore (ACG), Poslanstvo Carigrad, 1909, F. 16, DOK 325
- Đorđević, Vladan (1924), *Crna Gora i Austrija 1814-1894*, Beograd
- Dragičević, Risto (1939) *Hrvat-baša*, Zapisi, knj. XXII, s.l.
- Dragičević, Risto J (1939), *Prva audijencija crnogorskih emisara kod Sultana, Cetinje*, Zapisi, knj. XXII, sv. 1-6
- Geršić, Gligorije (1898) *Današnje diplomatsko i konsularno pravo*, Kraljevska srpska državna štamparija, Beograd
- Glas Crnogorca, 1879.
- Glas Crnogorca, 1912, broj 42
- Hakov, Džengiz (2011) *Istorija savremene Turske*, Bal-Tam, Prizren
- <http://sr.wikipedia.org/wiki/Mekteb>

- Ihsanoglu, Ekmeleddin (2004) *Historija Osmanske države i civilizacije*, IRCICA i Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo
- Istorijski institut Republike Crne Gore, Arhivska zbirka, Senatski spisi, f. 411, s.a.
- Kisovec, Mirko (1939) *Diplomatski predstavnici*, Beograd
- Mitić, Miodrag, Đorđević, Stevan (2007) *Diplomatsko i konzularno pravo*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Javno preduzeće Službeni list SRJ, Beograd
- Naff, Thomas (1977) *Ottoman Diplomatic Relation with Europe in the Eighteenth Century: Patterns AND Trends*, Studies in the Eighteenth Century Islamic History, Illinois
- Nenadović, Ljuba P. (1889) *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878*, Novi Sad
- Nova Evropa (oktobar 1929), Tomanović, L. *Crna Gora i Turska*, knjiga XX, broj 8
- Ozcan, Ugur, Temizer, Abidin (2012), *The Turkish Ambassadors and Consuls in Montenegro from the Ottoman Empire to Republic*, Ankara
- Pejović, Đoko D. (1962) *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd
- Perazić, G, Raspopović, R, *Međunarodni ugovori Crne Gore, 1878-1918*
- Popović, Petar (1987) *Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX vijeku 1804-1903*, Beograd
- *Pravni zbornik* (1933) *Crnogorski kapetan u Carigradu, njegova vlast i njegovi zakoni*, Podgorica, br. 2-3
- Raspopović, Radoslav M (1996) *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica –Beograd
- Ražnatović, Novak (1972) *Oko uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Turske 1879*, Istorijski zapisi, knj. XXX, sv. 3-4, Titograd

-
- Suver, Akkan (2013), Crna Gora od knjaževine do kraljevine, od kraljevine do republike, od Osmanlija do Turske, Almanah, Podgorica
 - Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi IV/2, s.a., s.l.
 - Vujović, Dimo, Spor oko protjerivanja cernogorskog agenta iz Skadra 1872
 - Vujović, Dimo, Zahtjev knjaza Danila za uspostavljanje direktnih diplomatskih veza između Crne Gore i Turske
 - Vuković, Gavro, Memoari, knjiga 2
 - Vuković, Gavro, Memoari, knjiga 3

CRNOGORSKI NOVAC

Jovan Muhadinović

This text gives a historical overview beginning with the first Montenegrin money called Perun, all the way to the creation of Para and Perper. That would also be a short description of the financial development and emancipation of Montenegro through its currency.

Godine, 1896. pri nekom sređivanju posla u Cetinjskom manastiru, dr Lazar Tomanović je pronašao klišee, za koje se kasnije zaključilo da su iz vremena Petra II Petrovića Njegoša (1831-1851) i da je na njima predstavljena neka vrsta novca. O tome Tomanović govori u svojoj knjizi „Petar II Petrović kao vladalac“ (1896).

Naime, marta 1851. Vladika crnogorski je bio u Napulju, radi liječenja. Tamo se sreo sa Ljubom Nenadovićem, koji u svom djelu *Pisma iz Italije*, opisuje susret vladara crnogorskog sa baronom Karlom Rotšildom. Na pitanje baronovo: „Zašto ne kujete novce u Crnoj Gori?“ Vladika odgovara: „Kad bi se mogli od kamena kovati, ja bih odavno počeo kovati.“¹ Između

¹ Ljubomir P. Nenadovića, *Pisma iz Italije*, Srpska književna zadruga

ostalog Ljuba Nenadović pominje i posjetu vatikanskim kovnicama novca.

Tako, da se misli da je Vladika svoj novac kovao u Italiji, u po njega kobnoj 1851. godini. Naziv na klišeima tog novca je Zlatni Perun, i vrijedio je 2 talira.

Na aversu novca je stajalo ćirilicom ispisano: ZLATNI PERUN, ispod toga vrijednost koju je novac imao: 2 TALIRA. Natpis je okružen lovorovim vijencem na čijem vrhu je ruka koja stiska munju.

Naziv Perun je mitološkog porijekla i prikazuje boga Slovena, koji je bio bog грома i munje, ikoji je na vrhu hijerarhije bogova u slovenskoj mitologiji.

Na reversu je prikazan uroboros. Uroboros je antička, mitološka predstava zmaja koji jede svoj rep. Poznat je kao simbol cikličnosti i ponovnog rađanja. Unutar uroborosa je ćirilicom napisano: CRNA GORA, ispod: 1851. Moguće da je uroboros opis opasnosti u kojoj se Crna Gora nalazila, opasnosti koja se iznova rađa i okružuje je.

Treba reći da je Njegošev novac postao ponovo aktuelan u maju 1947, kada Stevo L. Lopičić javlja poznatom crnogorskom istoričaru Ristu J. Dragičeviću da ima kopiju Njegoševog novca. Lopičić je inače bio u administraciji Ministarstva finansija Knjaževine Crne Gore, i naišao je na kliše koje je opisao Tomanović u pomenutoj knjizi. Ti klišeji su uništeni, ali je Lopičić zaslužan za današnje poznavanje izgleda ovog novca jer ga je sačuvao u vosku.

Na kraju priče o Perunu treba reći da ovo nije bio državni novac, jer nije kovan, sve do jubileja, povodom 150 godina od štampanja Gorskog vijenca.

Pokušaji kovanja crnogorske monete

Crna Gora je 13. jula 1878. godine postala međunarodno priznata država na Berlinskom kongresu. Samim tim nijese čuditi što je postojala zainteresovanost za stvaranje nacionalne monete. Ako ne zbog čega drugog, onda zbog novca kao simbola suverenosti. U tome su pomake pravili Niko Matanović, ministar finansija, vojvoda Gavro Vuković, ministar inostranih djela i Jovan Vaclik, Knjažev emisar u Skadru. U svojim „Memoarima“ vojvoda Vuković govori o potrebi stvaranja valute:

„Često smo iznosili ovo pitanjekod austrijske vlade o naknadi zato što njena moneta bez vrijednosti cirkuliše po našoj zemlji. Svagda nam je odgovarala da nas ne prisiljava da se služimo njenom monetom. Naglašava da je to posljedica našeg susjedstva i trgovinskih odnošaja. Dodavala je u odgovoru, da ako mislimo da se oslobodimo njihove monete da skujemo naš novac. U

prometu na austrijskim trgovima nijesmo ništa gubili, ali u prilikama plaćanja trgovačkih narudžbina i naših dugova po drugim državama morali smo gubiti na austrijskoj moneti. Morali smo kupovati napoleone po kursu koji se stalno mijenjao.“²

Već 1893. godine Matanović i Vuković stupaju u kontakt sa ličnostima koje su od uticaja u Austriji, a 1895. Matanović putuje u Beč radi dogovora o kovanju crnogorskog novca. Vraća se sa dobrim vijestima, i vlada Knjaževine po Kućinskom, austrijskom izaslaniku šalje izraze zahvalnosti. Međutim, po njegovom povratku iz Austrije dolazi i vijest da o Matanovićevom uspjehu u Beču niko ništa ne zna. U stvari on ništa nema napismeno, dok zvaničnici tvrde da dogovora nije ni bilo. Ministar finansija pokušava da to realizuje pitanjem kovanja u Parizu, ali ni od toga nije bilo ništa. Sto se Jovana Vaclika tiče, on se u pismu knjazu Nikoli iz 1902, u kojem se može vidjeti da je vladaru bio veoma privržen, zalaže za stvaranje državnog novca. Pominje i neke nazive, kao što je *crnogorski orao* ili *crnogorski frank*.

Početak kovanja crnogorskog novca

Poslije pomenutih pokušaja stvaranja crnogorskog novca dolazi konačno i do realizacije. 11. aprila 1906. je izdat Knjažev ukaz u kojem se nalaže kovanje prvog državnog novca Crne Gore. Trebalo je da se u Austriji iskuju 1, 2, 10 i 20 para. 1 i 2, bi bile od bakra, dok bi 10 i 20 bile niklene. Ovde se da primijetiti da su kovane „pare“. Tako da bi trebalo pomenuti i porijeklo ovog naziva koji svakako nije naš. Para je u Crnu Goru stigla kroz istoimenu novčanu tursku jedinicu, koja je smijenila akću u 18. vijeku. Inače, para potiče od arapskog „bara“, što znači srebro.

Sve kovanice su imale iste simbole na aversu i reversu. Na aversu je stajala u sredini nominala, ispod „para“, a ispod toga

² Memoari, vojvoda Gavro Vuković, str. 619-620.

godina kovanja. Oko nominale je bilo otkovano ćirilicom „Knjaževina Crna Gora“, dok je na reversu bio crnogorski grb.

Na slikama je prikazan izgled jedne bakarne I jedne niklene kovanice.

Bitno je napomenuti da je ovaj novac kovan po mjeri austrijskog sitnog novca takozvanih „helera“, a imao je svrhu, sem promocije crnogorske suverenosti i zamjenu istog. Ubrzo je zbog dobrog prihvatanja i cirkulacije prvog crnogorskog novca, kao i potrebe na tržištu došlo do nove serije kovanja. Naime, 18. maja 1908. je izdat Ukaz o potrebi kovanja još sitnog novca. Tako da su opet kovani, s tom razlikom što su kovane 2, 10 i 20 para, bez 1 pare.

U tekstu koji je prethodio niđe se ne pominje naziv crnogorske valute kao perper. To je zato što do 1909. godine

nije bio u upotrebi. Bitno je pomenuti čovjeka koji je mnogo uradio na inicijaciji kovanja srebrnog i zlatnog novca. To je bio Miloje Jovanović, poslat iz Vlade Srbije da pomogne u Ministarstvu Finansija Knjaževine. Ovaj stručnjak je bio u Crnoj Gori od 1908–1910. On je predložio Knjazu kovanje novca u plemenitim metalima. Na sastanku u Dvoru 1909. to je i odlučeno. Sastanak kome su prisustvovali Knjaz, pomenuti Jovanović, dr Lazar Tomanović i ostali bio je mjesto na kome se odlučilo o nazivu novca. Bilo je više predloga, a među njima: *Zeta*, *Lovćen*, *Srebrnjak*. Na kraju se odlučilo za Perper. Ko je tačno predložio naziv novcu, ne zna se. O tome u svom rukopisu Jovanović ništa ne pominje. Inače, taj veoma vrijedan rukopis njegova supruga je predala Istorijskom institutu u Podgorici. U njemu se pominje i predlog Jovanovića, da za idejno rješenje novca dizajn uradi Ilija Šobajić koji je bio profesor Gimnaziji na Cetinju.

Bitno je pomenuti da prilikom sastanka u Dvoru 1909. godine, na kojem je pored Knjaza, i ostalih bio i dr Lazar Tomanović, nije pomenut kao mogući naziv buduće crnogorske valute, naziv Njegoševog novca, Perun.

Što se tiče naziva „Perper“, on potiče od grčkog „HYPERPERON“ - sjajan, prepržen... To je bila jedinica koja se koristila u Vizantiji, a nastala je za vrijeme cara Valensa u 4. vijeku. Tako da 6. juna 1909. godine izlazi novac u nominalama od 1 i 5 perpera. Ovi perperi se ne kuju u Beču, već u Parizu, u kovnici „Bertrand et Beranger“. Razlog promjene mjesta kovanja, samim tim ikvaliteta, koji je bio slabiji, bila je aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske monarhije, koja je izvršena 5. oktobra 1908. godine. Crna Gora je tada imala izvjesne pretenzije prema Hercegovini, što je u datom periodu i dovelo do zahlađenja odnosa dvije države.

Na aversu kovanice iz 1909. godine je prikazan desni profil gospodara Crne Gore, knjaza Nikole. Ispod lika je lovorova grančica i „S.S“, inicijali gravera Stefana Švarca, dok oko lika

stoji ćirilčni natpis „NIKOLA I B.M (Božjom milošću) KNJAZ I GOSPODAR CRNE GORE“. Revers je ukrašen crnogorskim grbom, na porfiru sa krunom, ispod je nominala i ćilicom ispisano „PERPERA“, dok je ispod godina kovanja. Iznad grba je takođe ćilicom ispisano „KNJAŽEVINA CRNA GORA“, kasnije „KRALJEVINA CRNA GORA“. Donji dio oko grba čine sa desne strane hrastova, a sa lijeve, lovorova grančica. U donjem lijevom dijelu na nekim kovanicama je prikazan „rog izobilja“, a na desnoj „baklja“, oznaka kovnice. „Rog izobilja“ se pominje u antičkoj mitologiji kao nepresušni izvor bogatstva.

Nije proteklo mnogo od kad će Crna Gora opet otkovati u istoriji, ovom prilikom će to biti pomenuti zlatni novac, pored kojeg će se kovati i nominala u srebru od 2 perpera. Zlatni novac će biti u vrijednosti od 10, 20 i 100 perpera. Ukazom od 6. marta 1910. je naloženo kovanje pomenutog novca.

Na dan, 15. avgusta 1910. godine, Crna Gora je odlukom Crnogorske narodne skupštine postala kraljevina, a njen gospodar Nikola I - kralj. To je svakako bio razlog da se osim banke-

tom, dodjelom novih medalja, obilježi i kovanjem jubilarnog novca. Taj jubilarni novac je prvi put pomenut 10. novembra 1910. u *Cetinjskom vjesniku*. Ovom izdavanju slijedi i donošenje Zakona o državnom novcu kojim je u pravnim okvirima regulisano njegovo izdavanje. Pomenuti zakon je izašao 30. novembra 1910. Prije toga je mogućnost kovanja novca bila regulisana u Nikoljdanskom Ustavu iz 1905.

Što se tiče izgleda novca knjaževine i kraljevine na zlatnom perperu, on je skoro identičan.

Na aversu novca iz doba knjaževine je prikazan desni profil

vladara, ispod profila je lovorova grančica i inicijali gravera Švarca. Okolo je ćirilicom ispisano „NIKOLA I B.M (Božjom milošću) KNJAZ I GOSPODAR CRNE GORE“. Uostalom kao i na novcu od srebra iz 1909. godine.

Na aversu jubilarnog novca sada kraljev profil je na lijevoj strani, glava mu je ukrašena lovorovim vijencem, okolo je natpis ćirilicom „NIKOLA I B.M (Božjom milošću) KRALJ I GOSPODAR CRNE GORE“. Na dnu profila su inicijali gravera Švarca. Ispod profila, umjesto lovorove grančice su godine vladavine „1860 - 1910“.

Na reversu je crnogorski grb, na porfiru sa krunom, ispod je nominala i ćirilicom ispisano „PERPERA“, dok je ispod godina kovanja. Iznad grba je takođe ćirilicom ispisano „KNJAŽEVINA CRNA GORA“, odnosno „KRALJEVINA CRNA GORA“, na jubilarnom novcu. Takođe je tada iskovan i srebrni novac od 2 perpera.

Na obodu kovanica od 2, 20 i 100 perpera je utisnuto „BOG ČUVA CRNU GORU“, kao i na srebrnom novcu od 5 perpera koji je već pominjan. Dok 1 srebrni i 10 zlatnih perpera imaju nazupčen obod.

Treba napomenuti da je ovo prvo i posljednje kovanje zlatnog novca za crnogorsku monarhiju. Sem toga bilo je još kovanja sitnih i srebrnih apoena. Naredne godine kovanja su 1912, 1913, 1914 i 1915.

Prve uputnice

Kao što je u istoriji poznato 1912/13. godina je bila burna za Crnu Goru. To je godina u kojoj se balkanske države udružuju protiv Turaka, formirajući savez. Tom savezu prilazi i Crna Gora koja vjekovnom susjedu i neprijatelju objavljuje rat 8. oktobra 1912. godine.

Tačno na dan objave rata daje se i Zakon o izdavanju blagajničkih uputnica, o kojem 23. oktobra 1912. godine, piše i

Glas Crnogoraca. Trebalo je potkrpiti ogromne troškove koje iziskuje ratno stanje i pokret za oslobodjenje od turske vlasti. Ove uputnice su štampane u Pragu u štampariji „Unie“. Tom prilikom je odštampano 2 miliona primjeraka koji je trebalo da važe godinu dana.

Treba napomenuti razliku između novčanice i uputnice - to je upravo rok važenja. Novčanice ga nemaju, već traju sve do povlačenja iz upotrebe. Zato ovđe i govorimo o uputnicama. Poslije prestanka datuma važenja koji se i pomijerao, one su poništavane, bušenjem. Takođe, treba napomenuti da su ove uputnice ručno numerisane na Cetinju. Štampane su u nominalama od 1, 2, 5, 10, 50 i 100 perpera. Potpisnici na njima su Filip Jergović, predsjednik Glavne državne kontrole i Sekula Drljević, ministar finansija.

Dizajn na novčanicama je isti, različite su boje, različite nominalne. Nose datum 1. oktobar 1912. godine.

Što se izgleda uputnice tiče, u njenoj sredini je u kvadratu crnogorski grb na porfiru u čijim uglovima supostavljene nomi-

nale. Iznad grba stoji natpis „Neka Glavna Državna Blagajna isplati donosiocu ove uputnice JEDAN PERPER“. Na sredini grba je iznos ispisano „JEDAN PERPER“. Ispod grba stoji: „Vrijednost uputnice traje godinu dana od dana publikacije Zakona o ovlaštenju puštanja iste u tečaj“, ispod, „Cetinje, 1. oktobra 1912“. Na lijevoj strani ispod toga je ispisano: „Predsjednik Glavne Drž. Kontrole“, na desnoj: „Ministar Finansija“. Ispod ovih zvanja su potpisi tadašnjih funkcionera. Sa lijeve i desne strane grba su velike nominale, kao i u uglovi-ma uputnice. Sve je ispisano ćiriličnim pismom.

Uputnice se, kao što sam rekao, uglavnom razlikuju po boji. Tako je apoen od 1 perpera tamno plave boje, od 2 tamno crvene, od 5 je zelene boje. Apoen od 10 je crvene boje, od 50 ljubičaste boje, a od 100 perpera je braon boje. Razlika je još i u veličinama uputnica.

Crna Gora nije stala na izdavanju ovih uputnica, kao što nije ni stala sa učešćima u ratovima ni u 20-om vijeku. Poslije

Sarajevskog atentata 28. juna 1914. koji su izvršili pripadnici organizacije „Mlada Bosna“, naša država se našla u ratnom stanju, prema Austrougarskoj monarhiji.

Već 25. jula 1914. bilo je naloženo štampanje novih uputnica koje su trebale da obezbijede ratni materijal koji je bio potreban državi. Štampane su uputnice od 1, 2, 5, 10, 20, 50 i 100 perpera. Apoeni od 1 i 2 perpera su bili iz prethodne verzije štampanih uputnica, samo su imale udaren pečat sa novim datumom, 25. julom 1914. Trebalo je štampati 5 miliona komada, štampane su na Cetinju i na debelom papiru. Nova je bila nominala od 20 perpera.

Već je rečeno da su uputnice od 1 i 2 perpera kao iz serije iz 1912. godine, dok ostale imaju drugačiji dizajn.

Ovde imamo priliku da vidimo i avers i revers uputnice od 100 perpera. Kao što se da primijetiti u uglovima novčanice su nominale, u sredini je grb Crne Gore, preko kojeg je ispisano ćirilicom „STOTINU PERPERA“. Na ovim novčanicama je obilježen prostor za numeraciju u desnom gornjem uglu, dok je u lijevom oznaka serije. Ostalo je isto kao na prethodnim uputnicama.

Revers je takodje sa grbom u sredini, nominalama u uglovima, na grbu piše ćirilicom „STOTINU PERPERA“. Iznad je napisano „KRALJEVINA“, dok sa strana grba stoji „CRNA GORA“.

Treba reći da su u ovom slučaju potpisnici na uputnicama Filip Jergović, na mjestu Predsjednika Glavne državne kontrole i Risto Popović, na mjestu Ministra finansija.

S obzirom na nastavak rata koji je iziskivao sve više sredstava, moralo je doći do ponovnog štampanja uputnica, tako da je 10. maja 1914. godine izdat Zakon o izdavanju blagajničkih uputnica, koji je objavljen tri dana kasnije. Po tom zakonu trebalo je štampati uputnice u nominalama od 1, 2, 5, 10, 20, 50 i 100 perpera.

Pošto nije bilo vremena za posvećivanje pažnje izradi novog dizajna na uputnicama su se našli već gotovi klišeji francuskih banaka. Tako su za apoene od 1, 2, i 5, korišćeni klišeji sa alžirske novčanice od 10 franaka, koju je izradio M. Cobason 1872. godine. Za 10 i 20 perpera korišćen je kliše koji je uradio M. Duval, 50 i 100 perpera imaju duzajn M. Duc-a iz 1848. godine. Inače, ovo je najbogatiji dizajn na perperima od njihovog puštanja u promet 1912. godine. Nova je uputnica od 20 perpera. Štampane su na tankom papiru.

Ovo će ujedno i biti posljednje uputnice koje su izdate u slobodnoj državi Crnoj Gori. Naime, poslije velike pobjede protiv austro-ugarskih trupa koje su Crnogorci izvojevali na Mojkovcu 6 i 7. januara 1916. braneći odstupnicu srpskoj vojsci, na jugu je oslabljeni front probijen, Lovćen je pao i Crna Gora se suočila

sa kapitulacijom svojih trupa. Crnogorska vojska je razoružana, i na Cetinju je uspostavljena okupaciona administrativna vlast.

Sljedeće sa čim se Crna Gora suočila što se samog novca tiče, je njegovo brzo poništavanje i obezvređivanje njene valute.

Okupator je time htio iz države da odnese novac u plemenitim metalima, mijenjajući ga za bezvrijedni. Poništavanje se vršilo pečatiranjem. Pečati su bili u različitim bojama: crvenoj, crnoj, ljubičastoj, plavoj. Ovjeravanje je rađeno u okružnim komandama gradova: Cetinje, Nikšić, Podgorica, Pljevlja, Stari Bar, Ipek (Peć).

Austrijske vlasti su ubrzo pečele da u promet puštaju još jednu vrstu novca. To je bio tzv. „austrijski perper“ ili „arbanaški perper“. Njime je pokušana zamjena dvije vrste novčanica sa datumom 1914, koje su kružile na okupiranoj teritoriji. Ovaj perper je dobio pomenute nazive zbog toga što su pored našeg na njemu bili korišćeni albanski i njemački jezik i to na aversu naš i albanski, dok je na reversu bio većim slovima njemački jezik. Ovaj perper je štampan u Državnoj štampariji u Beču.

Na svim perperima iz doba okupacije dizajn je isti, dok su novčanice jedino različite boje i veličine.

Literatura:

- Milovan – Mušo Šćepanović, *Novac na tlu Crne Gore*, Oktoih, 2007. godine
- *Novac u Crnoj Gori*, Radovi sa naučnog skupa, Cetinje, 2006. godine.
- Pavle V. Novaković, *Perper, Crnogorski novac*, Cetinje, 2012.
- Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, Obod, Cetinje, 1996. godine.

GRAĐANSKA ŠKOLA U VIRPAZARU

Savo Lekić

At the end of the 1930s the villagers of Crmnica parish demanded the establishment of extension schools in order to enable the continuation of education for their children. Due to unfavorable material situation in that period it was not possible to send children to other places, so in 1938 the authorities initiated the establishment of the agricultural civil school in Virpazar.

This school worked for a short period of time, only two school years (1939/40 and 1940/41). However its establishment and activity as the first junior high school in this area had special significance in the history of education of Crmnica.

*Prosvjeđivanje je sve,
a neprosvijećenost tama.*

Njegoš

Godine 1872. u Brčelima u Crmnici počela je sa radom prva četvororazredna škola. Tada se nazivala „glavna škola“, jer su sve ostale škole bile troirazredne. Do kraja tridesetih godina 20-og vijeka sve veći broj učenika na ovom području završavao je osnovnu školu. Većina svršenih učenika nije imala mogućnosti da nastavi školovanje u produžnim i srednjim školama, koje su bile otvorene u nekim mjestima Crne Gore. Na osnovu sačuvane

dokumentacije o uspjehu učenika crmničkih škola u tom periodu, može se sa sigurnošću zaključiti da je bio veći broj talentovane djece, koja su svojim znanjem na završnim godišnjim ispitima impresionirala i same školske nadzornike. Karakteristično je u tom smislu navesti mišljenje glavnog školskog nadzornika crnogorskih škola, učenog Vojvođanina, Milana Kostića, koji je 1872. godine obišao crmničke škole na završnim ispitima. U svojoj knjizi o crnogorskim školama koja je objavljena 1876. godine u Pančevu, on je, pored ostalog, istakao: „Je li glavni školski nadzornik zadao kakvo pitanje, to je namah gotovo cela škola htela i želela da odgovara. Sve se otimahu deca da ih nadzornik pita što pre, da ga ne prozovu. Svakome je to vedro čelo i bistro oko. I rukopisi behu im vrlo lepi i čitki...”¹

Krajem tridesetih godina 20-og vijeka na ovom području je sve više mještana isticalo zahtjev da se osnuju produžne škole i omogućiti nastavak školovanja njihove djece. Zbog nepovoljnog materijalnog položaja brojnih porodica u tom periodu nije bilo moguće slati djecu u drugu sredinu, jer je to iziskivalo velike materijalne izdatke siromašnih roditelja. Manji broj učenika sa ovog područja nastavljao je školovanje u Nižoj gimnaziji u Baru, kao opšteobrazovnoj školi, koja je počela sa radom 1921. godine.

Sticajem nepovoljnih okolnosti za nastavak školovanja djece, mještani sa područja Crmnice pokrenuli su 1938. godine inicijativu za osnivanje građanske škole poljoprivrednog usmjerenja u Virpazaru. Inicijativu su prosljedili Opštini crmničkoj sa zahtjevom da zauzme stav i preduzme mjere kod nadležnih državnih i prosvjetnih organa za otvaranje škole naznačenog usmjerenja. Odbor Opštine crmničke je 25. septembra 1938. godine održao sjednicu i uvažio zahtjev mještana, sa sljedećim obrazloženjem:

„1. Da je građanska škola poljoprivrednog tipa u našoj opštini sa prosvjetnog i kulturnog gledišta vrlo potrebna;

¹ M. Kostić, Škole u Crnoj Gori, Pančevo 1876, str. 143, 149.

2. Da je sa praktičnog gledišta također neophodno potrebna zbog toga što svršeni učenici ove škole imaju po zakonu pravo na pristup i dalje školovanje u učiteljskoj školi, srednjoj poljoprivrednoj školi, trgovačkoj akademiji i srednjoj tehničkoj školi. Kada se zna da mnogo naše djece ide u Nižu gimnaziju u Baru i u drugim mjestima i time troše mnogo roditeljskog imetka, onda je jasno da će obrazovanja u ovoj školi biti mnogo jeftinije. Ima mnogo slučajeva da siromašnija djeca ne mogu pohađati nižu gimnaziju usljed siromaštva, te na taj način, otvaranjem ove škole, stvara se mogućnost i njima da dobiju niže obrazovanje;

3. Uopšte uzevši, javljaju se potrebe za stručno obrazovanje omladine, te na taj način omogućićemo mnogima našim mladićima da dobiju stručno obrazovanje u pomenutim stručnim školama;

4. Ako se, pak, i bude događalo da svršeni učenici ove škole usljed siromašnog stanja ili drugog razloga ne bi mogli produžiti školovanje u drugim stručnim školama, opet će se osjetiti velika dobit, jer učenici u samoj školi dobijaju stručno poljoprivredno obrazovanje, te će njihovi domovi biti vođeni stručno i tekovine nauke osjetiće se u našim zabačenim krajevima;

5. Građansku školu poljoprivrednog tipa u Virpazaru mogu iskoristiti sva sela naše opštine, budući su sada, manje više, povezana dobrim kolskim putevima.“²

Odbor opštine crmničke je, uporedo sa isticanjem dobrih strana koje nudi ova škola, ukazao na teškoće u vezi obezbjeđivanja materijalnih sredstava za njen rad, s obzirom na male opštinske prihode. Procijenjeno je da bi za predviđene namjene (kirija za školsku zgradu, plata poslužitelju, nabavka učila i namještaja, kancelarijskog materijala, ogrjev, za stan upravitelja škole) trebalo obezbijediti 40.000 dinara, a ta suma se ne može realizovati bez ponovnog razreza poreza za te namjene. Dat je i prijedlog da se

² Arhiv Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije br. 66-1085-1413.

od mještana traže dobrovoljni prilozi za ovu školu. Kada je ovo u pitanju, treba istaći da su tadašnji državni i prosvjetni organi sve materijalne izdatke za djelatnost škola svaljivali na školske opštine i mještane. Da bi se dobilo odobrenje za osnivanje škole od strane nadležnih organa, lokalni organi su morali dati odgovarajuću garanciju. Ubrzo je uslijedio zahtjev Opštine crmničke nadležnim organima za otvaranje ove škole sljedeće sadržine:

„Moli se Kralj, Banska uprava, Prosvjetno odjeljenje i Ministarstvo prosvjete, Odjeljenje za srednju nastavu, da u Virpazaru otvore građansku školu poljoprivrednog tipa. Ako umoljene vlasti izađu u susret ovoj molbi, Opština se obavezuje da će uredno plaćati kiriju za školsku zgradu, upravitelju škole dati stan u naturi, ili plaćati kiriju u novcu, da će plaćati školskog poslužitelja, da će odmah prilikom otvaranja škole obezbijediti potreban namještaj i učila i sve što bi se pokazalo kao neophodno potrebno. Obavezuje se da će plaćati dnevnice i putne troškove komisiji za pregled ponuđene kuće za školsku zgradu. Što se tiče obezbjeđivanja sredstava za finansiranje djelatnosti škole stavlja se u dužnost Upravi da u saglasnosti sa školskim odborom izradi plan o finansiranju škole. Zaključeno i potpisano.

Djelovođa

Branko Barjamović

Predsjednik Odbora

Petar Lekić

Članovi Odbora

1. Milo Vukmanović	9. Gajo Vukoslavčević
2. Luka Masoničić	10. Krsto Stanković
3. Petar Đuković	11. Tomo Marković
4. Milo Đ. B. Leković	12. Blažo Dabović
5. Tomo Milić	13. Ićo Ostojić
6. Milo Purlija	14. Labud Jovanović
7. Đuro Zec	15. Niko Đurović
8. Jovan Nikić	16. Marko Marović.“

Uz zahtjev za otvaranje škole Opština je dostavila spisak djece iz Crmnice koja će biti upisana u novootvorenu školu, i to: Vulićević Radovan, Đurović B. Vojislav, Đurović Andrija, Đurović Dimitrije, Đurović Radovan, Purlija Dobroslov, Purlija Rajka, Crnčević Vladimir, Crnčević Blažo, Purlija Niko, Đurović Lj. Branko, Dajković Nikola, Dajković Vojislav, Dajković Dimitrije, Đurović Bosiljka, Leković Rado, Leković J. Blažo, Leković Zarija, Leković T. Blažo, Leković Milutin, Nikač Pavle, Nikač Đ. Vido, Mijović Vukašin, Mijović Uroš, Marković Vukašin, Dabanović Milorad, Pajović Krsto, Jovanović Uroš, Lukšić Stana, Marković Ljubica, Marković Zorka, Plamenac F. Savo, Plamenac M. Novak, Leković S. Vlado, Popović Olga i Janković Bosiljka. Prijavljeni učenici bili su: iz Godinja, Brijega, Seoca, Brčela i Boljevića, svega 41 učenik/ca, što je bilo više od zahtjeva nadležnih organa.

Zahtjev Odbora Opštine crmničke sa odgovarajućom dokumentacijom prosljedio je Ministarstvu prosvjete načelnik u Banskoj upravi na Cetinju N. Bošković 31. decembra 1938. godine. Uz molbu kao argument da se udovolji zahtjevu načelnik je dao sljedeće obrazloženje: „Na prostoru između Bara, Podgorice i Cetinja nema ni jedne srednje stručne škole. Okolina Virpazara je najvećim dijelom vinogradarski kraj, a Virpazar se nalazi na samoj obali Skadarskog jezera gdje se ljudi bave ribolovom. Za stanovništvo okoline Virpazara je uistini vrlo potrebna jedna državna mješovita građanska škola poljoprivrednog pravca.“

Kraljevska banska uprava Zetske banovine na Cetinju postavila je Opštini crmničkoj sljedeće uslove za otvaranje ove škole:

- „da je otvaranje materijalno obezbijeđeno,
- da za početni razred ima najmanje 30 učenika,
- da je u mjestu obezbijeđena podesna školska zgrada,
- da ima stan za upravitelja škole.“³

³ Akt Banske uprave Cetinje br. 31015 od 5. oktobra 1938. godine.

Sve ove uslove Opština je bila dužna da ispuni i o tome obavijesti nadležni organ. Opština crmnička je bila prinuđena da prihvati sve uslove, osim sredstava za finansiranje plata nastavnika, što, po propisima, nije bila njena obaveza. Sva druga sredstva za rad škole: stan upravitelja, kiriju za školsku zgradu, u kojoj bude radila škola. To će Opština obezbijediti svojim budžetom. Od tri ponuđene kuće u mjestu, namijenjene za školu, stručna komisija od tri člana, u prisustvu predsjednika Opštine Petra Lekića, odredila je kuću Raka A. Radomana i braće u naselju Braćeni kod Virpazara. Kuća se sastojala od podruma i dva odjeljenja u prizemlju i sprata sa osam soba i dva hodnika. Da bi školska zgrada bila u funkciji, komisija je naložila Opštini da izravna dvorište i izgradi sanitarne uređaje (odvojeno za mušku i žensku djecu).

Kada su nadležni prosvjetni i državni organi u predviđenom postupku utvrdili da je Opština crmnička ispunila sve uslove za otvaranje ove škole, uslijedio je dekret Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije sljedeće sadržine: „Na molbu Opštinskog odbora Opštine crmničke, a na osnovu člana 4, 10, 11, 16 i 65 Zakona o građanskim školama, u vezi člana 24/III Finansijskog zakona za 1932/33. godinu ODLUČUJEM da se sa početkom 1939/40. god otvori Mješovita građanska škola poljoprivrednog pravca u Virpazaru, s tim da se za tu školsku godinu izvrši upis učenika-ca u I razred iste škole, a da se ostali razredi postupno otvaraju narednih školskih godina. Sve izdatke oko izdržavanja ove škole, u smislu čl. 11 i 12 Zakona o građanskim školama snosiće Opština crmnička. Ministar prosvjete, potpis nečitak.“⁴

Pored ministra prosvjete dekret su potpisali zamjenik šefa

⁴ Dekret Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije br. 14224 od 30. jula 1939. godine, Beograd.

Zgrada Građanske škole u Virpazaru (Braćeni)

Personalnog odsjeka za građanske škole i, po naređenju ministra prosvjete, načelnik Odjeljenja za srednje škole.

Odmah po prijemu dekreta o otvaranju škole, zamjenik predsjednika Opštine crmničke Jovan Nikić 30. avgusta 1939. godine obraća se Ministarstvu prosvjete sa zahtjevom da se u što kraćem roku postavi upravitelj škole, kao i ostalo nastavno osoblje. Međutim, prošla su dva mjeseca da nadležni organi nijesu postupili po ovom zahtjevu. U novembru 1939. godine predsjednik Opštine Petar Lekić i potpredsjednik Marko Marović zahtijevaju da se umjesto postavljenog upravitelja Jagoša Đurovića, koji se nije javio na dužnost postavi Radosav Đurović, nastavnik građanske škole u Žabljaku, ili Dušan Marković, nastavnik građanske škole u Budvi. U zaključku ovog zahtjeva ističu: „Na kraju uvjeravamo Ministarstvo da je nada na rad gospodina Đurovića apsolutno propala, te ako se Ministarstvo oglušilo o ovom apelu, naša se škola smatra

propalom, a moralnu odgovornost snosi to Ministarstvo, odnosno odgovorni funkcioner.“

Upornim zalaganjem predstavnika Opštine crmničke prebrođene su početne teškoće i sa zakašnjenjem od dva mjeseca počela je sa radom građanska škola u Virpazaru. Zvanični naziv škole bio je Državna mješovita građanska škola u Virpazaru. Na dužnost upravitelja škole postavljen je Jagoš Đurović, nastavnik srpskohrvatskog jezika sa završenom VPŠ, koji se odazvao ponovnom pozivu da dođe na dužnost. Pored njega nastavu su izvodili: Nemanja Golović, nast. suplent, Mihailo Malahov, učitelj-dnevničar i Mihailo Gazivoda, sveštenik. Školske 1939/40. godine, kada je škola otvorena, postojao je početni razred sa jednim odjeljenjem. Naredne, školske 1940/41. godine postojalo je po jedno odjeljenje I i II razreda. Prema zvaničnoj statistici br. 293 od 24. septembra 1940. god, koju je potpisao v. d. direktora škole Mihailo Malahov, u I razred su bila upisana 33 učenika, od čega 19 učenica, a u II razredu 41 učenik, od čega 4 učenice, ili ukupno u oba razreda 74 učenika/ce. Pisac ovih redova upisao se u ovu školu septembra 1940. godine kao desetogodišnjak i završio prvi razred, pješačeći dnevno od sela Komarna do Braćeni, gdje se nalazila škola, oko 20 km. Iz sela Komarna nastavu su pohađali: Ilija Vujović, Petar Vujović, Božo Vujović, Gavro Vujović i Branko Perović.

Prema tadašnjem nastavnom planu i programu u školi je izvođena nastava iz sljedećih predmeta: srpskohrvatskog jezika, njemačkog jezika, istorije, zemljopisa, botanike, zoologije, fizike, aritmetike, geometrije, lijepog pisanja, vjeronauke, fizičkog vaspitanja, pismenih vježbi i ručnog rada. Iz pregleda zastupljenih nastavnih predmeta ne vidi se da je bila predviđena poljoprivredna grupa, iako je bilo nagoviješteno da će ova škola biti poljoprivrednog usmjerenja.

U dijelu školske dokumentacije sačuvan je obrazac o podjeli predmeta na nastavnike, štampan na oba pisma (ćirilicom i latinicom) od 16. septembra 1940. god. Jagoš Đurović, čija je glavna struka bio srpskohrvatski jezik, prema napomeni koja je data na obrascu podjele predmeta, tada je bio na vojnoj vježbi, pa je nastavu srpskohrvatskog jezika preuzeo Mihailo Malahov, koji je bio stručan za trgovačke predmete i matematiku. On je izvodio i aritmetiku, geometriju i lijepo pisanje. Nemanja Golović, nastavnik istorije i geografije, izvodio je nastavu istorije, geografije, botanike, zoologije, njemačkog jezika, fizike, pismene vježbe i ručni rad. Mihailo Gazivoda izvodio je nastavu vjeronauke u I i II razredu po 2 časa sedmično. Jedno vrijeme nastavu vjeronauke u ovoj školi izvodio je pop Milo Plamenac iz Boljevića, a nastavu njemačkog jezika učitelj Nikola Vukosavović iz Sotonića. Iz ovog pregleda može se ustanoviti da je jedan broj predmeta bio nestručno zastupljen. Kako nije u potpunosti sačuvana školska dokumentacija ove škole, to nedostaju potpuniji podaci o uspjehu učenika i ostalim školskim aktivnostima. U dokumentaciji Prosvjetnog odjeljenja Kraljevske banske uprave na Cetinju nalazi se platni spisak ove škole za oktobar 1940. godine, na kojem se nalazi samo nastavnik Nemanja Golović, čija je plata za taj mjesec iznosila 1.183,62 dinara.

Kada je prije otvaranja ove škole u javnosti bilo riječi o njenom profilu, karakteristično je napomenuti da je dr Đoko Pejović u svojoj knjizi „Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori od 1918-1941. godine“ naveo da je „Prosvjetni glasnik“ za 1937. godinu objavio vijest o osnivanju zanatsko-trgovinske škole na Virpazaru i u Budvi. Međutim, ne postoje provjereni podaci da se u to vrijeme razmišljalo o tom tipu škole, već o isključivo građanskoj školi poljoprivrednog usmjerenja. Iako je zvaničnim

aktima nadležnih organa bilo predviđeno poljoprivredno usmjerenje, ona je ustvari bila opšteobrazovnog profila.

Ova škola je radila kratko vrijeme, samo dvije školske godine (1939/40, i 1940/41) godine, i prestala je sa radom polovinom 1941, godine nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i početka Drugog svjetskog rata. Njeno osnivanje i djelatnost kao prve niže srednje škole na ovom području, bilo je od osobitog značaja u istoriji školstva Crmnice.

Izvori:

- Dokumentacija Opštine crmničke,
- Dokumentacija Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije i Banske uprave na Cetinju,
- S. Lekić, Škole u Crmnici 1832-2002, Bar 2002, str. 136-139.
- Sačuvana dokumentacija građanske škole Virpazar.

DIGITALIZACIJA I INTERNET PREZENTACIJA SREDNJOVJEKOVNIH IZVORA

Dragutin Papović

This work describes the beginning of digitalization and internet presentation of archive sources in the world, as well as how this work is done in Montenegro, with special overview of the archive sources related to the medieval history of Montenegro. The author mentions the most important archives and libraries in Montenegro that keep the medieval sources. He explains how much was done so far regarding digitalization of these sources, who did this work and what the Public Archive of Montenegro should do in order to speed up and enhance digitalization and internet presentation of these sources.

Nagli razvoj interneta krajem XX vijeka, uticao je i na novi način organizacije rada arhiva, prezentacije i korišćenja arhivskih izvora. Pokretači ovog procesa su bile Evropska unija i Sjedinjene američke države. Na predlog Savjeta Evrope Ured za službene publikacije Evropske zajednice je sredinom 1993. godine objavio izvještaj „Arhivi u Evropskoj uniji. Izvještaj grupe eksperata o koordinaciji arhiva“.¹ Ovaj izvještaj je nastao kao rezultat rezolucije Savjeta Evrope iz 1993. godine u kojoj je

¹ Helmut Bajer, „Arhivi i Evropska Unija“, u: *Crkveni arhivi i biblioteke*, Centar za njegovanje i prezentaciju dokumentarnog nasljeđa Kotora „Notar“, Kotor, 2004, str. 241.

navedeno da arhivi u budućoj Evropi služe kao neophodan resurs za pisanje istorije Evrope i individualnih nacija, i da služe demokratiji tako što omogućavaju slobodan pristup istraživačima i građanima.² U izvještaju su date preporuke za bolju saradnju između arhivskih službi država članica Evropske Unije, i da se takva saradnja postepeno uspostavi među svim arhivima u Evropi. Među ciljevima ove saradnje je da se uspostavi poslovanje sa elektronskom građom i kompjuterska mreža među arhivima.³

Savjet Evrope je o ovom izvještaju raspravljao 17. juna 1994. godine i naveo da je jedna od najvažnijih mjera u arhivistici čuvanje i skladištenje elektronski zabilježenih podataka, kao i korišćenje različitih tehnologija za podsticanje publikovanja informacija vezanih za arhivsku građu.⁴ Na bazi ovih preporuka, u Briselu je 1996. godine formirana služba za informisanje evropskih arhiva koja se zove „Informativni zbornik o arhivima“ (INSAR), a u Briselu je 1996. i 1999. godine organizovan multidisciplinarni forum „Elektronska građa“.⁵ Savjet Evrope je 2000, 2002. i 2003. godine usvojio preporuke koje se odnose na dostupnost arhivske građe, dostupnost službenih dokumenata i arhiviranje elektronskih dokumenata u pravnom sektoru.⁶

Dok je Evropska unija usvajala prve propise o elektronskoj zaštiti i prezentaciji arhiva, u Sjedinjenim američkim državama je ovaj proces odmakao. U bliblioteci Univerziteta Berkli u Kaliforniji grupa istaživača je 1993. godine počela rad na projektovanju arhivskog naučno-informativnog sredstva u elektronskoj

² Isto.

³ Isto, str. 242.

⁴ Isto, str. 243-244.

⁵ Isto, str. 244.

⁶ „Preporuke Savjeta Evrope“, *Arhiv*, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, Beograd, 2005, 1-2, str. 9-19.

formi.⁷ Do početka 1997. godine izrađen je „Kodirani arhivski opis“ (Encoded archival description – EAD), koji je postao standardni format za digitalizovanje arhivske građe. Nekoliko mjeseci nakon pojave ovog standarda, pojavilo se nekoliko internet sajtova na kojima je organizovan pristup arhivskim naučno-informativnim sredstvima u formatu EAD.⁸ Konačna verzija standarda EAD objavljena je na godišnjoj skupštini Društva američkih arhivista u avgustu 1998. godine.⁹ Metodsko uputstvo za korišćenje EAD objavljena su 1999. godine. Ovo je bio pionirski posao jer je EAD kompatibilan sa internet standardima, odgovara metajezicima za označavanje tekstualnih sadržaja u web-stranicima: XML-u (Extensible Markup Language) i SGML-u (Standard Generalized Markup Language), predstavlja univerzalni format za čuvanje podataka, nezavisan je od hardversko-sofverske podrške, ima mogućnost čuvanja tekstualnih opisa sa digitalizovanim kopijama arhivskih dokumenata, omogućava međuarhivsku razmjenu podataka i predstavlja jedan od najperspektivnijih načina za uvođenje automatiziranih tehnologija u sferu arhivskog opisivanja.¹⁰ Državni arhiv Njemačke je 2006. godine prihvatio EAD. Kasnije su se razvili i standarizovani formati EAC (Encoded Archival Context) i METS (Metadata Encoding and Transmission Standard).¹¹

⁷ Stanislav G. Jeremjejev, „Standard za opisivanje arhivske građe, Encoded archival description (EAD)“, *Arhiv*, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore, Beograd, 2005, 1-2, str. 32.

⁸ Isto, str. 34.

⁹ Isto, str. 35.

¹⁰ Isto, str. 41-42.

¹¹ Svetlana Adžić, „Međunarodni standardi za digitalne arhive EAD, EAC i METS“, *Pregled NCD*, Beograd, 2007, 10, str. 16.

Digitalizacija i prezentacija arhivske građe na internetu je veoma složen i skupocjen posao. Digitalizacija je prenos (najčešće skeniranje) arhivske građe i podataka o njoj u digitalni oblik.¹² Digitalizacija podrazumijeva i deponovanje skeniranih dokumenata u baze podataka. Ukoliko digitalizacija arhivske građe obuhvata samo skeniranje i deponovanje bez mogućnosti brze pretrage dokumenata onda je to niža digitalizacija, dok viša digitalizacija omogućava brzu pretragu, dostupnost i korišćenje arhivske građe u bazama podataka.¹³ Proces digitalizacije ima nekoliko faza: pripremu, skeniranje, kontrolu kvaliteta, indeksiranje, formiranje rezervnih kopija i obezbjeđivanje stalne dostupnosti digitalnog dokumenta.¹⁴ Priprema građe podrazumijeva: selekciju građe, određivanje budućeg pristupa digitalnom dokumentu, orijentaciono definisanje memorijskih potreba, razvoj plana proizvodnog procesa, obavljanje konzervatorskih radova i određivanje konvencije za dodjelu naziva datotekama.¹⁵ Pored toga, neophodno je stalno ažuriranje hardvera i softvera za ovaj postupak, i zbog toga je neophodna stalna saradnja informatičara i arhivista. Hardver i softver se veoma brzo mijenjaju i zato je neophodno obezbijediti načine pomoću kojih će se osigurati trajna upotrebljivost digitalnih dokumenta.¹⁶ Ovo utiče na troškove projekta digitalizacije. Prebacivanje dokumenta u digitalni format košta oko jedne trećine troškova, dok se dvije trećine troškova odnose na

¹² Slobodanka Cvetković, „Digitalizacija u arhivima u Srbiji – izazovi i zamke“, *Arhiv*, časopis Arhiva Jugoslavije, Beograd, 2010, 1-2, str. 80.

¹³ Isto.

¹⁴ Olivera Porubović-Vidović, „Digitalizacija – izazov današnjice, potreba budućnosti“, *Arhiv*, časopis Arhiva Jugoslavije, Beograd, 2001, 2, str. 51.

¹⁵ Isto, str. 52-54.

¹⁶ Isto, str. 56.

kreiranje metapodataka i omogućavanje pristupa digitalnom dokumentu.¹⁷ Da bi digitalni dokument trajao bar 10 godina, to zahtijeva 4 do 7 puta veće troškove od onih koji su neophodni za stavljanje dokumenta u digitalni format, dok se troškovi migracije digitalnih dokumenata, koja se mora obavljati svakih 3 do 5 godina, kreću od 50% do 100% troškova.¹⁸

Proces digitalizacije dokumenata je prvobitno predviđao njihovo korišćenje samo u okviru određene institucije ili u lokalnoj mreži (LAN – Local Area Network), a potom se prešlo na njihovo publikovanje na internetu.¹⁹ Arhivi su počeli da digitalizuju svoju građu i da je postavljaju na internet sajtove, što je istraživačima omogućilo neuporedivo lakši način korišćenja arhivske građe.

Ipak, proces digitalizacije i internet prezentacije je tek na početku jer je do 2007. godine na svjetskoj mreži bilo svega 1% čitavog arhivskog materijala.²⁰ I u ovome prednjače Sjedinjene američke države. U San Francisku je 1996. godine pokrenut projekat „Internet arhiv“ čiji je cilj bio da se arhivira cjelokupni sadržaj interneta i multimedijalnih izvora u digitalnom formatu.²¹ Do sredine 2007. godine arhivirano je 85 milijardi Web stranica. Univerzitet Fordham iz Njujorka je 1996. godine pokrenuo projekat „Internet History Sourcebooks“, koji se bavi objavljivanjem izvora za antičku, srednjovjekovnu i modernu istoriju na internetu.²² Sajt „Internet history Sourcebooks“ je

¹⁷ Isto, str. 58.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Svetlana Adžić, „Međunarodni standardi za digitalne arhive EAD, EAC i METS“, *Pregled NCD*, Beograd, 2007, 10, str. 17.

²¹ Slobodan Mandić, „Prikazi sajtova (WEB adresar) III“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 2007, 1-3, str. 165.

²² <http://www.fordham.edu/Halsall/>, (12. 03. 2014.)

nastao zahvaljujući inicijativi Pola Halsala, vizantologa i profesora na Fordham univerzitetu.²³ U okviru sajta nalazi se poseban dio koji se zove „Internet Medieval Sourcebook“ i koji funkcioniše u okviru Centra za srednjovjekovne studije Fordham univerziteta. Sadržaj „Internet Medieval Sourcebook“ ima tri indeksne stranice koje sadrže ogromne baze podataka sa izvorima za srednjovjekovnu istoriju.²⁴ U njima se nalaze raznovrsni izvori, koji se tiču svih oblasti istorije srednjeg vijeka, i to su baze sa najvećim brojem objavljenih istorijskih izvora za srednji vijek na internetu. Prezentacija srednjovjekovnih istorijskih izvora na internetu se proširila, pa je do kraja 2011. godine samo za istoriju Vizantije postojalo sedam internet sajtova sa digitalizovanim izvorima.²⁵

Digitalizacija arhivske građe u Crnoj Gori počela je 1997. godine kada je Istorijski arhiv iz Kotora sa Matematičkim fakultetom iz Beograda počeo izradu CD-ROM-a sa najznačajnijim dokumentima koji se nalaze u ovom arhivu i sa prikazom kulturne baštine Kotora koja je pod zaštitom UNESCO-a.²⁶ CD-ROM je objavljen 1998. godine i na njemu se nalaze: Statut grada Kotora (*Statuta et Leges civitas Cathari*), Sudsko-notarska knjiga I (1326-1335), 177 najinteresantnijih dokumenata iz Istorijskog arhiva u Kotoru, popis fondova i zbirki Istorijskog arhiva Kotor, pregled ostalih važnih arhiva i biblioteka na teritoriji Opštine Kotor i pregled kulturno-istorijskih spomenika na

²³ Slobodan Mandić, „Prikazi sajtova (WEB adresar) XII“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 2011, 2, str. 101.

²⁴ <http://www.fordham.edu/Halsall/sbook.asp>, (12. 03. 2014.)

²⁵ Slobodan Mandić, „Prikazi sajtova (WEB adresar) XII“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, 2011, 2, str. 101-106.

²⁶ Snežana Pejović, „Arhivi i Web tehnologija. Nezaobilazni imeprativ modernog doba“, *Atlanti*, Trieste 2010, Vol. 20, page 309.

teritoriji Opštine Kotor.²⁷ Većina izabranih dokumenata potiče iz srednjeg vijeka. Ubrzo je izvod iz sadržaj CD-ROM-a objavljen na Internet stranici Istorijskog arhiva Kotor, i to je bila prva internet prezentacija arhivske građe u Crnoj Gori.²⁸ Ova verzija CD-ROM-a je zauzimala 415 MB i urađena je na engleskom jeziku jer je bila dio programa SR Jugoslavije na *Svjetskoj izložbi EXPO'98* u Lisabonu.²⁹ Iako je bilo planirano, nije urađeno drugo i kvalitetnije izdanje ovog CD-ROM-a, a ni internet stranica Istorijskog arhiva Kotor nije ažurirana, tako da se ovaj početni projekat digitalizacije i internet prezentacije srednjovjekovne arhivske građe završio sa polovičnim uspjehom.³⁰

To je bilo značajno iskustvo za naredne poduhvate, pa je 2001. godine predstavljena prva internet stranica Državnog arhiva Crne Gore na adresi: <http://www.dacg.cg.yu>. Stranica je urađena u okviru informacionog sistema (ARHIS) kojeg je za potrebe Državnog arhiva uradio Prirodno-matematički fakultet iz Podgorice.³¹ Na ovoj stranici je bilo prikazano nekoliko najznačajnijih dokumenata iz arhivskih odsjeka Državnog arhiva Crne Gore u: Herceg Novom, Kotoru i Cetinju. No, ovaj projekat se nije uspješno završio, jer se nije nastavilo sa ulaganjem u razvoj informacionog sistema, nije nabavljena neophodna oprema, nijesu obučavani kadrovi, pa čak nije ažurirana ni internet stranica.³² Povodom obilježavanja 60 godina od osnivanja, 2011.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, page 310.

²⁹ Stevan Kordić, „Digitalizacija kulturnog nasljeđa Kotora“, *Pregled NCD*, Beograd, 2002, 1, str. 64.

³⁰ Snežana Pejović, „Arhivi i Web tehnologija. Nezaobilazni imeprativ modernog doba“, *Atlanti*, Trieste 2010, Vol. 20, page 314.

³¹ Isto.

³² Isto, page 316.

godine urađena je nova internet stranica Državnog arhiva Crne Gore (<http://www.dacg.me>), na kojoj se nalazi popis arhivskih fondova i zbirki, ali nema digitalizovanih dokumenata.

Arhivi u Kotoru imaju prioritet u digitalizaciji i internet prezentaciji srednjovjekovnih izvora jer se, pored Istorijskog arhiva u Kotoru koji čuva najvredniju građu za istoriju srednjeg vijeka, u Kotoru nalazi najveći broj arhiva i biblioteka koji čuvaju srednjovjekovne istorijske izvore. Tako se na području Boke Kotorske nalazi 16 od 20 crkvenih arhiva i biblioteka u Crnoj Gori.³³ U Franjevačkoj biblioteci manastira svete Klare u Kotoru nalazi se arhivska zbirka crkvene biblioteke koja se zove „Miscellanea“ u kojoj se čuvaju djelovi rukopisa iz X i XI vijeka.³⁴ Ovi rukopisi su pisani beneventanom, a pored njih u ovoj biblioteci nalazi se nekoliko fragmentarnih rukopisa iz XII vijeka koji su pisani karolinom. Ovo su najstariji sačuvani srednjovjekovni arhivski izvori koji se nalaze u Crnoj Gori. U Biskupskom arhivu u Kotoru nalazi se Statut Bratovštine svetog Križa – bičevalaca (*Confraternitas Sanctae Crucis – batentium*) iz 1298. godine, odnosno u prepisu koji je nastao u XV vijeku.³⁵ U Biskupskom arhivu u Kotoru nalazi se fond Biskupska kurija (*Curia episcopalis*), čiji prvi svezak potiče iz 1434. godine.³⁶

I pored ovih činjenica o državnim i privatnim arhivima i bibliotekama u Kotoru, država nije pokrenula projekat digitalizacije arhivske građe, tako da se u Crnoj Gori prezentacija izvora za srednji vijek na internetu odvijala van javnih arhiva. S obzirom

³³ Jelena Antović, „Fondovi i zbirke crkvenih arhiva i biblioteka u Crnoj Gori“, u: *Crkveni arhivi i biblioteke*, Centar za njegovanje i prezentaciju dokumentarnog nasljeđa Kotora „Notar“, Kotor, 2004, str. 287.

³⁴ Isto, str. 288.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

na to da su stekli iskustvo u prvom projektu digitalizacije i web prezentacije arhivske građe, arhivisti Istorijskog arhiva u Kotoru su, na inicijativu Snežane Pejović, 1999. godine formirali nevladinu organizaciju „Centar za njegovanje i prezentaciju dokumentarnog nasljeđa Kotora“ – „Notar“.³⁷ Cilj centra „Notar“ je da pisani izvori i ranoštampani materijali, koji se nalaze u javnim i privatnim arhivima i bibliotekama, budu stručno vrednovani, a to se posebno odnosi na dokumentarno nasljeđe Kotora koje je od 1979. godine pod zaštitom UNESCO-a. Rad Centra je vezan za, prije svega, srednjovjekovne izvore. Centar je definisao šest pravaca djelovanja, a jedan od njih je: „organizacija kompjuterskih kurseva za osposobljavanje za elementarnu i naprednu obradu teksta, skeniranje dokumenata, digitalnu fotografiju, obradu slike, projektovanje i upravljanje bazama podataka, korišćenje interneta, kao i za ostale računarske discipline neophodne u radu sa dokumentarnim nasljeđem.“³⁸ Centar „Notar“, u okviru stručno-naučne djelatnosti, podstiče digitalnu obradu i zaštitu srednjovjekovnih izvora, a u okviru izdavačke djelatnosti ciljevi Centra su: izrada Biltena centra u internet verziji, izrada internet prezentacije Centra na kojoj bi svaki član Centra mogao da ponudi svoj katalog-vodič najznačajnijih istorijskih izvora, izrada CD-ROM-ova sa predstavljanjem tematskih cjelina istorijskih izvora i, uopšte, internet prezentacija dokumentarnog nasljeđa Kotora. Centar je planirao i raznovrsnu međunarodnu saradnju sa sličnim institucijama. Planirano je povezivanje sa arhivima u Bariju, Vaneciji i Rimu, koji imaju kvalitetne škole iz paleografije i diplomatike, bez kojih je nezamisliva prezentacija istorijskih izvora iz srednjeg vijeka. Poseban cilj centra „Notar“ je povezivanje sa Međunarodnim

³⁷ <http://www.cdknotar.org/me/>, (13. 03. 2014.)

³⁸ <http://www.cdknotar.org/me/o-notaru/program>, (13. 03. 2014.)

informacionim centrom za izvore o istoriji Balkana i Mediterana u Sofiji (CIBAL - International Information Centre for Sources on the History of the Balkans and Mediterrenian), i učlanjenje Centra „Notar“ u Međunarodno arhivsko vijeće (ICA – International Council on Archives).

Centar je pokrenuo dva projekta: „Digitalizacija rukopisnih i ranoštampanih fragmenata iz biblioteke franjevačkog manastira Sv. Klare u Kotoru“ i „Centralni katalog pomorstva Crne Gore“ (CKPCG). Digitalizacija rukopisnih i ranoštampanih fragmenata iz franjevačke biblioteke predviđa da se digitalizuje oko 200 fragmenata liturgijskih knjiga ili pojedinačnih dokumenata (papskih bula, povelja, notarskih isprava, turskih fermana i književnih tekstova), koji su nastali između XI i XVIII vijeka, a među njima ima srednjovjekovnih dokumenata napisanih različitim oblicima latinskog pisma na pergameni ili papiru.³⁹ Jedan od ciljeva ovoga projekta je da se pripremi internet prezentacija zbirke dokumenata kako bi bila dostupna istraživačima (istoričarima). Ovaj projekat je multidisciplinarnan jer uključuje stručnjake iz arhivistike, paleografije, diplomatike, istorijske nauke, informatike, istorije umjetnosti, književnosti, bibliotekarstva i lingvistike. U ovoj zbirci arhivskih dokumenata nalazi se značajan broj važnih istorijskih izvora, a jedan od njih je fragment kodeksa o životu sv. Franje Asiškog, koji potiče s kraja XIII i početka XIV vijeka. Prezentacija ovih istorijskih izvora za srednji vijek na internetu predviđena je u dvije cjeline. U prvoj cjelini predstaviće se oko 20 dokumenata sa detaljnim opisom. U drugoj cjelini biće naučno-informativna obrada dokumenata u obliku kratkog sadržaja i opisa pojedinačnih dokumenata. U međuvremenu se radi na izboru softvera, formata podataka i načina zaštite.

³⁹<http://www.cdknotar.org/me/projekti/digitalizacija-rukopisnih-i-ranoštampanih-fragmenata-iz-biblioteke-franjevačkog-samostana-sv-klare-u-kotoru>, (13. 03. 2014.)

Prezentacija projekta „Centralni katalog pomorstva Crne Gore“ (CKPCG) je organizovana 23. decembra 2003. godine u Pomorskoj biblioteci u Dobroti, a o projektu su govorili: dr Marija Radulović, dekanica Fakulteta za pomorstvo u Kotoru, Snežana Pejović, arhivista u Istorijском arhivu Kotor i predsjednica „Notara“, Ruža Danilović, koordinatorka projekta i upravnica Pomorske biblioteke i mr Sanja Bauk, asistent na Fakultetu za pomorstvo u Kotoru.⁴⁰ CKPCG je prvi virtuelni katalog u Crnoj Gori i smješten je u Pomorskoj biblioteci Fakulteta za pomorstvo u Kotoru, a učesnici ovog projekta su i Fakultet za pomorstvo u Kotoru, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Univerzitetska biblioteka Crne Gore i Udruženje bibliotekara Crne Gore.

CKPCG je elektronska baza podataka koja će, uglavnom, obuhvatiti arhivske i bibliotečke podatke o pomorstvu u Crnoj Gori od najstarijih pisanih dokumenata do najnovijih službenih materijala i publikacija, koji se nalaze u svim tipovima biblioteka i arhiva na području Crne Gore, kao i u pomorskim preduzećima, ustanovama, institucijama, agencijama, udruženjima i državnim organima.⁴¹ CKPCG je u potpunosti savremeni bibliotečki-informacioni sistem, a podržan je Majkrosoftovim Akseom (*MS Access*) koji omogućava veoma napredno pretraživanje. U okviru njega je predviđena izrada dva modula (modul **Arhivska građa** i modul **Bibliotečka građa**) sa odgovarajućim podmodulima u kojima će

⁴⁰ Snežana Pejović, Sanja Bauk, Ruža Danilović, „Arhivska i bibliotečka građa u zajedničkoj bazi podataka na primjeru projekta „Centralni katalog pomorstva Crne Gore“, *Tehnički in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Maribor, 2005, 4, str. 513.

⁴¹ Ruža Danilović, „Centralni katalog pomorstva Crne Gore u Pomorskoj biblioteci“, *Zbornik fakulteta za pomorstvo u Kotoru*, godina XIX, broj 20, 2003, str. 477.

se nalaziti: arhivski fondovi, arhivske zbirke, registraturski materijal, monografije, serijske publikacije i radovi u serijskim publikacijama. Predviđeno je da u okviru završne faze CKPCG bude realizovan i „Digitalizovani centralni katalog pomorstva Crne Gore“ u kojem će se naći najstariji dokumenti vezani za istoriju crnogorskog pomorstva, i da elektronska baza podataka CKPCG bude dostupna istraživačima putem interneta. CKPCG je 2009. godine prezentiran na posebnoj internet stranici, i omogućeno je pretraživanje arhivske, bibliotečke i muzejske građe iz oblasti pomorstva Crne Gore.⁴² Istraživači su dobili mogućnost da dobiju podatke o arhivskim fondovima i pojedinačnim dokumentima, kao i da pretragom ključih riječi uđu u traženi fond ili dokument. No, zbog nedostatka novca „Notar“ nije bio u mogućnosti da ažurira ovu internet stranicu tako da ona više nije dostupna.

Ovi projekti su pokrenuti zahvaljujući inicijativi NVO „Notar“ iz Kotora, dok su Vlada i Državni arhiv Crne Gore uglavnom stajali po strani. Vlada Crne Gore je u ovom periodu usvojila dvije strategije razvoja informacionog društva. Prva se odnosila na period 2003–2007, a druga na period 2009–2013. godine. Ni u jednoj nijesu prepoznati značaj arhiva i arhivistike, ali je predviđeno da se digitalizuje kulturno i istorijsko nasljeđe koje se čuva u bibliotekama.⁴³ Arhivisti pozivaju da se Državni arhiv Crne Gore uključi u ove i buduće strategije kako bi se realizovali projekti: stalna zaštita elektronske arhivske građe, kontrola elektronskih zapisa u nastajanju i digitalizacija arhivskog kulturnog nasljeđa.⁴⁴

Crna Gora je u digitalizaciji i internet prezentaciji srednjovjekovnih izvora tek na početku. Državni arhiv Crne Gore je

⁴² Snežana Pejović, „Arhivi i Web tehnologija. Nezaobilazni imeprativ modernog doba“, *Atlanti*, Trieste 2010, Vol. 20, page 318.

⁴³ Isto, page 307.

⁴⁴ Isto, page. 308.

2009. godine u dvije knjige objavio „Statut grada Kotora“. U prvoj knjizi se nalazi fototipski original Statuta, a u drugoj knjizi prevod Statuta sa latinskog i naučni aparat: Predgovor, Uvod – o Statutu grada Kotora, Tumač ključnih pojmova, Ortografska načelima kod prevoda Statuta, prevod Uvoda na italijanski i engleski jezik i Indeks. Uz ovo izdanje je objavljen i CD-ROM na kojem se nalaze PDF fajlovi: „Fototipsko izdanje originala 1616. godine, knjiga I“, „Prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, knjiga II“ i „Prepis originala Statuta grada Kotora iz 1616. godine, knjiga III“. Tako je Statut grada Kotora, kao jedan od najvrednijih srednjovjekovnih istorijskih izvora digitalizovan, ali nema internet prezentaciju, tako da je to posao kojim će se Državni arhiv baviti u narednom periodu.

Na konkurs italijanske regije Veneto Centar „Notar“ je 2009. godine, u saradnji sa zajednicom Italijana Crne Gore, prijavio projekat spašavanja i zaštite arhivske građe Istorijskog arhiva u Kotoru.⁴⁵ Planirana je digitalizacija, softverska obrada i internet prezentacija 40 fascikli upravno-političkih spisa (akata vanrednog providura) iz perioda vladavine Mletačke republike nad Kotorom (1420-1797. godine). Realizacija projekta je počela 2011. godine. Uspostavljena je saradnja sa proizvođačima softvera koji koriste svi istorijski i crkveni arhivi u Italiji. Arhivista Istorijskog arhiva Kotor i predsjednica „Notara“ Snežana Pejović je 2011. godine prevela na crnogorski jezik Hiperborein softver Arijana 3 i početkom 2012. godine počela je digitalizacija najznačajnijih fondova Istorijskog arhiva u Kotoru. Izrađena je internet stranica Istorijskog arhiva Kotor (<http://arhivkotor.hdue.it/AriannaWeb/main.htm#archivio>) na crnogorskom i italijanskom jeziku. Na stranici postoje tri

⁴⁵ <http://www.vijesti.me/kultura/kotor-bлаго-istorijskog-arhiva-bice-inter-netu-clanak-56585>, (15. 03. 2014.)

modula: Archivio, Indici i Ricerche. U okviru modula Archivio nalazi se folder Upravno-politički spisi vanrednih providura Mletačke preblike (UPM). Ovaj fond ima 208 fascikli (226 kutija, 228 arhivskih jedinica, 39,8 dužnih metara građe i oko 127.000 listova).⁴⁶ U okviru UPM-a postoje 4 manja foldera: Opšti poslovi (1684-1797) – 120 fascikli; Prepiska sa bailom, magistratima, prelatima, generalnim konzulima, tuskim vlastima i sl. (1718-1797) – 47 fascikli; Građanske parnice i krivični predmeti (1684-1797) – 29 fascikli; Zdravstvo, ratovi privilegije (XV-XVIII vijek) – 14 fascikli. U okviru foldera Zdravstvo, ratovi privilegije (XV-XVIII vijek) nalazi se fascikla 203 u kojoj se nalaze spisi o privilegijama, prihodima i sl, ukinutih staleških organizacija plemića, građana i pučana u Kotoru, a koji obuhvataju i istorijske izvore iz XV vijeka.

Dosada je digitalizovana 21 fascikla i prezentirano je 28.870 digitalizovanih slika-dokumenata. Za pristup digitalizovanim dokumentima neophodni su korisničko ime i lozinka. Na sajtu je dat kratak pregled Mletačke vlasti u Boki Kotorskoj, Budvi i Paštovićima, a zatim detaljan opis ovog fonda. Ovaj projekt je danas najozbiljniji u pogledu digitalizacije i internet prezentacije arhivske građe u Crnoj Gori.

Digitalizacija i internet prezentacija arhivskih izvora, a među njima i srednjovjekovnih, u Crnoj Gori drastično kasni u odnosu na Evropu i susjede. Među prioritetnim zadacima Evropske Unije su digitalizacija arhivskih i bibliotečkih fondova i standardizacija arhivske i bibliotečke djelatnosti, kako bi se očuvala evropska baština i olakšalo njeno korišćenje.⁴⁷ U Srbiji je 2002.

⁴⁶ http://arhivkotor.hdue.it/AriannaWeb/main.htm#474_archivio, (17. 03. 2014.)y

⁴⁷ Svetlana Adžić, „Međunarodni standardi za digitalne arhive EAD, EAC i METS“, *Pregled NCD*, Beograd, 2007, 10, str. 17.

godine formiran Nacionalni centar za digitalizaciju (NCD) čiji je glavni cilj da se stvori konzorcijum vodećih kulturnih i istraživačkih institucija uključenih u digitalizaciju nasljeđa.⁴⁸ Konzorcijum čine: Matematički institut SANU, Matematički fakultet Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Narodni muzej iz Beograda, Arheološki institut, Arhiv Srbije, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture-Beograd i Jugoslovenska kinoteka. Zadatak konzorcijuma je, između ostalog, usaglašavanje strategije i prioteta digitalizacije uz praćenje svjetskih standarda u digitalizaciji kulturnog nasljeđa. Pokrenut je i časopis „Pregled NCD“. Vlada Republike Hrvatske je 2006. godine usvojila „Nacionalni program digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe“, a među ciljevima su stvaranje Digitalnog arhiva i internet portala „Hrvatska kulturna baština“. Projektom rukovodi Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

S obzirom na bogatu arhivsku građu Crne Gore iz perioda srednjeg vijeka, i potrebe da se ona zaštiti, pred državnim organima Crne Gore stoji obaveza digitalizacije i internet prezentacije ove arhivske građe. Ovo je neophodno jer je ova arhivska građa, s obzirom na starost, najugroženija. Ovim poslom bi, kao što se to radi u svijetu i u susjedstvu, trebalo da rukovode Ministarstvo kulture, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije, Univerzitet Crne Gore, Državni arhiv Crne Gore i kulturne ustanove. Neophodna je izrada strategije, obuka kadrova, izbor kvalitetnog softvera i hardvera, i konstantno ulaganje kako bi se digitalizacija i internet prezentacija arhivske građe odvijala u skladu sa najvišim standardima. U tom smislu, bilo bi očekivano da se u digitalizaciji primijeni EAD format, jer se on koristi u najrazvijenijim zemljama i jer bi se tako omogućio pristup najznačajnijim bazama i omogućio transfer

⁴⁸ <http://www.ncd.org.rs/>, (25. 03. 2014.)

digitalizovanih dokumenata. Za pohvalu je to što je NVO Centar „Notar“ napravio pionirske korake u digitalizaciji srednjovjekovne arhivske građe, ali je nedopustivo da se to odvija van Državnog arhiva Crne Gore. Značaj srednjovjekovne arhivske građe za istoriju i kulturu Crne Gore je ogroman, i njome bi trebalo da se bavi isključivo Državni arhiv, a odlaganje njene digitalizacije je nemaran odnos odgovornih prema značajnom nasljeđu.

CRNA GORA KAKVU SMO JE MI VIĐELI

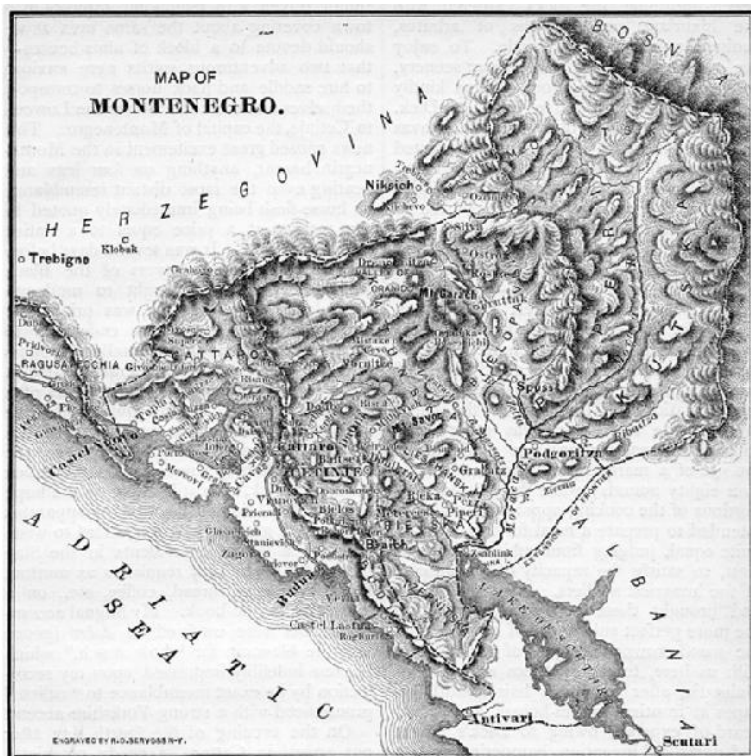
Atol Mejhju

This travel story Montenegro as We Saw It from a bound volume XX of 6 month, New York SCRIBNER'S MONTHLY, illustrated magazine from 1880 (Page(s) 276-293), is an extraordinary presentation of old Montenegro and Montenegrins with a lot of style, spirit, lucidity written by an excellent narrator who is capable to drive full attention even of a present-day reader, dumbfound him and inspire him to read the story very quickly to the end.

Publisher: Scribner & Co, No.743 Broadway [Editor: J. G. Holland]

ONAMO, moja Gospodo, („*YONDER, meine Herren*“) reče ulizički mladi Austrijanac vlasnik Hotela u gradu Gracu, pokazujući na planinski masiv od oko dvije hiljade metara, visoko izdignut iznad grada, koji se naglo spušta do obala Jadranskog mora kao okamenjen, pepeljasto-sivi slap koji se pravo s neba zario u more - „*yonder, meine Herren*, gore uz Lovćen, vodi put za Crnu Goru“.

Stajali smo na blagoj svjetlosti jedne oktobarske večeri 1879. godine, Dik, ja i naš domaćin, pored malog povijenog mosta u bezvodnoj pustoši koja je određena za crnogorsku pijacu, van zidina Kotora. Okrenuti prema nama, moćni bedemi Lovćen planine izroniše iz purpurne sumaglice doline i stajahu pred

nama visoko zaronjeni u duboko azurno nebo. Prateći oscilirajući pokret kažiprsta našeg domaćina uz planinu, pratili smo cik-cak znakove staze koja se vijuga kao tanki bijeli gajtan prema širokim grudima planine. U toku našeg šestodnevnog krstarenja sa *Archiduchesse Carlotta*, duž dalmatinske obale od Trsta do Kotora, slušali smo mnogo kako je teško putovati kroz Crnu Goru. Nedostatak puteva za vozila čini putovanje nemogućom misijom, kao i grebenasti karakter zemlje koji je čini opasnom za jahanje - ali su se tek sad pred nama u punoj svjetlosti otvorile čuvenekotorske strane *ladder of Cattaro* (dok se penjemo uz Crnu Planinu sugestivno stilizovanu) tako da se fizičke prepreke koje onemogućavaju udoban prevoz mogu u potpunosti razumjeti i vizuelno razaznati.

Dik, koji se nije čuvao ni kao lovac na divokoze, ni kao sudija od spazmatičnog disanja uz strmine, u odličnoj kondiciji alpskog atleta zurio je sumnjičavim okom u planinu Lovćen koja se uzdizala visoko u nebo, i bio je *elokventno* ćutljiv.

„Ukoliko unutrašnjost Crne Gore bude imala iste karakteristike njene zapadne granice“, neću moći a da ne uzviknem, nakon dugog ispitivanja golih stijena koje su štrčale na sve strane kao kosti mamuta koje se lijepe na gladu izmoreni trup zemlje - „mora da je ova zemlja predivna za kamenje!“

„Ljudi iz Crne Planine imaju izreku“, reče naš domaćin, „da kada je Stvoritelj krenuo da rasporedi kamenje po zemlji, pukla mu je torba i svo se kamenje izručilo na Crnu Goru“.

Zahvalili smo mu se na ovoj informaciji sa mnogo više ljubaznosti nego izražavanja zahvalnosti, jer morali smo priznati, da smo počeli da osećamo posledice priličnog razočarenja. Kod kuće u izolovanosti biblioteke Britanskog muzeja, naša mašta, možda previše zagrijana obilnim referencama romantičnih džepnih putničkih vodiča i senzacionalističkih novinara, prizivala je živopisnu sliku crnogorskih brda, prekrivenih – kako nas je uvjeravala većina ovih privlačnih proznih radova – ogromnim hrastovim, bukovim i borovim šumama, stijenama prekrivenim bujnim šibljem maginja, smreka, ruzmarina i mirte. Da bi mogli uživati u životu na otvorenom usred šumskog prizora, postavili smo šator, koji nam je obezbijedio inventivni Dikov um. Posebne karakteristike naše platnene rezidencije, na kojem će Dik temeljiti zahtjev da postane poznata ličnost, predstavljala je izvanredno jedinstvo (1) ekstremne lakoće sa (2) ekonomičnošću prostora, sjedinjenim sa (3) izuzetnom jačinom i (4) prenosivošću. Isti kreativni um bio je zaslužan za izradu crteža za potpuno originalan aparat za kuvanje koji je bar na papiru obećavao mnogo, najmanje da bude najsrećnija kombinacija čajnika, tiganja, roštilja, i osmišljene holandske peći, i davala je garanciju da se može spakovati u bilo kom slobodnom

prostoru naših bisaga. Zahvaljujući djelimično i pogrešnom proračunu našeg nadarenog pronalazača, veliki šator, koji je inače bio remek-djelo konstrukcije, napravljen težio je preko 37 kilograma. Kolosalne proporcije aparata za kuvanje, originalno planirane za pripremu jela za dvoje, izgledale su potpuno iste veličine, a sudeći po njegovom kapacitetu slobodno bi mogle zadovoljiti pohlepu čete najizgladnijih vojnika. Bez obzira na sve, mi smo dopremili sva ova neophodna sredstva u cilju maksimalnog vlastitog užitka u ovim šumom krunisanim visovima Crne Gore i da bi ublažili ekstremne uslove kroz koje smo prošli u Dalmaciji. Poslije brojnih spašavanja 'za dlaku' na carinskim prelazima, uz nečuvene troškove, dugovali smo Diku za tzv. „lagane i lako prenosive“ izume koji su nas usporavali zbog nošenja preko pedeset kilograma viška prtljaga. Gorko bijaše naše razočaranje kad je mladi domaćin otkrio prave razloge za namjerno krivo predstavljanje svoje zemlje. Naša vizija šumom krunisanih visova na kojima je postavljen naš snijegom prekriveni šator u sjenci prastarog hrasta, i plavičastog dima koji se diže ka nebu sa naše razbuktale vatre, postepeno je nestajala iz naših glava. Umjesto toga se usadila zastrašujuća slika dva nesrećna putnika zarobljena u uzvišenom kamenolomu koji moraju izminirati rupe u stijenama da bi u njih poboli kočice za šator, a prisiljeni su da žive na sirovoj hrani zbog nestašice „žbunja“ na kojem bi mogli da upotrijebe magični aparat za kuvanje.

Tako se neutješno predomislimo pa umjesto istraživanja Lovćena, potražismo počinak u našoj *lokandi*.

Uskoro se digla buka oko Kotora – jer glasine putuju telefonskom brzinom u grad koji pokriva približno istu površinu koju bismo mi odabrali za blok kuća-ubožnica – od kojih su dva avanturistička duha sa nestrpljenjem htjela da iznajme nekoliko konja sa sedlima za svoj prijevoz preko Lovćena do Cetinja, prijestonice Crne Gore. Ova vijest je izazvala veliko uzbuđenje na

Crnogorskom pazaru i sve što je imalo četiri noge ili makar izdaleka ličilo na konja odmah je na pazaru dostiglo cijenu prinčevskog otkupa. Trebalo je da prođe nekoliko dana prije nego što su nam divlji, neuki goniči iz Crne Planine ponudili pristojnije cijene za svoje usluge. Najviše smo vremena izgubili u bezuspješnim pokušajima da Dikov šator veličine omanjeg stoga sijena spakujemo u manji prtljag kako bismo ga prilagodili za konjsko sedlo. Sa isto toliko neuspjeha smo pokušavali da savladamo osnovne riječi ilirskog jezika. Trostruko ćirilično *c* za nas je bilo previše, pa se Dik još uvijek nadao da će aparat za kuvanje staviti u funkciju i zato je počeo da traži od našeg domaćina da mu ispiše sve ekvivalentne riječi na slovenskom jeziku za dnevne potrebe, kao što su ovčetina, piletina, pirinač, jaja, hljeb, kafa na parčetu lista od bloka za crtanje. Naučio sam kako da na slovenskom jeziku kažem *dobró* (good) i *how much*, koje je mi se urezalo u pamćenje nakon ponavljanja i liči na *cal-ico* koje se izgovara sa snažnim jorkširskim akcentom.

Jedne večeri, četiri dana nakon našeg dolaska u Kotor, vlasnik četiri poluizgladnjela ponija pristao je na naše uslove a koje je naš domaćin ugovorio. Imajući u vidu da smo stranci, duplirali su nam običnu tarifu u iznosu od šest florina za svakog tovarnog konja i pet florina za nekoliko tovarnih životinja.

Poranili smo sljedećeg jutra i izašli na pijacu da izvršimo pripreme za polazak. U podnožju Lovćena bješe se sakupila prilična gomila Crnogoraca u bijelim ogrtačima i Bokelja obučenih u crnu robu sa srebrnim dugmadima, da nas isprate uz brojna nagađanja o svrsi naše posjete Cetinju. Nema toga Kotoranina koji bi ikada povjerovao da bi čak i najluđi poslovični Englez dragovoljno krenuo na surovo putovanje kroz divljinu crnogorskih stijena samo iz razloga da zadovolji svoju žudnju za avanturama i ljubav prema ljepotama prirode. Pošto smo nosili pisma za predstavljanje Knjazu, i to se pročulo na pijaci, mješ-tani su bili skloni da vjeruju da je naša misija diplomatskog

karaktera. Ukoliko nijesmo ambasadori preko kojih je kraljica Viktorija uputila poziv Knjazu da posjeti Englesku, sigurno smo onda predstavnici Engleske u novoj komisiji za razgraničenje zbog pitanja Gusinja i radi sprečavanja rata između Crnogoraca i Albanaca. Ovakvim utiscima doprinijela je jedna od neuhranjenih tovarnih životinja koja se kao pijana ljuljala pijacom natovarena Dikovim „laganim i lako prenosivim“ izumima – aparatom za kuvanje i štapovima za šator koji su landarali sa drvenog tovarnog sedla i radi ravnoteže na suprotnoj strani zamotanog šatorskog platna odmah su prepoznati kao djelovi naše opreme za mjerenje.

Mještani koji su posmatrali naš polazak bili su raspoređeni prema lokalnom običaju ili predobro odgojeni da bi izrazili svoje divljenje prema smiješnom. Međutim, spektakl koji su izazivali Dikovi naponi da nekako smanji njegove skoro holandske proporcije i upadne u malo tursko sedlo sa jabukom ispred kao grbom bizona i zadnjim dijelom u obliku gornjeg dijela vindzorske stolice, mora da je za mještane bila ozbiljna proba. Nijesam bio siguran da moj staromodni izgled gotske visine na vrhu sjedišta pjegavog ponija, sa talasastim, mornarskim pokretima oko njega, mogu momentalno ugroziti i poništiti naše partnerstvo - moje stope su bile ovako na najkraćim uzdama a moje noge pritisnute do visine moga prsluka. Bio sam ubijeđen da je nesigurno naše zakupljivanje konja sa turskim sedlima ali sa spolja prilično ubjedljivim utiskom, krenuli smo u indijskoj koloni sa vodičem, vukući se neorganizovano za čelnim konjem na cik-cak putovanje uz kotorske strane.

Nemajući iskustvo penjanja s konjem uz brdo, možda će mi biti oprošteno što sam imao lagani osećaj nerveze nakon polaska, koja je rasla kako smo se počeli penjati uz opasne kotorske strane. Čitalac može samo da zamisli ispupčenu stijenu širine nekih pet stopa, potpuno nezaštićenu bilo zidom ili ogradom, koja stoji pod uglom uspona od oko 30 do 75 stepeni, zavisno

od dužine svakog cik-caka. Neka čitalac sebi predstavi sliku ove izuvijane police puta posute debelim slojem rastresenih ruševina komadića stijena i šiljastog kamenja koje se stalno pomjera i pada niz usku stazu iza njega, dok mu se konj spotiče tražeći tvrd oslonac. Neka tome još doda i osećaj nebezbednosti, jer sjedište na kome balansira nema kolan i jednostavno je pričvršćeno na okvir konja izandalim konopom i najmanje pomjeranje sedla moglo bi ga sručiti na dimnjake Kotora - i čitalac bi u tom slučaju mogao imati približnu ideju o različitim emocijama koje prate putnika na putovanju u Crnu Goru.

Hiljadu i dvjesto stopa iznad grada Kotora nalazi se mala tvrđava Sv. Ivan (San Đovani), koju su prvobitno sagradili Turci u petnaestom vijeku. Trideset-devet „užadi“ (tacks), da upotrijebim nautički termin koji najbolje izražava naše penjanje lovčenskim putem, može nas dovesti do visine na kojoj počiva i sam Lovćen. Još trideset cik-cak vrsta uzbrdo i sjahasmo sa konja da malo uzmemo vazduh. Gledamo pravo dolje pod nama smanjene bedeme i sive kule, pravo u citadelu austrijske tvrđave. Na izmaku 1813. godine, tvrđavu Sv. Ivan, nakon što je pretrpjela uobičajene promjene sudbine na dalmatinskoj obali, i pripadnost Turcima i Venecijancima, Austrijancima i Rusima, preoteli su je od Francuza Englezi pod Hosteom, za čiju je izvanrednu vještinu za prenošenje teške artiljerije uz ove vrletne planine dobio najviše komplimente od francuskog komandanta koji je ranije izrazio mišljenje da je nemoguće ustanoviti bateriju u takvim planinama. Jedino je zaprepaščenost generala Gautier-a prilikom otkrića da je Hosteovo teško naoružanje postavljeno iznad tvrđave Sv. Ivan jednako iznenađenju koje smo Dik i ja doživjeli bez nesrećnog slučaja u sličnom položaju. Kako se za dio planina koji se dizao odmah iznad naših glava smatralo da je, ako to uopšte može biti, još strmiji i krševitiji nego onaj koji leži pod našim nogama, mi smo odlučili da ostatak putovanja predemo pješice. Čini se da je i našim ponijima

lalnulo zbog ovakve naše odluke i izbora bezbjednije maršrute, a naročito dajući im oduška za raznorazne konjske izraze ushićenja kad su otkrili da su slobodni i nezavisni.

Bilo nam je prilično vrelo u sedlu, ali pošto smo sada bili bliže tlu, blještanje sunca koje se odbijalo od golih sivih stijena bilo je nesnosno. Teškoće sa kojima smo se penjali puteljkom, takođe su nas ćerale da konstantno gledamo u zasljepljujuću stazu koja se postepeno sužavala i ličila na vrh oronulog zida, do članaka rasutih komadića stijena oštih kao staklo od flaša. Nemam niti mjesta niti sklonosti da dalje podnosim torture naše posljednje etape veranja; naše napredovanje se može jedino opisati kao brzo i varirajuće sukcesivno veranje, posrtanje, upadanje i oporavljanje, kao početnik koji uči da hoda po zategnutom užetu; i kada smo naposljetku izbacili naše iščašene udove na sami vrh Lovćena, mogli smo jedino shvatiti patnje i bolove za koje se kaže da nastaju kao posljedica slobodnog korišćenja sprave za mučenjei batinanja po tabanima.

Utjeha nam je jedina što tu nesreću imamo sa kim da podijelimo: instiktivno smo se okrenuli da po mogućnosti registrujemo patnju našeg vodiča. On je stameno šedio na stijeni, jedući debelu parčad kožega sira i kukuruznoga hljeba, bez graške znoja pod njegovim obrvama ili znaka zadihanosti.

Ja sam opisao nadugačko karakter ovog puta od obale mora do Crne Gore upravo da bih čitaocima scribner-a što živopisnije opisao čudesne barijere koje je priroda sagradila između slovenskih gorštaka i izvora odakle oni dopremaju zalihe. Za transport dobara planinskom stazom na koju smo se upravo popeli dovoljne su bile same tovarne životinje. Ali pošto su konji rijetki nakon rata, upravo služe za prijenos male robe smještene u korpe, kaišima pričvršćene za sedlo. Kabastije potrepštine za život, zajedno sa težim artiklima za prodaju, dopremaju sa mora u knjaževinu na ramenima gorštaka.

Mnogi od njih nose ovce oko vrata, kao velike suknene šalove, ili teško natovarene sanduke na leđima. Prolazili su nas na našem putu uz kotorske serpentine njihovim brzim i nečujnim hodom, prigušenim mekanom planinskom obucom napravljenom od kože kože osušene na suncu. Čak i dok smo šedeli odmarajući se i hladeći naša upaljena lica na hladnom planinskom vazduhu, pratile su nas snažne, koščate, žene širokih bedara, obučene u crno-bijelu odjeću kao za sahrane i pjevale čudnu, monotonu melodiju. Stigoše odozdo, svaka sa teškom vrećom kukuruznog brašna uvezanog kaiševima na njihova leđa. Uprkos svemu nije bilo ni traga znoja na njihovim širokim potamnjelim licima niti podrhtavanja u njihovim glasovima koji bi ukazivali da su umorne ili prenatovarene.

Priželjkivao sam da je naša izdržljivost u planinama bar jednaka ovim crnogorskim ženama, pa smo uspravili naše bolne kosti u sedlima i nastavili svoj put ka Cetinju. Nerado skrećući veličanstveni pogled sa Boke Kotorske koji se pružao pred nama kao ogromna borbena mapa u podnožju Lovćena i čija je vodenja površina vijugala kao plava zmija između dalmatinskih brda obučenih u masline izlazeći na pučinu širokog svjetlucavog Jadranskog mora na horizontu, susreli smo se sa unutrašnošću Crne Gore će ne viđesmo ništa osim blještavog krečnjaka planinske pustinje.

Staza nas je još uvijek vodila uzbrdo ali u prilično tolerantnoj pravoj liniji, do lokacije na kojoj su nam povremene snažne eksplozije iza kojih bi slijedili nebrojeni odjeci, govorile da su radnici na poslu, i da dižu stijene u vazduh radi izgradnje novog kolskog puta od Kotora do Prijestonice. Nailazimo na njih. Živopisnije družine građevinskih radnika teško bi mogli zamisliti od ovih planinskih graditelja puteva, ođevenih u runjave prsluke od ovčije kože i bijele suknene pantalone. Svaki od njih nosi veliku posudu za vodu za pojasom i dugački jatagan koji im visi kroz šal obojen kao za zabavu i koji im je omotan oko sredine tijela.

THE LADDER OF CATTARO.

Novi put za kočije kroz Crnu Goru, planiran da se probije sa malim nagibima oko Lovćena do Cetinja, a zatim dalje do Rijeke, će se spaja sa Skadarskim jezerom, ima sudbinu da kada bude završen služi kao predivna promjena u sadašnjem predstavljanju ove zemlje, jer će samo onda postati otvorena za trgovinu i uticaje vanjskih civilizacija. Prvobitno je ovaj projekat započet u Kotoru 1872. godine pod rukvođstvom Josipa Slade-Šilovića, inženjera iz Dubrovnika. Radovi na izgradnji puta su

prekinuti čim su stigli do crnogorske granice zbog izbijanja rata. Sada, pošto je u zemlju stigao neobični blagoslov stanja mira, knjaz Nikita – kojem je njegov narod tako našenuo ime „graditelj puteva“ – energično forsira radove. Očekuje se da će prije završetka ove godine pola puta biti izgrađeno; tako da će putnik uskoro moći da izbjegne strahote kotorskih strana, i posjeti Cetinje u diližansi ili u planinskim kočijama.

Prepuštajući gorštačke građevinske radnike njihovom poslu, na vrhu prijelaza okrećemo naše konje ka jugoistoku i prelazimo sterilnu, talasastu ravnici koja vodi na Njeguše, rodno selo vladajućeg Knjaza. Na pola puta do tamo, stižemo do kraja platoa i

nevoljno se zaustavljamo da bacimo pogled na panoramu Crne Gore koja se otkrila pred nama. Tek smo sada, pitalo se začuđeno oko nad haotičnim prizorom Dinarskih Alpa, koji se talasaju na horizontu i đe se smjenjuju grebeni i litice i nepravilne izbočine, mogli u potpunosti shvatiti koliko su nepregledni neplodni prostori ove Velike Kamene Zemlje.

Na bilo kojem jeziku zemlja je nazvana Crna Planina: tako je na grčkom nazvana *Mavro Vouni*; Albanci za nju govore *Mal-Esija*; na arapskoj mapi je označena kao *Al-jubal-al-Aswad*; Turci je nazivaju *Karadagh*, i Sloveni *Tzerna gora*. Ovo su rijetko jednoglasno pogrešni nazivi planine koja bi se po svijetlo blještavom karakteru njenih krečnjačkih formacija trebale nazvati „Bijelom“ umjesto „Crnom“ planinom. Etimolozi, međutim, imaju tendenciju da prevaziđu ove teškoće objašnjavajući da je ova koščata planina Principata u prastara vremena bila prekrivena od podnožja do vrha hrastovom i borovom šumom; ali je zbog pet stotina godina stalnih ratovanja sa Turcima raščišćen svaki ostatak šume na njenim planinskim stranama; tako da je zemlja, ostavši bez neophodne mreže korijenja i rastinja koje su vezivale stijene, postepeno isprana sa lica planina. Crnogorci na drugoj strani vezuju ime njihove zemlje za duboke purpurne sjenke koje stijene stvaraju kao naknadni sjaj nakon sunčevog zalaska.

Na ulasku u selo Njeguše pratio nas je mladi koži čobanin koji je prepustio koze samima sebi i bio je krajnje druželjubiv i komunikativan, ali bi nam mnogo bolje činio društvo da smo ga mogli razumjeti. Bio je uporan da nosi Dikovu vinčesterku, sa kojom je lako baratao kao da je ratni veteran. Đetiću nije moglo biti više od 14 ljeta i očigledno je u potpunosti poznao mehanizam ove puške. Dik se više oslanjao na vinčesterku da zadivi Crnogorce, ali smo vrlo brzo shvatili da svaki Crnogorac odlično poznaje oružje, jer je na stotine sličnih karabina zaplijenjeno od Turaka tokom potonjeg rata. Bez obzira na sve,

Njeguši, koji su stigli u gomili da nam požele dobrodošlicu, bili su krajnje nestrpiljivi da isprobaju njene streljačke karakteristike. Što se nas tiče, nije nam ni malo smetalo da oni dokazuju svoju reputaciju odličnih strijelaca, o čemu smo toliko puno slušali. Tako je jedan od seljana koji je, sudeći po vrlo sigurnom snalaženju, bio šampion sela, uzeo pušku, naslonio je na stijenu i naciljao na drugu stijenu veličine

nadgrobnje ploče, udaljene nekih tri stotine jardi, i, nakon priličnog namještanja kako bi bolje vidio metu, potpuno je promašio podbacivši za čitav jard (0,914 m) ispod mete. Seljani ispucaše čitav šaržer sa jedanestet metaka i potrošili bi čitavu Dikovu torbu municije da im je on to dopustio ali i dalje se ne primičući previše meti. Nama nije bilo teško da pogodimo metu iz prve – i pucali smo s ramena. Seljani su ovakav podvig propratili gromoglasnim poklicima i čini se da su to smatrali zaista velikim postignućem. Tako smo ih prijateljski potukli u gađanju stijena, u različitim djelovima Knjaževine. Osetili smo se zadovoljnim što Crnogorci ni najmanje nijesu neki veliki strijelci s puškom kako vanjski svijet o njima vjeruje, i da smo mi, koji nijesmo ni na koji način „vrhunski strijelci“ mogli vrlo često da pobijedimo najboljeg od njih.

Na Njegušima su nas dočekali na najbolji mogući način. Mi smo im uzvratili pozivajući snuždene strijelce u malu potleušu, koja je imala samo vrata bez ijednog prozora, sa ugledom hana ili gostionice, i zatim su svi posluženi rakijom koja je išla u krug - iz velike boce od tikve dok je nijesu ispraznili. Poslije toga smo nastavili onamo đe smo krenuli, klizeći niz nizbrdicu, verući se preko veljih krša, sve dok nijesmo došli na mjesto đe sam primijetio jedan mali basen oko koga je napravljen kameni

zid visok neke četiri stope, uokvirujući jedan kolačić zemlje ne veći od manjeg okruglog toaletnog stola. U prvi mah smo pomislili da je to mjesto za ukop. Kad smo se primakli i bolje pogledali videli smo da je to kultivisani ograđeni prostor u kojem se čuva tuce oboljelih stabljika krtole! Idući dalje, otkrio sam da se svaka grudvica zemlje iz pukotina i rupa u stijenama koju nijesu odnijeli vjetar i kiša, brižljivo ograđuje i pažljivo čuva. Zasigurno se ne može videti jasnija slika nego što je ova koja svjedoči o borbi za opstanak u ovim stijenama Crne Gore. Poslije sedmočasovnog putovanja, zaustavili smo se pred sumrak u hotelu na Cetinju.

Crnogorska prijestonica leži na malom platou punom zelenila nalik na amfiteatar okružen golim stijenama. Na južnom dijelu širokog, dobro održavanog puta naslonjene desno i lijevo na prostoru od pet stotina jardi, crvenom tiglom pokrivene, čuče

kamene kućice, nalik na irske, đe je objekat Vuka Vuletića jedini za zabavu u planinskoj metropoli. Sve dimenzije lokande Vuka Vuletića, koja je nazvana po imenu njenog upravitelja, iskaču iz standarda i proporcija prijestonice. Uz Knjažev dvor, ovo je najimpozantnija građevina na Cetinju, i ističe se po neobičnim arhitektonskim ukrasima gornjeg sprata. Njena unutrašnjost je luksuzno uređena kao što su sala za ručavanje i kafe sa bilijarskim stolom u prizemlju, velikom recepcijom i komotnim spavaćim sobama. U cjelini od prizemlja pa do ispod krova – to je izvanredno opremljena građevina u francuskom stilu. Ovđe jedemo i spavamo okruženi ljubaznošću i spokojstvom što bi jedino moglo ugroziti saznanje da se hranimo i stanujemo na pravičnim principima fiksnog tarifnog sistema. Nama je ovo prvi put u životu, štaviše bili smo u prilici da boravimo u kraljevskom maniru - jer je vlasnik ovog planinskog hotela - gostionice bio knjaz Nikola lično. Pretpostavljam, da ni u jednoj zemlji na svijetu ne biste mogli da intervjuišete njenog vladara - uz izgovor za prekoračenje računa ili da vam se dopala necivilizovanost poslužitelja što bi bilo dovoljno da obezbijedite publiku zajedno sa glavom vladarske kuće Petrović. Mi takav izgovor ipak nijesmo mogli pronaći. Cijene nijesu prekomjerne, sluga u hotelu je učtiv i sobarica je veoma predusretljiva.

Da nije crnogorska „Marija“ obučena u bijelu haljinu, crnu kecelju, i flanelski jelek bez rukava, i da sluga koji nam donosi naš „Blüchers“ nije ukrašen zlatom izvezenim crvenim prslukom i dugim bijelim kaputom, vezanim za struk pojasom tamno-crvene boje, da ne nosi mali arsenal vatrenog oružja za pojasom, i da nije knjažev sekratar, M. Popovića, koji uvijek predšedava za stolom (*table d'ôte*) u punom sjaju narodne nošnje i sa dugim austrijskim revolverom „Gasser“ zataknutim za pojas, mogli bi, makar u odnosu na komfor koji smo uživali, sasvim lako zamisliti da smo u dobrom francuskom pansionu ili u vrhunskoj njemačkoj gostionici.

Cetinje s pravom nazivaju najmanjom prijestonicom na svijetu. Uključujući i javne objekte kao što je stara palata, ili *Biljarda* - nazvana po prvom bilijarskom stolu koji je donešen u Crnu Goru i kojega je ovđe smjestio knjažev stric - novi Dvor, Manastir, Bolnica, Hotel, Zatvor, Fabrika municije, škole i Čitaonica, sve zajedno u gradu nema više od sto kuća. Sve su građene od kamena (kojeg, bog sami zna, u ovoj zemlji nimalo ne manjka), sa krovovima od neravne talijanske tigle po kojima su poređani teži komadi stijena radi zaštite od planinskih oluja. Ono što je zanimljivo kod ovih planinskih koliba je nedostatak dimnjaka. Iako najveći broj Crnogoraca ima kuće, ne mogu a da ne pretenduju na komfor ognjišta – jer je običaj ovih ljudi da pale vatru na drva na sred poda, dok dim izlazi kroz bezbroj malih otvora koji su u tu svrhu ostavljeni na krovu. Upravo kroz takve otvore kiša zna da pronađe put tako da od sredine oktobra, kada počinje kišni period, pa sve do početka nove godine, kada se završava, vrlo često je potrebno da razapnete kišobran kako u kući, tako i napolju.

Gledajući iz ugla malo naseljene Glavne ulice, čini se da bi popis stanovništva Cetinja mogla izvršiti vrlo mala popisna komisija. Za vrijeme potonjega rata, mora da je Prijestonica objedinjavala sve bitne aspekte na jedinstven način. Napuštena kao što je očigledno, da bi Crnogorci sačuvali ranije postignuto ili da bi tako oslabljene gorštacke stavili pod komandu učitelja škole, jedinog odraslog sposobnog čovjeka koji nije uključen u borbe i koji je ostao u mjestu. Knjaz, zajedno sa svim svojim ratoljubivim borcima kojima su komandovala ministarstva, članovi Senata, rukovodioci javnih službi i sveštenička elita, svi do jednoga borahu se neđe u Hercegovini, ili se rvahu sa njihovim starim neprijateljima na turskoj granici, dok je knjaginja, kao generalna upraviteljica transportnih trupa i šef Komesarijata, žurno putovala uzduž i poprijeko po cijeloj Crnoj Gori predvođeci zdrave žene i decu u knjaževini. Maleno kako

je zasigurno Cetinje izgledalo u tim očajnim vremenima, i kada je sloboda bila ugrožena i kad je zemlja pokušavala da uspostavi ravnotežu, ni najveći optimistini bi mogli tvrditi da je sloboda Crne Gore osigurana. Rijetko je vidjet više od tuce ljudi na jednoj ulici u gradu i takvi ljudi imahu ravnodušan, apatičan izgled, izgled onih koji ništa ne rade, što vam govori veoma mnogo da je sa završetkom rata otišlo i zanimanje Crnogoraca. Ovim ljudima je izgleda mnogo teže da ubijaju vrijeme nego Turke. Crnogorac je ili borac ili nije ništa. Nikada ga niko nije učio rješavanju stvari mirnim putem, i kao da je još od ranog djetinjstva pripreman samo za upotrebu oružja. Kako u miru tako i u ratu, njegov pojas je pun artiljerije ukrašene srebrnom ornamentikom i odbrambenim noževima. Crnogorac je pokretni magacin smrtonosnog oružja. Pod njegovom torbom marokansko-crvene boje, skriva se dugački, teški, šestokomorni revolver „Gasser“, sa cijevi dugačkom jednu stopu, koji je u stanju kad se nasloni preko lijeve ruke, da obori čovjeka na udaljenosti od pet stotina metara. Na strani pored ovog minijaturnog oružja, pri ruci je zaboden unakrsno kroz svileni pojas, jatagan sa balčakom od slonovače – ružno zmijoliko oružje dugačko kao teški mač-bajonet, i isto tako opasan u njihovim vještim rukama kao što je oružje Gurka (Goorkha's kookree), dok preko ramena nose svoju *dobró pouska* – austrijsku „Wenzel“ pušku koja se puni sa zadnje strane, ili tursku Peabody-Martini pušku. Uprkos svom agresivnom izgledu, Crnogorac nikad ne koristi svoje oružje osim u ratu protiv neprijatelja. To u velikoj mjeri govori o samokontroli ovih gorštaka koji iz navike vježbaju da ukrote svoju plahovitu narav iako svaki čovjek u zemlji stalno nosi napunjeno oružje. To konstatujem imajući u vidu da su se za vrijeme vladavine knjaza Nikole (devetnaest godina) desila samo četiri ubistva i da su zločini kao što su pokušaji smaknuća ili nasilne pljačke skoro nepoznati u ovoj zemlji. Tako su oni, što je u nesaglasju sa njihovim strašnim vanjskim izgledom, među

sobom i prema svim strancima koji ih pošećuju, u najvećem broju slučajeva viteška i plemenita rasa. Zbog toga, preporučujemo bilo kojoj zainteresovanoj grupi koja sa naših obala krene u istraživanje novih krajeva zbog navodnih crnogorskih ubilačkih sklonosti, da nikako ne zaobiđe ove pitoreskne obale. Na vjeru posljednjih posetilaca ove zemlje, neka budu sigurni da ni na jednom dijelu globusa koji nastanjuje ljudski rod ne mogu putovati sa većom bezbjednošću nego u Crnoj Gori.

Otvorenost mi ipak nalaže da priznam da nijesmo stekli iskustvo o crnogorskom bezgraničnom poštenju kao što to piše najveći broj pisaca izvještavajući o Crnoj Gori. Najveća mana svih tih postojećih tekstova o Crnoj Gori jeste, po mom mišljenju, što su napisani na osnovama snažnog slovenofilstva. Velečasni gospodin Denton, u svojem tekstu „Montenegro“, opisuje skoro utopijsku rasu, bez skoro ijednog moralnog nedostatka koji bi ičim ukaljao njihovu čistotu. „Posebna vrлина osim njihove jednostavnosti života“, kaže navedeni gospodin, „jeste njihovo savršeno poštenje“. Lady Strangford, ponovo, govori nam, da je za vrijeme njenog putovanja na Cetinje u ljeto 1863. godine, pomenula Knjazu da je izgubila zlatnu ogrlicu u Albaniji. „Da si je izgubila ovđe“, rekao je Nikita, „čak i u naudaljenijem kraju Crne Planine, bila bi vam vraćena u roku od tri dana“. „Ja sam siguran da to nijesu bile samo prazne riječi“, dodaje milostiva gospođa, „zato što su mi često pričali o putniku koji je ostavio otvoren svoj šator, na padinama Crne Gore, i kada se vratio, poslije tri godine odsustva, našao je svaku stvar na mjestu na kojem ju je ostavio“. Nakon što smo napustili Cetinje, i pošli da upoznamo Podgoricu, grad koji je prisajedinjen Crnoj Gori po Berlinskom sporazumu devet mjeseci prije nego što smo mi stigli u grad. Van Podgorice, odmah sa druge strane lijepog starog mosta *Tzernitza* koji je prelazio preko rijeke Morače, nalazi se jedna ravnica i na mjestu suprotno od ruševina Dioklecijanove palate, razapeli smo Dikov šator. Ponudili smo svoje gostoprimstvo i zabavu svim pridošlicama u cilju proslave krajnjeg dostignuća Dikovih pronalazaka i između ostalih, i dvojici mladih Crnogoraca sa ekstremno proždrljivim apetitom. Kad je pala noć svi smo spavali zdravim snom pod platnom šatora ne preduzimajući nikakve mjere opreza ili držanja stražara, oslanjajući se implicitno na ono što smo čuli o crnogorskom poštenju. Kad smo se probudili sljedećeg jutra otkrili smo da

smo ostali bez četvrtine ovaca, torbe za sedlo u kojoj je bila srebrna duvanska kutija, nož i viljuška, i torba sa duvanom. Događaj je izazvao priličnu gungulu u Podgorici. Ministar rata koji je stanovao u rezidenciji u staromodnoj maloj ratnoj kancelariji pored pijace, bio je jako ogorčen na ovo nepočinstvo prema strancima, a još više, možda, zato što nas je pred početak naše ekspedicije maksimalno uvjeravao da je kod Crnogoraca imovina svetinja. Zahvaljujući brzini kojom je Vojvoda Plamenac angažovao nekoliko ljudi i vodnika sa veoma inteligentnim psom, da nađu trag lopovima, oni su uhvaćeni prije poslijepodneva, i sve nam je vraćeno izuzev ovčetine,

koju su lopovi – koji su bili niko drugi no ona dva mlada proždrljivca koje smo mi zabavili i ugostili prethodni dan – pojeli živu. Odvedeni su u Podgoricu đe je svaki od njih dobio po dvadeset i pet batina i kratku zatvorsku kaznu. Nakon ove avanture nijesmo više testirali ljubav naroda prema poštenju, viđevši da ukoliko im se pruži najmanja šansa, oni bi je maksimalno iskoristili.

Pljačkom koju smo doživjeli u našem šatoru, možda smo bili odabrani kao nesrećni izuzetak koji je trebalo da dokaže da u Crnoj Gori vlada poštenje. Nema sumnje da su ljudi po pravilu poštene i da je ta vrlina veličana zbog krajnjeg siromaštva. Međutim, oni koji su nuždeni mogu doći u iskušenje – čak i u Crnoj Gori – kako se to u našem primjeru pokazalo na najpraktičniji mogući način.

Vratili smo se na Cetinje i ubrzo smo se ošćali kao kod kuće u maloj prijestonici, a najviše zbog toga što je većina pošetilaca Vuka Vuletića govorila Njemački. Dik je postao vrlo aktivan tragajući zamodelima, pa je čak potisnuo stidljivost jedne od najljepših đevojaka u gradu crnih očiju – Emilije Kovič, koja je mu je pozirala za crtež. Predivnu sliku male „brđanke“ napravio je dok se naslanjala na zid kolibe, obučena u prefinjeni kaput bez rukava i zeleni zlatom izvezeni jelek, otvoren na grudima na način koji pokazuje nježnu košulju sa ivicama izvezenim zlatnom žicom sa jednim dugmetom ispod grla. Bijeli suknjeni kaput, ili gunj i kapa su djelovi narodne nošnje koju jednako nose oba pola sa tom razlikom što je kod žena kaput bez rukava i od tkanine finijeg kvaliteta, sa ornamentima u dijelu suknje oivičen zlatnim vezom, i što je crni veo od kašmira pričvršćen na krunu kape, i tako udešen da pada pozadi iza glave.

Kapa je možda najčudniji dio crnogrske nošnje. Crnogorci je rijetko kada skidaju sa glave bilo da su u kući ili napolju. Oblika je kao velika vojnička kapa, okolo obložena crnom svilom i sa krunom tamnocrvene boje na vrhu. Tamno crvena tkaninaje

izvezena zlatom sa malim polukrugovima oivičavajući bilo crnogorski grb ili inicijale Knjaza. Za ovakvu čudnu kapu vezuje se legenda koja kaže da kada su Srbi pobijeđeni, svaki član rase je stavio deraviju oko njegove kape, ali da su Crnogorci dodali polovinu malog zlatnog diska koji se nalazi na nepokrivenom dijelu tkanine, da označe njihovu svijetlu tačku

slobode na polju od crvene krvi.

Struka ili dugački braon komad šala koji nose preko ramena kao što njemački učenici nose svoj karirani ogrtač, predstavlja još jedan karakterističan dio crnogorske muške nošnje, isto toliko nezamjenjiv dio odjeće za gorštace kao što su njihovi *opanci*, ili meke, gipke, na suncu osušene kožne papuče, tako zanimljivo pričvršene na njihova stopala sa mrežom uzica koje idu od palca do gornjeg dijela stopala. Dokle god Crnogorac ima svoju *struku*, u koju se može umotati, apsolutno se ne mora brinuti će će počinuti, bilo na tvrdom zemljanom podu nekog zadimljenog hana ili tvrđem krevetu od njegovih rodnihi stijena. Ona mu je jedini prtljag u vojnim operacijama i mu služi umjesto šatora. Neravni karakter njegove zemlje čera da maršira na najlaganiji način, pri čemu ga ne ometa ranac, već se oslanja na ženu, koja prati u stopu svoga gospodara koji ide u bitke, da bi mu dopunjavala pojas mecima i donosila obroke. Kao što vidimo za pokret crnogorske armije nije potrebna neka posebna mašinerija što je možda razlog što je rijetko tiho, pošto su transport, komesarijat i medicinska služba u rukama žena, koje su po svojoj volji „stavljene u službu“. Ni država nije opterećena plaćanjem ili oblačenjem trupa. Svaki od knjaz - Nikitinih 20000 ratnika služi besplatno i sam sebe snabdijeva uniformom, koja je jednostavno njegova narodna nošnja. Oficiri se prema njihovim različitim stepenima jedino razlikuju od ostalih ljudi različitim oznakama, koje su izložene na srebrnoj ili zlatnoj znački prišivenoj na prednji dio njihove *kape*. Na ovaj način je crnogorska armija, možda, jedinstvena po svojoj organizaciji. Ona je u potpunosti samoodržavajuća u vremenu i prostoru, skoro isto tako i na bojnom polju. Municija im je najskuplji vladin materijal koji im je potreban za podršku i u ovom smislu, pretpostavljam, može se razmišljati o tajni njihovog dugotrajnog otpora prema Turcima.

Društvena organizacija Slovena o kojoj smo vam govorili, jeste

u suštini konfederacija porodica. To je zasigurno slučaj u Crnoj Gori, đe je svako sa svakim u tijesnoj rodbinskoj vezi. Stranca ovaj rodbinski savez malo zbunjuje, a pogotovu što se sva prezimena u Knjaževini završavaju na *vić*, izgovara se *vitch*. Prema tome, velika bi diskriminacija bila potrebna, kao kod nas u slučaju sa ljudima prostog (*cockney*) porijekla, kad bi neko pokušao da razlikuje *vitch* od *vitch*. Na Cetinju su krvne veze iznad bilo čega što bi se moglo smatrati kastinskim. U hotelu Vuka Vuletića, kao što sam ranije pomenuo, nalazi se kafe, u kojem se većina muških stanovnika prijestonice razonode igranjem karata i bilijara u toku – njima bez daljega – monotonih dana mira. Ovđe, u večernjim satima, nakon zajedničkog objeda za stolom domaćina, možemo prisustvovati neobičnom spektaklu „porodične konfederacije“, sastavljene od poštara, Njegove Ekselencije Ministra finansija, konobara, knjaževog sekretara i gospodina Vuka Vuletića - svi su zauzeti društvenom igrom bilijara (*skittle-pool*)! I zaista ovđe veliki republikanski principi slobode, jednakosti i bratstva ne bi mogli biti stavljani na ozbiljniji test nego što je ovaj. Jedan od najkomplikovanijih problema koje bi putnik po Crnoj Gori pokušao da razriješi jeste kako uopšte ljudi u ovim pustim gudurama uspijevaju da žive - kada mu postane jasno da su dnevne potrebe Crnogoraca isto toliko male kao što je i produktivnost njihove zemlje. Ali kako oni sada u uslovima kada ne postoji trgovina i industrija, mogu uopšte zaraditi ikakav novac? Ono što je sigurno, tokom mog čitavog boravka na Cetinju nikada nijesam vidio niti jednog Crnogorca da bilo što radija što bi mu dalo priliku da makar zaradi jednu paru (*zwanziger*). Ako i pretpostavimo da bi on pokazao želju dostojnu hvale da se lati nekog unosnog zanimanja - kao kranja pretpostavka, kad bi bilo što bi bilo, i ukoliko bi takav posao zahtijevao bilo kakav naporni rad - bilo bi vrlo teško naći za njega takav posao bilo u trgovini ili industriji, jer u prijestonici nema nijedne prodavnice osim one u kojoj se prodaje rakija i

duvan, i jedne usamljene fabrike koja izrađuje—samo municiju!

Uprkos svemu rečenom kafe kod Vuka Vuletića je rijetko prazan. Neprestano se može čuti sudaranje bilijarskih lopti. Ali da li novac zarađuju kada postignu dobitak? Tako nešto je nemoguće pretpostaviti, jedino, ukoliko, Knjaz, u dvostrukoј ulozi oca svoga naroda i vlasnika hotela, svojoj đeci tako obezbjeđuje neophodni džeparac kako bi pošećivali njegov dom radi domaćinske zabave.

Brzo smo otkrili da život u crnogorskoј prijestonici nije ni u kom slučaju kontinuirani vrhunac uzbuđenja. Tužni sekretar Austrijske Legacije pri Crnogorskom dvoru, koji takođe živi u

našem hotelu, uporedio je život na Cetinju sa zatvorenim sarkofagom. Prije nego što smo proveli puna 24 časa u prijestonici, zaključili smo po osmijehu na njegovom licu da je veoma srećan čovjek, ali smo isto tako počeli da dijelimo njegov depresivni diplomatski osećaj da smo živi zakopani! Značajnijih sadržaja koje bi mogli videti na selu ili u okolini nije bilo osim tri izuzetka. Sve ostalo je bilo krajnje neinteresantno. Ovi omiljeni izuzeci su bili Zatvor, mjesto sakupljanja Senata i Čitaonica. Cetinjski zatvor je najupečatljivija ustanova te vrste u Evropi. Činjenica je, nešto više kao tor za životinje nego zatvor, s obzirom da je sagrađen samo od četiri kamena zida visine od oko osam stopa, bez krova, uglavnom široko otvoren prostor, jer su vrata skinuta sa šarki. U Crnoj Gori je kriminalac svoj vlastiti tamničar. On je vrlo jednostavan i pokoran tip čovjeka, koji, kada učini neko kriminalno djelo, ispašta na najprimjerniji način sam odlazeći pravo u zatvor, tvrdoglavo odbijajući da iz njega izađe dok mu ne istekne kazna.

Ako je Cetinje najmanja prijestonica na svijetu, onda je i mjesto sastajanja Senata bez sumnje najveće na planeti, jer se drži pod otvorenim nebom, ispod čuvenog brijesta, u središtu prijestonice. Zakon je u rukama Senata od šesnaest članova koji se biraju na godinu od strane svih muškaraca koji su nosili ili nose oružje – putem glasanja koje se svodi na pravo glasa među ovom ratobornom rasom, kod kojih se spremnost za vojsku računa već od dvanaest godina, dok se obaveza izvršavanja vojne obaveze računa od sedamnaest do pedeset godina starosti. Ovaj Senat, za čije članstvo je svaki Crnogorac kvalifikovan, iako su glavari glavnih familija nepromjenljivo odabrani, se dobrim dijelom bavi administrativnim funkcijama, a djeluje i kao ovozemaljski Sud. Pod sjenkom brijesta može se s vremena na vrijeme videti i Knjaz, kako šedi na niskoj stolici bez naslona dijeleći pravdu, okružen senatorima. Velečasni Gospodin Denton nam, međutim, govori da se samo manji prekršaji

vijećaju pod drvetom, koji u suštini, „ne zahtijevaju neku veću diskriminaciju sudija kao što je intervencija arbitra“. Postoji, međutim, nedefinirani vremenski period za držanje ovih narodnih skupština pod vedrim nebom (*al fresco*) kao što su proslava Sv. Vasilija, pojava vašara ili pazara, ili u bilo koje vrijeme, „kada se ljudi najviše okupljaju“, što je sasvim dovoljno da se neko pošalje u zatvor na nivou ove čitave oblasti.

Gospodin Gladstone, najjači i najelokventniji prijatelj naroda Crne Gore, govori da je „nemoguće povezati sudbine ovog herojskog naroda bez izazivanja nemira i sumnje u glavama čitalaca o prećerivanju i mitu“. I uprkos svemu rečenom ono što Crnoj Gori služi na čast i slavu nije legenda, nego upravo činjenica da je Crna Gora jedna od prvih zemalja koja je uvela štampariju. Činjenica na koju Gladstone, veliki vođa liberala, ukazuje, bez sumnje, je da je to bilo 1484. godine, „kada je na Cetinju započela sa radom štamparija u prekrasnoj knjaževini. Štampariju bjehu ustanovili ljudi koji su se izvukli iz vihora rata i koji su se borili za svoje živote. Konačno, to je bilo samo sedam godina nakon što je Caxton odšampao svoj prvi tom u bogatoj i gusto naseljenoj metropoli Engleske i to onda kada u Oksfordu nije bilo štamparske mašine, niti u Kembridžu, niti u Edinburgu. Bilo je to samo šesnaest godina nakon ustanovljavanja prve štamparije (1468) u Rimu, prijestonici hrišćanstva i samo dvadesetosam godina nakon pojave (1450) prve štampane knjige, prvorodene knjige velikog otkrića“. Današnji Crnogorci ostali su vjerni svojoj književnoj tradiciji, i Čitaonica na Cetinju je uvijek pošećena, i dobro opremljena novinama iz svih krajeva Evrope. Međutim, većina populacije nije u stanju da ih koristi zbog svojih jezičkih ograničenja. Omiljeni strani časopisi su „Ilustrovane londonske vijesti“ („The Illustrated London News“), „Ilustracija“ („L'Illustration“), i lajpciške „Ilustrovane Novine“ („Illustrierte Zeitung“). Na stolu za čitanje zapazili smo takođe i „Neđeljnu Hroniku“ („The Sunday Chronicle“) iz San

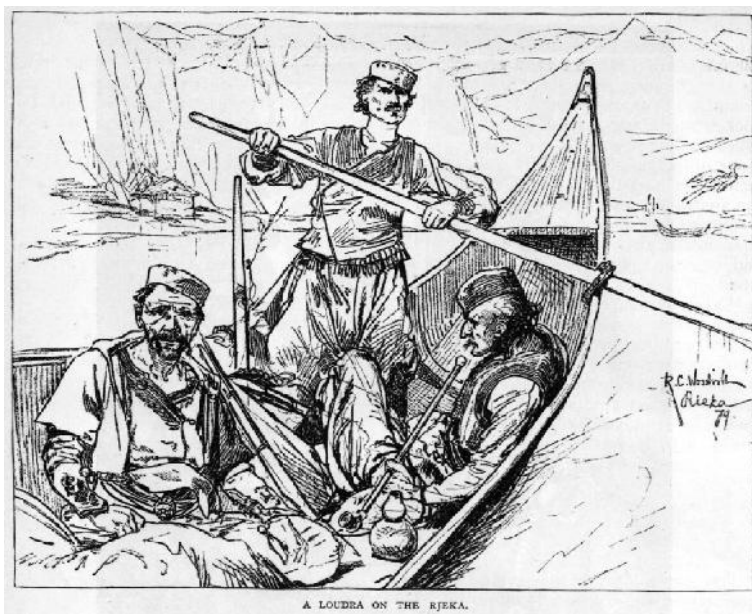
AN AUDIENCE WITH THE PRINCE.

Franciska, kao i pamflet pod nazivom „Die Privat Speculation au der Borse“. Ove berzanske novine, koje mora da je biblioteci darovao neki šaljivdžija, bila su bez sumnje, najsurovija sati-

ra na crnogorsko siromaštvo.

Prije nego što smo nastavili put za Albaniju, Dik i ja smo bili na audijenciji kod knjaza Nikole I, Gospodara Crne Gore, koji potiče iz dinastije Petrović Njegoš, a proglašen je za Crnogorskog Vladiku ili Knjaza-Vladiku Crne Gore 1697. godine. Osobodio je zemlju od Turaka i, nakon što je ustanovio sebe i kao duhovnog i svjetovnog vođu, ušao je u ckrveni i politički savez sa Rusijom. Red našljednika koji je za života utvrdio posljednji Knjaz, imenovao je Nikolu, sina Mirka, starijeg brata knjaza Danila (ubijenog u Kotoru 1860. godine) kao svog našljednika. Danilo je prvi iz Dinastije napustio titulu Knjaza-Vladike, ili Vladike. U isto vrijeme je odbacio ostatke nominalne zavisnosti od Turske priznate od njegovih prethodnika, i dobio od Rusije investiture i formalno odobrenje za njegovu novu titulu Gospodara. Od 1852. godine, vjerom koja je od Grčke crkve, upravljao je Vladika koga je postavljao Sveti Ruski Sinod. Raniji vladari Crne Gore pošedomali su sva imanja zemlje, ali 1868. godine, osam godina nakon stupanja na prijesto sadašnjeg Knjaza, na opštem zboru predstavnici naroda su donijeli odluku da razdvoje javne od privatnih prihoda Gospodara. U sadašnjem trenutku, njegov građanski prihod iznosi skromnu sumu od 350 Funti (\$1,750). U odnosu na njega Ruski Imperator ima 80000 rublji, a Austrijska Vlada 30000.

Knjaz Nikola je, bez sumnje, najistaknutija figura u zemlji i jedino zahvaljujući njegovom energičnom patriotizmu Crna Gora zauzima istaknuto mjesto na političkoj mapi Evrope. Zahtjevi Crne Gore se više ne ignorišu na stranim dvorovima, i na Berlinskom kongresu njena neprestana borba protiv Turaka za život i slobodu nagrađena je priličnim uvećanjem njene granice. U skladu sa članovima 26. i 27. Berlinskog sporazuma, grad Podgorica i djelovi Ulcinja su pripojeni Crnoj Gori, dajući joj ovu dugo željenu luku na Jadranu. Ove, kao i druge ispravke

A LOUERA ON THE RJEKA.

granice, dodale su Knjaževini Crnoj Gori ne manje nego 1968 kvadratnih milja sa 115000 stanovnika, tako da je sada ukupna površina Crne Gore 3738 engleskih kvadratnih milja, koju naseljava 311000 stanovnika. Međutim, stari crnogorski neprijatelji na turskoj granici nijesu bili raspoloženi da bez borbe ustupe ni pedalj svojih poседа kojima je Berlinski kongres nagradio Crnu Goru. Tako su Crnogorci za dlaku izbjegli novi rat u pokušaju da zapoседnu oblast Gusinja, i čak u vrijeme mojeg pisanja, nije još uvijek sigurno da li će Crna Gora moći da polaže pravo na ovu nagradu bez prolivanja krvi.

Sam knjaz Nikola je potpuno na raspolaganju za mirna rješenja. Oko sebe ima više učenih ljudi, nego vojnika. Njegovo najveće zadovoljstvo su škole koje je izgradio po čitavoj zemlji, zatim njegovo gazdinstvo u Danilovgradu đe vrši eksperimente za sadnju kafe, kao i sopstvena književna

stremljenja. Kao autor, Knjaz je doprinio razvoju književnosti u svojoj zemlji objavljivanjem jedne tragedije i zbirke pjesama. Ovaj pjesnički talenat, zaista je našljedan u kući Petrovića, i skoro da nema kolibe u zemlji đe u večernjim satima nećemo čuti neke Knjaževe stihove kako se pjevaju uz nacionalni instrument sa jednom žicom - *gusle*. I stvarno, Knjaževa popularnost u zemlji je neograničena, samim tim što je u suštini iznikao iz svoga naroda. Kao glava svog gorštačkog plemena, svaki težak u zemlji, koliko god bio siromašan, ima pravo da dođe pred njega za savjet ili obeštećenje za neku nepravdu. Isto toliko je velika njihova ljubav prema Knjazu, da niko nikada ne bi njegov sud stavio pod upit.

Prije nego što smo došli na Cetinje, podsticani smo da vjerujemo da je Knjažev kućni život jednostavan i nepretenciozan kao što je život seoske vlastele. Ni sam Kraljev dvor nije impozantniji od jednog francuskog zamka ili jedne prvoklasne škotske streljane. Stekli smo utisak da sam Knjaz ne izbjegava ni jednu dvorsku formu i ceremonije koje uobičajeno okružuju svakog vladajućeg knjaza.

Nas je Njegovom Visočanstvu predstavio jedan ađutant, koji je bio u ulozi dvorskog službenika sa velikom elegancijom držanja. Na našem putu u sobu za audijenciju, na prvom spratu, prošli smo pored, kao na reviji poređanog špalira snažnih knjaževih tjelohranitelja, od kojih je svaki stajao na po jednom stepeniku sa isukanom sabljom u ruci. Čim je formalno predstavljanje Knjazu završeno, učinio nam je veliko olakšanje otvorenošću i srdačnošću svojih manira. Gospodar, koji je jedan od najkrupnijih ljudi u oblastima kojima upravlja, visok preko šest stopa, i sa skoro herkulovski istaknutim prsima, bio je u nacionalnoj nošnji, sa revolverom za pasom, ali bez kape na glavi. Za razliku od ostalih pripadnika njegove rase, nosio je zulufe sa brkovima, koji su potkresani na način da podsećaju na suncem opaljene

crte izražajnog španskog izgleda. Ove karakteristike lica su veoma vjerno reprodukovane u crtežu knjaževog sekretara M. Popovića koji je postao revnostan obožavatelj svog Gospodara. Knjaz koji je prvi iz dinastije Petrović poslan na školovanje u Pariz umjesto u St. Petersburg, odlično govori francuski, i čak veoma dobro poznaje njemački, italijanski i ruski jezik. Mi koji smo vičniji teutonskom nego bilo kojem stranom jeziku, uskoro smo uzeli učešće u razgovorima sa Knjazom o najdražoj temi – blagostanju i razvoju njegove zemlje.

„Ne sumnjam, da ste bili dovoljno dugo na Cetinju“, rekao je Knjaz, „da saznate da me narod naziva *graditeljem puteva*. Sa radošću očekujem završetak puta od Kotora do Rijeke kao početak nove epohe u mojoj zemlji. Vjekovima smo bili zatamničeni u ovim brdima kao u zatvoru. Ali kad se napravi moj novi put za kočije, nadamo se da će vanjski svijet biti u prilici da vidi da mi nijesmo ni tako necivilizovani niti tako divlji kako nam se ponekad pripisuje“.

Na napomenu Knjazu da su po mojem mišljenju narodu potrebna industrijska zanimanja, on je odgovorio:

„Da, ali nam morate dati vremena. Petsto godina smo bili angažovani u neprekidnom ratu sa Turcima oko granica. Naše jedine misli su bile sloboda naše zemlje. Sada kada je naša zemlja osigurana za nas i u ruci nam je trajni mir, mi se nadamo da ćemo pokazati svijetu da Crna Gora ima dovoljno snage da sačuva svoju nezavisnost.“

Ali je trajni mir kojem se tako mnogo radovao Knjaz kao šansi za obnovu zemlje, čini se već bio ugrožen. Nijesmo stigli ni da se vratimo u naš hotel nakon intervju sa Knjazom, kad smo saznali da Turci grupišu svoje snage na granici prema Gusinju. Neprijateljstva između Crnogoraca i Albanaca, uvjeravali su nas, bila su već počela u nekoliko manjih okršaja, i Knjazu će biti potrebna armija od najmanje 10000 ljudi da

zauzme tu teritoriju.

Odmah nakon primitka ovih vijesti, Dik i ja smo poželjeli zbogom Vuku Vuletiću i krenuli za Rijeku đe smo uzeli jednu lađu te se spuštili do Žabljaka, a zatim odjahali na konjima preko ravnica do Podgorice. Brzina našeg kretanja je bila uslovljena našom željom da postanemo svjedoci rata.

S engleskog preveo: **Radoslav Milošević Atos**

PRIMJENA KVANTITATIVNE ANALIZE U HRONOLOGIJI

Boris Banjević

In chronology research it is important to have an independent approach. As regards the length of certain reigns, dating of events, lengths of generations, in radiocarbon dating and astronomical dating there are many discordances regarding chronology of data. Here we suggest a new approach which is independent from the previous methods.

1. Razvoj hronologije i metode koje se primenjuju za računanje vremena

Hronologija je važna naučna disciplina koja ima za cilj da odredi vremenske intervale između događaja u svim oblastima života. Ovde ćemo se baviti prvenstveno istorijskom hronologijom. Zbog toga što razni narodi imaju različite kriterijume merenja vremena tradicionalna hronologija se oslanja na julijanski kalendar. Gregorijanski kalendar za 400 godina kraći je za 3 dana. Da bi pojednostavili astronomi se služe julijanskim kalendarom. Problem predstavlja i prelazak s jednog kalendara na drugi. Jevrejski kalendar počeo je 6. 10. 376. st. e, muhamedanska era počinje 15. 06. 622, pravoslavna ili vizantijska era počinje 1. 09. 5509. st. e. Za ove narode lako je izračunati vreme u

julijanskom kalendaru. Mnogo komplikovanije je merenje vremena kod Egipćana i Vavilonaca. Nije sigurno da li su Egipćani računali vreme od 4242. ili 2782. st. e. Ne zna se da li je dan počinjao od zalaska ili izlaska Sunca. Ovo je važno kod izračunavanja lunarnih datuma jer razlika od jednog dana za lunarni datum predstavlja razliku od 14 godina da bi mlad mesec pao na isti dan egipatskog kalendara. Godine su računate prema godinama vladajućeg kralja. Moglo se desiti da kralj umre pre isteka kalendarske godine, pa nismo sigurni da li je sledeći kralj njegovu poslednju godinu računao kao svoju prvu. To skraćuje hronologiju za 1 godinu. Drugi problem su vladajuće liste. Pošto su one pravljene u više kopija moglo je doći do greške u prepisivanju. Najraniji počeci hronologije bili su u starom Egiptu. Na Kraljevskim analima iz pete dinastije (oko 2450. st. e) predstavljeni su događaji, godina po godina, iz vladavine svakog kralja od Ahe do Niuserre Inija, tj. od prve do sredine pete dinastije. Preciznost koja obuhvata 600 godina istorije je zadivljujuća. Na fragmentima koji su sačuvani, u svakoj godini, tj. registru koji označava kalendarsku godinu, upisivana je visina Nila i svi značajni događaji te godine. Na početku svake vladavine označena je mesecima i danima smrt prethodnog kralja. Zato se ovi anali uzimaju kao najverodostojniji za utvrđivanje događaja iz stare egipatske istorije. Zbog velikog dela koji nedostaje potrebno je uraditi rekonstrukciju. Primenom Diofantovih jednačina došli smo do dva rešenja (Banjević 2000). Bartha (1981) je dao jedno rešenje za prvih 5 dinastija (3051-2359), a za prve dve dinastije koje predstavljaju problem daje 336 godina. Prema Helcku je 397 godina, Parker daje 444 godine, Ignatjeva 524 godine. Po našoj analizi prve dve dinastije vladale su 403 godine, a prvih pet dinastija 3137-2383. Turinski kanon, koji je iz vremena 19. dinastije (oko 1300. st. e), daje 955 godina za prvih osam dinastija. Primećene su greške u prepisivanju. (Shepseskare Isi vladao je oko 4 meseca umesto 7 godina jer je godina duplirana od

Shepseskafa), Neferkasokar je identičan sa Neferkareom (2. dinastija), Snofru i Keops su vladali duže oko 10 godina prema zapisima iz piramida. Ova cifra se mora malo korigovati. Po našem računu iznosi 967 godina. Pokušaj Helcka da računavši prosek 3-5. dinastije od 20 godina po generaciji računa isto za 1-2. dinastiju tj. 16 generacija 320 godina, ne možemo da prihvatimo jer je prosek 18. dinastije 24.33 godine, 20-21. dinastije je 23.7 godina. Mi ne znamo u kom su srodstvu svi članovi prve dve dinastije. Drugi problem je što je podela na dinastije potekla od Manetona koji je protumačio pogrešno neke fraze u Turinskom Kanonu (Malek 1982:95). Ona je zastarela tako da nismo sigurni da li su svi vladari u dinastiji stvarno pripadali istoj porodici.

Sličan problem je vavilonska hronologija. Trenutno postoje tri hronologije duga, srednja i kratka. Vladavina Hamurabija po dugoj je 1856-1802, po srednjoj je 1792-1750 i po kratkoj 1728-1686. Postoje i niže hronologije, ali se ne razmatraju ozbiljno. Postoji sumnja u vladavinu Kasita od 576 godina, jer nedostaje dobar deo vladavina, a ne zna se da li su vladali istovremeno. Tada su Vavilonom vladale najmanje 3 dinastije: dinastija Kasita, Hamurabijeva dinastija i dinastija u Pomorju. Landsberger sumnja u asirske liste jer su one kopije lista iz 7. veka st. e. Mogućnost da je u to vreme jedna dinastija vladala 1698-612. st. e je veoma mala. Ako analiziramo period od 1698-1471. st. e dolazimo do zaključka da su vladari umirali pre 31. godine u proseku. Sumnja se da je Tiglath Pileser III falsifikovao liste u 8. veku st. e. da bi dokazao svoj legitimitet za vladavinu.

Radiougljenična metoda služi za određivanje starosti arheoloških iskopina. Svako merenje podvrgava se upoređivanju sa istorijskim podacima, ili se vrši upoređenje sa godovima na drveću ako ga ima. Mnogi rezultati se odbacuju zbog nepouzdanosti materijala. Za procenu vremena se koristi mali broj merenja jednog predmeta. Na osnovu normalne raspodele procenjuje

se interval poverenja od 95% ili 68% gde se uzima standardna devijacija sa množiocem 2 ili 1. Na osnovu Ci kvadrat testa mogu se dobiti rezultati koji su veći nego što se statistikom može očekivati. Ovi rezultati se takođe odbacuju. Za Egipat se dobijaju rezultati koji nemaju značaja za preciznu hronologiju. Prvi kralj Aha se procenjuje u intervalu od 3023+/-103 godine na 68% intervalu poverenja.

Problem kod astronomskih metoda je što lunarne datume za Egipat možemo precizno računati samo u intervalu manjem od 25 godina jer se ponavljaju na isti dan kalenadara na 25 ili 14 godina više, zavisno da li računamo dan izlaska ili zalaska Sunca. Slično, za Vavilon se ponavljaju pomračenja svakih 18 ili 19 godina. Sva pomračenja pre 700. st. e nisu pouzdana zbog nepreciznosti opisa. Položaj zvezde Thuban(a Draconis) koji se dobija **na osnovu** položaja severnog vazdušnog hodnika u Keopsovoj piramidi pomogao je da se utvrdi početak vladavine Keopsa 2625. st. e. Kako su u isto vreme zabeležena 3 lunarna datuma (O'Mara 1997) tako smo utvrdili jedan od najstarijih datuma u svetskoj istoriji (Banjević 2000).

Ideja o radikalnom pomeranju hronologije pominjana je u prošlosti više puta. Među prvima je bio Newton koji je u svoja dva rada obradio mitologiju i poznatu istoriju starog veka i skratio period egipatske istorije sa 3000. na 934. st. e, a trojanski rat sa 1225. na 904. st. e. On je, pod uticajem Biblije, mislio da je Izrael najstarije kraljevstvo na svetu, ali je kasnije pod uticajem egipatskog sveštenika Manetha (3. vek st. e) utvrdio nastanak Egipta 5000. st. e. Hronolog Scaligeri (1606) stavio je stvaranje sveta 3949, ali je stvaranje Egipta pomerio na 5285. st. e. Zatim je utvrdio da Adam nije bio prvi čovek i da je postojao period na Zemlji pre stvaranja prvog čoveka. U 19. veku Torr (1896) je stavio početak 18. dinastije 1271. st. e, ali je hronologija zasnovana na praznini između klasične Grčke i Mikene. Tada se kraj miken-skog doba stavljao oko 800. st. e. Lieblein (1873) je tvrdio na

osnovu genealogije Amonovih sveštenika iz Tebe u Egiptu, da je 18. dinastija počela 1490. st. e, a kasnije pod uticajem Torra oko 1300. st. e. (cit. u James 1991:7-19) Sadašnji datum je određen na osnovu astronomske evidencije. Ali i ovde postoje neslaganja. Zavisno od mesta posmatranja datum početka je od 1570. st. e. do 1540. st. e. Još gora situacija je sa početkom prve dinastije Egipta gde su predloženi datumi između 3197. st. e. (Meyer) i 2820. st. e. (Stock). Klein (1966:94-5) je pokušao da razreši problem pomoću intervala pouzdanosti koji je linearno zavisao od verovatnoće njegovog potvrđivanja i maksimalnog otklona.

$$(1) \quad \alpha = P * \varepsilon$$

Za početak prve dinastije datum je u intervalu (3190.5, 3003.5) ili (3190, 2850). Na ovom intervalu možemo da tražimo početak prve dinastije. Radiougljenična metoda daje 68% interval poverenja (3125, 2921) (Hassan 1987:119-35). Novi pristup dao je ruski topolog Fomenko (1997:373-8). On je koristio metode korelacione analize da bi dokazao da se određeni periodi u istoriji ponavljaju sa minimalnim odstupanjem. Pritom je izvršio analizu vladavina dinastija i odgovarajuće hronike. Izveo je zaključak da se istorija mora skratiti 300-1800. godina za različite periode. Zbog ovako radikalnih pomeranja ovde primenjujemo drugačije metode.

2. Problemi u statističkom pristupu određivanja redosleda i trajanja dinastija

Osnovna hipoteza je da se od niza vladavina kraljeva jedne dinastije mogu izvući dovoljno pouzdani zaključci koji nam mogu ukazati koja je od ponuđenih hronologija ili lista vladara tačna. Ako upoređujemo dva ili više skupova vladara kod kojih ne postoje neki podaci (ime vladara, godine vladavine, redosled)

tada se moramo odlučiti koji je skup ispravan. Uglavnom je poznat ukupan broj vladara ili suma njihovih vladavina. Možemo uočiti 3 tipa grešaka: 1. zamena mesta dvaju vladara, 2. sabiranje godina dvaju vladara i dodeljivanje trećem, 3. netačnost dužine vladavine. Slično važi za dinastije. Skup vladara uzima se kao konačan skup. Redosled vladavina nije bitan već samo broj vladavina. Za uzorak iz konačne populacije može se utvrditi na osnovu poznatog Basuovog stava dovoljnost statistike podataka (iz uzorka) koja preslikava podatke X kao uređen niz u podatke X kao skup u kome je izostavljena informacija o redosledu i ponavljanju (Kovačević 1997:15-17). Mi ćemo primeniti tri metode:

1. Metoda statističkog određivanja dužine dinastija
2. Metoda proseka generacija
3. Metoda skraćivanja generacija

1. Statistička metoda određivanja dinastija.

Posmatrajmo skup vladara jedne dinastije. Dinastiju smo definisali kao skup vladara koji su vezani srodničkim vezama u najmanje 75% slučajeva (ako ima uzurpatora prestola između pojedinih vladavina). Njihove vladavine označimo kao niz, broj vladara je N , a broj poznatih vladara je n . Aritmetička sredina poznatog niza vladavina se može izračunati kao:

$$(2) \quad \overline{X} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n}$$

gde je N broj elemenata niza. Ova informacija ne daje dovoljno podataka jer aritmetičke sredine mogu biti jednake, ali su odstupanja pojedinih elemenata velika u odnosu na prosek. Zato uvodimo varijaciju skupa ili njegovu disperziju. Standardna ocena aritmetičke sredine je:

$$(3) \sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n X_i^2 - \frac{(\sum_{i=1}^n X_i)^2}{n}}{n}}$$

Standardna devijacija uzorka za dovoljno veliki uzorak je

$$(4) \sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2}{n}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n X_i^2 - n \cdot \bar{X}^2}{n}}$$

Standardna greška za ovaj uzorak iznosi:

$$(5) \bar{\sigma} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n X_i^2 - n \cdot \bar{X}^2}{n^2}}$$

Ako je poznat broj vladara tada možemo odrediti i prosečno odstupanje od aritmetičke sredine niza koje se naziva koeficijent varijacije i dato je formulom:

$$(6) V = \frac{\sigma}{\bar{X}}$$

Pošto poznajemo uzorak tj. broj vladara dinastije možemo odrediti popravku za svaki uzorak veći od 4%. Ona iznosi:

$$(7) \sqrt{\frac{N-n}{N-1}}$$

$$(8) \bar{\sigma} = \sqrt{\frac{(\sum_{i=1}^n X_i^2 - N \cdot \bar{X}^2) \cdot (N-n)}{N^2 \cdot (N-1)}}$$

Ako je uzorak skoro jednak skupu, standardna greška teži nuli. Ako pretpostavimo da je broj vladara dinastije poznat, a ostatak manji ili jednak od polovine dinastije tada možemo reći da je to

veliki uzorak. Ukoliko ne znamo ukupan broj vladara moramo ga odrediti aproksimativno pomoću metode generacije, ili astromomski odrediti bar jednu fiksnu tačku hronologije. Radi lakšeg računanja uzećemo da je interval u kome je vladala dinastija određen kao interval poverenja tj. kao interval sa datom verovatnoćom ispunjavanja. Ovaj interval se određuje pomoću standardne greške koja se dobija primenom t-raspodele koja tretira male uzorke. Zavisno od potreba interval poverenja može ići od 30% do 95% zavisno od toga kolika nam tačnost treba. Naš interval poverenja daje veću preciznost za jednu dinastiju nego radiougljenična metoda. Fomenko je došao do zaključka da je za pravilno zaključivanje o jednoj dinastiji potrebno najmanje 15 vladara. Ako nemamo toliko, tada je greška veća, ali se rezultat može poraviti metodom generacija. Ako je disperzija uzorka veća od 75% tada primenjujemo druge metode. Ova metoda je dobra za ispitivanje verodostojnosti podataka koji su računati sa prostim prosekom generacija od 30 godina kao kod spartanskih kraljeva. Herodot i Tukidid su davali veći prosek, 3 generacije za 100 godina, Helanik čak 40 godina, isto Teopomp i Hekatej. Efor daje 33 ili 35 godina. Zato moramo za grčku istoriju kombinovati treću metodu. Kod određivanja niza odbaćemo ekstreme, tj. vladavine manje od 1 godine ukoliko je disperzija veća od 75%. Ukoliko naše rešenje obuhvata više rešenja koja su ponuđena drugim metodama smanjićemo interval poverenja do 30%. U ovom slučaju nemamo slučajan uzorak kao kod populacije, jer se uzima celokupan poznati broj vladara, ali njihov redosled i ponavljanje vladavina su nebitni za naš račun pa ova metoda daje u svakom slučaju mnogo preciznije rezultate od običnog uzimanja aritmetičke sredine. Loš primer je 13. dinastija u kojoj ima oko 60 vladara od kojih je njih 6 vladalo oko 50 godina, a ostatak oko 70 godina. Iz ovakve dinastije ne može se ništa zaključiti. Pogotovu što ne znamo da li je postojalo bilo kakvo srodstvo među članovima. Ova podela je bila veštačka

zbog lošeg tumačenja kolona u Turinskom kanonu. Manetho koji je pisao istoriju Egipta podelio je istoriju Egipta na 30 dinastija na osnovu nekih odeljaka za sume ili fraze „vladao je X godina“ (Malek 1982:95). Nova rekonstrukcija Turinskog kanona pokazuje da ove dinastije nisu predstavljale stvarne generacije. Zato u ovom slučaju ne pomaže statistička analiza ovog tipa. Tada se moraju primenjivati paralelne vladavine drugih dinastija i uzimati intervali u kojima je vladao određen broj vladara. Uzećemo za testiranje uzorak od 3-5. dinastije koji predstavljaju sličnu genetičku strukturu i testiraćemo period od 1-2. dinastije čiji broj vladara znamo. Uzorak $n=21$ $N=36$, tj ima ukupno 36 vladara (sem jednog koji je vladao manje od godine) od 1-5. dinastije. Za period 3-5. dinastije Helck daje 345 godina, Malek 336, O'Mara 326. Mi ćemo predložiti 351 godinu na osnovu naše rekonstrukcije Turinskog kanona i lunarnih datuma (Banjević 2000). Pri tome je bila jedna koregencija pa je zbir 360 godina za 21 vladavinu. Ako uzmemo interval poverenja sa koeficijentom pouzdanosti 0.95 dobićemo aritmetičku sredinu vladavina u intervalu (14.273, 20.017) što daje za pet dinastija interval (511, 720) godina, a početak prve dinastije u intervalu (3103, 2894). Kako je astronomski utvrđen početak 3. dinastije 2734. st. e. na osnovu lunarnih datuma to je gornja granica tačnija. Ovde je za donju granicu uzeta vladavina 6. dinastije koja je određena astronomski na osnovu lunarnih datuma 2383. st. e.

2. Metoda proseka generacija

Vladavina 9-10. dinastije mora se odrediti na osnovu metode generacija zbog velikog broja vladara koji su vladali kratko. Pouzdano se zna da je početak 7. dinastije bio 4 generacije pre početka 11. dinastije. Prosek generacija vladara starog Egipta od 3-5. dinastije je , Helck je računao 20 godina po generaciji. Na osnovu našeg proseka dobija se 330 godina za prve dve dinastije

ili 3064. st. e. Znači da je interval početka prve dinastije (3103, 3064). Turinski kanon daje 955 godina za prvih 8 dinastija. Naše rešenje Kraljevskih anala daje 403 godine. Postoji još jedno rešenje koje je dao Bartha od 336 godina. Prvo rešenje se bolje uklapa u cifru koju daje Turinski kanon. Nemamo dokaza da su godine prve dve dinastije bile kraće od onih koje se navode u Turinskom kanonu. Prema našoj analizi zbir godina prve dve dinastije je 420 u Turinskom kanonu, a to je vladavina Neferkasokara koji je ubačen naknadno i jednak je prethodniku Neferkareu. Manetho mu daje 17 godina što čini tačno razliku do 403. Ova greška je nastala u prepisivanju prethodne kopije, a možda je taj vladar imao dva slična imena - jedno po rođenju i jedno po stupanju na vlast. Neki vladari su bili dugovečni što nije uobičajeno u to vreme kada je život prosečnog čoveka bio oko 30 godina. Semerekhet je živio 72 (vladao 8), Qa-a 63 (32), Hetepsekhemwy 95 (38), Ninetjer 95 (47), Wadjnes 70 (27). Problem je početak 9. dinastije. Kako je krajem šeste dinastije i u vreme 7. i 8. došlo do raspadanja države i slabljenja centralne vlasti, neki kneževi su se osamostalili (Elefantina, Koptos, Teba) pa se ne zna kada je jedan od njih počeo da se naziva kraljem. Neki naučnici smatraju da su 9. i 11. dinastija počele istovremeno (Helck, Beckerath) 2134, a neki smatraju da je 9. dinastija počela ranije - 2160. (Hayes), ili 2235. (Baer). Deveta i deseta dinastija vladale su Donjim Egiptom (sever) u Herakleopolisu, a 11. dinastija je vladala Gornjim Egiptom (jug), u Tebi. Astronomski je određen početak 11. dinastije 2134. ili 2082. godine. Problem je da li su tu uračunate i godine kneževanja u Tebi. Sada se uzima da je bolja 2082. st. e. Znači da je u periodu od 2383. do 2082. vladala 9. dinastija, a od 2082. do 1995. (1970) 10. dinastija. Maneton daje za 8. dinastiju 146 i 100 godina, za 9. - 409 ili 100, za 10. - 185, za jedanaestu 43 godine. Verovatno je 100 godina vladala 10. dinastija zajedno sa 11. dinastijom jer je zbir $100+43=143$ iz Turinskog kanona. Ceo

period je trajao 185 godina 2170-1985. st. e. Sigurno znamo da je od kraja 8. do početka 11. dinastije bilo 4 generacije kneževa, koliko i kraljeva 9. dinastije po Manetonu. To čini najmanje 80 godina. Znači da je početak 9. dinastije bio najkasnije 2160. godine, a najranije 2180. godine ako dodamo 185 na 1995. kada je bilo ujedinjenje Egipta. Ako uzmemo da je 43 godine tačna cifra, tada je ujedinjenje bilo 1983. godine jer je 1940. bio kraj 11. dinastije. Znači da je početak prve dinastije bio 3135/3115. što odstupa 20-30 godina od cifre koju smo dobili prvom metodom (3103). Na sličan način se može dobiti za Vavilon gde se do sada uzimala srednja hronologija tj. vladavina Hamurabija (1792-1750). Pokazalo se da kratka hronologija odgovara više i egipatskoj hronologiji i statističkoj analizi vladara Kasita. Statističkom analizom se dobija vladavina Kasita u intervalu (491,535) za 70% interval poverenja što odgovara intervalu (1690,1646), za 1155. st. e. kao kraj dinastije. Kratka hronologija uzima oko 1665. godine st. e. početak Kasita, a vladavinu Hamurabija (1728-1682) na osnovu Venerinih tablica. U spisku vladara daje se 576 godina za celu dinastiju. Pokazalo se međutim da je najmanje jedan vladar, Ulamburiash, vladao zemljom Primorje jer nije pronađena titula vladara Vavilona, a upisan je u listu. Verovatno je njegova vladavina bila duža od pola veka jer se u sinhronističkim listama Vavilona i Asirije pominje kao savremenik najmanje 4 asirska vladara čija vladavina je bila 48 godina (Grayson 1971:118). Slično su u Turinskom Kanonu neke istovremene vladavine bile uračunate u konačnu sumu. Ovo ima za posledicu pomeranje hronologije svih država Bliskog istoka. Na odgovarajućim intervalima treba proveravati pomračenja Sunca i Meseca i paralelne vladavine. Ovaj interval za Egipat ne može biti veći od 25 godina zbog ponavljanja pomračenja na isti dan, a kod Vavilona 19 godina (Banjević 2000). Dobar rezultat dobija se i za staru srednjovekovnu Srbiju. Ako testiramo uzorak na staroj dinastiji Svevladovići (po Letopisu popa Dukljanina) na

20 poznatih vladara od Beloja do Radoslava za celu dinastiju koja je imala još 9 pokoljenja (od Svevlada do Beloja ili Pavlimira Bela) dobićemo za $N=29$, (469,508) godina za 30% interval poverenja, što daje interval 681-720. za početak dinastije (ako uzmemo za smrt Radoslava 1189. godinu). Drugom metodom dobijamo prosek generacija 27.3 i početak 617. godine. smatra se da je doseljavanje Srba bilo oko 640. godine. U to vreme je bila velika seoba Slovena na Balkan. Jedini vladar Srba poznat iz tog doba je Dervan koji je bio pod vrhovnom vlašću vojvode Sama. Kasnije su njegova dva sina (po Konstantinu Porfirogenitu) podelili zemlju. Jedan vladar je umro oko 678. pre provale Bugara, a do kneza Višeslava je poznato jedino ono što piše u Letopisu. Po Dukljaninu prvi vladari su vladali ceo vek ranije. Broj generacija se poklapa ali je vremenski interval predugačak. Dobar rezultat dobija se za četvrtu kinesku dinastiju Chou (Zhou). Na osnovu uzorka od 23 vladara procenjuje se stvarna vladavina preostalih 12 vladara zapadne Chou dinastije čija vladavina u hronikama varira za početak dinastije od 1122. do 1028. st. e. Za 30% interval poverenja dobija se 1068. st. e. Ako računamo prema proseku generacija - za 21 generaciju prosek je 24.809 godina za 521. godinu. Dobijamo donju granicu 1042. st. e. Na sreću postoji posmatranje Halejeve komete (Calder 1985:23) koje je bilo ili 1059. ili 1057. st. e. Prvi vladar Wu Wang vladao je 7 godina. Jedna hronika počinje 1066. st. e. Moguće je da je njegova vladavina bila od 1066/4-1059/7. Ovim se pomeraju i ostale dinastije Xia i Shang (Yin).

3. Metoda skraćivanja generacija

Analizom generacija grčkih vladara u periodu od 1200-500. st. e mogu se pojedini događaji datirati 25% vremena bliže našoj eri u odnosu na razliku datuma $=T1-500$ gde je T1 datum od 1200. do 500. godine. Znači novi datum bio bi

$T2=500+0.25*T1$. Prvi datum $T1$ obično se uzima iz antičkih hronika Eratostena, Apolodora, Pauzanije, Efora i Herodota i srednjovekovnih hronika Euzebija i Hijeronima. Eratosten je računao 3 generacije kao i Herodot, 100 godina. Kao početnu tačku uzeo je 683. st. e i dodao 500 godina za 15 generacija spartanskih kraljeva da bi dobio godinu kraja Trojanskog rata. Po mitologiji to je bilo 18 generacija pre 480. st. e prema spartanskoj genealogiji. Tada bi ispalo da su 3 generacije živele 200 godina. Efor je bio realniji pa je uzeo generaciju 35 godina i 21 generaciju pre 335. i dobio 1070. st. e za osnivanje Sparte, a to je bilo 80 godina posle Troje ili 1149. (1169) st. e. Prvi vladar za koga se može utvrditi iz nezavisnih izvora da je vladao u Sparti bio je Teopomp (715-680) i živio je u vreme I Mesenskog rata (736-16). Euzebije daje za njegovu vladavinu 786-743. prema Pauzaniji. Razlika $=286$ godina pa je $T2=786$ godina što daje $786-715=71$ godinu viška za Teopompa. Ovom datumu odgovara 8 generacija ili 9 vladavina pre Leotihide (480). što iznosi $480+240=720$. st. e. Ovaj prosek dobijen je na osnovu proseka generacija od 519-216 godine kada je vladalo 10 generacija. Isti prosek se dobija i za atinske generacije. Prosek od 40 godina koji daje Hekatej (o.520st. e.) uzimali su i kasnije. Zato smo uzeli skraćenje vladavina od 25% jer je $40-(25*40)/100=30$ (Burn 1935:146). Ako bi računali za Trojanski rat na osnovu skraćjenja dobili bi 1010. st. e, a pomoću generacija za 24 generacije od 335. st. e. iznosi 720 godina što daje 1055. st. e. Zna se da je Troja VI uništena u ratu i zemljotresu 1275-1260 st. e, a VIIb uništena požarom oko 1080. st. e. Verovatno je sećanje na dva poslednja uništenja jedno iz 1260. st. e i drugo iz 1080. st. e ostalo u mitovima. (Woods, 1985). Na sličan način može se odrediti svaki događaj 1200-500 st. e.

Možemo da zaključimo da se neki problematični periodi ljudske istorije (pre 690. st. e) mogu odrediti matematičkim metodama. Uz pomoć astronomskih podataka i pažljivim odabira-

njem hronika možemo da odredimo hronologiju staroga veka sa velikom tačnošću. Kada je u pitanju Egipat i Vavilon greška je, od 3100-2500. st. e, oko 25 godina, od 2500-2000. godine oko 15 godina od 2000-1500. godine svega 5 godina.

LITERATURA:

- Banjević, B. (1999) Some astronomical dates in Ancient Egypt and old Babylon, *Publ. Astr. Obs. Belgrade No.65*,153-158.
- Bartha, W. (1981) Die Chronologie der 1. bis 5. Dynastie nach Angaben des rekonstruierten Annalensteins, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 108, 11-23.
- Burn, A.R. (1935) Dates in Early Greek History, *The Journal of Hellenic Studies*,55,130-146
- Calder, N. (1985) *Komet dolazi*, Opatija..
- Fomenko, A.T. (1997) *Statistička hronologija (Matematički pogled na istoriju)*, Beograd.
- Grayson, A.K. (1983) Königslisten und Chroniken, in *Reallexikon der Assyriologie*,VI,86-135.
- Hassan, F.A./S.W. Robinson (1987) High precision radiocarbon Chronometry of Ancient Egypt, and comparisons with Nubia, Palestina and Mesopotamia, *Antiquity* 61,119-125.
- James, P. (1991) *Centuries of Darkness*, London.
- Kovačević, M. (1997) Razvoj teorije uzorka, *Statistička revija*, 46(3-4),13-27.
- Malek, J. (1982) The original version of the Royal Canon of Turin, *Journal of Egyptian Archaeology*, 68,93-106.
- Morby, J.E. (1989) *Dynasties of the world*, Oxford.
- Mošin, V. (1950) *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb.
- Njegić R, M. Žižić (1981), *Osnovi statističke analize*, Beograd.
- Wood, M. (1985) *In search of the Trojan war*, London.

O RODOSLOVNIM TABLICAMA NJEGUŠKOG BRATSTVA PETROVIĆA

Petar Rudić

The author gives a retrospect of past works on the genealogical tree of the Petrović clan of Njeguši, from those published by Vladika Vasilije in 1759 to the latest; he points to the mistakes in those works and provides updated based on his own research. We are also publishing the Genealogical Tree of the Petrović Clan of Njeguši written by P. Rudić of 1986.

Okolo polovine XV vijeka u Njeguše se doselio neki Herak ispod planine Njegoš. Njegovi potomci nose ime Herakovići (sada Erakovići), a tako se zove i selo u Njegušima u kome uglavnom žive. Od Heraka vode lozu Petrovići i Popovići iz njeguškog sela Erakovića, Kaščelani iz njeguškog sela Mirca, Vujovići iz Spuža, a vjerovatno i neka druga bratstva.

Petrovići su dobili prezime po Petru Herakoviću, koji je živio u drugoj polovini XVI vijeka. Ovaj Petar je imao nekoliko sinova, a sada se zna samo ime njegovog sina Stijepa (Stjepana). Stijepo Petrov je također imao nekoliko sinova. Sada se samo zna za njegovog sina Radula (kaluđera Petra). Petar Stijepov je u narodnom predanju zapamćen i pod imenom Kaluđer, pa su neki

Crnogorci mislili da mu je to bilo lično ime. Kaluđer Petar je imao samo sina Šćepca, a Šćepac Kaluđerov: vladiku Danila (1697-1735), Damjana, Rada i Petra. Današnji Petrovići (koji sačinjavaju njihovu glavnu granu) vode lozu od Šćepčevih sinova Damjana i Rada. (Vladika Danilo se nije ženio, a muško potomstvo Petra Šćepčeva je izumrlo).

„Genealoška tablica kuće Petrović-Njegoš“ od Dušana Vuksana, koja je objavljena u „Spomenici Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada“ 1926. godine, spada u bolje rodoslove bratstva Petrovića. Međutim, i u ovoj Vuksanovoj vrlo popularnoj tablici ima dosta grešaka.

Prema kratkom rodoslovu Petrovića, koji je napisao vladika Vasilije Petrović u Petrogradu 1759. godine, Stjepan (Šćepac) Kaluđerov nije imao braće. I poznati etnolog dr Jovan Erdeljanović je u Njegušima doznao i zapisao da je Kaluđer Petar imao samo sina Šćepca.¹ Međutim, Dušan Vuksan je sasvim proizvoljno napisao da je kaluđer Petar imao sinove Ivana i Šćepca. Dalje, Vuksan je napisao da je ovaj Ivan imao sinove vladiku Savu i Ivana, a Ivan Ivanov sina serdara Savu. Prema ovim proizvoljnim i nelogičnim „podacima“, Ivan (otac vladike Save) je bio Šćepčev brat, a vladika Sava je bio brat od strica vladike Danila. Prema Vuksanu, pomenuti serdar Sava je bio sin Ivana Ivanova, a sinovac vladike Danila.

Trudeći se da što bolje i potpunije upoznam genealogiju Petrovića-Herakovića, utvrdio sam da je otac vladike Save bio pop Ivan (bratučed i savremenik vladike Danila). Petar Petrović Njegoš je ovog Ivana opjevao u Gorskom vijencu, gdje mu je dao i zvanje serdara. Vjerovatno je djed popa Ivana (čije ime nije poznato) bio brat Danilovog djeda kaluđera Petra? Prema ovoj pretpostavci, vladika Danilo i pop Ivan bi bili drugo

¹ Dr Jovan Erdeljanović: *Stara Crna Gora*, Beograd, 1926, str. 431.

bratučedi. Pop Ivan je, koliko nam je poznato, imao četiri sina: vladiku Savu (1735-1781), serdara Sava (Savića), Pera i popa Vučetu, a prema nepouzdanim podacima i tri kćerke čija se imena ne znaju. Jedna Ivanova kćerka je bila udata za popa Rajiča Plamenca iz Crmnice, čiji su sinovi bili vladika Arsenije i serdar Mojsije. Druga Ivanova kćerka je bila udata za nekog Milića iz Bjelica, a treća (prema Željku Vujadinoviću) za nekog Kaluđerovića.

Navodim dva izvorna podatka koji jasno kazuju da vladika Sava nije bio Danilov brat od strica (kako je Dušan Vuksan napisao) nego dvojurodni (izvanji) plemjanik (sinovac).

„... mitropolit Danil na svoje mjesto postavil svojego dvojurodnago plemjanika mitropolita Savu, a preosvešćeni Sava takođe na svoje mjesto postavil dvojurodnago svojego brata mitropolita Vasilija Petrovića“.² Naime, vladika Sava je bio izvanji Danilov sinovac, a vladika Vasilije Savin bratučed (i savremenik).

„Vladika Sava mletačkim inkvizitorima
Stanjevići, 29. VIII 1776.

Isti manastir Podmajine bio je naš prije dok su Majini, Brajići, Pobori, Grbljani turski bili i kada je bila na Bar vojska vaša i šnjima Crnogorci i moj stric vladika Danilo s preuzvišenijem gospodinom Alvizom Mucinigom, ja sam na to mjesto bio“.³

Serdar Savo (Savić) se u dokumentima koji su pisani ruskim jezikom pominje kao serdar Sava. On je bio sin popa Ivana, a brat vladike Save, a ne vladičin sinovac (kako je D. Vuksan

² Dušan D. Vuksan: Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih glavara 1752-1759, Spomenik LXXXVIII, Beograd, 1938, str. 72.

³ Dr Jevto M. Milović: Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore, Cetinje, 1956, str. 335.

napisao). Iz vrlo kratkog i prigodnog rodoslova Petrovića, koji je napisao vladika Vasilije u Petrogradu 1759. godine, vidimo da je serdar Savić imao sina Ivana, a ovaj sinove Vojina i Ivana, koji su 1758. godine pošli na školovanje u Rusiju.

U Vuksanovu tablicu nije unesen Pero, sin pomenutog popa Ivana, pa je tako izostavljeno i njegovo potomstvo. Pero je, izgleda, imao nekoliko sinova? Međutim, sada se zna samo za njegovog sina Jova, koji je poslije smrti svoga strica Savića postao njeguški serdar. Serdar Jovo (Jovan, Ivan) Petrović je spadao u najistaknutije crnogorske glavare i bliske saradnike svetog Petra Cetinskog. On je imao sina serdara Đura, koji je prilikom osnivanja Njegoševog senata 1831. godine izabran za senatora. Serdar Đuro je imao sinove Laza, serdara Joka (koji je poginuo prilikom napada Crnogoraca na turski grad Žabljak 1852. godine) i Miha. Serdar Joko je imao sinove serdara Filipa, perjaničkog kapetana Pera i Marka.

Pop Vučeta, sin popa Ivana, pominje se u jednoj zabilješci vladike Danila o crkvenim dugovima od mjeseca juna 1723. godine. Prema porodičnom predanju, on je imao nekoliko sinova od kojih se sigurno zna samo za popa Stoja. Pop Stojko Vučetin je, koliko se zna, imao sinove popa Nika, Gruja i Đikana. (Kod potomaka popa Ivana Petrovića je tokom XIX vijeka preovladalo prezime Popović. Pošto sada sačinjavaju posebno bratstvo ne postoji potreba da se ovdje o njima detaljnije piše).

Dušan Vuksan je napisao da je Šćepac Kaluđerov imao i sina kneza Luku, a Luka suprugu Maru. Međutim, nema nijednog dokumenta koji bio kazivao da je Luka bio od Petrovića sa Njeguša. Rade Labudov Petrović je smatrao da je ovaj Luka bio od Petrovića iz Kuća?

Marko Damjanov je imao četiri sina: Stijepa, mitropolita Petra Prvog, Sava i Toma. Prema pjesmi „Boj s vezirom Mahmutpašom (1796. godine, 11. julija)“, koja se nalazi u „Ogledalu srpskom“, Savo je bio mlađi od mitropolita Petra. Vuksan je

napisao da je Savova žena bila Mare Milić, Tomova Ivana Proroković, a ime Stijepove žene nije unio u tablicu. Prema kazivanju Marka Jošova Popovića (Erakovića), Stijepova žena je bila rodom od nekadašnjeg bratstva Paoša, koje je živjelo u njeguškom selu Kopitu.

Vrlo je važno pomenuti da je Dušan Vuksan u svojoj tablici Petrovića napravio nekoliko grešaka i u opisu porodice Toma Markova. On piše da je Tomo imao sinove Joka, Rada (vladiku Petra II), Pera i Pilja, i kćerke Mariju i Čanu. Poznato je da je najstariji Tomov sin bio Pero, pa vladika Petar II, a najmlađi Joka, koji je imao nadimak Piljo. Znači, Joka i Piljo nijesu bila dva lica nego jedno. Vuksan je napisao da se Marija Tomova udala za Andriju Perovića (serdara), što je tačno, a Čana za P. Đuraškovića. Stana (Ćane) Tomova je bila udata za Marka, sina serdara Filipa Đuraškovića. Vuk Vrčević je sastavio zbirku narodnih umotvorina pod naslovom „Svakojake narodne tužbalice ili naricaljke žena za mrtvijema po Boki Kotorskoj, Crnoj Gori i Hercegovini“. Navodim jedan detalj iz Vrčevićeve bilješke o Staninoj tužbalici za umrlim bratom vladikom Petrom Drugim. „Tužba nad vladikom crnogorskim Petrom Petrovićem II, koju je naricala njegova sestra Stana (Ćane), udata za Marka, sina serdara Filipa Đuraškovića...“.⁴ Dušan Vuksan je ovako napisao imena djece Pera Tomova: Pavle, Niko, Mihajlo, Lazar, Mašica, Krese, Jovana, Maka i Kusa. Dr Pero Šoć je zapisao od Stane (Kuse), kćerke Pera Tomova, da je jedan Perov sin na malom krstu dobio ime Lazar, a da mu je ruski car prilikom glavnog krštenja dao ime Pavle.⁵ Da je Perovom sinu Lazaru ruski car

⁴ Dr Radmila Pešić: Tužbalica sestre nad Njegoševim odrom, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, III knjiga, Cetinje, 1963, str. 348.

⁵ Dr Pero Šoć: Sjećanja u narodu na vladiku Rada, pomenuti glasnik, str. 355.

dao novo ime, Pavle, napisao je i serdar Rade Plamenac.⁶ Znači, Lazar i Pavle nijesu dva lica nego jedno. D. Vuksan je izostavio najmlađeg Perovog sina Rada, koji je umro kao malo dijete. Dalje, on je napisao da je Jovana Perova bila udata za Mila Martinovića. Međutim, Jovana je bila udata za Pera, sina serdara Mila Martinovića.⁷ U Vuksanovoj tablici Petrovića stoji da se jedna kćerka Pera Tomova zvala Krese, koja se triput udavala: prvi put za Petra Plamenca, drugi put za Stevana Jovićeveća i treći put za Baja Boškovića iz Bjelopavlića. A Rade Turov Plamenac piše da se Marko Jovov Plamenac mjeseca oktobra 1849. godine oženio Gordanom (Kresom), kćerkom Pera Tomova, što je vjerovatnije. (Memoari, str. 25). U istim Memoarima stoji da je Marko Jovov sredinom 1850. godine poginuo prilikom razvađanja nekih zavađenih Crmničana, pa je Krese brzo postala udovica. U pomenutoj Vuksanovoj tablici stoji da se Maka, kćerka Pera Tomova, udala za Sava Đuraškovića. Prema serdaru Radu Plamencu, Marija (Maka) se bila prvi put udala za Šaletu Mašanova Vukotića s Čeva, pa je 1848. godine ostala udovica. Ona se nakon toga udala za Sava Lukina Đuraškovića iz Ceklina. (R. Plamenac: Memoari, str. 80)

Dušan Vuksan je u imenovanoj tablici napisao da je Joko Stijepov imao četiri sina: Mitra, Draga, Pera i Krsta, kao i tri kćerke. Za Pera stoji da je bio oženjen Gordom Vrbica. Inače, Pero Jokov je bio oženjen Gordom, kćerkom Nikole Vučkovića iz njeguskog sela Vrbe. U crnogorskom godišnjaku „Orliću“ za 1865. godinu je objavljen spisak crnogorskih senatora, iz kojega vidimo da je predsjednik Senata bio vojvoda Mirko Petrović, a potpredsjednik Nikola (Krcu) Petrović. Dakle, Krcu Jokovu nije bilo pravo (kršteno) ime Krsto nego Nikola.

⁶ Rade T. Plamenac: *Memoari*, Podgorica, 1997, str. 135.

⁷ Petar Rudić: „Ko je Pero Serdaredv iz testamenta Pera Tomova“, *Prosvjetni rad*, Podgorica, 12. mart 2002, str. 14.

Radul (Rade) Šćepčev je imao sinove vladiku Vasilija i Đura. Neki izvorni podaci govore da je Đuro imao sinove Nikolu (Nika) i Rafaila. Međutim, Dušan Vuksan u „Genealoškoj tablici kuće Petrović-Njegoš“ piše da je Đuro imao sinove: Ivana, Nika i Rafaila. Inače, ni izvorni podaci ni porodično predanje ne potvrđuju postojanje ovog Ivana. Prema pomenutoj Vuksanovoj tablici, Niko Đurov je imao sinove Pera i Iva. Uz Perovo ime postoji podatak da je umro u Rusiji 1838. godine, kao i da je imao sinove Sava i Laza. U istoj tablici o Ivu Nikovu nema nikakvih podataka osim da je bio oženjen Stanom Kitanović. U Njegušima sam čuo mišljenje da se radi o grešci, jer vjeruju da je Ivo bio oženjen od Kikanovića iz Krtola u Boki? Prema Njegoševom pismu ruskom konzulu Jeremiji Gagiću od 8. V 1838. godine Ivo Nikov Petrović je umro u Odesi, a o Peru nijesam mogao ništa doznati. U Vuksanovoj tablici stoji da je Ivo imao sina Gaja. Prema vrlo blijedom porodičnom predanju Ivo je osim njega imao i sina Đura, koji je umro (ili poginuo) kao mladić. Gajo se u dokumentima pominje pod imenom Gavriilo, što znači da mu je to bilo pravo ime. U Vuksanovoj tablici piše da je Gajo umro 1864. godine. Međutim, on se u jednom kupoprodajnom ugovoru od 24. aprila 1865. godine pominje kao svjedok, što znači da je umro nešto kasnije. Vuksan je ovako napisao imena Gajove djece: Maka, Stanko, Đuro i Labud. U pomenutoj tablici stoji da se Đurova žena zvala Čane Đurašković. Međutim, Đuro je bio oženjen Čanom Dragićevom Đuranović iz njeguškog sela Dugog Dola. Treći Gajov sin se zvao Ivo, a imao je nadimak Labud. Vuksan je zapisao da se njegova žena zvala Marija Popović. Inače, poznato je da se Labudova žena zvala Make Vukova Toroman iz njeguškog sela Erakovića, kako stoji u starim matičnim knjigama. Ivo (Labud) je imao četiri sina, a prema D. Vuksanu i tri kćerke: Mariju (što znači da joj se majka nije tako zvala nego Make), Milicu i Nanicu. U stvari, Labud je imao pet ćerki, jer je Vuksan izostavio imena Petrane i Zlatane.

U novije vrijeme se pojavilo još nekoliko rodoslovnih tablica dinastije Petrovića. Šteta je što autori tih „novih“ tablica nijesu koristili starije izvorne podatke, nego su uglavnom prepisivali Genealošku tablicu kuće Petrović-Njegoš od Dušana Vuksana, čije podatke nijesu provjeravali. Prema Vuksanovoj tablici je nacrtan i dio rodoslova Petrovića, koji se nalazi u Njegoševoj rodnoj kući u Njegušima. Tako se greške i nelogičnosti o rodbini vladike Save i dalje doslovno prepisuju, „vjerujući“ da se radi o tačnim podacima.

Ja sam napisao tablicu pod naslovom *Genealoška tablica njeguškog bratstva Petrovića* (zaključno s pokoljenjem Mihaila Mirkova, unuka kralja Nikole), koju sam objavio kao posebno izdanje u Bijelom Polju 1986. godine. U nju sam unio samo muška imena bratstva Petrovića bez ikakvih podataka o njima. (U Njegoševu rodnu kuću je 10. juna 2010. godine postavljena i ova moja tablica).

Istoričar Željko Vujadinović je u srpskom narodnom ilustriranom kalendaru „Danica“ za 1999. godinu (Vukova zadužbina, Beograd, 1998) objavio članak „Dinastija Petrović“ sa tablicom pod naslovom „Rodoslov porodice Petrović-Njegoš“. Ta je tablica objavljena i u zborniku radova sa međunarodnog naučnog skupa „Dinastija Petrović-Njegoš“ (Podgorica, 2002, Tom I). Vujadinović je straije generacije bratstva Petrovića prikazao kao Dušan Vuksan, tako da mnoge greške ni u ovoj tablici nijesu ispravljene. On je na osnovu podataka, uglavnom, iz matičnih knjiga, prikazao i mlađe generacije bivše crnogorske dinastije.

U Vuksanovoj tablici Petrovića stoji da se jedna kćerka Stanka Stijepova zvala Rake (Raka), koja je bila udata za Pera Kaluđerovića. U jednoj od narednih tablica je napravljena štamparska greška prema kojoj se ova sestra knjaza Danila zvala Rake. Ta se očigledna štamparska greška povlači kroz sve novije tablice bratstva Petrovića koju nije otklonio ni Željko Vujadinović.

Supruga Marka Dragova (brata vojvode Boža) zvala se Joše Stanković, što je ispravno napisano. U Vujadinovićevoj tablici žena istog imena i prezimena se nalazi i pored imena Markovog sina dr Draga. Međutim, dr Drago se nije ženio...

U starim matičnim knjigama stoji da je Petar Stanka Gajova rođen 26. juna 1900. godine, a Vujadinović je umjesto godine njegovog rođenja stavio znak pitanja.

Đuro Gajov Petrović je imao sina Mila i kćerku Mariju. Milo Đurov je rođen 2/14. oktobra 1889. godine. On je pod imenom Milo upisan u stare matične knjige njeguškog sela Erakovića, pa mu je naravno, to ime unio i D. Vuksan u Genealošku tablicu kuće Petrović-Njegoš. Međutim, Željko Vujadinović ga je greškom nazvao Mihailo. Ispod imena je napisana godina njegovog rođenja (1889) i „godina smrti (1941)“. A zatim ime njegove kćerke Milene.

Blažo Sredanović je kod Los Anđelesa objavio intervju sa Milovom kćerkom Milenom, koji je objavljen pod naslovom „Magično ime Montenegro“ u podgoričkom nedjeljniku „Monitor“ 19. aprila 2001. godine. Odatle navodim nekoliko osnovnih podataka o Milu i Mileni. Milo Đurov je 1919. godine napustio Crnu Goru i živio u raznim zemljama, uglavnom u Engleskoj i Irskoj. Godine 1927. se oženio Engleskinjom Helen Smit sa kojom je nakon godinu dana dobio kćerku Milenu. On se poslije izvjesnog vremena od te žene razveo. Milo je za vrijeme Drugog svjetskog rata napustio London i odselio se u Irsku. Pošto se u Crnu Goru nikome nije javljao, vjerovalo se da je za vrijeme rata (zajedno s porodicom) poginuo. Umro je u Irskoj mjeseca novembra 1978. godine.

Milena Milova se dvaput udavala. Njen drugi muž se zove Malkolm Tompson.

Rade Labudov je imao petoro djece: Mihaila, Đordija, Danicu, Jelenu i Mirka. Njihova imena ovdje navodim po redu rađanja, jer Željko Vujadinović nije tako učinio. Za Danicu (1937-2009)

je napisao da je bila udata za Graciju Pavlovića, koji je umro 1984. godine. Međutim, muž Danice Radeve je bio Gracija Pavović, Hrvat iz Tivta.

Genealogiju Petrovića (odnosno svih njeguških Erakovića) je trebalo početi proučavati još u doba njihovih mitropolita, ali je to, nažalost, propušteno. Tako je sada skoro nemoguće izvršiti važne dopune i ispravke. Ja sam, kao samouki historičar i etnolog, ovaj važni posao mogao samo djelimično da uradim, jer su moji uslovi za bavljenje naukom minimalni.

PROSTORNI ASPEKTI URBANE OBNOVE U CRNOJ GORI

Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

The process of reconstruction involves many activities such as: modernization, maintenance and repair of construction fund and infrastructural objects and installations, improvement of environment in cities and villages, improvement of the work of commercial and social services, improvement of the work of transportation networks and transport facilities and protection of architectural and cultural heritage.

Obnova grada ili urbana obnova predstavlja dio ukupnog procesa poboljšanja uslova života i rada u gradovima. Proces obnove uključuje brojne aktivnosti kao što su modernizacija održavanje i opravke građevinskog fonda i infrastrukturnih objekata i instalacija, unapređenje životne sredine u gradovima i naseljima, poboljšanje rada komercijalnih i socijalnih usluga, unapređenje rada saobraćajnih mreža i transportnih sredstava i zaštita arhitektonskog i kulturnog nasljeđa.¹ Obnova grada je kontinuiran proces.

¹ Stara generacija prostornih i urbanističkih planova, ne sadrži sav implementacijski mehanizam koji je inače neophodan za dosljedno i efikasno ostvarivanje ključnih planskih odredbi, pa i to predstavlja važan razlog zbog kojeg

Za grad nikada ne možemo reći da je u cjelosti dovršeno djelo. I historijski zaštićeni djelovi grada i građevine mijenjaju svoju funkcionalnu sadržajnost kao što se mijenjaju i uslovi korišćenja spoljašnjih i unutrašnjih prostora. Ove promjene posljedica su opštih i sve bržih promjena načina života koji mijenjaju uslove prostorne organizacije i fizičku strukturu gradova. Obnova gradova nije samo sanacija već je mnogo više afirmacija, rekonstrukcija i transformacija izgrađenih područja.

1. Iskustva prije tranzicije i problematika urbane obnove

Prema ukrštenoj matrici kulturnih, materijalnih i ekonomskih vrijednosti, obilježeni su sljedeći oblici obnove grada: restauracija, revitalizacija, rehabilitacija, sanacija, adaptacija ili totalna rekonstrukcija. U zavisnosti od oblika obnove pojedinih djelova datog prostora predviđenog za naredni srednjoročni period, ovaj planski dokument će predložiti i urbanistička rešenja osnovnih sistema i podsistema do one mjere do koje to predstavlja opšti interes (primarne mreže infrastrukture).

Polazeći od ovako široke skale aktivnosti urbana obnova se tretira kao integralni dio razvojnog procesa gradova i naselja. Urbana obnova je polazište za angažovanje građevinske operative, otvaranje radnih mjesta i povećanje proizvodnje građevinskih materijala. Obnova stambenih i drugih objekata ima identične efekte sa novom stambenom izgradnjom, koji se

je veliki broj planova manje upotrebljiv. Ukupno, kao posljedica radikalno promijenjenih pretpostavki i uslova, često i neadekvatnih planova i kašnjenja u donošenju planske dokumentacije, u Crnoj Gori dominira neracionalno korišćenje postojećih građevinskih i saobraćajnih površina. Naročito je nepovoljno to što se veoma često gradi u prostoru koji po urbanističkim kriterijumima nije najprimjereniji za pojedine vrste djelatnosti, odnosno za koji ne postoje odgovarajući urbanistički dokumenti (planovi, lokalni propisi i sl).

manifestuju kroz porast nacionalnog dohotka, porast životnog standarda i kvaliteta života stanovništva u gradovima. Otuda urbana obnova ima svoju politiku i strategiju razvoja i instrumentalne realizacije, koji predstavljaju svojevrsnu infrastrukturu.²

Dosadašnja praksa urbanističkog planiranja bila je neefikasna a ima i pojava konfuzije na relaciji investitor – urbanistička regulativa. Ovo je naročito naglašeno u sadašnjoj fazi tranzicije, odnosno privatizacije „pokretača“ razvoja. To se vidi po nespremnosti gradova da po donošenju GUP-ova efikasno odgovore na izazov investitora, zbog komplikovane procedure izdavanja uslova za uređenje prostora. Detaljni urbanistički planovi, umjesto regulacione tehničke komponente, ponavljaju ono što je generalni plan već utvrdio i sadrže elemente parcijalnih interesa koji zalaze u okvire projektovanja.

Izmjenama i dopunama PPRCG iz 1997. godine definisan je policentrični model organizacije i uređenja prostora. Kao vodeći urbani centri u ovom modelu organizacije označeni su Podgorica (državni centar), Bar, konurbacija gradova Boke Kotorske, Nikšić, Cetinje, Bijelo Polje, Berane i Pljevlja (centri sa regionalnim i subregionalnim funkcijama). Za ostale opštinske centre planirano je da, osim opštinskih, imaju i neke specijalizovane funkcije. Definisan je i veći broj subopštinskih centara. Ovim modelom bilo je predviđeno da se oko većih urbanih centara formiraju funkcionalne cjeline koje će obuhvatiti i ruralna područja. Rang urbanih centara iz PPRCG je samo

² Iako je od donošenja PPRCG urađen i donijet veliki broj prostornih i urbanističkih planova na nižim nivoima planiranja, ciljevi organizacije i uređenja prostora nijesu u potpunosti realizovani. Odstupanja od planskih postavki PPRCG u najvećoj mjeri su rezultat dejstva faktora iz tri grupe: 1) ekonomskih ograničenja u proteklom periodu; 2) nepostojanja zaokruženog implementacijskog instrumentarija u prostornom i urbanističkom planiranju; 3) neusklađenosti prostorno-planske i razvojne politike, naročito u dijelu implementacije.

donekle ostvaren. Rang centra subregionalnog značaja dostigao je Kotor, dok su Cetinje, Pljevlja i Berane strukturalno i privredno izrazito zaostajali. Podgorica se razvijala kao centar nacionalnog ranga, a Bar kao regionalni centar šireg značaja.

U zemljama istočne Evrope sve do 1990. godine XX vijeka izvođenje i finansiranje urbane obnove bilo je u nadležnosti države. U tim zemljama za vrijeme socijalizma, nije bilo privatnih i neprofitnih vlasnika stanova, stanarina je bila izuzetno niska čak bitno ispod nivoa amortizacije i nije zavisila od vrijednosti stana i položaja stambene zgrade, a stanari su bili veoma zaštićeni da čak nisu znali kolika im je stanarina. U takvim uslovima nije bilo mjesta ni mogućnosti za organizovanje urbane obnove u skladu sa tržišnim kretanjima, jer tržišta nije ni bilo. Vlast je birala koje će dijelove grada obnoviti. Obnova se finansirala iz državnih sredstava a stanovi su dijeljeni prema političkim kriterijumima.

Poslije 1990-tih godina XX vijeka situacija se bitno mijenja jer dolazi do promjene vlasničke stukture. Višespratne stambene zgrade prerastaju u kondominijum, dolazi i do restitucije svojinskih prava na zgradama. Na taj način se povećava broj aktera u urbanoj obnovi, a administrativni organi gube svoj raniji značaj. Ovi organi su u poređenju sa organima na Zapadu izgubili naglo svoj uticaj zbog procesa privatizacije i decentrilizacije. Indirektne metode uticaja na urbanu obnovu još nijesu razvijene u svim zemljama, a deficit sredstava prisilio je ove zemlje da bitno smanje, a zatim i ukinu subvencije.

Jedan od osnovnih problema racionalnog upravljanja resursima, prostorom i životnom sredinom je preveliko i brzo koncentrisanje stanovništva u području Glavnog grada. Posljedica takvog stanja je niz urbano neodgovarajućih situacija u prostoru. Radi se najprije o nelegalnim, a potom, kad nema drugog izbora, legalizovanim zgradama, s neriješenom komunalnom (a ponegdje i urbanom) infrastrukturom, te s nepovratno

izgubljenim prirodnim resursima (obradive poljoprivredne površine, pejzaži, vedute, područja biodiverziteta). Stihijska urbanizacija najvećeg centra i središta, prouzrokuje sve manje mogućnosti za uspješan razvoj manjih centara - središta koja bi služila kao kvalitetna jezgra razvoja u svojim zahvatnim područjima. Postojeće stanje Podgorice nameće bar dva osnovna plansko-upravljačka usmjerenja. Nastaviti s naglašavanjem važnosti infrastrukturnog praćenja urbanog razvoja kao jedne od najefikasnijih mjera zaštite životne sredine i održivog razvoja u cjelini.³ Na taj način se većina svakodnevnih problema u velikoj mjeri izbjegava, što je najbolji pristup jer i uz čitav naknadni trud nije moguće naknadno popraviti nepoželjne posljedice nastalog stanja. Drugo je, da vremenom sve više postoji potreba za intenzivnije i temeljno bavljenjem urbanom regeneracijom, s osnovnim ciljem da se upotrebom odgovarajućih mjera popravi što više. Primjer takvog pristupa su: očuvanje preostalih zelenih i prirodnih površina ili dodavanje novih, postupna izgradnja osnovne komunalne infrastrukture, izgradnja pješačkih i biciklističkih staza, itd.

³ Prema istraživanjima, oko 66% neophodne toplotne energije u domaćinstvima (grijanje, topla voda i kuvanje) pokriva se upotrebom električne energije, 18% ogrijevnim drvetom i 11% upotrebom uglja. Dominantni udio električnog grijanja je realno područje za primjenu brojnih mjera energetske efikasnosti, tj. za supstituciju i štednju energije. Što se tiče ostalih mjera, kao što su izolacija za sprečavanje toplotnih gubitaka kroz zidove i prozore, toplotne pumpe predstavljaju jedno od najefikasnijih tehničkih rješenja za štednju električne energije pri proizvodnji toplote kao finalnog oblika energije. Na primjer, u slučaju zamjene samo 10% termoakumulacionih peći i grijalica toplotnim pumpama, moguće je dobiti energetska uštedu od oko 75 GWh. Ili, neke prethodne procjene ukazuju da instalacije postojećih solarnih kolektora zadovoljavaju samo 5% svih zahtjeva za sanitarnom toplom vodom.

2. Ciljevi i prioriteti

Ciljevi razvoja grada temelje se na geopolitičkim, ekonomskim, demografskim, kulturnim, oblikovnim, ekološkim i brojnim drugim činiocima razvoja. Opšti ciljevi planiranja obnove i razvoja grada su:

1. istaknuti i afirmisati posebnosti razvoja grada ali i uspostaviti kvalitetnu saradnju gradova Crne Gore ,

2. postepeno uspostaviti socijalnu sigurnost i povećavati kvalitet života,

3. planiranjem razvoja obuhvatiti funkcionalne i oblikovne prostorne cjeline grada,

4. podsticati razvoj ekonomije mjerama finansijske politike,

5. afirmisati turistički identitet i kvalitet turističke ponude,

6. voditi aktivnu zemljišnu politiku i planiranje usmjeravati prema objektivnim mogućnostima realizacije uvažavajući pravo vlasništva,

7. omogućiti i podsticati ulaganja privatnog kapitala u komunalne i druge akcije uređenja i izgradnje grada utemeljenjem javno-privatnih organizacija (Public-Private Partnership),

8. usporiti procese useljavanja u gradove povećanjem kvaliteta komunalne opremljenosti i uređenosti vangradskih naselja na teritoriji opštine, kao i kvalitetnijom saobraćajnom dostupnošću i decentralizacijom središnjih funkcija,

9. građevinska područja planirati u odnosu na obaveze očuvanja ambijentalnih vrijednosti prostora naselja, i u odnosu na realne procjene potreba proširenja i mogućnosti komunalnog uređenja,

10. tranzitni međunarodni i regionalni saobraćaj usmjeravati na korišćenje zasebnih prometnih koridora izvan naselja,

11. onemogućavati kontinuirano izgrađivanje prostora - fizičko povezivanje naselja linearnim širenjem naselja duž prometnih koridora,

12. modernizovati javni saobraćaj i kvalitetno povezati naselja,
13. planirati i omogućiti postupan prelaz na nivo zaštite životne sredine propisan prihvaćenim međunarodnim standardima, a primjereno objektivnim mogućnostima,
14. informisati javnost i podsticati obrazovanje u funkciji afirmacije značaja zaštite životnog prostora.

Neposredni ciljevi obnove gradova su:

1. očuvanje vrijedne strukture naselja, ambijentalne posebnosti i vrijednosti, a naročito graditeljskog nasljeđa i parkova;
2. zadržavanje i podsticanje višenamjenske strukture korišćenja centralnog gradskog prostora, a naročito područja zaštićenog graditeljskog nasljeđa (zadržavanjem i unapređenjem uslova stanovanja);
3. analiza prostora i utvrđivanje racionalnih kriterijuma za određivanje zona zaštite graditeljskog nasljeđa i arheoloških lokaliteta;
4. sprečavanje odvajanja i dijeljenja prirodnih cjelina građenjem zgrada i infrastrukture,
5. riješiti zbrinjavanje otpada i zaštitu od zagađenja voda, zemljišta i vazduha,
6. izmještanje tranzitnog kolskog i željezničkog saobraćaja iz grada,
7. jačanje kapaciteta i kvaliteta javnog gradskog saobraćaja i omogućavanje bolje dostupnosti centra grada,
8. uspostavljanje kontinuiranih, kvalitetnijih, sigurnijih i ugodnijih biciklističkih i pješačkih trasa,
9. povećavanje kvaliteta komunalne opremljenosti i komunalnog standarda,
10. aktivno vođenje zemljišne politike i povećavanje vlasništva nekretnina grada,
11. realizovanje investicionih programa udruživanjem kapitala lokalne uprave i privatnog kapitala.

Ukoliko postoje oštre budžetske restrikcije, programe prioriteta obnove treba prirediti na nivou države i na lokalnom nivou, tako da se uvažava tri osnovna kriterijuma: geografski, socijalni i urgentnost obnove.

U mnogim zemljama programi obnove su sačinjeni sa aspekta davanja posebne finansijske pomoći pojedinim područjima u vidu subvencija, oslobađanja od poreza kao uslov za otplatu kredita i sl. Definisanje obnove pojedinih područja zasniva se na tehničkim i socijalnim aspektima. Programi su bili veoma uspješni u obnovi područja posebnih osobina, mada su dali dobre rezultate i u nekim drugim dijelovima grada. Prilikom definisanja prioriteta težište se obično stavlja na socijalne kriterijume, kao što su mogućnosti otplate stanarine, eliminacija segregacije i u prvom koraku donošenje takvih programa koji se koncentrišu na veoma urgentne programe kao što je obavljanje nužnih popravki, dok se modernizacija može odgoditi za kasnije.

Prilikom izbora prioriteta u prvoj fazi obnove, pored neophodnih opravki, prednost se može dati i opravci zajedničkih instalacija u zgradi kao što su liftovi, zatim ekološka poboljšanja putem uvođenja daljinskog grijanja umjesto grijanja iz pojedinačnih kotlarnica, i sl.

3. Učesnici u urbanoj obnovi

Po popisu 2003. godine, Crna Gora je imala oko 180. 000 domaćinstava i 240. 000 stanova. Iz takvih podataka bi se moglo zaključiti da u Crnoj Gori nema stambenog deficita. Međutim, stanje je drugačije. Veliki broj stanova namijenjen je povremenoj upotrebi, dok je u demografski ugroženim i ekonomski perifernim područjima veliki broj stanova napušten. Velike su regionalne razlike u cijeni stanova, koje prate tražnju, pri čemu cijene stanova u Podgorici i na primorju znatno premašuju cijene u drugim regionima. Održavanje stambenog fonda bilo je

nedovoljno, što bi imalo i veoma nepovoljne posljedice u slučaju elementarnih katastrofa. Poseban aspekt predstavlja pojava naselja za marginalizovane grupe stanovništva, tipično sa nižim stepenom infrastrukturne opremljenosti i nezadovoljavajućim kvalitetom stambenih jedinica. Vlada Cme Gore je krajem aprila 2005. godine usvojila Akcioni plan politike stanovanja u Crnoj Gori (koji je pripremljen uz konsultantsku podršku Pakta stabilnosti i uz pridržavanje gore pomenutih načela).

Najvažniji problemi karakteristični za oblast stanovanja sa kojima je danas suočena Crna Gora mogu se svesti na sljedeće:

- Oko 27. 000 domaćinstava u Crnoj Gori nema riješeno stambeno pitanje na adekvatan način, što znači da su prinuđeni da u postojećim uslovima plaćaju izuzetno visoku zakupninu za stan u odnosu na ostvarena mjesečna primanja;

- U periodu do 1990. godine, uprkos činjenici da su izdvajali sredstva za stambeni fond, značajan broj zaposlenih nije uspio da riješi stambeno pitanje;

- Vlasničkom transformacijom stambenog fonda iz dominantno društvenog u dominantno privatni nije formiran Stambeni fond koji bi omogućio aktivnosti države u ovoj oblasti;

- Neadekvatno održavanje i ubrzano propadanje postojećeg stambenog fonda;

- Nepovoljni kreditni uslovi koji se nude građanima za rješavanje stambenih pitanja;

- Neodgovarajuće rješavanje stambenog pitanja socijalno ugroženih domaćinstava,

- Nepoštovanje postojećih propisa u dijelu odnosa između zakupca i zakupodavca stana, itd.

Osnovna polazišta za dalje rješavanje stambene problematike su:

- Stambena tražnja znatno nadmašuje ponudu, naročito u najvećim gradovima i turističkim primorskim središtima;

- Primjetan je nedostatak socijalnih stanova u vlasništvu i upravljanju opštinskih fondova;

- U mnogim područjima zahtjevi i pritisci za individualnu izgradnju nadmašuju prostorne mogućnosti.

Svaka imovina zastarijeva. U svakodnevним procesima zastarijevanje se može odvijati kroz postupno gubljenje efikasnosti i vrijednosti date imovine, kroz njeno korišćenje po sistemu *wear and tear*. Određeno zastarijevanje građevinskog fonda može nastati kao posljedica vremena i pojave novih tehnološki i funkcionalno savršenih zgrada i instalacija. Vlasnici su obično kompezi-rani kroz održavanje i poboljšanje. Problem jedino nastaje ukoliko se pojave neke nepredvidive okolnosti koje remete regularne procese. U takvim slučajevima obnova može iziskivati posebne napore da bi se povratila vrijednost i sposobnost imovine, što je često nerentabilno, te je bolje nabaviti novo osnovno sredstvo.

Prvi i najvažniji zadatak urbane obnove je da obezbijedi regularan ciklus održavanja, opravki i modernizacije kako bi se onemogućilo problematično propadanje zgrada, koje može izazvati ogromne troškove. Otuda je veoma važno da opšta stambena politika obezbijedi dovoljno uslova za redovno održavanje. Ovo zavisi od propisa koji regulišu načine korišćenja stanova. Ukoliko se dogodi problemsko zastarijevanje tada je neophodno da se obnavljanje obavi uz državnu pomoć. Pošto obnova gradova i stanovanja predstavlja proces prilagođavanja postojećih struktura novim socio-ekonomskim potrebama, urbanističko planiranje ima izuzetno vaznu ulogu koordinacije različitih komponenti i funkcija.

Planiranje namjene površina je takođe ključni element za ostvarivanje održivog razvoja, pošto ono sadrži osnove definicije urbane infrastrukture i kriterijume racionalnog korišćenja zemljišta.⁴ Najveći broj zapadnoevropskih zemalja ima dobro

⁴ Pojedina napuštena industrijska, rudarska, vojna i druga slična područja još nijesu obuhvaćena lokalnim prostornim i drugim razvojnim dokumentima, iako mogu biti od važnosti za budući razvoj. To je, međutim, neophodno učiniti što

razrađene metode prostornog i urbanističkog planiranja, a takođe posjeduju dobre instrumente implementacije planova. U periodu poslije Drugog svjetskog rata fizičko planiranje imalo je formu regulative koju su definisali centralni i regionalni organi vlasti, a uglavnom je obuhvatalo građevinske propise i standarde građenja. Opšte uzev, u takvim planovima malo se vodilo računa o lokalnim potrebama a, posebno, o saobraćaju i stanovima. Posebno su bili zanemareni finansijski aspekti.

Lokalni organi vlasti imaju veoma aktivnu ulogu u urbanoj i stambenoj obnovi. I dok su neke mjere indirektna regulative još uvijek u rukama vlade (porezi, propisi o stanovanju), dotle su mjere direktne kontrole u cjelini u rukama lokalnih organa vlasti. Ovi organi mogu brže i bolje reagovati u svim specifičnim situacijama. Iskustva zapadnoevropskih zemalja mogu biti veoma korisna za Crnu Goru u kojoj još nije jasno podijeljena odgovornost između centralne i lokalne vlasti.

Vlada treba da zadrži odgovornost za cjelokupnu stambenu politiku, uključujući zakonodavstvo i regulisanje zakupa i finansiranja stanova, što je povezano i sa odgovarajućim finansijskim mogućnostima. Naime, vlada treba da organizaciono i finansijski osposobi lokalne organe da ispune svoje nove zadatke. Ovo između ostalog uključuje vraćanje ili prenos sredstava iz centralnog na lokalne račune, i ovlašćenje lokalnih organa da mogu sami prikupljati poreze koji su, inače, označeni kao lokalni, a koji najvećim dijelom idu u centralni budžet⁵.

prije, naročito ako se za duži budući period računa da primarna namjena neće biti obnovljena, da bi se spriječilo izmještanje vitalnih gradskih funkcija iz manjih urbanih centara. Takođe je neophodno zaštititi prigradske djelove gradskih centara od dalje nekontrolisane suburbanizacije. Naznačene procese tzv. „urbane reciklaže“ treba ubrzati, a odredbe o tome što prije treba izraditi u odgovarajućim planovima i drugim lokalnim dokumentima.

⁵ U mnogim zapadnim zemljama neprofitne organizacije su formirale tzv. treći put, koji stoji između javnog rentalnog sektora i privatnog tržišta. Ove organiza-

Ovo su, u stvari, subvencione stambene asocijacije obično obavezne da reinvestiraju svoje profite u stanove. Na taj način formiraju se fondovi koji se uvećavaju kroz investiranje, te tako oslobađaju budžet centralne države i lokalnih zajednica da odvajaju sredstva za subvencije. Sem toga, ovako formirane asocijacije i fondovi, formiraju fond stanova koje blagovremeno nude nižim i srednjim kategorijama domaćinstva.

Privatni vlasnici su odgovorni za održavanje svoje imovine. Državne i lokalne vlasti su odgovorne da uspostave propise i pravila koji će obezbijediti normalne odnose vlasnika i zakupaca stanova. Istovremeno vlasnici treba da budu stimulisani da na vrijeme preduzimaju opravke i modernizaciju u čemu bi im pomogla država kroz subvencije, ograničeno povećanje rente, ponovno ulaganje anuiteta i sl.⁶ Sektor u kojem vlasnici žive u svojim stanovima i stambenim kućama neophodno je jasno definisati i oblike menadžmenta i odgovornosti u pogledu održavanja i popravki. Promet stanova i zgrada za zakup, međutim, može se obaviti slobodno ali bez povrede prava zakupaca. Ova prava pretpostavljaju tradicionalno stečena prava u zapadnim zemljama.

Tako npr. povećan interes za izgradnju individualnih stambenih objekata na obali ili na najatraktivnijim lokalitetima u obuhvatu ili blizini nacionalnih parkova, rezultira gradnjom na način koji degradira prostorne kvalitete i mimo osnovnih postulata osmišljene i kontrolisane urbanizacije. Jeste da to doprinosi razvoju građevinarstva, ali u mnogim sredinama i mikro lokacijama otvara složene komunalne probleme i pojačava njihove

cije imaju značajnu ulogu kako za izgradnju novih stanova tako i za obnovu starih stambenih zgrada. Njihova efikasnost zavisi od organizacionih i pravnih propisa, kao i od kontrole i sredstava kojima raspolažu građani. Uspjeh se naročito zapaža u manjim stambenim imanjima i u stambenim zadrugama.

⁶ U nekim zemljama na Zapadu privatni vlasnici su obavezni da obavještavaju svoje zakupce o svim finansijskim i tehničkim pitanjima koja se tiču stanovanja.

negativne ekološke aspekte.⁷ Turizam utiče i na porast saobraćajnih usluga i sljedstveno tome, u datim uslovima, pojačava negativne ekološke implikacije. Prostorne, urbanističke i komunalne povoljnosti, povećanje turističke tražnje kao i pokrivenost ili nepokrivenost planskom dokumentacijom, usloveli su u pojedinim naseljima intenzivnu gradnju stanova. U primorskom regionu je u periodu 71/91 stambeni fond povećan za 70%, dok je u Republici u istom periodu porastao za 46% i uglavnom je pratio porast broja stanovnika.⁸ Primorje kao oblast u kojoj su na malom prostoru koncentrisane prirodne i stvorene vrijednosti, postalo je atraktivno za turiste ali i za stanovništvo koje migrira ka privredno prosperitetnim i ekspanzivnim područjima. Ovakva situacija dovela je do intenziviranja gradnje svih vrsta objekata, a prije svega stambenih i turističkih, na nekada rijetko nastanjenom i izgrađenom prostoru obale ili njenog neposrednog zaleđa. Bez obzira da li su objekti podignuti planski ili

⁷ Solarna energija predstavlja značajan potencijal u Crnoj Gori. Naime, teritorija Crne Gore je izložena direktnom solarnom zračenju od 1500 do 2500 sati godišnje, odnosno 17-18 % ukupnog godišnjeg vremena. U ovom pogledu se posebno ističe priobalno područje sa prosječnom energijom od 4. 45 kWh/m² (područje Bara i Ulcinja). Solarna energija je u periodu prije 1990. g. našla značajnu primjenu u hotelsko-ugostiteljskim kompleksima za pripremu sanitarne tople vode, a zastupljena je i u manjem broju stambenih i vojnih objekata. Ukupna površina do sada izvedenih solarnih instalacija u Crnoj Gori je oko 11 000 m² sa ukupnom instalisanom snagom od oko 5 500 kW. Prema grubim procjenama potreba, postojeće solarne instalacije pokrivaju oko 5% potreba. Potencijal energetske uštede u turizmu procjenjuju se na oko 20%.

⁸ Kao indikativan primjer može se uzeti naselje Pečurice u opštini Bar gdje je 1981. godine evidentirano 26 stanova za stalno stanovanje i 193 stana za povremeni boravak, a 1991. godine broj stanova za stalno stanovanje popeo se na nevjerovatnih 1637, a broj stanova za privremeni boravak na 1114. Broj stanova raste po većoj stopi nego broj domaćinstava.

neplanski, može se govoriti o ekspanziji građenja na pojedinim atraktivnim lokacijama što nije popraćeno odgovarajućim planskim mjerama. Na samoj obali postoje i loši i dobri primjeri građenja stanova za odmor i rekreaciju, mada nisu u potpunosti tipični. Dosta dobar primjer je opština Herceg Novi (prije svega sam grad), gdje je najveći broj ovih stanova u višespratnim zgradama (neke i sa previše spratova za jedan mediteranski gradić) i u porodičnim zgradama, dok je opština Bar relativno loš primjer, jer je dominantan oblik izgradnje vikend kuća, u kojoj su i stanovi za odmor i rekreaciju. Kod ovog primjera karakteristična su naselja Sutomore, Dobra Voda, Pečurice i njihova okolina. U ovim slučajevima su nepovratno upropašćene neke od najljepših uvala i plaža, pri čemu su uglavnom izgubili svi: država, lokalna zajednica, a i sami vlasnici stanova, jer se najčešće objekti neracionalno koriste.

4. Instrumenti i tržišni mehanizam

Na osnovu Zakona o etažnoj svojini kompletno održavanje zgrada u Crnoj Gori prepušteno je stanarima, koji su dužni da vode brigu o njima. Revizori građevina su ukazali na činjenicu da je značajan gubitak energije u zgradama izazvan lošom konstrukcijom: niskim stepenom izolovanosti, slabim otvorima (vrata i prozori). Studije o poboljšanju stanja u zgradama pokazuju da je poboljšanje izolacije u zgradama jedva profitabilno (povraćaj tek kroz nekoliko godina), dok je visoko-standardna izolacija moguća uz male dodatne troškove ukoliko se postavlja prilikom izgradnje. Postojeći tržišni mehanizmi u građevinskom sektoru nijesu usklađeni sa principima energetske efikasnosti iz sljedećih razloga: investitor, koji finansira izgradnju, nije ujedno i krajnji potrošač koji plaća račune za energiju. Investitor nema podsticaj niti obavezu da poveća kvalitet zgrade u pogledu energetske efikasnosti. Poseban akcenat treba staviti na razvojnu strategiju kako

bi se vlasnici i zakupci stanova podstakli da štede troškove, a prije svega energiju. Programi štednje energije treba da postanu polazna osnova za izvođenje radova urbane obnove, zato što uštede ostvarene u energiji mogu nadoknaditi troškove realizacije obnove. Istovremeno, programi štednje energije su radno-intenzivni, pa su korisni sa stanovišta suzbijanja nezaposlenosti.

Iskustva iz zapadne Evrope ilustrativno pokazuju da tržišni mehanizam sam po sebi nije u stanju da osigura regularnu obnovu i održavanje. Jedan razlog je što djelovi stanovništva ne raspolažu sa dovoljno sredstava da podnesu troškove održavanja stambenih zgrada. Sem toga, izvesni procesi propadanja dešavaju se u ranjivim djelovima grada pa nije ni profitabilno investirati u takve zgrade i objekte. Propadanje određenih djelova grada dovodi do infiltracije stanovništva sa niskim dohocima i emigriranja domaćinstva sa višim dohocima. U nekim slučajevima proces propadanja starih četvrti zaustavlja se kroz proces gentrifikacije, proces u kojem se dobrostojeće kategorije stanovništva naseljavaju u obnovljenim atraktivnim djelovima grada. Ovo se jedino dešava u djelovima grada koji imaju atraktivan položaj kao što su zona historijskog nasljeđa, blizina centra, ili blizina vode i parkova. Međutim, tržišno orijentisana rekonstrukcija može se jedino odvijati uz pomoć državnih javnih fondova. Tržište nije u stanju da rješava probleme obnove grada, naročito ako je tražnja veća od ponude ili kada se investicije koncentrišu na profitabilno orijentisane djelatnosti (izgradnja stanova visokog kvaliteta, izgradnja poslovnog prostora itd.)

5. Javna regulativa

U zemljama zapadne Evrope, poslije 1970-tih godina XX vijeka, nije bilo dozvoljeno da se fizičke strukture prepuste propadanju do nivoa kada je njihovo rušenje bilo jedini izlaz.

Da bi neutralizovali negativne posljedice tržišnog mehanizma brojne zemlje su donijele propise na osnovu kojih su mogle direktno intervenirati u problematičnim područjima. Poslije toga, bez izuzetaka, gradovi su preduzimali obnovu i revitalizaciju stambenih objekata, uvijek kada je to bilo ekonomski isplativije od rušenja. U zapadno-evropskim zemljama javna regulativa je donošena za različite situacije. U nekim slučajevima trebalo je revitalizovati područja sa velikim gustinama i bez dovoljno zelenih površina. U drugim, trebalo je spriječiti dalje propadanje fizičkih struktura ili je bilo neophodno regulisati različite funkcije zgrada sa aspekta štednje energije, centralnog grijanja, smanjenja buke ili unutrašnje ventilacije u zgradi itd.

Ovi različiti vidovi regulative u prvom redu regulišu odnose između predstavnika uprave i privatnih vlasnika, zatim regulišu odnose vlasnika i zakupaca i primjenu određene procedure. Putem regulative definišu se pravni i finansijski aspekti održavanja. S tim u vezi, postoje tri tipa regulative:

(1) Regulativa koja se odnosi na korišćenje zgrada: država samo propisuje opšte okvire za korišćenje imovine, održavanje i poboljšavanje bez direktnog uplitanja u poslove obnove. Ova forma regulative je, na primjer, definisana u okviru propisa o porezima, propisa o stanarinama, propisa koji regulišu odobravanja zajmova za obnovu zgrada i propisa kojima se reguliše korišćenje stanova i kuća od strane njihovih vlasnika.

(2) Indirektna regulativa: cilj državne regulative je da propisi stimulišu vlasnike imovine da je blagovremeno održavaju i obnavljaju. Ovo se obično čini putem subvencija ali može i putem savjeta, unapređenjem slobodnih površina i restrikcijom u pogledu eksploatacije područja, tako da rušenje ne mora biti jedina opcija. Mada odluku o obnovi donosi vlasnik imovine vlast može propisati i neke specifične uslove koje treba prethodno ispuniti da bi se dobile subvencije.

(3) Direktna regulativa: država može zahtijevati preduzimanje obnove imovine od strane njihovih vlasnika. Država preko lokalne vlasti može prisiliti vlasnika da obavi obnovu imovine putem različitih instrumenata, kao što su: eksproprijacija, naredba, ograničenje upotrebe i pravo preče kupovine. Prema ovom obliku regulative država je inicijator preduzimanja inicijative za obnovu imovine.

Kvalitet ova tri oblika regulative varira u zavisnosti od ovlašćenja države da preuzima mjere kontrole, kvaliteta administracije, od broja zgrada i stanova koje treba obnoviti, zatim od socijalne situacije i vrste obnove. Kao što se može i pretpostaviti vlast ima najveće mogućnosti ukoliko primjenjuje direktne mjere. Ove mogućnosti se obično koriste za obnovu specifičnih područja. Što se indirektnih mjera tiče, uspjeh u velikoj mjeri zavisi od distribucije javnih subvencija. Vlast obično zavisi od interesa vlasnika, a kasnije može uticati na sadržaj i koncepciju poslova obnove. Što se tiče regulative korisnika i zakupaca stanova, izuzev kod davanja građevinskih dozvola koje se odobravaju u skladu sa tehničkim propisima, mnogo je jednostavnije i lakše primjenjivati u praksi indirektnu regulativu i regulativu koja se odnosi na korisnike imovine, zato što ove obaveze ne zahtijevaju od države da troši svoja sredstva. Preko korišćenja direktne regulative država može mnogo efikasnije obaviti obnovu i revitalizaciju problemskih područja. Efekat indirektnih propisa uveliko zavisi od inicijative vlasnika imovine, pa otuda i od njihove sposobnosti da podnesu troškove obnove. Zbog toga se ova vrsta regulative koristi za slučaj dobro organizovanih vlasnika koji raspolažu finansijskim sredstvima.

Direktna regulativa obuhvata propise kojima se osiguravaju socijalne pretpostavke kao legalni dio procesa i svakako obuhvata i uticaj stanovništva u ovim djelatnostima.

Odabir programa obnove gradova krije rizike koji mogu uticati na uspješnost realizacije, a to su:

1. socijalne promjene u prostoru – razlika interesa sprovedioca programa obnove i korisnika prostora u kojem se program realizuje,

2. subjektivnost pri usmjeravanju programa – opasnosti pri određivanju prioriteta,

3. finansijska slabost i nesamostalnost lokalne uprave,

4. otežani uslovi kontrole uspjehnosti programa zbog velikog broja učesnika,

5. lokalne zajednice u svojim nastojanjima teže ka prostornom uređenju finansijski povoljnijih, dostupnijih građevinskih zemljišta, a uređenje zapuštenog zemljišta prepuštaju privatnim ulagačima i udruženjima,

6. sprovođenje vrši jedna osoba (umesto institucije) što nepovoljno utiče na održavanje kontinuiteta sprovođenja programa.

6. Standardi i sadržaj rehabilitacije

Poznati i sveprisutni problemi vezani za pitanja životne sredine u gradu uključuju sljedeće: zbrinjavanje čvrstog otpada, otpadnih komunalnih i industrijskih voda, zagađenje vazduha, premašeni nivo buke, problematika zaštite izvorišta pijaće vode, smanjenje stambenog prostora i pad kvaliteta stanovanja, nedostatak javnih prostora i zelenih površina, nezadovoljavajuća saobraćajna uvezanost, zagušenja.⁹

Smjernice za životnu sredinu preuzete iz evropske odnosno nacionalne prakse na temu životne sredine, a vezano za održivo upravljanje urbanim područjima su:

⁹ Politika EU po pitanju upravljanja urbanih sredina u osnovi se svodi na:

1) prepoznavanje potrebe za razradu u urbanim područjima gdje se pojavljuje većina problema životne sredine; 2) prepoznavanje širokog planskog okvira u kojem se pojedinačni ciljevi artikulišu u kontekstu postizanja integralnog cilja uzimanjem u obzir inače izdvojenih tema urbane životne sredine, kao što su, na primjer, čvrsti komunalni otpad, otpadne vode, buka, vazduh, priroda, održivi sadržaj, održiva energetika, održiva prenamjena i korišćenje prostora.

1. Smanjivati pritisak doseljavanja u grad poboljšavanjem uslova života u okruženju.
2. Dati prednost javnom prevozu, te izgraditi pješačke i biciklističke staze.
3. Spriječiti širenje urbanog na poljoprivredne površine i osjetljiva područja.
4. Omogućiti dovoljne količine vode, njihovo odvođenje, te sakupljanje komunalnog otpada.
5. Unaprijediti područja nelegalne izgradnje i gradskih četvrti bez komunalne infrastrukture.
6. Podsticati energetske uštede i primjenu obnovljivih energetskih izvora: solarna energija, energija vode i biomase, energija sakupljenog otpada.
7. Skladnim razmještanjem urbanih cjelina smanjivati prevelike unutrašnje gradske razdaljine.

Različite grupe stanovništva obično nemaju isto shvatanje i prioritete u pogledu stanovanja sa profesionalnim planerima. Kvalitet stanovanja nije samo stvar tehničke opremljenosti i infrastrukture, nego uključuje i brojne druge elemente u zgradi kao što su hodnici, stepeništa, liftovi i zajedničke prostorije.

Ukoliko su sredstva države i stanovništva ograničena, tada treba staviti težište na tzv. meke programe modernizacije, u kojima se prioriteti daju socijalnim kriterijima. Ovo uključuje modernizaciju nižih standarda koji se kreću u okviru finansijskih mogućnosti stanovništva. Troškovi obnove mogu se značajno redukovati, a eventualni socijalni konflikti eliminisati. Prema iskustvima zapadnoevropskih zemalja umjesto investiranja u obnovu i modernizaciju visokog standarda u oronule zgrade, orijentacija je na postepenu obnovu u skladu sa potrebama i mogućnostima stanara¹⁰.

¹⁰ Pošto zakupci ili pojedinačni vlasnici koji stanuju u svojim stanovima, nemaju pravo da blokiraju neophodne radove održavanja, odluka o otpočinjanju ovih radova može se njima prepustiti. Međutim takva procedura zahtijeva da bude pravno zasnovana i da rezidenti imaju dovoljno informacija.

Da bi smanjili troškove modernizacije i održavanja lokalni organi ili stambene asocijacije mogu stimulirati aktivnosti samo tako što će stanarima –vlasnicima ponuditi subvencije i profesionalnu pomoć. Program modernizacije korisnika stanova bio je veoma popularan u nekim zemljama zapadne Evrope, zato što su sredstva privatne potrošnje usmjeravana u stanovanje. Kao kompenzacija, zakupcu se može garantovati veći stepen sigurnosti u stanu, redukovati renta (stanarina) za izvjesni period vremena ili mu se mogu uložena sredstva refundirati ukoliko se odluči da mijenja stan. Ukoliko zakupac ne dobije hipotekarni kredit, tada mu lokalna vlast može izdati garanciju za uzeti bankarski kredit. U nekim zemljama vlasnici stanova obavezni su da pod određenim uslovima prihvate modernizaciju od strane zakupaca

Građevinska regulativa uglavnom se radi i donosi za potrebe nove izgradnje, a manje za potrebe rehabilitacije, pa je neophodno da se propisi prilagode potrebama urbane obnove. Prilikom izrade građevinske regulative mora se omogućiti da se sačuvaju istorijski i arhitektonski vrijedne građevine. Isto tako, tehničke zahtjeve i standarde stanovanja treba učiniti fleksibilnijim kako bi se izašlo u susret rehabilitaciji i obnovi zgrada putem samopomoći.

U okviru sistema ekološkog planiranja treba obezbijediti sistematske informacije vlasnicima imovine, građevinskim asocijacijama, i zakupcima i korisnicima stanova. Informacija naročito treba da obuhvati pitanja garancije za uzete zajmove, poreze i doprinose i otplatu zajmova i kredita. Informacije u vezi sa ekološkim pitanjima treba da budu izučavane u osnovnim i srednjim školama.

Na kraju treba istaći da se kao značajan aspekt nameće i pitanje **urbanog redizajna**. Ovaj problem prepoznaju i druge sredine, zemlje u razvoju, zemlje Južne Amerike, i dr. Ovim pitanjem na globalnom nivou, bavi se organizacija Ujedinjenih Nacija, kroz program HABITAT. U suočavanju s ovom problematikom svaka zemlja ima određene specifičnosti, tako da iskustva jedne

nisu primjenljiva u slučaju druge. Do sada su značajnu pažnju od strane praktičara i akademika imale teme razvoja u urbanim jezgrima i nova naselja na periferiji gradova, dok je malo pažnje bilo posvećeno redizajnu postojećih naselja. Ne postoji sveobuhvatan vodič za arhitekte, planere, urbane dizajnere koji ilustruje kako postojeća predgrađa mogu biti redizajnirana i razvijena, ali principi koji moraju biti uključeni tiču se poštovanja estetike, ambijentalnih vrijednosti, principa funkcionalnosti oblika i materijalizacije tradicionalne arhitekture kao i nesmetano funkcionisanje ovih oblika naselja. Na samim stručnjacima iz ovih oblasti je da pokažu koliko razvoja u postojećim predgrađima može da apsorbuje novi rast i razvoj u odnosu na promjene demografskih, tehnoloških i ekonomskih uslova.

7. Nivo aktivnosti

Život u urbanim sredinama u Crnoj Gori je danas povezan sa velikim brojem problema koji negativno utiču na kvalitet života. Na drugoj strani, nekontrolisno i neplansko širenje urbanih cjelina kao i neprimjenjivanje standarda održive gradnje, negativno utiču na prostor i kvalitet životne sredine uopšte. Svi ovi problemi imaju isti korijen: planeri i upravljačke strukture nijesu uspjeli da kontrolišu i kanališu proces prevelike i nagle urbanizacije, što je dovelo do neodrživog korišćenja prostora na jednoj, odnosno do opadanja nivoa urbaniteta i kvaliteta života, na drugoj strani. Da bi se negativni trendovi zaustavili, potrebno je djelovati na brojne slabosti i probleme u više povezanih oblasti: a) prostorno planiranje, sprovođenje propisa i nelegalna gradnja, i sa njima povezani pritisak urbanizacije na prostor (posebno tamo gdje je on veoma ograničen i vrijedan – obala, zaštićena područja i njihova okolina) i na poljoprivredno zemljište; b) nagli priraštaj stanovništva u gradovima i početak pojave naselja za marginalizovane grupe; c) nedostatak adekvatne infrastrukture u urbanim

cjelinama; d) problematika rješavanja stambenih pitanja posebno za siromašne i mlade; e) nedovoljan kvalitet samih urbanih struktura, nepotpun i neizbalansiran prostorni razmještaj sadržaja i funkcija; f) neadekvatna i energetska neefikasna gradnja; g) nedovoljna bezbjednost u urbanim sredinama; h) nedovoljna briga o potrebama grupa sa posebnim potrebama; i) zapuštenost javnih prostora i slično. Na kraju, tu je i nedovoljna svijest građana o pripadnosti određenoj urbanoj sredini – osjećaj koji je neophodan da bi se razvila briga, ali i odgovornost da se prostor čuva i unapređuje.

Obnova i modernizacija se obično izvode na tri osnovna nivoa:

1. Obnova pojedinih tehničkih elemenata kao što su grijanje, elektroinstalacije, liftovi, bezbjednost i sl.
2. Obnova na nivou cijele zgrade
3. Obnova bloka, grupe blokova ili čitavih krajeva grada.

Obnova na nivou pojedinačnih tehničkih elemenata izvodi se sa ciljem da se podigne standard stanovanja u zgradi, a da se pritom postignu uštede energije. To je slučaj sa uvođenjem centralnog grijanja ili rekonstrukcijom sistema snabdijevanja električnom energijom u cilju njene štednje. Obnova pojedinačnih zgrada obavlja se sa stanovišta regularnog održavanja, opravki i modernizacije. Ponekad takav jedan projekat može da bude ekonomski efikasniji od poduhvata većeg obima, jer je jednostavnije dobiti sve neophodne saglasnosti.¹¹ Sa administrativne tačke gledišta programi obnove treba da se zasnivaju na cjelovitim sveobuhvatnim interdisciplinarnim projektima. Obnova većih

¹¹ Zapadnoevropska iskustva pokazuju da se složeni problemi rekonstrukcije, kao što su preplitanje tehničkih i socijalnih aspekata u stambenim zonama, mogu uspješno izvoditi samo putem izrade sveobuhvatnih programa. Takvi programi obuhvataju pojedinačne zgrade u okviru odgovarajućih blokova ili kompleksa.

urbanih cjelina, pored zgrada obuhvata obnovu javnih prostora, saobraćaja, radnih mjesta, komunalnih službi, objekata i prostora za sport i rekreaciju, kulturnih ustanova. Prema dobro poznatim obrascima evidentirani su na crnogorskom prostoru složeni kulturni slojevi od najstarijih vremena do danas, tako da identifikacija crnogorske države zahvata sâmu državu kao kulturnu činjenicu. Crna Gora je izraziti primjer zemlje koja baštini iskustva granične kulture, kulture između različitih svjetova, kultura, religija, civilizacija, tj. različitih kulturnih krugova: mediteranski, kontinentalni, orijentalni, vizantijski, zapadni, istočni, evropski, balkanski, jugoslovenski, ili pak, prema dominantnim religijskim obrascima: istočnohrišćanski, zapadnohrišćanski i islamski. Prema važećoj zakonskoj regulativi, kulturno nasljeđe čini 357 arheoloških, istorijskih, arhitektonskih, umjetničkih, graditeljskih, etnoloških i tehničkih spomenika kulture. Nepokretna i pokretna kulturna baština u Crnoj Gori nalazi se u izuzetno lošem stanju i nepovoljnom položaju, jer su na njenom velikom dijelu, kao i na najznačajnijim spomeničkim jedinicama, ugrožene osnovne spomeničke vrijednosti, sa tendencijom dalje promjene integriteta, gubitka spomeničkih vrijednosti i istorijske izvornosti. Spomenici kulture, tj. pojedine spomeničke jedinice koje nijesu privedene namjeni, nalaze se u potpuno zapuštenom ili ruševnom stanju i zbog odsustva organizovane i osmišljene zaštitne aktivnosti prema njima, prepušteni su neposrednom i neminovnom uticaju zuba vremena i vandalskom odnosu pojedinaca. Za zaštitu nepokretne kulturne baštine od presudnog značaja su dokumentaciona osnova i permanentna istraživanja na osnovu kojih se formira nova dokumentacija i postojeća upotpunjava informacijama o spomeničkim vrijednostima i identitetu spomeničkih jedinica. Stručna istraživanja su jedini pravi način da se pretpostavljena spomenička svojstva objekata potvrde i da se materijalnim dokazima opravda njihovo stavljanje pod režim zaštite. Pri tome,

neophodno je stvoriti uslove da se dokumentaciona baza podataka radi u digitalnoj formi i u skladu sa evropskim standardima u ovoj oblasti.

8. *Učesnici i njihovi interesi - ekonomski aspekt*

Prostor je vrijednost koja ima tri svojstva: prostor je konačan, to jest on je ograničen, prostor je neobnovljiv i prostor je djeljiv između većeg broja korisnika. Konačnost se ogleda u činjenici da je prostor fizički ograničen. Ograničenost prostora proizlazi iz odnosa razvoja i prostora. Naime, svojstva razvoja, čiji je osnov stanovništvo i proizvodnja, je neograničenost. Iz odnosa ta dva svojstva suprotnosti, razvoja i ograničenosti, odnosno stanovništva i proizvodnje sa prostorom, dolazimo do konačnosti, odnosno do konačnog razvoja. Iz prethodnog proizlazi da je optimistička filozofija razvoja zamijenjena filozofijom pesimističkog pristupa budućnosti. To znači da je pogled s dugoročnog skrenut na kratkoročni horizont, i da je vjera u razvoj bez prepreka zamijenjena saznanjem o rastućem broju prepreka i sve kraćoj vremenskoj udaljenosti između pragova ograničenja. O upotrebi i korišćenju prostora odlučuje veliki broj subjekata, a ti subjekti imaju različite interese u korišćenju prostora i različitu ekonomsku moć, a svi oni i nijesu svjesni da je sastavni dio našeg života okolina koja se stvara izgradnjom objekata, čime se doprinosi i oblikovanju sopstvene ekonomije i razvoja u cjelini. Objekti u kojima živimo i radimo, sistemi za vodosnabdijevanje, električne mreže, putevi, željeznice, aerodromi, hoteli, telekomunikacione mreže, samo su dio liste različitih građevinskih objekata, a svi oni pripadaju prostoru koji je jedan i nedjeljiv. Imamo primjer Bijelog Polja. Problem održavanja zgrada i stambenog prostora nastao je prije skoro dvije decenije, kada su prestale da postoje Samoupravne interesne zajednice stanovanja (SIZ). Od tog vremena lokalna uprava nije

formirala servis koji bi se bavio ovom, za građane, bitnom problematikom, ali su u skoro svim stambenim zgradama u Bijelom Polju formirani kućni savjeti, izabrani predsjednici i upravnici tog tijela. Međutim, izuzev par zgrada u kojima se koliko-toliko vodi računa o unutrašnjoj i spoljnoj fasadi i uopšte o uređenosti, očigledno je da ostali nijesu radili svoj posao kako treba, pa su objekti u kojima žive zapušteni, a nerijetko predstavljaju opasnost kako za stanare tako i za prolaznike. Imajući u vidu dotrajalost dimnjaka i fasada na pojedinim stambenim zgradama u centru Bijelog Polja je prava sreća da se dosad nije desila veća nezgoda. U posljednje dvije decenije skoro ništa nije urađeno u samom gradskom jezgri gdje je koncentrisan veliki broj starih i oronulih zgrada. Promijenjene su sijalice i okrećeni hodnici u ulazima zgrada i tu se sav posao završavao. To se može nazvati jeftinom šminkom, a urbana obnova je ozbiljan posao. Dovoljno je samo pogledati stambenu zgradu preko puta opštinskog zdanja, u centru grada, i jasno je da se na ovom polju ništa ne radi. Fasada više nema boje i počela je da otpada, krov takođe pada, a posebna priča su dimnjaci koji su do te mjere oronuli da predstavljaju opasnost po brojne građane koji ovuda non-stop prolaze. Lijepo je što je proširen i rekonstruisan most na Limu, što je u vodama rijeke postavljena fontana vrijedna oko deset hiljada eura, što je urađen lijepi mozaik na stepeništu. Planerima se zamjera što sve to lijepo urađeno pada u vodu kada u strogom centru grada imamo zapuštene stambene objekte čiji pojedini djelovi prijete da ugroze živote prolaznika. Osim evidentnih problema u oronuloj zgradi u centru grada, nedaćama su izloženi i stanari objekta Solidarnosti u Ulici Živka Žižića. Ova zgrada sa tri lamele, koje su sastavljene i imaju po desetak spratova, useljena prije skoro tri i po decenije. Sreća je da je fasada urađena kvalitetno i nema većih oštećenja, ali zato terase zadaju velike muke stanarima jer se nerijetko dešava da se sa njih odvaljuju komadi betona. Iako, dosad, srećom, niko nije stradao, u tim incidentima

su oštećeni brojni automobili parkirani ispred zgrade. Stanari strahuju da će se terase odvojiti od zgrade. Sa sličnim problemima suočeni su i u stambenoj zgradi uz Robnu kuću Beograd, sa čijih fasada se odvaljuju komadi betona. Nekoliko puta je beton odvaljen sa fasade pao na prolaznike.

Urbana osnova je veoma skup investicioni proces koji nije jednostavno organizovati jer se sprovodi u gradovima u kojima se odvija svakodnevni život. U procesu urbane obnove ima mnogo učesnika sa različitim interesima i mogućnostima da učestvuju u finansiranju revitalizacije i rehabilitacije imovine.

1. Stanovnici, stanari-korisnici stanova od kojih su neki u stanju da podnesu povećanje stanarine uz stambene subvencije, dok drugi nisu u stanju da to učine čak ni uz pomoć subvencije. Prospektivni rezidenti koji bi se rado uselili u obnovljene i revitalizovane stambene zgrade spremni su da podnesu povećanu stanarinu.

2. Lokalni poslovni ljudi i lokalne investicije.

3. Javni, mješoviti i privatni vlasnici koji su voljni i spremni ili su prisiljeni da investiraju u obnovu grada, ali očekuju da budu obeštećeni kroz povećanje stanarina i zakupina i svakako kroz uvećanje vrijednosti nekretnina.

4. Lokalni organi vlasti, u koje su uključeni menadžeri urbane obnove, sredstva i mehanizmi planiranja i projektovanja, stambene subvencije, investicije iz lokalnih izvora i sredstva koja se ubiraju iz stanarina, zakupnina, poreza i raznih drugih renti.

5. Centralni organi vlasti, koji odobravaju subvencije, prije svega, za obnovu višespratnih stambenih zgrada u svim oblicima vlasništva.

6. Privatni investitori.

U tržišnom stambenom sistemu odluke o obnovi i finansiranju donose privatni vlasnici, na osnovu razlike između tekuće i potencijalne vrijednosti zemljišta. Naime, zahvaljujući urbanoj obnovi povećava se atraktivnost područja (bloka, kvarta, kraja

grada), što je praćeno znatnim povećanjem rente (vrednosna razlika ili renta razlika). Inicijative privatnih vlasnika obično su podržane regulativom države, kroz regulaciju rente - stanarine, propise o zaštiti stanara i slično. Rehabilitacija se odvija u područjima velike finansijske vrijednosti zemljišta u kojima se očekuje značajno povećanje cijene zemljišta. Razlika u vrijednosti zemljišta odnosno između sadašnje i očekivane rente treba da otplati sredstva uložena u urbanu obnovu. Ovaj proces najčešće dovodi do promjene rezidenata, odnosno do gentrifikacije. U mnogim zapadno-evropskim zemljama regulativa je veoma stroga, kako u pogledu zaštite rezidenata – stanara, tako i u pogledu zaštite istorijskih i kulturnih vrijednosti. Da bi оформili finansijsku osnovu formirane su dvije vrste subvencija. Objektivnije subvencije se nude vlasnicima imovine i investitorima, dok se subjektivnije nude korisnicima stanova – rezidentima. Zahvaljujući regulativi i javnim subvencijama urbana osnova je manje zavisna od tržišnih kretanja, a sem toga i brojni rezidenti su osposobljeni preko subvencije da plate povećane stanarine u rehabilitovanim stanovima.¹²

¹² Iskustva zemalja zapadne Evrope pokazuju tri moguća različita načina finansiranja urbane obnove. **Prvi i najmanje skup način odvija se prema principu „prvo štedi pa investiraj“.** U nekim zapadnim zemljama propisi daju mogućnost vlasnicima stanova da mogu odrediti rentu tako da pokrije tekuće troškove popravki i održavanja. U slučajevima realnog zadrugarstva i korišćenja stanova od strane njihovih vlasnika, koji imaju posebne propise, stanarina i zakupina može biti i veća tako što se dio sredstava odvaja u poseban fond za potrebe kasnije modernizacije. Ovi principi važe za vlasnike stanova u okviru kondominijuma i za vlasnike koji žive u svojim porodičnim kućama. U ovim slučajevima vlasnici su potpuno nezavisni od aktuelnih uslova finansiranja. Banke odnosno javne institucije, oslanjaju se isključivo na svoja sredstva što je velika prednost i sa stanovišta društva. Druga prednost je što nivo stanarine ostaje stabilan za duži period vremena. Nedostatak mu je

Za sprovođenje ciljeva obnove grada na lokalnom nivou u Crnoj Gori treba razvijati različite strategije kao što su: a) gradski program obnove kao temelj za više ili manje opsežne objedinjavajuće koncepte, b) savjetodavni i programi očuvanja s veoma malim komunalnim investicionim ulaganjima, i c) integralne i sektorske mjere na temelju alternativnih strategija čija se sprovođenja i finansiranje sprovode s ograničenim komunalnim učešćem u (investicijama).

U sadašnjim uslovima veoma ograničene regulative i ograničenih finansijskih mogućnosti od strane države, moraju se

što se opravka i modernizacija može obaviti tek poslije određenog vremena, pošto narastu uštede. **Drugi mnogo rašireniji sistem je „investiraj sada a štedi kasnije“.** Naime, u mnogim slučajevima vlasnici imovine nijesu u stanju da preduzimaju modernizaciju imovine, ukoliko se oslone na kredite i zajmove. Iz ovih razloga mnoge institucije koje su formirane za finansiranje nove stambene izgradnje istovremeno odobravaju sredstva za urbanu obnovu. S tim u vezi, formirane su i specijalizovane privatne ili javne banke i institucije za finansiranje ovih procesa. U nekim slučajevima država nudi garancije takvim zajmovima i kreditima. Nevolja je što su vlasnici i investitori zavisni od raznih promjena na tržištu, a iznenađenja koja mogu nastati u pogledu promjene stanarina i zakupnina, takođe mogu imati negativne konsekvence. **Treći princip finansiranja urbane obnove,** odvija se putem subvencija. Da bi onemogućili gentrifikaciju datog područja i olakšali povećanje stanarine, mnoge centralne i lokalne vlade nude subvencije kako bi redukovale investicione troškove (objektivne subvencije), ili direktne subvencije rezidentima (subjektivne subvencije). Sa tačke gledišta vlasnika stanova ove javne subvencije predstavljaju izvore finansiranja urbane i stambene obnove. U mnogim zapadnoevropskim zemljama stambene subvencije su dio budžeta zemlje. U nekim slučajevima uvode se specijalni porezi (dio poreza na dohodak odvaja se za stanovanje, posebno neki porezi na neke vidove potrošnje ili zabave, ekološki orijentisani porezi po osnovu štednje energije). U mnogim istočnoevropskim zemljama stambene subvencije su nestale a moraju se iznaći novi porezi i formirati nove ideje za finansiranje urbane obnove.

nalaziti novi instrumenti primjereni vremenu i novostvorenoj situaciji. Novi izvori finansiranja urbane obnove u Crnoj Gori mogu uključiti sljedeće izvore:

Sredstva koja se mogu dobiti po osnovi privatizacije.

Korišćenje komercijalnih stanarina (koje su mnogo bliže tržišnim kretanjima a ne postojećem sistemu administrativnih stanarina) direktno ili kao kolateral.

Korišćenje neizgrađenih placeva i placeva koji se nedovoljno koriste, čija bi prodaja omogućila sticanje sredstava za urbanu obnovu, zamjena zgrada i placeva, prezoniranje i sl.

Povećanje renti i zakupnina kod nerezidencijalnih funkcija (trgovina, ugostiteljstvo, poslovni prostor i sl.) i njihovo preusmjeravanje u finansiranje urbane obnove.

Zaključak

Proces tranzicije privrede sa administrativnih na tržišne oblike poslovanja dovodi do radikalnih, društvenih, institucijalnih pravnih promjena. Stanovi, stambene zgrade prestaju da budu javna dobra i postepeno dobijaju status imovine i nekretnina odnosno robnih dobara. S tim u vezi mijenja se administrativna struktura zemlje i dolazi do afirmacije nove stambene politike, zemljišne politike i do nove politike urbane obnove. Promjena administrativne strukture manifestuje se kroz novu ulogu lokalnih organa vlasti u pogledu regulisanja politike urbane obnove stambene politike. S tim u vezi lokalni organi vlasti – opštine i gradovi treba da postanu autonomni u administrativnim i finansijskim pitanjima. Vlada treba da zadrži pravo definisanja opšte pravne regulative, da formuliše opšte okvire finansijskog i fiskalnog sistema i da omogući lokalnim organima vlasti da realizuju svoje stambene probleme i programe urbane obnove. Pored razvijanja tržišnih odnosa, treba zadržati neke oblike budžetskog finansiranja kao što je uvođenje namjenskog poreza za

potrebe urbane obnove. Strategija urbane obnove obuhvata regulisanje odnosa između države i vlasnika i zakupaca i drugih korisnika stanova i imovine, odnosno, **indirektnu i direktnu regulativu**. U prvom slučaju država reguliše prava i obaveze vlasnika i zakupaca u pogledu održavanja i obnove nekretnina. **Indirektne mjere** dolaze do izražaja kada država raznim pore-skim i drugim olakšicama (subvencije), stimuliše obnovu imo-vine. Direktne mjere obuhvataju neposredno uplitanje države (eksproprijacija, ograničenje korišćenja, administrativne mjere i sl) u postupke obnove i održavanja stambenih i drugih objekata. Crna Gora još uvijek nema odgovarajući set zakona u oblasti urbane obnove i neophodno ih je što prije donijeti.

Izvori i literatura

Izvori

- *Prostorni Plan Crne Gore do 2020. godine*, Podgorica 2008.
- *Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore*, Ministarstvo poljo-privrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica 2001.
- *Zelena strategija Crne Gore 1991 – 2000, razvoj agrara na osno-vama tržišnog privređivanja*, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Titograd 1992.
- *Projekat: Pravci razvoja Crne Gore ekološke države – finalni izvještaj*. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1997.
- *Prostorni plan SR Crne Gore – nacrt plana*, Republički zavod za urbanizam i projektovanje, Titograd 1984.

Literatura

- Dobrivoje Tošković: *Uvod u prostorno i urbanističko planiranje, drugo dopunjeno izdanje*, Akademska misao, Beograd, 2006.
- Ivanović Zdravko: *Gradovi - komunalni centri Crne Gore*, Geografski institut „Jovan Cvijić“, knjiga 32, Beograd. 1979.
- M. Novović, *Problem održavanja starih stambenih zgrada sve evidentniji*, Podgorica 2014.
- Borislav Stojkov: *Metode prostornog planiranja*, Geografski fakultet, Beograd 2000.
- Vasović Milorad i Jovan Petrović: *Regionalna podjela Crne Gore, monografija – Crna Gora*, „Književne novine“, Beograd 1976.
- B. Stojkov: *Obnova gradova u Srbiji - temeljne odrednice*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd 1996.
- Slavka Zeković: „Gradsko zemljište i urbana obnova“, str. 177-216. *Zbornik radova*, Urbanistički zavod Republike Srpske, Banja Luka 1998.
- D. Tošković: „Promene u strukturi korišćenja prostora u novim uslovima planiranja gradova“, str. 66-70.
- B. Stojkov: *Obnova i regulacija gradskih naselja*, str. 70-77.
- Aleksandar S. Veljković: „Elementi za sistemski pristup u geografskom proučavanju grada“, *Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“*, SANU, knj. 40, 1988.
- R. Bogdanović i B. Stojkov: *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji*, Udruženja urbanista Srboje, Beograd 2000.
- Milan Pejić: *Orijentacija ka principima održivog i ostvarljivog razvoja u urbanoj obnovi Užica*, str. 116-130.
- Miodrag Ralević i Marija Biroljev: „Tekstura konteksa i okruženja“, časopis DANS, Novi Sad, 1997, broj 20-21.
- Milan Pejić: „Nadogradnja i planiranje morfologije gradskog prostora - primer Užica“, časopis DANS, Novi Sad, 1998, broj 23.

- Milan Pejić: „Urbana obnova u funkciji zakonitosti i mogućnosti razvoja prostornih struktura i odnos prema životoj sredini“, *Zbornik radova*, Asocijacija prostornih planera Srbije, Beograd, 2001.

PRVE DVIJE DECENIJE CRNOGORSKOG NARODNOG POZORIŠTA

Milovan Radojević

The Montenegrin National Theatre was founded in Podgorica in 1953. During the first two decades of its work, which are the subject of M. Radojević's study, at first it was a city theatre, then it took the role of the Republic's theatre, and at the end of the 1960s it formally became the Montenegrin National Theatre. During that period the theatre had nearly 150 premieres directed by 30 directors; its ensemble changed, conceptual wanderings and material crises were constantly present. Nevertheless, significant results were accomplished and built into the foundations of the Montenegrin National Theatre of today.

Ideja da se u Podgorici (tadašnjem Titogradu) osnuje profesionalno pozorište rodila se prije šest decenija, kao posljedica političke odluke o preseljenju administrativnog centra Narodne Republike Crne Gore iz Cetinja u Titograd. Do tada, pozorišni život Podgorice temeljio se na aktivnostima lokalnih amaterskih društava, kao i na gostovanjima teataru i grupa iz drugih centara.¹ U momentu kada je, početkom 1953. godine, gradski

¹ Pošto je, krajem 1884. godine, u Podgorici sa uspjehom gostovalo pozorišno diletantsko društvo Cetinjske čitaonice i tom prilikom izvelo *Balkansku caricu* knjaza Nikole Petrovića Njegoša, Podgoričani su osnovali Dobrovoljno pozorišno društvo kao sekciju Podgoričke čitaonice (paralelno s tim, počela je izgradnja Zetskog doma u Cetinju, a osnovano je i pozorišno društvo u okviru Nikšićke čitaonice). Već 1885, o uskršnjim praznicima, podgoričko Dobrovoljno pozorišno društvo izvelo je prve tri predstave.

Narodni odbor jednoglasno prihvatio prijedlog predsjednika Savjeta za prosvjetu Blaža Zeca da se u Titogradu osnuje stalni teatar, u Crnoj Gori su postojala, osim Narodnog pozorišta u Cetinju, i sreska (gradska) profesionalna pozorišta u Kotoru, Nikšiću i Pljevljima, koja su formirana poslije II svjetskog rata.²

Januara 1888. ovo društvo izvelo je i *Balkansku caricu*, u školskoj dvorani koja je bila „ispunjena publikom od sve tri vjeroispovijesti“ (D. Martinović, Osnivanje i razvoj Podgoričke čitaonice 1881-1915, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Podgorica 2000). Do kraja prve decenije XX vijeka u Crnoj Gori je djelovalo 11 ovakvih društava. Tokom 1912. godine, Dobrovoljno pozorišno društvo u Podgorici reorganizovano je u Prvo diletantsko pozorišno društvo koje je, krajem 1913. godine, na svom repertoaru imalo i Šekspirovog *Mletačkog trgovca*, a među zvanicama na premijeri bio je i kralj Nikola sa diplomatskim korom. Organizovanja pozorišna djelatnost prekinuta je tokom Prvog svjetskog rata, sve do 1926, kada se, u još uvijek nepovoljnim uslovima, osniva Diletantsko društvo „Napredak“ koje je pripremalo lakše pozorišne komade. Zatim je formirano i Podgoričko pozorišno društvo koje je imalo više uspjeha. Između dva svjetska rata u Podgorici je djelovalo 15 kulturno-umjetničkih društava koja su okupljala oko 1500 članova (H. Tuzović, Društveno-kulturni i sportski život Podgorice između dva svjetska rata 1918-1941, u: *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, Podgorica 2000). Kulturnom životu ovoga grada u to vrijeme značajan doprinos dali su Špiro Mugoša, Stanko Dragojević i Andrija Lainović. Poslije drugog svjetskog rata, a pred osnivanje prvog profesionalnog ansambla (1953), u Titogradu (Podgorici) pozorišne aktivnosti ostvarivale su dramske sekcije kulturno-umjetničkih društava „Stanko Dragojević“ i „Budo Tomović“, kao i više omladinskih KUD, a česta su bila i gostovanja Narodnog pozorišta iz Cetinja. Tada je (1951) osnovano u Titogradu i Pionirsko pozorište čiju tradiciju baštini današnje Gradsko pozorište.

² R. Đurović, Pozorište, Građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima (I), *Stvaranje*, Titograd VII, 1980. Još u toku Drugog svjetskog rata, decembra 1944. godine, formirano je, u tek oslobođenom Cetinju,

Inicijatori za osnivanje još jednog pozorišta u Crnoj Gori isticali su naraslu potrebu, s obzirom na razvoj glavnog grada i veliko interesovanje publike za predstave gostujućih trupa, a govorilo se i o nužnosti da republika Crna Gora, poput ostalih federalnih jedinica Jugoslavije, dobije jedan reprezentativni teatar. Istovremeno sa ovom inicijativom, počela je i rasprava o umjetničkom i stručnom nivou postojećih profesionalnih pozorišta.³

Crnogorsko narodno pozorište, „rođeno sa tim imenom đe i treba - na Cetinju, u Zetskom domu“. Sa tim imenom Cetinjsko pozorište je djelovalo do aprila 1946. godine (O. Brajičić, *Zapis o Crnogorskom narodnom pozorištu*, Podgorica 2002). Između 1949. i 1953, pored ovog pozorišta i djelovanja brojnih amaterskih kulturno-umjetničkih grupa, osnovana su još četiri profesionalna pozorišta u Crnoj Gori. Taj zamah, pod uticajem procesa u Sovjetskom Savezu, trajao je u Jugoslaviji nekoliko godina. Društvenu ulogu koja je tada pridavana pozorištu naglasili su urednici cetinjskog časopisa „Pozorište“ (koji je izlazio 1947. i 1948), u notici na kraju prvog broja, đe su istakli da teatar treba da bude „u pravom smislu Narodno pozorište i da narodu služi kao visoka škola društvenog života“. M. Đilas, u jednom svom ekspozeu, pod naslovom „O prosvjetnom, kulturnom i naučnom razvitku u našoj zemlji“, kazao je da pozorišta, pored brojnih amaterskih kulturno-umjetničkih grupa i drugih institucija kulture i prosvjete, imaju ulogu da doprinesu „velikom kulturnom i prosvjetnom preobražaju“.

³ Tada su se javile ocjene da izrazita edukativno-propagandna funkcija snižava umjetnički nivo pozorišta koje je kod nas inače opterećeno diletantizmom, a istaknuta je i nužnost racionalizacije zbog finansijske neodrživosti. Treba pomenuti da su slične ocjene u SSSR-u već dovele do toga da je dijelu profesionalnih pozorišta Ministarski savjet ove zemlje ukinuo državnu pomoć „počev od 15. marta 1948“. Među njima je „10 saveznih pozorišta od 17 i 636 republikanskih od 797“. Zaključeno je da će „ova pozorišta odsada živjeti od svojih prihoda“. Značajan izraz ovakvog rezonovanja u Crnoj Gori bila je prva javna rasprava o organizaciji i djelovanju profesionalnih pozorišta, objavljena kao serija članaka u mjesečniku *Danas*, časopisu za kulturu, prosvjetu, umjetnost i

Ubrzo su izdvojena sredstva za izgradnju zgrade, a dok ona ne bude dovršena, određeno je da novoosnovano pozorište koristi prostorije bioskopa „Kultura“.⁴ Za upravnika Titogradskog pozorišta postavljen je reditelj Vasilije Šćućkin⁵, a gradski

društveni život, koji je pokrenut u Titogradu, januara 1953. godine, a čiji je glavni urednik bio političar Vladimir Rolović. Od marta do juna 1953. godine, kada se ovaj časopis ugasio, o ovoj temi objavljeni su tekstovi sedam autora: Jovana Geca, Vladimira Rolovića, Miša Braila, Boža Vujoševića, Ratka Đurovića, Antona Pogačara i Junusa Međedovića. Pomenuta javna rasprava inicirala je proces koji je odredio dalju sudbinu pozorišnih kuća u Crnoj Gori jer je narednih godina, uz nastavak diskusije u štampi, uslijedila kampanja njihovog ukidanja (*Vidi: M. Radojević, Realno i skromno, Gest, br. 4, juni 2013*).

⁴ Zdanje kina „Kultura“ sagrađeno je 1939. godine kao Sokolski dom, „stječište članova panslavističke i nacionalističko-monarhističke fiskulturne organizacije Soko“. Nakon rata doraden je njen sjeverni dio đe se nalazila pozornica i zgrada je korišćena za razne kulturno-umjetničke priredbe. Postala je dom bioskopa „Kultura“ koji je osnovan 1949. godine, a u zgradi su igrane i predstave novoosnovanog Gradskog narodnog pozorišta, od novembra 1953, do maja 1956. godine. Kino „Kultura“ zatvoren je zbog finansijskih gubitaka 2008, a zatim je zgrada, i pored protivljenja dijela kulturne javnosti, srušena avgusta 2011, s namjerom gradskih vlasti da se na istoj lokaciji podigne zdanje Gradskog pozorišta (*D. Burzan, Podgorički toponimi i znamenja, Podgorica 2011*).

⁵ Vasilije Ivanović Šćućkin (Novočerkask na Donu 1896-Titograd 1969), organizator pozorišne djelatnosti i pozorišni reditelj. U Crnu Goru prvi put je došao 1920. godine, kao ruski emigrant poslije Oktobarske revolucije. Od kraja dvadesetih radio je u Pragu, u sekciji Moskovskog teatra (MHAT), a 1936. godine ponovo dolazi u Crnu Goru u kojoj ostaje do kraja života. Od 1938. Šćućkin je obavljao razne poslove u Narodnom pozorištu Zetske banovine. Osnivač je i upravnik prvog profesionalnog dečijeg pozorišta u Crnoj Gori, na Cetinju 1939. godine. Drugi svjetski rat proveo je takođe na Cetinju, radeći u Narodnom pozorištu „Zetski dom“ i Dečijem pozorištu. Poslije rata jedan je od osnivača i reditelj Centralnog omladinskog pozorišta na Cetinju (COP). Sa M. Jeknićem i A.

Narodni odbor utvrdio je budžet za nabavku opreme, pripremu osam premijera i lične rashode u toku prve sezone.⁶ Da bi bio brzo formiran ansambl, stupilo se u vezu sa više jugoslovenskih teataru pa je Savjet za prosvjetu dobio ponude preko 60 profesionalnih glumaca „koji bi pristali da rade u stalnom titogradskom pozorištu“. Manji broj primljen je iz redova najboljih amatera iz crnogorskih kulturno-umjetničkih društava, dok su ostale glumce gradski Narodni odbor i uprava novog teatra prihvatili iz pozorišta u drugim republikama. Tako je osnovano Gradsko narodno pozorište, peto profesionalno u Crnoj Gori, a prvo u Titogradu (Podgorici), gradu koji je tada imao oko 25000 stanovnika.⁷

Verbickim učestvovao je u osnivanju Narodnog pozorišta u Kotoru (1949) i jednogodišnjeg Dramskog studija. Bio je prvi upravnik i reditelj novoosnovanog Pionirskog pozorišta u Titogradu (1951) i prvi upravnik Crnogorskog narodnog pozorišta, tada Gradskog narodnog pozorišta - Titograd (1953-1955).

⁶ Za period od septembra do decembra 1953, Narodni odbor grada Titograda dodijelio je novom kolektivu 4,5 miliona dinara, a u izgradnju novog zdanja teatra investirano je blizu 50 miliona, uz predviđanje da će biti dovršeno za godinu dana. Do useljenja u novu zgradu, ansambl je probe obavljao u prostorijama KUD „Stanko Dragojević“.

⁷ O radu Titogradskog pozorišta, pisali su: Milo Kralj, Između zahtjeva i mogućnosti (1984); Sreten Perović, Pozorište ima pravo i obavezu na svoj rast (*Pobjeda*, 21. II 1965), Nekoliko riječi o crnogorskoj pozorišnoj situaciji danas (sa simpozijuma na MESS-u, 1973), Kakvo pozorište hoćemo danas (*Ovdje*, IX, br. 98, 1977). Ovi tekstovi objavljeni su u knjizi *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*, 1987. Crnogorsko narodno pozorište objavilo je do sada tri monografske publikacije o svom radu: Milovan Radojević: *Crnogorsko narodno pozorište 1953-1998*, Podgorica 1998; M. Radojević: *Crnogorsko narodno pozorište 1953-2003*, Podgorica 2003; grupa priređivača: *Obnova, uspon, decenija*, Podgorica 2007; objavljen je i izbor M. Radojevića iz pozorišne kritike o premijerama CNP, u dva toma: *Kritika i crnogorsko narodno pozorište* (Podgorica, 2001, 2004).

Prva sezona Gradskog narodnog pozorišta u Titogradu (1953/54) otvorena je 1. XI 1953, premijerom komedije Ugašeno ognjište Petra-Pecije Petrovića, u režiji Olivera Novakovića.⁸ O predstavama iz te sezone veoma malo je pisano u crnogorskoj štampi (V. Čižek u listu „Pobjeda“). Interes je, međutim, postojao u onim vancrnogorskim sredinama odakle su glumci došli u Titograd. Tako S. Pecinjački, u novosadskoj „Našoj sceni“ konstatuje da ansambl „ovog mladog teatra dobrim delom predstavljaju glumci koji su došli iz Vojvodine, njih dvanaest ukupno“. O izboru „komada iz seljačkog života s pevanjem“ da bude prva premijera, on kaže da je namjera bila stvoriti „prisni kontakt između novih izvođača i novih gledalaca, kako bi se na toj osnovi začela i kasnije odnegovala ljubav prema pozorištu“, a neposredni cilj je bio „ne opteretiti gledaoce težim psihološkim zbivanjima“ i pružiti im „izvesno uživanje“. Pecinjački ocjenjuje da je reditelj predstave, O. Novaković, impresivno dočarao atmosferu srpskog sela, naročito seljačke svadbe. Ova predstava izvedena je trinaest puta, a videlo ju je oko 3000 gledalaca.⁹ O rediteljskom postupku Novakovića, koji

⁸ Reditelj i glumac Oliver Novaković, koji je u Titograd došao iz Novog Sada, režirao je četiri od prvih pet premijera i igrao u predstavama, ali je Titogradsko pozorište napustio već sredinom prve sezone. U toku prve tri sezone, osim navedene komedije *Ugašeno ognjište*, pripremljeno je i održano još 13 premijera: *Zla žena* Jovana Sterije Popovića, *U agoniji* Miroslava Krleže, *Šuma* A. N. Ostrovsog, *Zona Zamfirova* Stevana Sremca, *Hasanaginica* Milana Ogrizovića, *Ženidba* N. V. Gogolja, *Bez krivice krivi* A. N. Ostrovsog, *Mletačke trojke* Aleksandra Kolalta, *Bez trećega* Milana Begovića, *Sedmorica u podrumu* Slavka Kolara, *Teške sjene* Mirjane Matić-Hale, *Zajednički stan* Dragutina Dobričanina i *Ženidba i udadba* Jovana Sterije Popovića.

⁹ S. Pecinjački, „Prve predstave Narodnog pozorišta u Titogradu“, *Naša scena*, Novi Sad 15. I 1954. (Vidi: M. Radojević, „Uvodna riječ“, u: *Kritika i Crnogorsko narodno pozorište*, tom I, Podgorica 2001). Stav Pecinjačkog o

je režirao i drugu po redu predstavu (*Zla žena* J. Sterije Popovića), Pecinjački u pomenutom članku kaže da se on „trudio da se više približi Steriji“, a o dometu glumaca prosuđuje sljedeće: „Ulogu Sultane tumačila je Branka Belić-Baltić bez karikiranja, sa puno energije i zamaha, dok je Miloš Mošorinac kao grof Trifić stilski bio veoma jasan...“

S. Živanović, prikazujući predstavu *U agoniji* („Naša scena“), kaže da se, prije nego je došao u Titograd da je vidi, pitao „da li će ovo, skoro organizovano pozorište, koje će za koju godinu da preraste u centralni crnogorski ansambl“, moći da savlada tako težak zadatak kao što je postavljanje na scenu jedne Krležine drame. Njegov je utisak bio pozitivan i posebno je istakao režiju O. Novakovića, koji je „studiozno obradio tekst“ i „ostvario logičan i impulzivan mizanscen“. On nalazi da su tekst i kretnje bili „u scenskoj harmoniji“ i da su nosili „pečat solidne psihološke produbljenosti“, a da su likovi „izdiferencirani i svaka od individualnosti bila je ukomponovana u celinu“.¹⁰

stvaranju „prisnog kontakta“ da bi se na taj način „začela i kasnije odnegovala ljubav prema pozorištu“, posljedica je autorovog nepoznavanja sredine o kojoj piše, jer je tada u Titogradu živio značajan broj intelektualaca koji su pratili pozorišna zbivanja u Crnoj Gori i u drugim sredinama, pa im nijesu mogla biti strana „teža psihološka zbivanja“ na sceni. Može se pretpostaviti da je do ovakvog izbora dramskog teksta došlo zbog toga što je većina primljenih glumaca ranije već igrala u tom komadu u pozorištima iz kojih su došli, dok je atmosfera seoske farse mogla, prije bismo rekli, odložiti dublje upoznavanje publike sa umjetničkim mogućnostima ansambla.

¹⁰ S. Živanović, „U agoniji“ M. Krleže u Titogradu, *Naša scena*, Novi Sad 1. VI 1954. Živanović je pohvalio i glumu Milana Cvejanova koji je u Titograd došao iz pozorišta u Zrenjaninu, da je u lik Baruna Lenbaha unio pijanstvom potenciranu grubost, ali da to nije uticalo da se izgubi njegov „gospodski manir“, a pozitivno je ocijenio i Branku Belić-Baltić u ulozi Laure Lenbah, primijetivši da nije u potpunosti vladala svojim glasom, dok je Mekrema Vukotić interpretirala Madlen Petrovnu „sa šarmom i lakoćom“ itd.

Očigledno je da je bilo potrebno vrijeme da rad Gradskog narodnog pozorišta u Titogradu bude primijećen pored ostalih, već uhodanih pozorišta u Crnoj Gori. Milorad Stojović pohvalio je šestu premijeru (*Ženidba* N. V. Gogolja), u režiji V. Šćučkina. On u svom prikazu kaže da je ovo pozorište „imalo zadatak da sačuva autentičnost čitave galerije šarolikih tipova u komadu“, te da je taj posao „uglavnom uspješno obavljen, zahvaljujući homogenoj igri ansambla“ i zalaganju ovog glumačkog kolektiva „koji se bori sa tehničkim, materijalnim i drugim teškoćama“. ¹¹ U prikazu na sedmu premijeru (*Hasanaginica* Milana Ogrizovića) M. Stojović nalazi da zbog ograničenih mogućnosti ansambla, reditelju Muradbegoviću nije bilo moguće odabrati glumca za naslovnu ulogu. ¹² Za predstavu *Bez krivice krivi* po komadu Ostrovskog (prem. 1. XI 1954), Stojović takođe primjećuje da složenost uloga zahtijeva od glumaca velike izražajne mogućnosti koje reditelj (u ovom slučaju Ilija Nikolić kome je to bila prva režija u Titogradskom pozorištu) „u siromašnom ansamblu ovog pozorišta nije mogao naći za sve uloge“. ¹³ Glumica Ana Nikolić, u ulozi

¹¹ M. Stojović, Gogoljeva „Ženidba“ na sceni Titogradskog pozorišta, *Susreti*, II, 1954.

¹² M. Stojović, „Hasanaginica“ M. Ogrizovića, u režiji A. Muradbegovića, *Pobjeda* 4. VII 1954. Stojović ocjenjuje da je B. Baltić, u ulozi Hasanagine majke Umihane, bila izrazito teatralna i patetična iskazujući bol preglasno, dok je Milorad Spasojević (Hasanaga) sugestivno i umjetnički doživljeno dao lik azijskog despota. Julki Cvejanov više bi, po njegovom mišljenju, odgovala uloga majke nego Hasanaginice itd.

¹³ Ilija Doda Nikolić (Prokuplje, 1914-Beograd, 1996), pozorišni reditelj. Po oslobođenju, 1945. godine, osnovano je pozorište u Prokuplju, u kome je Nikolić počeo svoju pozorišnu karijeru, nakon što se vratio iz njemačkog logora u kome je proveo rat. Završio je režiju i zatim radio u pozorištima u Zaječaru i Kragujevcu. Zahvaljujući ponudi Boža Bešića, Nikolić 1954. godine prelazi sa svojom suprugom, glumicom Anom Nikolić-Kačanik, koja je već bila prvakinja pozorišta u Kraljevu, u Titograd, u Gradsko narodno pozorište.

Kručinine, uspjela je da stvori „dovršenu, realistički uvjerljivu psihološku studiju“. Ova predstava bi bila „veliko pozorišno ostvarenje“, kaže dalje Stojović, da je Ana Nikolić u Sabriji Biseru imala ravnopravnog partnera. Biser, naime, nije imao „dovoljno zamaha, snage i rutine za složenu, tragičnu, hamletovsku ulogu Neznamova“. ¹⁴

Po sudu M. Stojovića uspjeh prvog ansambla Gradskog narodnog pozorišta u Titogradu bio je promjenljiv. Primjećujući učestalost zabavnih komada na sceni, prikaz na predstavu *Mletačke trojke* A. Kolalta, u režiji I. Nikolića (prem. 28. XI 1954), Stojović je počeo komentarom o neadekvatnom repertoaru, tj. da izbor lakih komada, koji imaju zadatak samo da „razonode i za koji čas zabave i nasmiju publiku“, može biti opravdan u slučaju „kada bi ovo pozorište bilo tako situirano da može često da nastupa sa probranim i uglednim predstavama“. U protivnom „pozorište gubi i značaj i ugled i ulogu u savremenom društvu“. Ipak on nalazi riječi pohvale za neke od glumaca, a osobito M. Budimirovića koji je u ovoj renesansnoj farsu igrao tri uloge („trojke“) i sa uspjehom interpretirao „tri različita karaktera, tri sasvim suprotne unutrašnje fizionomije“. ¹⁵

U Titogradu je ostao jedanaest sezona, do 1965. godine. Za više nego deceniju rada u Titogradskom pozorištu, Ilija Nikolić je režirao 29 predstava, mahom svjetske dramaturgije, ali i značajna djela domaćih autora. Kritika je primijetila da Nikolić ima razvijenu sklonost za savremenu kamernu dramu, a S. Perović kaže da je on, kao reditelj, u Titogradsko pozorište uveo „novi poetski stil koji je bio veoma neobičan za jednu epsku sredinu i za herojski dramski repertoar“. Perović smatra da je njegov dolazak u Titograd bio preloman za crnogorsko pozorište i crnogorsku kulturu (M. Matović, TV serija *Teatar sudbine*, 2001).

¹⁴ M. Stojović, „Ostrovski: 'Bez krivice krivi'“, *Pobjeda*, 7. XI 1954.

¹⁵ M. Stojović, „Aleksandar Kolalto: 'Mletačke trojke'“, *Pobjeda*, 5. XII 1954. Uspješan je, ocjenjuje dalje Stojović, bio i S. Biser koji je „u ukusnom efektu i znalačkoj mjeri preko Harlekina upoznao gledaoce sa renesansnim

Tek desetu premijeru, *Bez trećeg* Milana Begovića (prem. 18. XII 1954), u režiji I. Nikolića, stalni kritičar Stojović je u cjelini pohvalio, izuzev dekora i kostima. Ana Nikolić uspjela je da u „najfinijim nijansama predstavi psihologiju žene“, a Budimir Jeremić (kao gost) oživio je lik čovjeka satrvenog teškom sudbinom i ljubomorom.¹⁶

Neke predstave, kao što je *Teške sjene* Mirjane Matić-Hale u režiji I. Nikolića (prem. 22. II 1955), ocijenjene su izrazito negativno. Stojović insistira da se treba već jednom „zamisliti nad ovakvom repertoarskom politikom“, te da treba „izmijeniti kriterij pri odabiranju drame za pozornicu“ jer dramske nedostatke ovog djela „ne bi mogla da izvuče i nadoknadi ni virtuoзна gluma, a kamoli igra jedne grupe čije su mogućnosti (uz neke izuzetke) zaista dosta skromne“. Zato se on pita neće li pozorište, zbog tako slabog repertoara, „izgubiti svaku vezu s publikom“.¹⁷ Slična je i ocjena drame *Sedmorica u podrumu* Slavka Kolara koja, „sa velikim nedostacima i u osnovi i u pojedinostima, nije materijal koji garantuje uspjeh. Zato su gledaoci pošli sa malo upečatljivih utisaka, jer ih ni u djelu nema“.¹⁸ Pored M. Stojovića, u to vrijeme kritiku u crnogorskoj periodici o djelovanju Titogradskog pozorišta objavljivali su još neki autori (S. Filimonović, O. Šabović).¹⁹

slugama, onim Pometima koji režiraju radnju u komedijama ove vrste, zapliću i raspliću u svoju korist“. S druge strane, Brusin koga je „istakla upadljiva šminka“, nije uspio da oživi lik sluge Skapena, a Porčić je igrao „bez vitalnosti i analitičkog izraza“. O glumi Ljubice Vukčević (Šarkić), Stojović veli da „nije propustila nijedan efekatan i duhovit momenat, da ga logično i jasno ne dobaci do posljednjeg gledaoca“, te da je „spretna u dijalogu i u uzgrednicama“ itd.

¹⁶ M. Stojović, „Milan Begović: 'Bez trećega'“, *Pobjeda*, 26. XII 1954.

¹⁷ M. Stojović, „Povodom jedne predstave“, *Pobjeda*, 6. III 1955.

¹⁸ M. Stojović, „Slavko Kolar, 'Sedmorica u podrumu'“, *Pobjeda*, Titograd 9. I 1955.

¹⁹ M. Radojević, „Prve sezone Gradskog narodnog pozorišta u Titogradu“,

Na sastanku upravnika crnogorskih pozorišta, održanom 13. marta 1955, konstatovano je da, „sa malim izuzetkom“, sva pozorišta u Crnoj Gori raspolažu slabim glumačkim ansamblima, a neka su opterećena „čitavim balastom nekvalifikovanih glumaca kojima nije moguće povjeriti iole ozbiljniju rolu“, što nameće potrebu „ozbiljnije selekcije u glumačkim redovima“. Pored toga, istaknuta je potreba stvaranja „nacionalnog repertoara“, čemu će, kako je konstatovano, pomoći i Savjet za prosvjetu i kulturu „koji je već raspisao konkurs za dramu iz crnogorskog života“.²⁰ Iste godine u štampi je primijećeno da Crna Gora „ima veoma rasute kulturno-umjetničke ustanove“, a da ih Titograd, kao administrativni centar, ima vrlo malo.²¹ Ipak, Gradsko narodno pozorište „počelo je svoju treću sezonu u nešto boljim uslovima nego ranije“. Pošto je odlukom Izvršnog vijeća ukinuto Cetinjsko pozorište „kao umjetnička ustanova republičkog značaja“, iz tog teatra preselio se u

Svjeta pozornice, br. 5, Podgorica, novembar 1998. U prve tri sezone (1953-1956) važniji glumci u ansamblu bili su: Branka Belić-Baltić, Dušan Baltić, Sabrija Biser, Lazar Brusin, Milan Budimirović, Stanka Budimirović, Julka Cvejanov, Milan Cvejanov, Ružica Ikonova, Budimir Jeremić, Marija Jovanović, Ana Nikolić-Kačanik, Oliver Novaković, Kosara Marković, Blažo Milonjić, Gordana Milošević, Miloš Mošorinac, Milena Petrović, Enes Porčić, Mirko Ristić, Selimir Simić, Milorad Spasojević, Marica Stilinović, Vlado Sušić, Ljubica Vukčević, Mekrema Vukotić i dr. U ovim sezonama predstave su režirali Oliver Novaković, Vasilij Šćućkin, Ilija Nikolić i Ahmed Muradbegović.

²⁰ V. Đ. „Crnogorska pozorišta imaju slabe glumačke ansamble“, *Politika*, Beograd, 14. III 1955. Premijera komada „Zajednički stan“ Dragutina Dobričanina, na kraju druge sezone (2. VI 1955), u režiji I. Nikolića, prva je predstava Titogradskog pozorišta po djelu jednog crnogorskog autora.

²¹ Od kulturnih institucija, Titograd (Podgorica) u to vrijeme imao je gradsko pozorište, gradsku biblioteku, dva kulturno-umjetnička društva, muzičku školu i mali orkestar i hor koji pripadaju Radio stanici.

Titograd veći dio glumaca, pa i sami upravnik Junus Međedović.²² Sastav novog ansambla, u kome su se, pored prvaka Nade Prvulović, Ane Nikolić, Melite Mojaš, Petra Begovića, Božidara Vlajića, Đoka Begovića i Desimira Perišića, našla i dva istaknuta člana Nikšićkog pozorišta Veljko Mandić i Stevo Matović, kao i četiri mlada glumca koji su završili Akademiju za pozorišnu umjetnost, sa dva reditelja, Boškom Boškovićem i Ilijom Nikolićem, - otvorio je mogućnosti za nove umjetničke domete.²³

²² Junus Međedović (Obrov, Bijelo Polje, 1912-Beograd, 1993), književnik, pozorišni, kuturno-prosvjetni i društveno-politički djelatnik. Veliku medresu završio je u Skoplju. Apsolvirao je jugoslovensku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu i završio glumačku školu pri beogradskom Narodnom pozorištu. Učesnik je međuratnog revolucionarnog pokreta i NOB, od 1941. godine. Tokom Drugog svjetskog rata bio je član ansambla Pozorišta narodnog oslobođenja pri Vrhovnom štabu, a nakon rata član Drame Narodnog pozorišta u Beogradu. Bio je instruktor za kulturno-prosvjetni rad u Glavnoj političkoj upravi JNA i urednik kulturne rubrike lista Narodna armija, kao i član redakcije časopisa za književnost *Stvaranje*. Biran je za poslanika u Skupštini NR Crne Gore i za člana Savjeta Republike Crne Gore. Osim na pozorišnoj sceni igrao je i u filmovima: „Slavica“, „Šćepan Mali“, „Lelejska gora“ i dr. Publikovao je nekoliko knjiga poezije, a bavio se i publicistikom. Jedno vrijeme bio je upravnik Crnogorskog narodnog pozorišta „Zetski dom“ na Cetinju, a zatim i upravnik Narodnog pozorišta u Titogradu (1955-1958).

²³ R. V., „Treća sezona Titogradskog pozorišta“, *Politika*, XII 1955. Autor članka ocjenjuje da su mogućnosti za rad pojačanog ansambla Titogradskog pozorišta još uvijek „nezatne“ jer zgrada nije dovršena. Prvih sezona predstave su davane „u sali gradskog bioskopa koja se ne može zagrijati, a škripa stolica degradira skoro svaki napor umetnika“. Prve probe „ove godine obavljene su u kancelarijama rasformiranog građevinskog preduzeća 'Zeta', u jednoj od nedovršenih zgrada“. I početkom 1956. godine, dok je očekivan početak zakašnjele sezone, u štampi je pisano da se mlado profesionalno

Pri svečanom otvaranju nove pozorišne zgrade prikazan je, 5. maja 1956. godine, Šekspirov *Otelo*, u režiji Vjekoslava Afrića, kome su asistirali Boško Bošković i Veljko Mandić. To je bila petnaesta premijera Titogradskog teatra (prva u trećoj sezoni) i tom prilikom promijenjen je njegov naziv u „Narodno pozorište“. I pored „neobično visokih cijena ulaznica“, nova sala bila je ispunjena do posljednjeg mjesta.²⁴ M. Stojović, u svome prikazu premijere, upozorava da bi interpretatori morali, da ne bi Šekspirova djela na pozornici izgubila svoju poetiku i smisao, kao i čar genijalnog teksta, pored velikog scenskog iskustva raspolagati snagom i talentom koji omogućava istinito oživljavanje pjesnikove riječi, a da je to upravo ono što nedostaje Titogradskom pozorištu za komade Otelovih razmjera. Zato, u ovom slučaju, kaže kritičar, Afrićevo rediteljsko iskustvo nije moglo da pruži mnogo više od onoga što mu je ansambl nudio u izboru kadra. Relativno mladi, izvođači ove tragedije, od prvog susreta sa gledaocem, „ne ostavljaju utisak zrele i snažne cjeline koja sa bine djeluje impozantno“. Ipak, Stojović primjećuje

pozorište u Titogradu na samom početku svoga rada „našlo pred nizom teškoća“, da nedostaje garderoba i ostali rekviziti, a da veći broj glumaca „nije bio prevazišao čak ni okvire amaterizma i diletantizma“. Međutim, stanje se poboljšalo pošto je gro glumaca iz bivšeg Crnogorskog narodnog pozorišta iz Cetinja prešao u Titograd, pa je, uz nekoliko mladih sa pozorišne akademije, titogradski ansambl tada imao 20 glumaca i dva reditelja, Iliju Nikolića i Boška Boškovića (V. S., „Ovogodišnja pozorišna sezona u Titogradu počće tek u maju“, *Pobjeda*, 22. IV 1956).

²⁴ U premijeri *Otela*, koja je odigrana 11 mjeseci poslije posljednje premijere iz druge sezone (*Zajednički stan*, D. Dobričanina), učestvovali su: Boško Bošković, Boško Vlajić, Petar Begović, Stevo Matović, Đoko Begović, Veljko Mandić, Dobrica Stefanović, Petar Perišić, Kiro Vinokić, Danilo Radulović, Branko Obradović, Vasko Miletić, Čedo Vukanović, Radoman Kontić, Mirjana Škoro, Marica Stilinović i Marijana Bujišić.

„zanos i marljivost“ glumaca što uliva nadu „da se tu razvija kolektiv koji će da odgovori svojoj namjeni“. Premijeri *Otela* titogradskog Narodnog pozorišta posvećena je pažnja u medijima širom Jugoslavije.²⁵

Odmah po premijeri *Otela*, 11. maja 1956. godine, održana je sjednica Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore, na kojoj je nastavljena diskusija o stanju u crnogorskim pozorištima. Zaključeno je da je, zbog slabog kvaliteta predstava i velikih izdataka, neophodno formirati jedno centralno pozorište, a da ostala profesionalna pozorišta treba rasformirati, pa je prijedlog da se to učini upućen Izvršnom vijeću i Glavnom odboru Socijalističkog saveza.²⁶

Iz treće sezone kritika je pozitivno ocijenila predstavu *Gdje je istina* po drami Luidi Pirandela, koju je takođe režirao V. Afrić

²⁵ U junu 1956. održane su još tri premijere (*Lažljivac* Karla Goldonija, u režiji I. Nikolića, *Gdje je istina* Luidi Pirandela, u režiji V. Afrića i *Snaha je doputovala* Veljka Mandića, u režiji I. Nikolića), što znači da su u prvoj sezoni, u novootvorenom zdanju Narodnog pozorišta, izvedene ukupno četiri premijere. Štampa je u okviru treće sezone najavila i premijeru komada Ž. P. Sartra *Nesahranjeni mrtvaci*, koji je režirao Boško Bošković. Međutim, kako je tadašnja crnogorska vlast diktirala pozorištu položaj i ulogu u društvu, tako su realnost bile zabrane i cenzura. Sartr je, kao egzistencijalista, u našim tadašnjim političkim krugovima smatran nepoželjnim pa je predstava, pred samu premijeru, skinuta sa repertoara. Nedugo potom, Ž. P. Sartr došao je kao gost u Jugoslaviju i bio primljen od predsjednika Josipa Broza, a njegovi su komadi nesmetano izvođeni u drugim jugoslovenskim sredinama (Svjedočenje B. Boškovića u TV seriji *Teatar, sudbine* M. Matovića). Sartrovo djelo dospjelo je na scenu Titogradskog pozorišta deceniju kasnije, 1966. godine, kada je dramu *Iza zatvorenih vrata* postavio N. Vavić.

²⁶ Na pomenutoj sjednici Savjeta za prosvjetu i kulturu naveden je podatak da od 95 umjetnika koji su angažovani u crnogorskim pozorištima, „njih 54 imaju nižu školsku spremu, 31 srednju, a svega 6 višu, pa i to ne potpuno“ (R. L., „Na dnevnom redu pozorišta“, *Pobjeda*, 17. VI 1956).

(prem. 9. juna 1956). O. Šabović konstatuje da je čitava drama prožeta odgovarajućom filozofskom koncepcijom pa da je zbog toga vrlo teško pratiti odvijanje radnje, ali on nalazi da je, s obzirom na mogućnosti ansambla, ova predstava uspjele ostvarenje čemu su, pored umješno postavljene režije, znatno doprinijeli nosioci glavnih uloga. U zaključku svog prikaza Šabović primjećuje estetsku nedorađenost scene, što upućuje na „oskudnost fundusa, a takođe i svjetlosnog parka“ jer je bila upadljiva neosvijetljenost djelova scene u kojima se povremeno odvijala radnja.²⁷ Na kraju ove sezone (30. VI 1956), prikazan je komad *Snaha je doputovala*, glumca i komediografa Veljka Mandića²⁸, u režiji I. Nikolića. Uz *Gospodsku krv* M. Kavaje, to je prva savremena komedija iz crnogorskog života. M. Stojović

²⁷ O. Šabović, „Ambicije i mogućnosti“, *Omladinski pokret*, 18. V 1956. Šabović zaključuje da su glumci bili uspješni: „Ana Nikolić, u ulozi gospođe Frole, jer je svojstvenim njoj dramskim naglaskom psihološki ekspresivno dočarala lik majke sa svim onim osobenostima koje je pisac toj nimalo lakoj ulozi namijenio; Boško Bošković, u ulozi gospodina Ponza, jer je ne samo u gestu i mimici, već i vizuelno, uvjerljivo ostvario lik egoiste, psihološki neuravnoteženog čovjeka; Boško Vlajić kao Laudizije, kroz kojeg, reklo bi se, govori sam autor, jer je, rafiniran u pokretu i gestovima sa podrugljivim osmi-jehom, superiornim tonom i naglaskom dao zrelu kreaciju ove uloge“.

²⁸ Veljko Mandić (1924-1988) jedan je od inicijatora osnivanja Narodnog pozorišta u Nikšiću (1949), u kome je djelovao kao profesionalni glumac i red-itelj. Prvi put dolazi u titogradsko Narodno pozorište marta 1956. godine i ostaje do septembra 1957, kada se vraća u Nikšićko pozorište i tamo djeluje do 1961, boreći se za njegov opstanak. U septembru 1961. godine konačno prelazi u titogradsko Narodno pozorište, u kome radi do penzionisanja, 1973. Osim što je u predstavama CNP-a ostvario više značajnih uloga, na sceni ovoga teatra postavljene su tri njegove komedije: *Snaha je doputovala* (1956, 1988), *Istini slično* (1966) i *More do koljena* (1970). V. Mandić se bavio i dramati-zacijom proznih tekstova.

i R. Rotković, u kritici koju zajedno potpisuju, donijeli su sud o namjerama pisca, da je on želio da u vodviljskom stilu ismije i izobličiti pojave frajerštine i boemstva, suprotstavljajući im, radi što boljeg isticanja, moral i ljude jedne sredine u kojoj postoji sasvim drukčiji odnos prema životu. O postupcima režisera I. Nikolića prikazivači primjećuju da je on spretnom režijom „od komedije bez većih zapleta stvorio živu predstavu“. Još su istakli „mjeru koju je reditelj imao za sočne šale i delikatnije mizanscenske probleme“.²⁹

Četvrta sezona titogradskog Narodnog pozorišta počela je premijerom komedije *Protekcija* B. Nušića (prem. 5. X 1956), koju je, kao svoju diplomsku režiju, postavio Alojz Ujes. M. Stojović ocjenjuje da ova komedija „označava izvjesno osvježanje našeg repertoara i za nas Titograđane neku nadu da se ovdje već jednom izlazi iz okvira diletantizma i konvencionalnosti. Jer glumački kadar koji je izvukao ovu Nušićevu rasplinutu i površnu 'šalu u pet činova' uvjerava u svoju sposobnost da može uspješno rješavati i ozbiljnije dramske probleme“.³⁰

Napredak Narodnog pozorišta primijetio je i R. Rotković, pa u prikazu omnibus predstave *Tri priče o ljubavi*, sastavljene od jednočinki V. Sarojana, A. Salakrua i T. Vilijamsa (prem. 18. X 1956), koju je režirao Ilija Nikolić, zaključuje da „ova predstava djeluje ozbiljnošću. Namjera reditelja i scenografa (Vojislav Žižić) da istaknu ono najvažnije, a to je glumac, urodila je plodom, jer smo imali prilike da vidimo priličan broj produbljenih, snažnih glumačkih kreacija koje bi se mogle izvesti pred bilo kojom publikom, a to je dokaz da se u Titogradu stvara jedan kolektiv koji dostiže nivo boljih pozorišnih kuća u zemlji“.³¹ I o

²⁹ Ovaj Mandićev komad obnovio je isti reditelj 1961. godine, a docnije (8. XII 1988), postavio ga je i B. Eraković.

³⁰ M. Stojović, „B. Nušić: 'Protekcija'“, *Pobjeda*, 14. X 1956.

³¹ R. Rotković, „Hrabar korak naprijed“, *Pobjeda*, 28. X 1956.

drugo premijeri po djelu V. Šekspira, komediji *Mletački trgovac* (10. I 1957), pisao je M. Stojović. To je bila jubilarna predstava prvaka pozorišta, glumca Petra Begovića kojom je proslavio 25 godina umjetničkog rada. Begović je, kako kaže Stojović, igrajući prvi put Šajloka, „uveo u svoju galeriju pozorišnih ostvarenja još jedan lik markantno ostvaren“.³² Za predstavu *Četvrti ugao* po drami Radoslava Rotkovića, o pobuni mornara u Boki 1918, M. Stojović kaže da je primjer saradnje reditelja (u ovom slučaju I. Nikolića) i autora i zaključuje da je ona „lijep datum u našem pozorišnom i kulturnom životu“, te da je uspjeh koji zaslužuje iskreno priznanje „i po koncepciji i po potpunosti glavnih junaka i po ukupnoj književnoj vrijednosti“.³³

Preostale premijere iz četvrte sezone Stojović je uglavnom pozitivno ocijenio, pa tako za predstavu *Medeja* (prerada R. Džefersa), u režiji I. Nikolića, kaže da ona „u repertoarskoj politici i ukupnom bilansu dosadašnjih uspjeha titogradskog pozorišta“ ima jedno od prvih mjesta, te da spada u ostvarenja koja znače ozbiljan doprinos podizanju njegovog renomea i stvaranju pozorišne publike.³⁴ Kad je u pitanju predstava *Glorija*, po drami Ranka Marinkovića, Stojović kaže da je reditelj Milan Popović pogodio smisao drame, a da su uloge „očigledno glumcima detaljno obrazložene i, što se tiče režije, dobro postavljene“. Posebno ističe, kao izvanredan uspjeh, govor glumaca jer se rijetko „sa ove naše pozornice govorilo tako jasnom i čistom dikcijom kao na ovoj predstavi“.³⁵ S druge

³² M. Stojović, „Viljem Šekspir: 'Mletački trgovac'“, *Pobjeda*, 13. I 1957. Đ., „Dvadeset pet godina na sceni“, *Pobjeda*, 23. XII 1956.

³³ M. Stojović, „Četvrti ugao Radoslava Rotkovića“, *Pobjeda*, 3. III 1957. Stojović interpretira stav publike o Rotkovićevoj drami, da njen „sadržaj, literarni i dramski kvaliteti obezbjeđuju autoru zavidno mjesto u ovoj našoj, ionako oskudnoj poslijeratnoj dramskoj prozi“.

³⁴ M. Stojović, „Džefersova 'Medeja'“, *Pobjeda*, 24. III 1957.

³⁵ M. Stojović, „'Glorija' Ranka Marinkovića“, *Pobjeda*, 19. V 1957.

strane, u premijeri *Zakoni brda*, po tekstu domaćeg autora Vidoja Markovića, u režiji Veljka Mandića, Stojović nalazi previše patetike. On primjećuje da autor nije uspio prevazići folklornu tematiku koju je slobodno preuzimao iz literature, pa ga vidi samo kao vještog dramaturga. Mandić je uglavnom uspješno izbjegao „kod nas uobičajenu statiku masovnih scena“, ali je ipak dozvolio prećerivanja u patetičnom gestu i tonu čitave predstave. Neki od glumaca nijesu se uspjeli oteći prećeranom romantiziranju na koje je navodio tekst, a neki su ipak uspjeli da se približe epici vremena u kome su živjeli likovi.³⁶ Ocjene prikazivača ostavljaju širi utisak da je četvrta sezona bila i prva uspješna sezona titogradskog Narodnog pozorišta.

U petoj sezoni titogradskog Narodnog pozorišta (1957/58) kritika je od sedam premijera pozitivno ocijenila dvije. Upravo tokom ove, relativno loše sezone, dovršen je proces ukidanja ostalih profesionalnih pozorišta u Crnoj Gori. Odlukom Savjeta za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore, na sjednici održanoj 23. januara 1958, ograničen je broj profesionalnih glumaca koji mogu biti angažovani u budućim poluamaterskim pozorištima.³⁷ Od te godine Narodno pozorište u Titogradu, kao jedini

³⁶ M. Stojović, „Vidoje Marković, 'Zakoni brda'“, *Pobjeda*, 12. V 1957.

³⁷ Na sjednici je odlučeno da u budućim poluamaterskim pozorištima može biti angažovano „najviše pet profesionalnih glumaca, uključujući u taj broj i reditelje“ (D. B., „U Crnoj Gori ostaje jedno profesionalno pozorište - titogradsko“, *Politika*, 24. I 1958). O nekim bitnijim posljedicama ukidanja pozorišta u Crnoj Gori, razmišljao je i S. Perović, u svojoj kritici predstave *Vejka na Vetru*: „Ukidanjem ostalih profesionalnih pozorišta u Crnoj Gori titogradsko Narodno pozorište dobilo je sasvim drugi i daleko veći značaj (...) Opštinsko po formi, ovo Pozorište je dobilo republički značaj, i radijus njegovog dejstva naglo se proširio“. Takva politika nametnula je ovome pozorištu „nove dužnosti prema daleko širem području i, s druge strane, donekle ga onemogućila da dobije jednu 'eksperimentalnu', modernu platformu“.

preostali profesionalni teatar (uz Pionirsko pozorište), preuzelo je ulogu republičkog. Od tada je Titogradsko pozorište težilo realizaciji repertoara koji će sve sredine prihvatiti. Njegovalo je domaću dramaturgiju podstičući razvoj crnogorske dramske književnosti, ali i pratilo kretanja evropske drame. Međutim, slabi materijalni uslovi, mali broj glumaca, skućen scenski prostor i dr, činili su da je kritika u nekim slučajevima morala pravdati nedovoljne stvaralačke domete, ali i repertoar koji je prilagođavan ograničenim mogućnostima.³⁸

Ocjenjujući tok pete sezone, M. Stojović zaključuje da je „u inače oskudnom i dosta neaktuelnom ovogodišnjem repertoaru titogradskog pozorišta“ premijera *Doživljaji Nikolettine Bursaća*, u režiji Milana Popovića, u cjelini uspjela jer je autentično prenijela piščeve ideje i stilizacije na pozornicu, a i zbog izvanrednog osjećanja mjere „u scenskom interpretiranju popularne Ćopićeve knjige, gdje je, inače, granicu između realnog i karikaturalnog teško očuvati“.³⁹ Za drugu uspjelu premijeru u petoj sezoni, *Ukradeno proljeće* Sretena Perovića, u režiji Ilije Nikolića, Stojović kaže da je rijetko kad na našoj pozornici postignuta „tako harmonička stilizacija režije, scenografije i muzike, na jednoj i teksta na drugoj strani, kao u ovom slučaju. Sve je djelovalo kao cjelina, objedinjeno, u stilu ove cerebralne lirske poeme koja je to mnogo više nego prava

Pojavila se tendencija da se „obavezno prave bitni kompromisi sa gledaocima“ kao što je insistiranje na vodviljskoj literaturi. Taj je kompromis sadržao u sebi „samo jedan pozitivan element - omasovljavao je gledalište“. Međutim, „sve ostale komponente bile su u direktnoj suprotnosti sa suštinom umjetnosti...“ (S. Perović, *Darovi scene*, 1986, I 146).

³⁸ M. Stojović, u: *Aktuelna pitanja razvoja crnogorske kulture*, Titograd, 1984, 218-225.

³⁹ M. Stojović, „Branko Ćopić: 'Doživljaji Nikolettine Bursaća'“, *Pobjeda*, 6. IV 1958.

drama. Zato kamerno izvođenje potpuno odgovara Perovićevoj dramskoj koncepciji“.⁴⁰ R. Rotković, u svojoj kritici predstave *Ukradeno proljeće*, oduševljeno konstatuje da pred očima ima najzanimljiviji spektakl koji je ikada vidio na našoj pozornici, u kojemu je „došla do lijepe sinteze piščeva poetska nastrojenost i rediteljevo izvanredno poznavanje scene“. On nalazi da se scenskom vidu ove predstave nema šta prigovoriti, da je po prvi put na titogradskoj pozornici otkrivena sva dubina pozornice i iskorišćen prostor za orkestar pa da su se dobila tri plana koja moderna drama skoro po pravilu zahtijeva. Tehnički, zaključuje Rotković, „ovo je dosad najuigraniji ansambl, jer su se 'našli' ne samo pisac i reditelj nego i scenograf (Vojislav Žižić) i kompozitor muzike (Cvjetko Ivanović)“.⁴¹

Od devet premijera u šestoj sezoni (1958/59), odigrano je sedam djela jugoslovenskih autora, od kojih dva komada B. Nušića. Tokom 1958. godine, za novog upravnika titogradskog Narodnog pozorišta postavljen je Niko Pavić,⁴² a iz Nikšićkog teatra došao je Nikola Vavić koji će tokom svog stalnog rediteljskog angažmana ostaviti značajan stvaralački pečat na djelovanje Narodnog pozorišta u Titogradu.⁴³ Predstavio se premijerom

⁴⁰ M. Stojović, „Sreten Perović: *Ukradeno proljeće*“, *Pobjeda*, 13. IV 1958.

⁴¹ R. Rotković, „'Ukradeno proljeće' Sretena Perovića“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. V 1958.

⁴² Niko Pavić (Šavnik 1905–Beograd 1987). Završio je Pravni fakultet u Beogradu. Učestvovao je u NOB-u od 1941. godine, a nakon Drugog svjetskog rata obavljao je razne državne funkcije. Bio je i ministar prosvjete u vladi NR Crne Gore (1946–1948), a na mjestu upravnika Narodnog pozorišta u Titogradu bio je u periodu od 1958. do 1968, kada je penzionisan.

⁴³ Nikola Vavić (Nikšić, 1924), pozorišni reditelj. Završio je Akademiju za pozorište, film, radio i televiziju (odsjek režije) u Beogradu (1956). Od septembra 1956, do avgusta 1958. godine, bio je reditelj u Narodnom pozorištu u Nikšiću, a zatim prelazi u titogradsko Narodno pozorište u kome, kao stalni

izvedenom u oktobru 1958. godine (*Vejka na vetru* Kola Čašula), a iste sezone režirao je još dvije predstave. M. Stojović, ocjenjujući predstavu *Vejka na vetru*, primjećuje da je Vavić bio, kao režiser, „dosljedan u svojim koncepcijama likova“ i da je uspio da, „koliko je god to bilo moguće, motiviše postupke glavnih ličnosti, da ih u dometu (možda i iznad) njihove literarne vrijednosti - razvije i opravda“. Uz odličnu saradnju nosilaca glavnih uloga, Miloša Jeknića i Nade Blažević, „koji su uspjeli da iz teksta iscijede sve što je imalo vrijednosti, režija je nekako čitavu predstavu održala na nivou zrelosti i ozbiljnosti“. ⁴⁴ Za režijski postupak N. Vavića u *Dundu Maroju* M. Držića, S. Perović kaže da je on „mizanscenski izbjegao ovještale komične gegove, prigušio namjerno piščevo potenciranje određenih vulgarnih izraza, i stilski - što je od osobitog značaja - 'uozbiljio' Pometove 'monologe' kad god je to sadržaj teksta suštinski nametao“. U izvođačkom ansamblu Vavić je uglavnom našao vjernog tumača svojih koncepcija iako Titogradskom pozorištu „najviše nedostaju kvalitetni izvođači komičnoga žanra“. Perović nalazi da se Vavić „realizacijom *Dunda Maroja*, afirmisao kao reditelj od koga se može očekivati puni umjetnički doprinos našem savremenom pozorištu“. ⁴⁵

M. Stojović o premijeri komedije *Ožalošćena porodica* B. Nušića, u režiji N. Vavića, kaže da i pored svih nedostataka, „zahvaljujući brižljivoj režiji i uglavnom uspjelom izboru glumaca“, ostavlja utisak solidne predstave. Vavić je „tačno shvatio djelo i uspio da ga realizuje baš u duhu samoga pisca, u

reditelj, nastavlja svoj kreativni rad, sve do penzionisanja (1988). Dobitnik je nagrade Oslobođenja Titograda za najbolje ostvarenje iz oblasti dramske umjetnosti za 1967. godinu. Za gotovo tri decenije rada u Titogradskom pozorištu, Vavić je režirao 52 predstave.

⁴⁴ M. Stojović, „Kole Čašule: 'Vejka na vjetru'“, *Pobjeda*, 26. X 1958.

⁴⁵ Sreten Perović, „Dundo Maroje“, uz 450-godišnjicu rođenja Marina Držića, *Pobjeda*, Titograd 1. II 1959.

duhu ove dosta površne i lake komedije koja obiluje komičnim situacijama i obrtima, daleko više nego sigurnije izdvojenim i reljefnije ocrtanim likovima“.⁴⁶ O premijeri drame *Gospođa Iks* francuskog neoromantičara Šarla Bisonsa, S. Perović zaključuje da je reditelj I. Nikolić „konceptiju djela vjerno produbljavao, uz saradnju jednog zrelog glumačkog ansambla“. Tri lika u ovoj Bisonovoj drami zahtijevaju od glumaca posebne napore i sva tri tumača ovih likova (Miloš Jeknić, Ana Nikolić i Petar Perišić), zaključuje Perović, „donijela su ostvarenja na koja se ne bi mogla staviti nijedna pažnje vrijedna primjedba“.⁴⁷

I u sedmoj sezoni (1959/60) nastavljen je niz uspješnih predstava pa stalni kritičar S. Perović primjećuje da Narodno pozorište u Titogradu po svom kvalitativnom rastu, naročito za dvije posljednje sezone, „ne zaostaje ni za izvjesnim ansamblima koji imaju daleko bogatiju pozorišnu tradiciju“. Iako je bilo manjih odstupanja od „razumno vođene repertoarske politike“, on konstatuje da je napravljen osjetan umjetnički skok, te da su zadovoljene osnovne potrebe gledalaca u gotovo čitavoj Republici.⁴⁸

Perović tada u jednoj kritici piše o potrebi formiranja Male scene u titogradskom Narodnom pozorištu, povodom njenog prvog otvaranja premijerom predstave *Dom zaljubljenih* J. Mjasnickog, 8. novembra 1959. godine. On konstatuje da se od Male scene „s pravom očekuje da gledaocima prezentira i izvjesne, za njenu matičnu kuću neuobičajene forme pozorišnog izraza: pantomimu, scenski realizovanu poeziju, koncertnu izvedbu kod nas drukčije neizvodivih drama, manja scensko–muzička djela, možda začetak operete“ i smatra da će

⁴⁶ M. Stojović, „B. Nušić: 'Ožalošćena porodica'“, *Pobjeda*, Titograd 5. IV 1959.

⁴⁷ S. Perović, „Ogist Bison: 'Gospođa Iks'“, *Pobjeda*, Titograd 12. IV 1959.

⁴⁸ S. Perović, „Avangarda na titogradskoj sceni“, *Darovi scene*, 1986.

tako shvaćena, Mala scena opravdati svoje postojanje. Perović projektuje da je jedino ispravan put u njenom razvoju „postepeno pretvaranje u avangardnu scenu“. Međutim, nedostatak tehničkih uslova učinio je da trajnije formiranje Male scene sačeka još neko vrijeme.⁴⁹

O omnibus predstavi *Parafraze*, u režiji I. Nikolića, koja je objedinila dvije avangardne drame i jednu pantominu, Perović ima samo riječi hvala. U režijskom postupku Nikolić je mizanscenska rješenja ograničio na najnužniju mjeru, a posebnu pažnju posvetio je izgradnji likova, približavajući do dozvoljene umjetničke mjere hermetičnost pisaca (naročito Joneska) našem prosječnom pozorišnom gledaocu. Perović nalazi da je Pantomimski trio pokazao „neočekivanu zrelost za pionirski poduhvat na titogradskoj sceni. Punoća izraza i gesta bila je praćena finim osjećanjem za spoljni i unutarnji ritam“, pa zaključuje da predstavom *Parafraze*, koja je igrana u poetski stilizovanoj i nadahnutoj scenografiji Vojislava Žižića, titogradsko Narodno pozorište još jednom dokazuje svoj brzi umjetnički rast.⁵⁰

M. Stojović nalazi da je kvalitet predstave *Pogled s mosta* po drami Artura Milera, kojom je otvorena sedma sezona, prije svega u scenografiji Vojislava Žižića jer je bila „laka i ekonomična, a simbolična i moderno stilizovana, u skladu sa samim piscem“. Za Vavićevu režiju ove predstave Stojović kaže da je „u potpunosti sačuvala kontinuitet misli i drame“ jer je objedinjena i pregledna.⁵¹ Ovaj kritičar je pohvalio i premijeru *Plači voljena zemljo* A. Patona, u režiji N. Vavića, da je „jedna od najboljih predstava koje je titogradska publika dosad vidjela u svom pozorištu“. On otkriva da je njenom uspjehu najviše

⁴⁹ S. Perović, „'Dom zaljubljenih' Ježi Mjasnickog“, *Darovi scene*, 1986.

⁵⁰ S. Perović, „Avangarda na titogradskoj sceni“, *Darovi scene*, 1986.

⁵¹ M. Stojović, „Artur Miler: 'Pogled s mosta'“, *Pobjeda*, Titograd 11. X 1959.

doprinijela režiserska postavka N. Vavića koji je, birajući trenutke koji su najpogodniji za adekvatno izražavanje pišćeve zamisli i stalno insistirajući na ljudskoj drami i tragediji, vješto izvukao osnovnu ideju djela, a to je da na ljudskim osnovama treba graditi most preko svih rijeka koje razdvajaju ljude raznih boja i zanimanja. Za scenografiju V. Žižića Stojović kaže da je značila pravu podršku u sprovođenju rediteljskih zamisli.⁵² Riječi hvale Stojović je imao i za premijeru *Silazak Orfeja* (prem. 9. IV 1960), po drami T. Vilijamsa. On kaže da je reditelj Nikolić, razrađujući sudbine likova, pisca izveo iz lokalnih okvira i predstavu podesio tako da ona ima najšire vremenske i prostorne relacije, pa tako koncipirana i postavljena, ona neposrednije i sugestivnije dočarava svijet o kome se ovđe govori, „svijet u kome se 'neposlušni' shvataju kao kurjaci, a predstavници vlasti kao gonioci“. Drugi kvalitet Nikolićeve režije Stojović vidi u njenoj stilskoj čistoti i uigranosti glumačke ekipe, u funkcionalnosti svakog detalja i primjernoj saradnji: reditelj - glumac - scenograf.⁵³

Kritika je tada primijetila oskudicu kvalitetne domaće drame. Jedina premijera po djelu domaćeg autora u sedmoj sezoni bila je komedija *Porodični krug* Vladimira Mijuškovića. Za Mijuškovićev komad Stojović kaže da „nema osnovnog problema, osnovne razvojne i dramske linije koja bi omogućila postupnost u vođenju drame i karakterizacije likova“. On ovu komediju vidi kao pokušaj satire.⁵⁴ Na početku te sezone, upravnik Niko Pavić, na pitanje novinara da li je Pozorište dobio nove dramske tekstove od domaćih pisaca, iznio je podatak

⁵² M. Stojović, „Alan Paton: 'Plači, voljena zemljo'“, *Pobjeda*, Titograd 21. II 1960.

⁵³ M. Stojović, „T. Vilijems: 'Silazak Orfeja'“, *Pobjeda*, 17. IV 1960.

⁵⁴ M. Stojović, „Vladimir Mijušković: 'Porodični krug'“, *Pobjeda*, 24. I 1960.

da je bilo ponuda iz Beograda, ali da „nijedan pisac iz Crne Gore nije ponudio nikakvo pozorišno djelo“. ⁵⁵

Iako sve premijere iz osme sezone (1960/61), bilo ih je pet, nijesu pozitivno primljene od kritike, ona ima poseban značaj u hronici titogradskog Narodnog pozorišta jer se tada dogodio prvi važan iskorak ovog teatra iz crnogorske sredine. Bila je to premijera u Zagrebu (11. XII 1960), u čast stogodišnjice Hrvatskog narodnog kazališta, predstave *Gorski vijenac* Petra II Petrovića Njegoša, u adaptaciji i režiji Nikole Vavića. Ovo je prva predstava Titogradskog teatra koja je značajnije privukla pažnju crnogorske i jugoslovenske javnosti i prva šira afirmacija nje-gove nacionalne atribucije. ⁵⁶ Kao ilustracija brižljivih priprema za ovu premijeru i velikog interesovanja za njenu realizaciju, mogao bi poslužiti detalj da je reditelj Vavić pred članovima Pozorišta i kulturnim radnicima Titograda, u septembru 1960, čitao svoju dramaturgiju *Gorskog vijenca* i izložio režijsku koncepciju. Ova je predstava nazvana i dramsko-muzičkom adaptacijom jer je u njoj muzika igrala značajnu ulogu. Reditelj Vavić zamislio je da „nedostatak izrazito dramskih elemenata

⁵⁵ N. Pavić je tom prilikom govorio i o fluktuaciji kadra: „Deset glumaca koji su prošle sezone igrali na našim daskama, otišli su. Neki su postali članovi drugih pozorišta, a neki su penzionisani. Naš ansambl je obnovljen sa osam novih članova. Titogradska publika će prvi put ove godine vidjeti na našoj sceni Milicu Petrović, Ružicu Veljović, Dragicu Davidović, Milku Filipović, Svetislava Mirkova, Dudu Radivojevića, Mladena Brandolicu i Slobodana Matića“. Tada je, za stalnog scenografa, angažovan Vojislav Žižić (*Pobjeda*, 6. IX 1959).

⁵⁶ Ovde bismo mogli spomenuti riječi upravnika Nika Pavića, koji je, u razgovoru za sarajevsko *Oslobođenje* (15. XII 1960), zapazio da titogradsko Narodno pozorište, koje je „primilo na sebe“ zadatak da razvija dugu tradiciju Cetinjskog pozorišta, u drugim republikama obično zovu „Crnogorskim narodnim pozorištem, s obzirom da smo sada jedino profesionalno pozorište u Crnoj Gori“.

radnje u *Gorskom vijencu*, nadomjesti svjetlosnim efektima, projekcijama i muzikom“.⁵⁷ Poslije premijere u Zagrebu, titogradsko Narodno pozorište je sa ovom predstavom ostvarilo prvu značajniju turneju po gradovima Jugoslavije.⁵⁸ A. Stipčević zapazio je u zagrebačkom *Vjesniku* da adaptacija i režija *Gorskog vijenca* N. Vavića nijesu išle daleko od strukture teksta i da nijesu poeziju uspjele pretvorili u scenski život, pa zaključuje da je „ono što smo vidjeli na pozornici bila (je) horska recitacija i 'živa slika', a ne koncertna izvedba ili na sceni oživotvorena drama“. On pretpostavlja da se adaptator i redatelj Vavić „plašio dramaturški jače zagrabit u tekst i suvremenim izrazom slobodnije ga režijski oblikovati, ne želeći se prepustiti mogućnosti da ogoli 'klasičnu ljepotu i snagu Njegoševe riječi'“ što je doprinijelo monotonosti predstave.⁵⁹ S druge stane O.

⁵⁷ O. Šabović, „Večeras premijera 'Gorskog vijenca'“, *Titogradska tribina*, Titograd 19. XII 1960. Muziku za ovu predstavu, u trajanju od preko 40 minuta, baziranu na crnogorskom folkloru, napisao je Anton Pogačar, koji je tada bio direktor Srednje muzičke škole.

⁵⁸ Na proslavi stogodišnjice HNK u Zagrebu, predstavu *Gorski vijenac* videlo je 1300 gledalaca. Turneja po Srbiji i Makedoniji trajala je 15 dana (11 predstava). Premijera u Beogradu imala je takođe značajan odjek, uz poneku, možda nedobronamjernu opasku, kao što je ona iz *Večernjih novosti* (19. I 1961), u kojoj J. M. konstatuje da nije bilo potrebno i dobro „da Njegoševa poetsko-filozofska misao bude zataškana i prigušena nacionalnim akcentima koji su u ovoj predstavi izvedeni do možda naivne kulminacije“, konstatujući da nam ova predstava daje „i jednu zanimljivu temu“ o tome može li „Gorski vijenac“ (ta „nescenična poezija“) biti „i zanimljivije scenski izveden“. Predstavu je snimila i emitovala TV Beograd. Treba pomenuti da se na turneju sa obnovljenom predstavom „Gorski vijenac“ išlo i krajem 1961. godine, kada je izvedena i „pred prepunom salom“ Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, povodom 100-godišnjice postojanja i rada ovoga teatra.

⁵⁹ A. Stipčević, „Horska recitacija 'Gorskog vijenca'“, *Vjesnik*, Zagreb 17. XII 1960.

Šabović ističe namjeru reditelja i adaptatora Vavića da osavremeni ovo djelo, „znatno više nego što je to do sada postizano u pozorišnom tretmanu“. On primjećuje da su horski rečitativi, „koji su u obliku refrena obilno korišćeni“, učinili dramsku radnju „življom“, ali vidi kao neuspjele projekcije i muziku.⁶⁰ Slobodan Selenić, u svome prikazu gostovanja Titogradskog pozorišta u Beogradu, priznaje „plemenitost pobuda“ adaptatora i reditelja Vavića, a zatim, gotovo obogotvoravajući Njegošapjesnika, presuđuje da su rediteljeve poštene namjere „padale na pola puta do predaleke poetsko-misaone mete koju je postavio Njegošev genije“ i još nalazi da je Vavić svojim pokušajem ukazao na „kolektivnu jugoslovensku krivicu“ što zadatak da se dramatizuje *Gorski vijenac* još uvijek nije postao obaveza „opštejugoslovenske umetničke sposobnosti“.⁶¹

Dvije posljednje premijere u ovoj sezoni (*Dubrovačka vragolija* i *Eho-60*) kritika je ocijenila pozitivno, prije svega zahvaljujući trudu glumačke ekipe Narodnog pozorišta. Rekonstrukciju nestale Držićeve komedije *Pjerin*, koju je uradio Vojmil Rabadan, S. Piletić ne vidi kao sasvim uspjelu, između ostalog i zbog toga što se u njoj izgubila ili ublažila „ona Držićeva socijalna obojenost, a potencirale su se neke erotske aluzije“.⁶² S ruge strane, S. Perović smatra da intencija Rabadanove režije nije išla za modernizacijom renesansnog pozorišta, već da su njena nastojanja bila obrnuta, „da vjerno reprodukuje stil igre i humora dubrovačkog šesnaestog vijeka“. Po Peroviću, V. Rabadan je, koristeći se Držićevim duhom i tekstovima „druzijeh našijeh starijeh pisalaca“, uspio napraviti komediju u tri čina s prologom i epilogom, tako vješto da se ima

⁶⁰ O. Šabović, „Trud nije bio uzaludan“, *Titogradska tribina*, 26. XII 1960.

⁶¹ S. Selenić, „P. P. Njegoš: 'Gorski vijenac'“, *Borba*, Beograd 20. I 1961.

⁶² S. Piletić, „Dubrovačka vragolija na titogradskoj sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. IV 1961.

utisak „apsolutne renesansne autentičnosti“.⁶³ Pored negativnog suda o drami *Eho-60* D. Roksandića, S. Piletić kaže da je ansambl Titogradskog pozorišta premijeru izveo sa lakoćom, pozivajući da bi se možda trebalo zamisliti nad tom lakoćom koja se može pretvori u površnost.

Prvu premijeru u devetoj sezoni, *Mrak na vrhu stepenica* V. Indža, odigrao je nešto izmijenjen ansambl kome su se priključili novi glumci,⁶⁴ u režiji gostujućeg Duška Rodića, koji nije dovoljno poznao titogradski ansambl pa je, po ocjeni S. Perovića, loše podijelio uloge.⁶⁵ O narednim premijerama (*Vuk Bubalo* Branka Ćopića, *Večiti studenti*, Z. Đorđevića, *Muž, žena i smrt*, A. Rusena), kao i o većini predstava iz osme sezone, kritika je primijetila da su glumci i reditelji morali ulagati veliki trud da podignu nivo slabim dramskim tekstovima. Tako M. Stojović, povodom premijere iz osme sezone, *Dan odmora* V. Katajeva, zaključuje da ovo djelo, koje nema „dublji misaoniji literarni podtekst“, nije rediteljima (Vaviću i Vujoviću) moglo pružiti šire mogućnosti za više i uspjelije domete u postavci pa rezimira da se opet nameće pitanje repertoara i repertoarske politike.⁶⁶ Može se primijetiti da je ranije ponavljanu primjedbu kritike o slabom glumačkom sastavu Titogradskog pozorišta koji nije u stanju da valjano odigra kompleksnija djela klasične dramaturgije, zamijenio, u ocjenama osme i devete sezone, zaključak o sazrelom ansamblu i uglavnom loše biranom repertoaru. Kao „najzad jednu uspjelu“ predstavu, S. Piletić je ocijenio premijeru *Sveti plamen* po drami Somerseta Moma, u režiji

⁶³ S. Perović, „Dubrovačka vragolija“, *Pobjeda*, Titograd 26. III 1961.

⁶⁴ Tokom osme i devete sezone (1960/61) ansamblu su se pridružili Petar Tomas, Ljudevit Crnobori, Zlata Raičević, Vladimir Popović i dr.

⁶⁵ S. Perović, „Viljem Indž: 'Mrak na vrhu stepenica'“, *Pobjeda*, Titograd 8. X 1961.

⁶⁶ M. Stojović, „Valentin Katajev: 'Dan odmora'“, *Pobjeda*, 9. X 1960.

Boška Boškovića, prije svega zahvaljujući dobro odabranom djelu.⁶⁷

Namjera da se stvara kvalitetan repertoar od najboljih djela nacionalne književnosti, dovela je do ideje da se rade i dramatisacije romana crnogorskih autora, pa je reditelj N. Vavić, zajedno sa autorom, književnikom Mihailom Lalićem, priredio za scenu roman *Hajka* (prem. 24. II 1962). Zamisao reditelja je bila da scensku realizaciju ovog, epski širokog romana o podjelama i sukobima u Crnoj Gori za vrijeme Drugog svjetskog rata, obavi „gotovo filmskom dinamikom“, brзом smjenom lica i dekora na sceni, čime se najbolje može ostvariti ravnoteža između glavnih likova i mase kao bitnog činioca romana.⁶⁸ Eli Finci, na primjer, kaže da je u Vavićevoj dramatisaciji monumentalnog Lalićevog romana epska naracija „prekrojena u jednu dramsku istoriju“, pri čemu su elementi romaneskne strukture „mehanički preneseni u dramsko tkivo“ pa da se tako izgubila „opora sadržajnost“ romana. On još primjećuje da je jedan niz situacija koje su u drami veoma slične jer im je nedostajala unutrašnja dimenzija, počeo vrlo brzo da djeluje scenski zamorno.⁶⁹ S. Perović, kao i dio ostalih kritičara, nalazi da je Vavić dozvolio da predstava traje puna tri sata dijelom zbog pijeteta prema integralnosti Lalićeve misli, dijelom zbog stalne promjene štimunga koju je nametala sama priroda zbivanja, ali zaključuje da je, i pored svih primjedaba, „neumjesno tvrditi da je Vavićev pokušaj dramatisacije (*Hajke*) neuspio, kao što bi bilo nesmotreno dokazivati da je u pravom smislu uspio“.⁷⁰ Sa

⁶⁷ S. Piletić, „S. Mom: 'Sveti plamen'“, *Titogradska tribina*, 22. I 1962.

⁶⁸ B. K., „Lalićeva 'Hajka' na sceni“, *Politika*, Beograd 21. X 1961.

⁶⁹ E. Finci, „Lalićeva 'Hajka' na sedmom Sterijinom pozorju“, *Politika*, Beograd 10. V 1962.

⁷⁰ S. Perović, „Lalićeva 'Hajka' u Vavićevoj dramatisaciji“, *Pobjeda*, Titograd 4. III 1962.

ovom predstavom Titogradsko pozorište po prvi put je učestvovalo na „Sterijinom pozorju“ u Novom Sadu (1962) i ocijenjeno je da je *Hajka* od gledalaca toplo pozdravljena, dok je kritika bila jedinstvena u ozbiljnim zamjerkama režiji i dramatizaciji, a isticala je potencijalne vrijednosti izvođača.⁷¹

Od preostale četiri premijere iz devete sezone, jedino je diplomatski rad tadašnjeg apsolutista režije Milana Topolovačkog, predstava *Pustolov pred vratima* po drami Milana Begovića, ocijenjena pozitivno jer je pokazala sposobnost režisera da održi jednu ritmičku cjelinu i da djelo spretno prikaže kao igru sna i jave, uz žaljenje što izabrani komad nije veće umjetničke vrijednosti.⁷²

U desetoj sezoni izvedeno je deset premijera od kojih su pet bile komedije i većina je pozitivno ocijenjena. Za komad Vojmila Rabadana *Kad je žena nijema* (prem. 20. X 1962), M. Stojović kaže da se režiser Boško Bošković potrudio da ovu farsu vizuelno i akustički oživi i da je „oslobodi šematizma i konvencionalnosti“ kako bi je gledaocu učinio zanimljivom i prisnom, u čemu je i uspio i pokazao kako „pitanje pozorišnog repertoara nije samo pitanje umjetničkih kvaliteta djela, nego isto tako, ako ne i više od toga, pitanje rediteljske vještine i invencije“. Stojović zaključuje da je ova predstava, „po onome što spada u okvire rediteljske postavke i scenske interpretacije uopšte, bez sumnje jedna od najčistijih i najukomponovanijih predstava koje smo gledali u titogradskom pozorištu“.⁷³

Sljedi je Rasinova *Fedra* u režiji Ilije Nikolića. Ana Nikolić-Kačanik, u ulozi Fedre, proslavila je trideset godina umjetničkog rada. S. Perović primjećuje da je I. Nikolić svojom režijom oslobodio ovo veliko djelo francuskog klasicizma „svih

⁷¹ S. Perović, „Prodor u savremeni život“, *Pobjeda*, 20. V 1962.

⁷² S. Piletić, „'Pustolov pred vratima' Milana Begovića“, *Titogradska tribina*, 19. VII 1962.

⁷³ M. Stojović, „Pet premijera u Titogradu“, *Stvaranje*, februar 1963.

onih ambivalentnosti koje je uslovljavalo piščevo poštovanje jedinstva radnje, mjesta i vremena“, a za Anu Nikolić-Kaćanik kaže da je tragediju tumačenog lika „podigla do poetske topline i dubokog saosjećanja“. Perović je pohvalio izbor djela, nalazeći da je time „izvođačima pružena izvanredna prilika da oplemene i obogate svoje izražajne mogućnosti, nedovoljno kultivisane na najboljim tradicijama dramske literature“. ⁷⁴

Poučeno primjerom Mandićeve *Snahe* koja je „dvije sezone punila kuću, Narodno pozorište se dobrim dijelom orijentisalo na komediju“, kaže S. Perović u prikazu premijere *Klupko* Pera Budaka. ⁷⁵ Ovakve komade, koji imaju izrazito folklorni karakter, nije lako režirati jer i poslije svih intervencija tekst ostaje „elementaran i više niz komičnih situacija nego prava drama“, zaključuje S. Piletić. Ipak, ovo je djelo „izazvalo buru smijeha i vedro i lako raspoloženje“. ⁷⁶ Naredna premijera bila je takođe djelo lakšeg žanra, komedija Ž. Fejdoa *Idem u lov* u režiji N. Vavića, za koju S. Perović kaže da „spada u najuspjelija ostvarenja ovosezonskog programa“ Narodnog pozorišta, zajedničkom zaslugom i pisca i reditelja i izvođača. Zanimljivo izukršтана fabula ovog vodvilja, kaže dalje autor prikaza, poslužila je reditelju da „svoju maštovitost i minucioznost ‘potčini’ suštini Fejdoove višesmjerne komike“ i da, u skladnim scenografskim okvirima Nikolaja Morgunjenka, ritmički, mizanscenski i tonski „ostvaruje bogatstvo plemenite Fejdoove imaginacije“. ⁷⁷ Pored toga što nalazi da je u repertoaru desete sezone previše uzastopnih komedija, te da „valja uvijek razmišljati o rasporedu djela koja se izvode“, da bi u samom redosljedu

⁷⁴ S. Perović, „Rasinova ‘Fedra’“, *Pobjeda*, Titograd 25. XI 1962.

⁷⁵ S. Perović, „Pero Budak: ‘Klupko’“, *Pobjeda*, Titograd 23. XII 1962.

⁷⁶ S. Piletić, „Budakovo ‘Klupko’“, *Titogradska tribina*, 20. XII 1962.

⁷⁷ S. Perović, „‘Idem u lov’ od Žorža Fejdoa“, *Pobjeda*, Titograd 20. I 1963.

bilo „nešto više repertoarskog metoda i raznolikosti“, S. Piletić vidi da je ovom prilikom učinjen dobar izbor komada jer Fejdoa smatraju za najvećeg klasika vodvilja i „velikog majstora apsurdnog naturalizma, stvaraoca koji je potpuno obnovio komični teatar“. ⁷⁸

U drugom dijelu sezone, tokom februara 1963, izvedene su dvije premijere po djelima crnogorskih autora (*Provalija* Jevrema Brkovića i dramatisacija romana *Mrtvo duboko* Čeda Vukovića). Za predstavu po drami J. Brkovića, S. Piletić kaže da je „ne bez jedne dramske cjelovitosti, ali ni naročito uvjerljiva, a na momente vrlo, vrlo tragična“, te da je više nagovijestila Brkovićeve dramatičarske mogućnosti nego što ih je posvjedočila. ⁷⁹ M. Stojović nalazi da je reditelj B. Bošković nastojao da ovu „egzistencijalistički koncipiranu, neobjedinjenu dramsku građu stilizuje, da je nekako osmisli i oživotvori“, ali da Brkovićev tekst ni njemu ni njegovim saradnicima „nije pružio dovoljno mogućnosti da nešto naprave“. Povodom ove predstave Stojović je izveo zaključak da repertoarsku politiku treba voditi daleko brižljivije i savjesnije i da „prema domaćoj drami ne treba biti predusretljiv po svaku cijenu“. ⁸⁰ Odmah poslije premijere stigle su i oštre ocjene tadašnjih cenzora pa je predstava skinuta sa repertoara, a reditelj Bošković napustio Titograd. ⁸¹

⁷⁸ S. Piletić, „Žorž Fejdo: 'Idem u lov'“, *Titogradska tribina*, 17. I 1963. Piletić u ovom prikazu zapaža da Narodno pozorište „u posljednje vrijeme“ poklanja veću pažnju plakatiiranju i reklamiranju svojih predstava te da „nekoliko ukusnih panoa u gradu ne mogu ostati neprimijećeni“.

⁷⁹ S. Piletić, „*Provalija* – privjenac Jevrema Brkovića“, *Titogradska tribina*, Titograd, 14. II 1963.

⁸⁰ M. Stojović, „Četiri domaće drame“, *Stvaranje*, VI, Titograd, 1963.

⁸¹ Boško Bošković u: *Teatar sudbine*, TV serija M. Matovića, 2001. Jedan anonimni autor je tada postavio pitanje čime se rukovalo Pozorište kada je stavilo „onakvo nezrelo i pamfletsko djelo na repertoar“, a onda i presudio da

Roman Čeda Vukovića *Mrtvo duboko* dramatisovao je Veljko Mandić. M. Stojović za Mandića kaže da je „uspio da izvuče osnovne misaono-poetske dimenzije romana“, da ga prilagodi pozornici i učini dostupnim gledaocima, a za Iliju Nikolića da je režiji prišao „pedantno i studiozno“ i da je likovima dao „odgovarajuću mjeru realnog i simboličnog“ tako da predstava „vizuelno i emotivno djeluje skladno i upečatljivo“. Ovom pri likom Stojović je dao visoku ocjenu glumcima Petru Vujoviću, Ljubici Šarkiće, Ani Nikolić-Kačanik, Veljku Mandiću, Mirku Simiću i dr, da su, tumačeći uloge, „bili postojana veza misli i događaja u djelu“.⁸² S. Piletić takođe daje pozitivnu ocjenu, nalazeći da je Mandić učinio mnogo da djelo oslobodi nedramskih elemenata pripovjedačkog i poetskog. Za reditelja i ansambl kaže da su uložili veliki trud, posebno istakavši glumu Ljubice Šarkiće, kojoj pripada „najveći dio zasluga za relativan uspjeh ove predstave“.⁸³ J. Čađenović ističe da je u ovoj predstavi sa scene zračilo bogatstvo Vukovićeva jezika, leksičko i sintaksičko i da su dekor, muzika i svjetlosni efekti „funkcionalno dopunjavali i dočaravali sliku užasa u tom vrletnom ratnom

je sasvim opravdan zahtjev „ne samo da se drama sa ovako tuđim idejnim stavovima i ovako klevetničkim odnosom prema našoj revoluciji isključi iz prijava za Sterijino pozorje, nego i odmah skine sa repertoara“ (A., „Oslobođeni i nagi od principa“, *Pobjeda*, Titograd, 17. II 1963). Ocijenjeno je da predstava *Provalija* „crvotoči revoluciju“ i „ubija revolucionarni optimizam“ (S. Stanojević, „Političke zabrane u pozorištima Jugoslavije“, feljton, 2, *Borba*, Beograd 9. V 1990). O zaključcima Pozorišnog savjeta povodom predstave *Provalija* pisao je H. Tuzović u *Titogradskoj tribini* (21. II 1963): „Ali eto, Umjetnički savjet je dramu primio, reditelj režirao, više od 400 gledalaca prisustvovalo je njenoj premijeri, da bi se tek tada došlo do zaključka da je 'Provalija' promašila cilj“ i da je treba skinuti sa repertoara.

⁸² M. Stojović, „Četiri domaće drame“, *Stvaranje*, VI 1963.

⁸³ S. Piletić, „Čedo Vuković, 'Mrtvo duboko'“, *Titogradska tribina*, 17. III 1963.

viru“ tako da je „i pored izvjesnih nedostataka“, za pozornicu „osvojeno jedno zanimljivo djelo“. ⁸⁴

Iz posljednje sezone prve decenije treba pomenuti još premijeru *U agoniji*, po drami M. Krleže, u režiji Milana Topolovačkog, što je druga postavka ovog komada u Titogradskom teatru. S. Piletić kaže da je Topolovački shvatio ljepotu Krležinog teksta, da je „ozbiljno proučio mnoge i razne komponente ove psihološke drame“ i ostvario jednu „homogenu predstavu“, a S. Perović ocjenjuje da je predstavom *U agoniji* Narodno pozorište „uspjelo ne samo da pristojnošću umjetničkog rezultata obilježi Krležin jubilej, nego i da svoje posjetioce upozna s jednim izuzetno zanimljivim klasičnim djelom naše dramaturgije“. ⁸⁵

Poslije pete komedije u ovoj sezoni (Bjankoli-Falkoni: *Savremena porodica*), čije izvođenje nije bilo uspješno jer je stavljen na repertoar komad „malih umjetničkih kvaliteta“, S. Piletić zaključuje da je u Titogradskom pozorištu bio „pretjerano veliki broj premijera“. ⁸⁶

⁸⁴ J. Čadenović, „Dramatizacija romana 'Mrtvo duboko' na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. III 1963.

⁸⁵ S. Piletić, „Sa dosta mjere i ukusa“, *Titogradska tribina*, 28. III 1963. S. Perović, „Krležina drama 'U agoniji'“, *Pobjeda*, Titograd. 31. III 1963.

⁸⁶ S. Piletić, „Potpuni promašaj. Prirodno pitanje: ko je kriv?“, *Titogradska tribina*, 11. IV 1963. Piletić u ovom prikazu konstatuje da grad od 30.000 stanovnika može dati „dvije do tri hiljade“ gledalaca, što „nije za potcjenjivanje“, ali položaj pozorišta u tako maloj sredini nezavidan je i ono je teško održivo „i sa finansijskog i sa kulturnog i umjetničkog stanovišta“. U pokušaju da ostvare kontinuitet i privuku publiku, „ljudi iz Pozorišta pribjegli su jednom čudnom rješenju“: igrati što veći broj premijera. Međutim, veliki broj premijera „prouzrokuje žurbu, a žurba nedorađenost“, dok relativno mali broj izvođenja, „pet do deset prosječno“, uskraćuje ansamblu uigranost pa je onda razumljivo što na kraju „često dolazi i do promašaja“.

Posljednja premijera prve decenije bila je *Banović Strahinja* Borislava Mihailovića Mihiza, u režiji N. Vavića. S Perović, u svom prikazu primjećuje da se Mihailović, kroz nestišanu a subtilnu ironiju nasmijao nama samima, „onom dijelu nas sa dubokim opterećenjem nehumaniziranih nameta prošlosti“. To je u bitnim crtama osjetio reditelj Vavić te je, držeći se u najvećoj mogućoj mjeri piščevih indikacija, umjesno smirujući spoljne tokove drame i blago stilizujući ritam i mizanscen, predstavu gradio „u jasnijem osvjetljavanju unutrašnjih etičko-misaonih tokova drame“.⁸⁷

U toku prve decenije rada titogradskog Narodnog pozorišta (od 1. novembra 1953. do 27. aprila 1963) izvedeno je 79 premijera i 1042 predstave koje je videlo 318885 gledalaca u Crnoj Gori i svim republikama Jugoslavije, izuzev Slovenije. Izvedeno je ukupno 48 dramskih djela jugoslovenskih i crnogorskih autora, među kojima su neka na sceni ovog Pozorišta doživjela svoje prvo prikazivanje.⁸⁸ Međutim, od toga broja odigrano je samo jedanaest drama ili dramatizacija po djelima crnogorskih pisaca.⁸⁹ U istom periodu izvedena su 32 djela stranih autora, među kojima su najznačajnija: *Mletački trgovac* Šekspira, *Žorž Danden* Molijera, *Ženidba* Gogolja, *Lažljivac*

⁸⁷ S. Perović, „Borislav Mihajlović Mihiz: 'Banović Strahinja'“, *Pobjeda*, Titograd 5. V 1963.

⁸⁸ K. Čakić, „Svečanost uz jubilej“, *Pobjeda*, Titograd 22. XII 1963.

⁸⁹ Te premijere su: *Zajednički stan* D. Dobričanina, *Snaha je doputovala* V. Mandića, *Četvrti ugao* R. Rotkovića, *Zakoni brda* V. Markovića, *Ukradeno proljeće* S. Perovića, *Čovjek s Marsa* D. Dobričanina, *Porodični krug* V. Mijuškovića, *Gorski vijenac* P. P. Njegoša, *Hajka* M. Lalića, *Provalija* J. Brkovića i *Mrtvo duboko* Č. Vukovića. Predstava *Provalija* skinuta je s repertoara poslije premijere, uz ocjenu da „crvotoči revoluciju“ i „ubija revolucionarni optimizam“ (S. Stanojević, „Političke zabrane u pozorištima Jugoslavije“, feljton, 2, *Borba*, Beograd 9. V 1990).

Goldonija, *Spletka i ljubav Šilera*, *Fedra* Rasina i dr. Najgledanija predstava bila je *Gorski vijenac* u režiji N. Vavića (stoto izvođenje bilo je na dan proslave jubileja, 26. XII 1963).⁹⁰ Treba pomenuti da je za izvanredne zasluge na polju pozorišne umjetnosti, u ovome periodu šest članova odlikovano Ordenom rada sa srebrnim vijencem, a pet članova je za najbolja ostvarenja u nekoliko sezona dobilo 13-julsku nagradu.⁹¹ U prvoj deceniji upravnici Titogradskog pozorišta bili su Vasilije Šćućkin, Junus Međedović i Niko Pavić. Sumirajući deceniju, tadašnji predsjednik savjeta titogradskog Narodnog pozorišta, Čedo Vuković ilustrirao je njegov razvoj podatkom da je Pozorište u prvoj sezoni izvelo 7 premijera i dalo 80 predstava za 18000 gledalaca, a da je u sezoni 1962/63. izvedeno 14 djela i dato 196 predstava za preko 56000 posjetilaca, a zatim je konstatovao kretanje i u kvalitetu, „u poboljšanom sastavu ansambla, u vidnijim umjetničkim rezultatima i sve široj afirmaciji ove pozorišne kuće u Crnoj Gori i mnogim kulturnim centrima širom Jugoslavije“.⁹²

Ove značajne aktivnosti Titogradskog teatra pratili su nepovoljni materijalni uslovi, što često primjećuje štampa. Tako, na

⁹⁰ K. Čakić donosi podatak da je Vavićevu predstavu *Gorski vijenac*, od premijere u Zagrebu (11. XII 1960) do stotog izvođenja u okviru svečanosti uz jubilej (26. XII 1963), videlo 48220 gledalaca (Svečanost uz jubilej, *Pobjeda*, 22. XII 1963). Na svečanosti je održana sjednica kolektiva i Savjeta, na kojoj su prisustvovalе zvanice iz opštine i republike i veći broj kulturnih i javnih radnika, poslije koje je otvorena izložba o desetogodišnjem radu pozorišta.

⁹¹ S. Perović, u tekstu koji rezimira deceniju Titogradskog pozorišta (*Pobjeda*, 2. VI 1963), posebno naglašava glumačke rezultate Ane Nikolić, Zlate Raičević, Miloša Jeknića, Nade Blažević, Petra Vujovića, Mirka Simića, Veljka Mandića, Iva Martinovića, Petra Begovića i Ljudevita Crnoborija.

⁹² Č. Vuković, „Grad i scena naporedo rasli“, *Politika*, Beograd 10. XI 1963.

primjer, D. Vujanović piše da pozorište u Titogradu, kome je data uloga centralnog ansambla u Crnoj Gori, nailazi na stalne finansijske prepreke.⁹³ O neriješenom problemu finansiranja posebno je pisano povodom obilježavanja desetogodišnjice postojanja i rada Narodnog pozorišta u Titogradu. Konstatovano je da se „jedino profesionalno pozorište u Crnoj Gori“ na kraju prve decenije nalazi u pomalo paradoksalnom materijalno-finansijskom položaju jer je nominalno gradsko, dok je, praktično, u misiji republičkog značaja. Raspravi između Opštine i Republike o statusu i finansiranju Titogradskog teatra nije se nazirao kraj, pa je tada, na sjednici Savjeta za kulturu, iznijeto i mišljenje da se pozorištu „isuviše daje“, a upravnik N. Pavić zahtijevao je da se odredi koliki će procenat za osnovnu djelatnost pozorišta izdvajati komuna, a koliki republika, jer se ova kuća već godinama nalazi u nenormalnoj situaciji.⁹⁴ Često su isticali i kadrovski problemi, pa je primijećeno (1964) da Crna Gora stipendira svega jednog studenta na Pozorišnoj akademiji u Beogradu (u 1963. godini stipendirana su dvojica), kao i da najmlađi glumac u ansamblu ima preko 30 godina. U jednom tekstu koji tretira ovaj problem, autor izražava sumnju da se može, kao ne jednom do sada, „desiti da ni taj jedan student po završetku studija ne dođe u Crnu Goru“.⁹⁵ Iste 1964. godine, nastavljena je inicijativa da se ukinu i dva preostala lokalna poluprofesionalna pozorišta, u Nikšiću i Kotoru, a da se Titogradsko u potpunosti afirmiše kao republički teatar.⁹⁶

⁹³ D. Vujanović, „Korak prema publici“, *Telegram*, Zagreb 22. IX 1961.

⁹⁴ D. Pajković, „Hoće li za pozorište nastupiti kraj 'zlatne epohe' budžetiranja“, *Borba*, Beograd 31. X 1963.

⁹⁵ K. Čakić, „Bez mladih talenata“, *Pobjeda*, Titograd 4. VI 1964.

⁹⁶ A., „Koliko će profesionalnih pozorišta imati Crna Gora“, *Oslobođenje*, Sarajevo 12. VII 1964. Te godine 13-julsku nagradu dobili su: Miloš Jeknić, za uspjelo scensko i TV ostvarenje uloge vladike Danila u *Gorskom vijencu*, i

* * *

Druga decenija Narodnog pozorišta u Titogradu počela je recitalom koji je posvećen 150-godišnjici rođenja Petra II Petrovića Njegoša, pod naslovom *Među svima... sam*, u režiji N. Vavića. Ovaj recital, sastavljen od fragmenata iz Njegoševih pisama i književnih djela, premijerno je izveden 7. IX 1963, na centralnoj svečanosti povodom jubileja velikog pjesnika, u Zetskom domu na Cetinju.⁹⁷

U prvoj sezoni druge decenije (1963/64) insistiralo se na drami savremenih autora (*Andrea* Duška Roksandića, *Antigona i oni drugi* Petera Karvaša, *Pećina* Žana Anuja), a bilo je i pokušaja osavremenjavanja starijih djela poznatih autora. Tako R. Đukić primjećuje da je u tekstu Gogoljeve *Ženidbe*, koju je na scenu Titogradskog pozorišta (poslije Šćućkina) ponovo postavio N. Vavić, bilo „slobodnih improvizacija i nepotrebnih interpolacija“, a i režiser je izvršio neka nepotrebna skraćivanja.⁹⁸ S. Perović nalazi da N. Vavić, režijskim insistiranjem „na izvjesnim poetskim kvalitetima“ koje ova komedija zaista nema, te isticanjem u prvi plan želje da predstava „po svaku cijenu bude zabavna, makar i trivijalnim mizanscenskim rješenjima“, nije postigao namjeravan rezultat. Zato on

Mirko Simić, za domete u interpretacijama likova iz Nušićevih drama. Naredne, 1965, ovu prestižnu nagradu dobili su glumci Veljko Mandić i Petar Begović, za uloge u predstavi *Ujka Vanja* A. P. Čehova, u režiji N. Vavića.

⁹⁷ Uz premijerno izvođenje recitala, na proslavi na Cetinju izvedena je i obnovljena predstava *Gorski vijenac* N. Vavića, koja je zatim izvedena i u titogradskom Narodnom pozorištu (5. X 1963), a sav prihod je bio namijenjen fondu za obnovu i izgradnju zemljotresom porušenog Skoplja. Dan kasnije (6. X 1963) izveden je pred titogradskom publikom i recital *Među svima... sam*.

⁹⁸ R. Đukić, „Gogoljeva 'Ženidba' na sceni“, *Prosvjetni rad*, 1-15, XI 1963.

zaključuje da je premijera *Ženidbe* bila „dirljiva po višestrukoj neadekvatnosti“ te da „ne predstavlja pouzdan uvod u sezonu kojom će Narodno pozorište obilježiti desetogodišnjicu svoga postojanja“. ⁹⁹ Reditelj Radomir Šaranović, koji je povodom stogodišnjice rođenja srpskog komediografa B. Nušića, u jednu predstavu (*Nušićeve vesele scene*) stavio tri njegove jednočinke, po ocjeni Perovića bio je uspješniji. On je „smirivao“ Nušićev sirovi vic i oštar satirični rez i na taj način, u nizu pokušaja inoviranja njegove komike, „otkrio još jedan ugao uspjelog i ukusnog scenskog posmatranja“ koji znači suptilnije prilaženje atmosferi i likovima ovoga pisca. ¹⁰⁰

Dvije godine nakon što je igran komad *Eho-60* Duška Roksandića, na scenu Titogradskog pozorišta postavljena je i njegova drama *Andrea*. Reditelj I. Nikolić prišao je, po ocjeni S. Piletića, realizaciji ovog dramskog teksta „sa puno osjećaja za nijanse“, skraćujući, razmještajući, a možda i ponešto dopisujući, pa mu „pripada velika zasluga što je napravljena jedna dobra predstava“. Uspjehu je doprinio „obnovljen i uigran ansambl“ u kome je bilo šest novih glumaca. ¹⁰¹ Zanimljivo je da S. Perović u svom prikazu donosi suprotan sud, da je drama *Andrea* loša i da, „polazeći od te nemušte materije, i pored vidnih i umjesnih skraćjenja teksta, reditelj Ilija Nikolić nije mogao mnogo da učini“, kao i da se glumačka ekipa, koju „po prvi put sriječemo na našoj sceni“, kretala „nedovoljno vješto i još manje proosjećano“. ¹⁰²

Drami o logorašima u nacističkom logoru, slovačkog pisca Petera Karvaša *Antigona i oni drugi*, moglo se, kaže S. Perović,

⁹⁹ S. Perović, „Dirljiva neostvarenost“, *Pobjeda*, Titograd 3. XI 1963.

¹⁰⁰ S. Perović, „Nušićeve vesele scene“, *Pobjeda*, Titograd 12. III 1964.

¹⁰¹ S. Piletić, „Duško Roksandić: 'Andrea'“, *Titogradska tribina*, 14. XI 1963.

¹⁰² S. Perović, „Duško Roksandić: 'Andrea'“, *Pobjeda*, Titograd 24. XI 1963.

prići kao akcionoj drami ili kao zbiru intimnih drama. Reditelj Ilija Nikolić, „u pokušaju da nađe srednji put, predstavu je ipak usmjerio akcionim tokovima“. Majstor scene i posebno vrstan poznavalac atmosfere logorskog života, Nikolić je, uz manja ogrešenja, uspio napraviti „živu i zanimljivu predstavu u vlastitim, inventivno naznačenim scenografskim okvirima“, koja „gledaoca ni u jednom trenutku ne ostavlja ravnodušnim“. ¹⁰³ S. Piletić takođe nalazi da je u Nikolićevoj interpretaciji ova drama postala akciona, ocjenjujući da je, i pored svih nedostataka, reditelj „pod veoma nepovoljnim uslovima“ uspio napraviti „jedno relativno dobro ostvarenje“. ¹⁰⁴

Kao posljednja predstava u prvoj sezoni druge decenije prikazana je *Pećina* Žana Anuja, savremeni dramski tekst koji je nešto ranije imao svoju premijeru u Parizu. S. Piletić tim povodom primjećuje da je reditelj N. Vavić uspio napraviti „dotjeranu i čistu predstavu“, da je polifonost i složenu strukturu ovog djela spretno „razmrsio“. Scenografija A. Verbickog, u nekom partijama bila je „veoma nadahnuta“, ali, ocjenjuje Piletić, ostaje utisak da je drama u cjelini „izgubila dosta od onog francuskog duha u sebi“. S. Perović slično primjećuje da je reditelj N. Vavić imao na raspolaganju mogućnost da ovaj komad shvati „kao kristalnu verističku dramu“ ili da ga „osjenči anujevskim humorom“, oduzimajući mu tenziju tragičnih zbivanja. On je prihvatio prvu mogućnost i u usporenom, poetično intoniranom, rekvijemskom ritmu dao baladnu podlogu Anujeva djela. S druge strane, studiozno je prišao likovima nastojeći da ih psihološki i emocionalno izbalansira, ali ansambl Narodnog pozorišta ne posjeduje toliko govorne vještine da bi bio u stanju

¹⁰³ S. Perović, „Peter Karvaš: 'Antigona i oni drugi'“, *Pobjeda*, Titograd 6. II 1964.

¹⁰⁴ S. Piletić, „'Antigona i oni drugi' Petera Karvaša“, *Titogradska tribina*, 3. II 1964.

da dočara „specifičnost galskog šarma“. Rezultat je mizanscenski interesantna, teatarski pouzdano vođena i zanimljiva predstava, ali izvjesno bez one bogate skale razuđenosti Anujeva duha, zaključuje Perović.¹⁰⁵

U namjeri da se provjeri interes publike, po završenoj sezoni 1963/64, u kojoj je ostvarena i zanimljiva turneja, prva u organizaciji Međurepubličke kulturne zajednice iz Pljevalja,¹⁰⁶ odlučeno je da bude sprovedena anketa u kojoj bi građani dali svoje mišljenje o djelima ponuđenim za repertoar Narodnog pozorišta u narednoj sezoni. Međutim, anketa i diskusioni sastanci nijesu se pokazali produktivnim jer se građani nijesu odazivali. Ipak, pozorišni stvaraoci i kritičari dali su, u anketi lista *Pobjeda* februara i marta 1965, svoj sud o stanju u Pozorištu i o repertoaru pa je, na primjer, M. Stojović izveo zaključak da se titogradsko Narodno pozorište „zaista ne mijenja, ne obnavlja, ne podiže do svog izraza, do stila u koji se ne bi mogao baš svako uklopiti i lako postati prvak“. Po njegovom mišljenju, upravo tu počinju krize ovog teatra. U svome odgovoru na ovu anketu, S. Perović je oštrim riječima ocijenio stanje i odnose u Pozorištu, ističući da za neuspjehe ne treba kriviti samo materijalne uslove. On primjećuje da među pozorišnim stvaraocima u ovoj kući nema „onog strasnog umjetničkog nestrpljenja, entuzijazma bez koga se ne može, ni u profesionalnim krugovima, postići nikakav ozbiljniji uspjeh“. V. Radović je ocijenio da su na scenu stizali i komadi male umjetničke vrijednosti, kojima je povlađivano vodviljskom ukusu publike i činjene „pozorišta

¹⁰⁵ S. Perović, „Žan Anuj: 'Pećina'“, *Pobjeda*, Titograd 22. III 1964.

¹⁰⁶ U toku ove turneje (sa predstavama *Banović Strahinja* B. Mihajlovića Mihiza, u režiji N. Vavića i *Andrea* D. Roksandića, u režiji I. Nikolića), Titogradsko pozorište je, od 26. III do 11. IV 1964, posjetilo dvadesetak mjesta Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije i odigralo 21 predstavu koje je videlo oko 9000 gledalaca.

nedostojne koncesije“. Radović kritički primjećuje da je publici serviran „heterogen stilski repertoar - na jednoj strani 'komedijice', trivijalne po cilju i svrsi, a na drugoj pretenciozne predstave za koje ansambl - to je tako očigledno - nema ni dovoljno snaga ni pravog pozorišnog elana“. ¹⁰⁷

U drugoj sezoni druge decenije (1964/65) odigrano je sedam premijera, od čega su četiri bile po djelima autora iz jugoslovenskih književnosti. Stalni reditelji Ilija Nikolić i Nikola Vavić režirali su po dvije, a Radomir Šaranović, Sergije Harašić i Vida Ognjenović, kao gostujući reditelji, po jednu premijeru. Te godine uvedena je novina da se prve premijere predstava izvode i pred publikom drugih crnogorskih gradova, a ne samo pred titogradskom. Tako je premijera predstave *Opasna voda*, po drami Slobodana Stojanovića, imala svoju prvu izvedbu na Cetinju. Ovu tragičnu Stojanovićevu priču o deregrutovanom heroju rata, invalidu koji ne može da se pomiri sa svojim novim položajem, Šaranović je, kako kaže S. Perović, realizovao „u stilu klasične pozorišne predstave, sa puno uvjerljivog i opravdanog zvučnog, svjetlosnog i mizanscenskog štimunga“ kao i „unutrašnjeg ritma, boje, i izuzetno vrijednih scensko-psiholoških detalja“. Međutim, Perović primjećuje da je reditelj nastojao da dramu protumači kao neku vrstu savremene pedagoške poeme, što je dovelo do „ublažavanja svih 'oštrih'

¹⁰⁷ M. Stojović, Kriza kvaliteta, kriza politike; S. Perović, Pozorište ima pravo i obavezu na svoj rast, *Pobjeda*, 21. II 1965. V. Radović, Stihija pretpostavljena organizaciji, *Pobjeda*, 28. II 1965. U ovoj anketi lista *Pobjeda*, učestovali su i V. Mićović, B. Radunović, koji je primijetio da je i kritika „morala biti studioznija i uticajno određenija pri stvaranju stila i fizionomije Pozorišta“ (28. II 1965), R. Šaranović, koji se suprotstavio preoštrim ocjenama stanja u Pozorištu, nalazeći da društvo mora više pomoći, J. Brković, V. Vukadinović, i dr, a svoj doprinos diskusiji dao je i kolektiv Narodnog pozorišta („Kolektiv Pozorišta o svojim problemima“, *Pobjeda*, 7. III 1965).

pasaža i mjestimično do iskrivljavanja osnovne ideje pisca“.¹⁰⁸ I S. Piletić primjećuje da je predstava dobro stilizovana, ali da je tendencija ipak bila više pedagoška nego satirična.¹⁰⁹

I druga premijera ove sezone bila je satiričan komad. Riječ je o djelu austrijskog pisca H. Šuberta *Najbolja preporuka*, koje je na scenu postavio Ilija Nikolić. S. Perović nalazi da je ova komedija situacije, u Nikolićevoj obradi, dobila bogatiju skalu asocijacija. Skraćanjem teksta reditelj je uspio potencirati „satiričnu dvosjeklost“ djela i komiku razigrati do groteske. Zato je predstava *Najbolja preporuka*, po ocjeni Perovića, donijela „znatno više no što se od nje moglo očekivati“.¹¹⁰ S. Piletić primjećuje da je Nikolić „pročistio, čak poetizovao“ mnoge detalje komada i „dosljedno išao za tim da istakne satiričnu tendenciju djela“. Piletić je posebno pohvalio glumu Lucijana Latingera u ovoj predstavi i na kraju donio detalj o stanju u kome se tada nalazila relativno nova zgrada Titogradskog pozorišta, čija sala „prokišnjava, te su gledaoci bili prinuđeni da napuštaju svoja mjesta i traže 'suvi prostor'“.¹¹¹

Treća premijera bila je *Maksim Crnojević* Laze Kostića. Ovim komadom, u adaptaciji i režiji N. Vavića, obilježena je osamdesetogodišnjica pozorišta u Crnoj Gori.¹¹² R. Đukić kaže da je

¹⁰⁸ S. Perović, „Slobodan Stojanović: 'Opasna voda'“, *Pobjeda*, Titograd 17. IX 1964.

¹⁰⁹ S. Piletić, „Slobodan Stojanović, 'Opasna voda'“, *Titogradska tribina*, 24. IX 1964.

¹¹⁰ S. Perović, „Hans Šubert: 'Najbolja preporuka'“, *Pobjeda*, Titograd 15. X 1964.

¹¹¹ S. Piletić, „Hans Šubert: 'Najbolja preporuka'“, *Titogradska tribina*, 12. X 1964.

¹¹² Februara 1884. godine, Dobrovoljno pozorišno društvo Cetinjske čitaonice prvi put izvelo je komad *Maksim Crnojević* L. Kostića, na Cetinju, odmah poslije *Balkanske carice* knjaza Nikole I Petrovića (L. Milunović, *Pozorište u*

Vavić uložio napor da iz razvučene Kostićeve drame izdvoji ono najbitnije, uz vizuelne i akustičke efekte. S. Perović nalazi da pokušaj osavremenjavanja motiva ove romantičarske drame, preuzet iz narodne pjesme i istorije srednjovjekovne Crne Gore, može djelovati privlačno za najširu publiku. Međutim, „nemo-tivisanost i prevelika uslovnost mnogih odnosa, likova i reakcija“, i pored sve ljepote stiha i jezika Kostićevog, učinile su ovu tragediju u pet činova „demodiranom i nepogodnom za savremenom scensko tumačenje“. Vavić je, kaže dalje Perović, prije svega, pokušao da djelo oslobodi „izvjesnih verbalnih i ekstraromantičnih nanosa, pa tek onda da ga i dramaturški što čvršće organizuje, približi savremenom gledalištu“. To je činio uz diskretnu i suptilnu muzičku ilustraciju Bora Tamindžića i uz nastojanje da se zadrži „u domenu što kamernijeg interpretiranja“, što mu je u drugom dijelu i uspjelo, kada je postigao nužnu dinamiku i „nizom duhovitih rješenja priveo predstavu u plastično i jako rekvijemsko finale“. Na žalost, primjećuje Perović, glumački kolektiv pokazao se nedoraslim za tumačenje stiha, pa zaključuje da nije umjetničkim rezultatima opravdano povjerenje koje svojoj izvođačkoj trupi ovo pozorište poklanja.¹¹³

Poslije lošeg utiska koji je ostavila predstava *Osma ofanziva* Branka Ćopića, po dramatizaciji Petra Govedarevića,¹¹⁴ uslijedile su dvije premijere po djelima ruskih autora (*Pet večeri* Aleksandra Volodina i *Ujka Vanja* A. P. Čehova). R. Đukić kaže

Knjaževini Crnoj Gori 1884-1888, Podgorica 2001, str. 88). Datum od koga treba da se računa ova godišnjica nešto docnije je problematizovan.

¹¹³ S. Perović, „Laza Kostić: 'Maksim Crnojević'“, *Pobjeda*, Titograd 10. XII 1964. Komad *Maksim Crnojević*, u adaptaciji i režiji N. Vavića, izazvao je značajno zanimanje publike, pa je prvih šest predstava videlo 2750 gledalaca (A., „Veliko interesovanje Titograđana za predstavu 'Maksim Crnojević'“, *Pobjeda*, Titograd 17. XII 1964).

¹¹⁴ M. Stojović, „Branko Ćopić, 'Osma ofanziva', 'Križa kvaliteta'“, *Scena*, 1, Novi Sad 1965.

da je u predstavi *Ujka Vanja* A. P. Čehova, u režiji N. Vavića, dramska radnja tekla disonantno od neinventivnog početka, čemu je doprinijela ne samo nerazigranost glumačke fantazije, nego i intervencija režije koja je nekoliko početnih slika izbacila dok kod predugih monologa nije intervenisala, do, zaista, „uspjele poente drame odlaskom Serebrjakova“. I pored primjedaba, Đukić zaključuje da je kolektiv Narodnog pozorišta pružio gledaocima ostvarenje iznad očekivanja.¹¹⁵ S. Perović nalazi da je režija uspjela da izdiferencira likove. Povodeći se za mogućnostima izvođača, Vavić je „klesao likove klasične ruske prirode hudožestvenoga tipa“ pa se, uz sve ograde od ovakve režijske i izvođačke koncepcije, po ocjeni Perovića, ovoj predstavi ne mogu oduzeti „atributi prijatnosti i topline“.¹¹⁶

Na kraju druge sezone druge decenije, ponovo je Marin Držić bio na sceni Titogradskog teatra. Ovoga puta odigrana je predstava *Mande* (prem 24. IV 1965), komedija koju je dopisao i adaptirao Vojmil Rabadan jer nije sačuvana u cjelini. Rediteljka Vida Ognjenović našla se pred delikatnim i interesantnim zadatkom, kaže S. Piletić, da napravi dobru predstavu na osnovu komedije koja nije skoncentrisana u jedan dramski čvor i koja je bez dubljih i dramski uvjerljivih likova. S druge strane, imajući u vidu nerazvijenost dramske radnje i uskoću scenskog prostora, ona je odlučila da predstavu realizuje bez jačih scenskih efekata, što je dovelo do toga da sve bude „prigušeno i suzdržano, bez punog zamaha i prave renesansne prozračnosti“.¹¹⁷ S. Perović nalazi da je V. Ognjenović uspjela da ostvari predstavu dinamičnog, živog ritma, sa nizom „zanimljivih

¹¹⁵ R. Đukić, „'Ujka Vanja' A. P. Čehova“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. V 1965.

¹¹⁶ S. Perović: A. P. Čehov: „Ujka Vanja“, „Pobjeda“, Titograd 22. IV 1965.

¹¹⁷ S. Piletić, „Marin Držić: 'Mande'“, *Titogradska tribina*, 28. IV 1965.

mizanscenskih i psiholoških rješenja“ iako glumci uglavnom nijesu bili dorasli svom zadatku.¹¹⁸

U trećoj sezoni druge decenije (1965/66) izvedeno je deset premijera, od kojih je šest po djelima svjetske književnosti. Tada je po drugi put na scenu Titogradskog pozorišta postavljena *Hasanaginica* Milana Ogrizovića, a izvedeni su i *Stanoje Glavaš* Đure Jakšića, komedija Veljka Mandića *Istini slično* i poetski recital, posvećen pjesniku Aleksandru Lesu Ivanoviću *Slomi te neka tuga prastara*. U ovoj sezoni tri premijere režirao je N. Vavić, tri Vida Ognjenović, dvije Radomir Šaranović i po jednu Radoslav Dorić i Leh Vojćehovski. Tokom ove sezone ponovo je izražena spremnost Titogradskog pozorišta da u svoj repertoar uvrsti djela domaćih pisaca, prije svega ona koja su tematski vezana za Crnu Goru, a posjeduju neophodne umjetničke kvalitete.¹¹⁹

Prva u tom nizu je komad savremenog američkog pisca Džozefa Kesarlinga *Arsenik i stare čipke*, u režiji R. Šaranovića. S. Perović piše da je Šaranović izbjegao da ovu dramu tumači kao kriminalnu, već je obojio jakim farsičnim bojama, pretočivši je u „šarmantnu i pomalo melanholičnu pouku“. Reditelj je uspio održati živi ritam, izgraditi rafinirano suzdržan mizanscen

¹¹⁸ S. Perović, „Obnova Držićeve 'Mande'“, *Darovi scene*, Titograd 1986. U istom prikazu Perović se osvrnuo na stanje u Titogradskom pozorištu, pa kaže da sudbina pozorišnih kuća u mladim i nedovoljno razvijenim kulturnim sredinama nije mukotrpna samo zato što ih nedovoljno podupiru u kreativnim zadacima oni od kojih pozorišta žive, već i zato što se njihovi umjetnički ansambli, heterogeni po kvalitetu i obrazovanosti, često osipaju, mijenjaju i „dopunjuju“, što se predstave gotovo nikada ne mogu prenositi iz jedne u drugu sezonu, što se ne mogu umjetnički razvijati i dužinom svog aktivnog trajanja oplemenjivati, a tipičan primjer za takvo stanje jeste i predstava *Mande*.

¹¹⁹ M. Đ., „Poziv na saradnju“ (Razgovor sa upravnikom Nikom Pavićem i dramaturgom Milanom Popovićem), *Pobjeda*, 13. XI 1966.

i psihološki osjenčiti glavne junake drame, zbog čega ova predstava spada u uspjelije kreacije na sceni Narodnog pozorišta.¹²⁰

Druga premijera bila je *Anđeo na željezničkoj stanici* poljskog savremenog autora Jaroslava Abramova, u režiji gostujućeg reditelja iz Poljske Leha Vojćehovskog. Reditelj je nastojao, kaže S. Perović, da unutrašnju strukturu ove moralno-politički angažovane drame dinamizira brzim psihološkim transformacijama likova i retrospekcijama. Rezultat je predstava koja podsjeća, mobiliše, prečišćava, ali rijetko kada dublje uzbuđi, zaključuje Perović.¹²¹

„Više nema dileme. Ansambl titogradskog pozorišta nije, ili više nije 'autsajder'. Njegove predstave imaju nivo, ne nekakav, već prosječan - jugoslovenski“ - počeo je eksklamativnim tonom svoj prikaz na predstavu *Hasanaginica* M. Ogrizovića, u režiji Vide Ognjenović, Čedo Vulević. On primjećuje da je režija vješto izbjegla razvučenu radnju drame, punu skoro nepotrebnih epizoda, tako što je zgusnula i vodila jednim tokom, „snažno, bez 'rukavaca' koji ponekad gledaoce dovode u zabludu“. Vulević zato pozdravlja orijentaciju Pozorišta ka mladim rediteljima, koji „brzo i dosta uspješno savladavaju sve 'tajne' dramaturgije i režije“, nalazeći da kolektiv s pravom polaže nade u tandem Ognjenović-Šaranović. Uz uglavnom pozitivnu ocjenu glumačkih ostvarenja, Vulević primjećuje da je opet šminka bila upadljiva kao na karnevalu.¹²²

¹²⁰ S. Perović, „Džozef Keserling: 'Arsenik i stare čipke'“, *Pobjeda*, 26. IX 1965. Za ulogu Ebi Bjuster u ovoj predstavi, glumica Zlata Raičević dobila je Trinaestojulsku nagradu. Osim ovog, najvišeg nacionalnog priznanja, glumci CNP-a više su puta dobijali i Decembarsku nagradu grada Titograda.

¹²¹ S. Perović, „'Anđeo na željezničkoj stanici' Jaroslava Abramova“, *Pobjeda*, Titograd 5. XII 1965.

¹²² Rediteljka Vida Ognjenović po prvi put je, kao gost, u sezoni 1965/66, režirala u Titogradskom pozorištu predstave *Hasanaginica* M. Ogrizovića, *Vjenčanica* E. Kišona, i u sljedećoj sezoni *Ko će da spase orača* F. Gilroja.

Uz sud o premijeri tragedije *Stanoje Glavaš* Đure Jakšića, kritičari su primijetili da je reditelj Nikola Vavić u Titogradskom pozorištu ostvario nekoliko predstava po djelima koja tretiraju široke konflikte i istorijska gibanja (*Hajka*, *Gorski vijenac*, *Maksim Crnojević*, *Stanoje Glavaš*) pa one već predstavljaju opus koji svjedoči o Vavićevom interesu i dobija se utisak, kaže S. Perović, da to postaje njegova dominantna umjetnička preokupacija. Perović ocjenjuje da je Vavić, režirajući *Stanoja Glavaša*, stavio akcenat na riječ, na poetsku sliku, na misao, na poruku, a dramska akcija ostaje u drugom planu, zaključivši da ova predstava ipak spada u red uspješnih ostvarenja Narodnog pozorišta.¹²³ R. Đukić primjećuje da režija „nije energičnije intervenisala korekcijama kod drugih monologa“, a da je sam tok dramske radnje na pozornici odrazio, umjesto da izbjegne slabosti i padove djela. Intervenisano je na početku skraćivanjem, „a nerazigranost glumaca dovela nas je hladno do sredine tragedije, kada je dramska radnja dobila psihološki volumen i intenzivnost“. Na kraju svog prikaza Đukić zaključuje da se ova Jakšićeva tragedija, kao daleki eho romantizma, otežano motivski uklapa u savremene tokove i strujanja.¹²⁴

N. Vavić režirao je i komad *Iza zatvorenih vrata* Ž. P. Sartra. Na početku svog prikaza S. Perović je istakao značaj tom prilikom otvorene Male scene u Titogradskom teatru, nalazeći da nije slučajan odбір komada za prvu premijeru jer se htjelo odmah naglasiti ono polje u kojem će se kultivisati intimni teatar. Reditelj Vavić ni u jednom trenutku nije previdio Sartrove filozofske premise, ali da ne bi djelo bilo svedeno na filozofski

Predstava *Hasanaginica* bila je, u toku 1966. godine najgledanija predstava ovoga pozorišta.

¹²³ S. Perović, „Đura Jakšić: 'Stanoje Glavaš'“, *Pobjeda*, Titograd 30. XII 1965.

¹²⁴ R. Đukić, „'Stanoje Glavaš' na sceni“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. II 1966.

dijalog, on je nastojao da likove i dramsku situaciju učini što životnijom, emotivno i psihološki sočnijom. Perović ocjenjuje da je predstavom *Iza zatvorenih vrata* ozbiljno započeo život Male scene.¹²⁵

Premijeru komada *Vjenčanica*, izraelskog pisca Efraima Kišona, kaže S. Piletić, rediteljka Vida Ognjenović je uglavnom dobro realizovala, slijedila je pisca, razumjela likove, razradila odnose, u njenoj režiji ima mjere i ukusa.¹²⁶ S. Perović primjećuje da je rediteljka prepustila malom glumačkom ansamblu, u kome je imala dobre saradnike, da se slobodno ostvaruje i predstavu oslobodila muzičkih i svjetlosnih efekata posvetivši punu pažnju mizanscenu, što je rezultiralo predstavom koju će gledaoci „toplo primati“.¹²⁷

Stavljajući dramu *Pigmalion* Bernarda Šoa na scenu Titogradskog pozorišta, reditelj Vavić odlučio se za monumentalno djelo svjetske literature. Međutim, „pretenzije su došle u koliziju s mogućnostima“ pa smo, kaže R. Đukić, videli tehnički besprekorno izvedenu predstavu, ali i psihološki osiromašenog Šoa. On primjećuje da su ženske uloge u drami bile superiornije izvedene i zaključuje da napor u ovoj predstavi zaslužuje priznanje.¹²⁸

¹²⁵ S. Perović, „Sartre na Maloj sceni“, *Pobjeda*, Titograd 27. I 1966. Autor nas obavještava da je kolektiv Narodnog pozorišta učinio ozbiljan napor i izdvojio iz redovnih finansijskih sredstava da salu za probe, po zamisli arh. J. Miloševića i radom sopstvenog tehničkog personala pod rukovodstvom V. Miletića, adaptira i „pretvori u topao kutak, u zgodan ambijent za kamerne predstave svih vrsta, sa šezdeset i jednim sjedištem“. Ova novina izazvala je veliko interesovanje titogradske publike.

¹²⁶ S. Piletić, „Efraim Kišon: 'Vjenčanica'“, *Titogradska tribina*, 9. II 1966.

¹²⁷ S. Perović, „Efraim Kišon: 'Vjenčanica'“, *Pobjeda*, Titograd 6. II 1966.

¹²⁸ R. Đukić, „Bernard Šo: 'Pigmalion'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. V 1966.

Perović primjećuje da predstava *Pigmalion* ima ulaznog ritma i šarma uvijek svježeg Šoove opaske i zaključuje da je i relativnost uspjeha u postavci ove drame „za našu sredinu značajan rezultat, ako se uzmu u obzir (a to je neophodno!) svi uslovi pod kojima se izgrađuje predstava ovih dimenzija i ovakvog značaja“. ¹²⁹

Scenskim viđenjem pjesničke riječi Aleksandra Ivanovića, u adaptaciji i režiji Vide Ognjenović, pod naslovom *Slomi te neka tuga prastara* (prem. 1. III 1966), počeo se realizirati u Narodnom pozorištu u Titogradu i Teatar poezije, scenska interpretacija stihova značajnijih pjesnika. Međutim, to je narednih godina rijetko činjeno. ¹³⁰ Rediteljka je ovaj recital, u kome su učestvovali glumci Zlata Raičević, Nada Blažević i Veljko Mandić, formirala „montažom stihova i strofa iz većih poetskih cjelina, više puta ponavljajući, u novom kontekstu, pojedine pjesnikove misli i metafore“, u nastojanju da „maksimalno osvjedoči dramu usamljenog i životom uvrijeđenog čovjeka“. ¹³¹ I S. Piletić je utiska da je rediteljka napravila „izvanredno osmišljen recital stihova čiji tekst stoji u jednom misaonom i dramskom kontinuitetu“ čime „ne samo da nije iznevjerila pjesnika nego nam ga je predstavila u reprezentativnom ruhu, slijedeći osnovne valere ove poezije“. ¹³²

¹²⁹ S. Perović, „Džordž Bernard Šo: 'Pigmalion'“, *Pobjeda*, Titograd 17. II 1966.

¹³⁰ Publika Titogradskog pozorišta imala je priliku da sa scene čuje, osim Ivanovićeve, poetsku riječ F. G. Lorke (1970), A. Šantića (1970), M. Miljanova Popovića (1972), M. Krleže (1973) i D. Kostića (1981). Po dramskoj poemi Gosti M. Banjevića, S. Milatović je uradio dramatizaciju i režiju (prem. 7. II 1979).

¹³¹ S. Perović, „Slomi te neka tuga prastara“, *Pobjeda*, Titograd 3. III 1966.

¹³² S. Piletić, „Slomi te neka tuga prastara“, *Titogradska tribina*, 9. III 1966.

Kao pretposljednja premijera u trećoj sezoni druge decenije, odigrana je scenska igra *Istini slično* Veljka Mandića. S. Perović je u svome prikazu veoma kritičan prema Mandićevom tekstu, definišući ga kao „neorganizovan kolaž detalja iz života“ koji je ostao „daleko izvan prave dramske literature“. Reditelj Radoslav Dorić, kao gost, trudio se da dramaturški pomogne piscu, da mizanscen oživi, ali taj napor „nije stvorio zanimljivu i funkcionalnu predstavu“. ¹³³

Posljednju premijeru u ovoj sezoni, Plautovog *Hvalisavog vojnika*, režirao je R. Šaranović. Značaj ove predstave je u autorskom pristupu režiji koji je tada još uvijek bio rijedak, jer je ovđe Plautov komad poslužio samo kao „materija za slobodnu preradu i improvizaciju“. Naviknut na klasičan pristup u kome reditelj ne odstupa od dramskog teksta, S. Piletić se pita „nije li ovaj metod improvizacije veliko udaljavanje od pisca, od originala, od epohe“. ¹³⁴ R. Rotković o ovoj predstavi kaže da u njoj „postoji samo jedan autor, a to je reditelj“, te da je on dozvolio sebi da Plauta samo citira. Međutim, rezultat je „slobodna, maštovita igrarija“. On za Šaranovića kaže da se „odlikuje zanimljivim izborom komada, potpunom sigurnošću u pogledu koncepcije i efikasnim izvođenjem zamisli“, a o predstavi zaključuje da je „dragocjen doprinos kulturi scenskog izraza i kulturnoj aklimatizaciji samih posmatrača, koji se tako oslobađaju zahtjeva za naturalizmom i folklorom“. ¹³⁵

U četvrtoj sezoni druge decenije (1966/67) odigrano je šest premijera, od kojih je dvije režirala nova rediteljka u Narodnom

¹³³ S. Perović, „'Istini slično' Veljka Mandića“, *Pobjeda*, Titograd 24. III 1966.

¹³⁴ S. Piletić, „Plaut: 'Hvalisavi vojnik'“, *Titogradska tribina*, 13. IV 1966.

¹³⁵ R. Rotković, „Plaut: 'Hvalisavi vojnik'“, *Pobjeda*, Titograd 10. IV 1966.

pozorištu, Cisana Murusidze.¹³⁶ Dva komada, *Šuma* A. N. Ostrovskog i *Zona Zamfirova* S. Sremca, po drugi put su postavljeni na scenu.¹³⁷ Ove sezone obnovljena je predstava *Gorski vijenac*, s kojom je Pozorište gostovalo na kruševačkom „Slobodištu“ i doživjelo uspjeh.¹³⁸

Prva premijera bila je *Filumena Marturano*, drama savremenog italijanskog autora Eduarda de Filipa, u režiji N. Vavića. Njena prva premijera održana je pred publikom Nikšića. Za S. Piletića to je bila „jedna tipična savremena italijanska melodrama, prosječna režija i nešto ispod prosjeka realizacija“. Piletiću je zasmatalo lutanje između žanrova, „od psihološke drame do melodrame“, a Vavić se odlučio za vjerno prenošenje teksta. No i pored primjedaba, predstava je, po Piletiću, imala „neku svoju lakoću koja nije bila samo površnost i neki svoj nesumnjivi kvalitet koji, na žalost, nije bio šarm, a to je, prije svega, morao biti“. ¹³⁹ S. Perović primjećuje da ova drama „kao dramski hibrid“ donosi veće scenske mogućnosti pa se može

¹³⁶ Cisana Murusidze došla je u Crnu Goru iz Moskve krajem 1966. godine i počela da radi kao stalni reditelj, pored Nikole Vavića. Za četiri godine, do oktobra 1970, koliko je ostala u Titogradu, C. Murusidze je režirala sedam predstava, od kojih je *Opera za tri groša* B. Brehta imala najviše uspjeha (osmu predstavu, *Dom Bernarde Albe* F. G. Lorke, režirala je kao gost, oktobra 1971).

¹³⁷ Dramu A. N. Ostrovskog *Šuma* i dramatisaciju S. Bunića *Zone Zamfirove* S. Sremca prvi put su na scenu Titogradskog pozorišta postavili V. Šćućkin i O. Novaković, na početku rada ovog teatra, krajem 1953. i početkom 1954. godine.

¹³⁸ Novinar je zapisao da jaka kiša nije mogla omesti više od 10000 gledalaca da u nekoliko mahova ustaju na noge da izraze oduševljenje i odaju priznanje glumcima Narodnog pozorišta iz Titograda „za specijalno pripremljenu predstavu Njegoševog *Gorskog vijenca*“ (Lj. Đ., „Njegoš pred 10000 gledalaca“, *Borba*, Beograd 6. VII 1967).

¹³⁹ S. Piletić, „Eduardo de Filipo: 'Filumena Marturano'“, *Titogradska tribina*, 28. IX 1966.

oblikovati i kao socijalna drama, i kao komedija, i kao melodrama, konstatujući da se Vavić odlučio na tumačenje koje neće zapostaviti nijedan od elemenata djela. U takvom pristupu Vavić je uspio da, uz realističku scenografiju Velibora Radonjića, stvori vrijednu predstavu, dozvolivši punu slobodu glumcima, među kojima je najbolja bila Zlata Raičević (Filumena), koja je „snagom svog dara i scenskog iskustva uspijevala da melodramske situacija podigne do pune tragične vizije“. ¹⁴⁰

Povodom druge premijere ove sezone (Šuma A. N. Ostrovskog), S. Perović piše o tome da priprema složenih dramskih djela kao što je ovo, mora početi nekoliko mjeseci ranije, na kraju prethodne sezone, a otežavajući momenat on vidi u činjenici da u Narodnom pozorištu radi samo jedan stalni reditelj koji u kratkom roku realizira više predstava. Vavić se, zaključuje Perović, trudio da likove psihološki razudi, služeći se uglavnom jednostavnim scenskim sredstvima i da ih tako učini što prihvatljivijim. Ali, on je dopustio da se glumačka igra „uznese do kičerske, melodramsko-romantičarske patetike, do otužne plačevnosti ili bijesa“ pa tako „o pravim glumačkim ostvarenjima, o živim i plastičnim likovima“ ne može biti riječi. ¹⁴¹ R. Đukić kaže da se Vavić, režirajući Šumu, držao dramskog originala, izuzev neophodnih intervencija zbog dužine teksta i mjestimične reinterpretacije likova, mada je predstava opet trajala tri sata. I pored primjedaba, Đukić nalazi da su, uz izvjestan napor, gledaoci ipak mogli ponijeti u sebi „visoki spoj dramske lirike Ostrovskog i njegovih lucidnih filozofskih pogleda“. ¹⁴²

¹⁴⁰ S. Perović, „Eduardo de Filipo: 'Filumena Marturano'“, *Pobjeda*, Titograd 25. IX 1966.

¹⁴¹ S. Perović, „A. N. Ostrovski: 'Šuma'“, *Pobjeda*, Titograd 13. X 1966.

¹⁴² R. Đukić, „A. N. Ostrovski: 'Šuma'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. X 1966.

I treća premijera u četvrtoj sezoni druge decenije, *Ko će da spase orača*, američkog autora Frenka Gilroja, otvorila je neka pitanja. Č. Vulević konstatuje da se ne može poreći da režija Vide Ognjenović i glumački ansambl Titogradskog pozorišta „nijesu uložili napor da od slabog djela naprave osrednju predstavu i kako-tako zadovolje malobrojnu publiku“. Oni su spasili predstavu da ne padne „na nivo kiča, kakav nam, na žalost, posljednjih godina pruža ‘uvezena’ savremena drama“. Vulević pretpostavlja da je nosiocima glavnih uloga moralo biti veoma teško izdržati do kraja jer u djelu se skoro ništa ne dešava osim običnog, papirnato dijalog bez smisla i duha koji se otegao do beskonačnosti, pa zaključuje da režija nije mogla da nadgradi djelo do te mjere da slabu dramu na prečac pretvori u dobro.¹⁴³ S. Perović takođe konstatuje da je V. Ognjenović taj dramski tekst „uspjela da uz pomoć glumačkog ansambla scenski pročit, ali ne i u bilo kojem vidu kreativno nadgradi i dublje umjetnički osmisli“, a glumci Titogradskog pozorišta „činili su onoliko koliko su umjeli i mogli, i njih ne možemo okriviti za puni promašaj ovog scenskog poduhvata“. Na kraju, Perović se logično pita zašto se Umjetnički savjet, umjesto za Gilroja, nije opredijelio za neki od dramskih tekstova domaćih autora, koji nam govore mnogo više no što to može drama *Ko će da spase orača*.¹⁴⁴ I ovđe dolazimo do momenta kada nas pozorišni kritičari suprotstavljenim sudovima dovode u nedoumicu. S. Piletić je vrlo pozitivno ocijenio i izabrano djelo i režiju i izvedbu ovog komada. Za rediteljku kaže da je vjerno slijedila tokove radnje i sa ukusom i mjerom ublažavala i približivala našem ukusu i našem rezonu ono što u tekstu stoji nešto grublje i malo čvršće, mada

¹⁴³ Č. Vulević, „Frenk Gilroj: ‘Ko će da spase orača?’“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. XII 1966.

¹⁴⁴ S. Perović, „Frenk Gilroj: ‘Ko će da spase orača?’“, *Pobjeda*, Titograd 10. XI 1966.

nije, u želji da ostane što više realistična, otkrila svu polivalentnost teksta. On zaključuje da je, i pored svih zamjerki, to bila predstava koja je imala svoj ritam, svoju aromu. Za glumačku ekipu koja je realizovala dramu kaže da nije „nijednim akordom iznevjerila svoje sposobnosti i svoje standardne mogućnosti“. ¹⁴⁵

Za premijeru *Hladan tuš* Vladimira Majkovskog (prem. 28. XII 1966), kojom se titogradskoj publici prvi put predstavila sovjetska rediteljka Cisana Murusidze, R. Đukić kaže da je primjer „režijski i glumački srećno ukomponovane i harmonično realizovane drame“. ¹⁴⁶ S. Piletić zapisuje za rediteljku Murusidze da je znalac svoga posla, da radi brižno i savjesno, da ima čvrstu koncepciju i da se uglavnom drži teksta. Međutim, „tendencija joj je više poučna nego satirična“ i djelo je prikazala u ublaženom i stilizovanom ruhu. U zaključku Piletić donosi sud da je predstava bila „čista, čitka, optimistička, ali pomalo umivena. Ali to je stvar koncepcije“. ¹⁴⁷ S. Perović konstatuje da je rediteljka, raspoložuci krajnje ograničenim tehničkim sredstvima u našem pozorištu, groteskne situacije u principu svodila na alegorično-revijalne elemente sa tek mjestimično naglašenom političko-satiričnom ubojitošću. Izvođački ansambl Narodnog pozorišta, nastavlja Perović, tumačio je rediteljeve ideje sa punim zalaganjem i ostvario pravu mjeru svojih sposobnosti. C. Murusidze je napravila „zanimljivu i dinamičnu predstavu koja zaslužuje svoju publiku, predstavu koja se može ubrojiti u bolja ostvarenja Narodnog pozorišta“. ¹⁴⁸

¹⁴⁵ S. Piletić, „F.Gilroj: 'Ko će da spase orača?'“, *Titogradska tribina*, 16. XI 1966.

¹⁴⁶ R. Đukić, „Vladimir Majakovski: 'Hladan tuš'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. I 1967.

¹⁴⁷ S. Piletić, „Hladan tuš“, *Titogradska tribina*, 1. I 1967.

¹⁴⁸ S. Perović, „Vladimir Majakovski: 'Hladan tuš'“, *Pobjeda*, Titograd 5. I 1967.

Dramatizaciju *Zone Zamfirove* Stevana Sremca, režirao je Mirko Simić. R. Đukić ocjenjuje da je Simić „dosta inventivno pronikao u suštinu drame“ te da se sticao utisak „da prisustvujemo, skoro saučestvujemo“ neizvještačenim scenama iz života, u „intenzivnom ritmu smjenjivanja glume i melosa“.¹⁴⁹ S. Perović, međutim, ocjenjuje suprotno, da od ovog „krajnje umjetnički osiromašenog izvođenja ionako banalizovane adaptacije pripovijetke Stevana Sremca“, sa „nedostatkom mjere i ukusa“, nema boljeg dokaza da je repertoarska politika Narodnog pozorišta svedena „na najnižu ljestvicu“.¹⁵⁰

Suprotstavljene sudove stalnih kritičara nalazimo i kad je riječ o posljednjoj premijeri sezone, *Srebrno uže* po drami Đorđa Lebovića. S. Piletić prvo pozitivno ocjenjuje repertoar, da „u cjelini možemo biti zadovoljni“, te da ni jedna od izvedenih drama u sezoni nije takva „da ne pruža šanse i reditelju i glumcima“, a zatim kaže za predstavu *Srebrno uže* da je to „još jedno uspjele ostvarenje“. C. Murusidze trudila se da pronikne u „skriveno kute djela“ i ništa nije prepustila slučaju, brižno nijansirajući situacije i proučavajući detalje. Piletić je pohvalio i glumačku ekipu koja „već svojim imenima i dosadašnjim ostvarenjima uliva povjerenje i obavezuje“, a uspjehu predstave doprinio je i izbor muzike Bora Taminđića i scenografija V. Radonjića. R. Đukić, međutim, nalazi da je C. Murusidze razbila kompoziciju drame, koja je ionako „idejno problematično polivalentna, a umjetnički krhka, nesigurna, nestilizovana i, najblaže rečeno, misaono nedorečena“, shvativši je kao amorfnu materiju od koje treba napraviti i povezati scene, eliminisala oštre sukobe i integralnost autorove dramske koncepcije pa je ono što je ostalo bio „umjetnički blijed, vodviljski siromašan odraz

¹⁴⁹ R. Đukić, „Stevan Sremac: 'Zona Zamfirova'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. II-1. III 1967.

¹⁵⁰ S. Perović, „Stevan Sremac: 'Zona Zamfirova'“, *Pobjeda*, Titograd 19. II 1967.

jedne burne i protivurječne stvarnosti“. Na kraju, Đukić ocjenjuje da „u tom maglovitom, čak protivurječnom, kontekstu autorske i režiserske koncepcije, nijedan glumac nije mogao izrasti do markantne individualnosti i emotivnosti koja plijeni“. ¹⁵¹

U petoj sezoni druge decenije (1967/68) odigrano je takođe šest premijera. Titogradsko Narodno pozorište uključilo se u proslavu godišnjice Oktobarske revolucije izvođenjem komada A. Popovića *Jelena Četković*, a izvedena je i nova verzija historijske drame R. Rotkovića, o pobuni kotorskih mornara *Crveni admirali*. Još na početku pomenute sezone, ponovo je pisano o krizi u kojoj se nalazi Narodno pozorište i o njegovom neriješenoj statusu. Ponovila se „stara priča“, samo „u nešto oštrijoj formi“ jer je, zbog nedostatka novca, došlo do „prave uzbune među članovima kolektiva“. ¹⁵²

¹⁵¹ R. Đukić, „Lebovićeva premijera u Titogradskom pozorištu - 'Srebrno uže“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. V 1967.

¹⁵² Tada je administracija Pozorišta utvrdila da nedostaje oko osam miliona dinara i da postoji mogućnost da članovi kolektiva u jesenjim mjesecima ne budu isplaćeni za svoj rad. Izlaz je potražen u smanjivanju troškova na pripremanju predstava: „Repertoar se prilagođava finansijskim mogućnostima. Izbacuje se iz njega sve što zahtijeva veća sredstva. Znači li to i tehničko osiromašenje predstava? Kažu: i to!“ (K. Čakić, „Titograd - bez mladih glumaca“, *Vjesnik*, Zagreb 11. X 1967). Ovaj je autor naveo i sume, da je Titogradsko pozorište (u sezoni 1966/67) od opštinskog Fonda za kulturu dotirano sa 680.000, a od Republike sa 400.000 dinara, pa izvodi zaključak da „čim jedan od financijera pokaže, makar trenutno, volju da kazalištu poveća subvenciju, onaj drugi postaje škrtiji, nadajući se, valjda, da će se konačno osloboditi obaveze da ga financira“ (K. Čakić, „Ni carsko - ni spahijsko“, *Vjesnik* Zagreb 1. X 1968). U maju 1968, u Pozorištu je bilo 62 zaposlena, od čega 23 glumca, dva reditelja, jedan dramaturg, scenograf, inspicijent i šaptač. Ostalo je administrativno i pomoćno osoblje (33). Poslije isteka mandata N. Paviću, niko nije htio dugo vremena (konkurs je više puta objavljivao) da se prihvati mjesta upravnika, sve do

Sezona je otvorena predstavom *Barijonovo vjenčanje* francuskog savremenog komediografa Žorža Fejdoa, u režiji C. Murusidze. Četiri godine ranije, u režiji I. Nikolića, na scenu Titogradskog teatra postavljen je komad *Idem u lov* istog autora. Izbor ovog komada (*Barijonovo vjenčanje*), ali i njegovu realizaciju na sceni, kritika je negativno ocijenila, pa S. Piletić kaže da se radi o punom promašaju čiji korijeni „počinju izborom djela, podjelom uloga, režijom, a završavaju glumom“. S. Peroviću nije jasno čime se rukovodio Umjetnički savjet kada je dozvolio da se ovo Fejdoovo djelo, „lišeno svake idejno-estetske vrijednosti relevantne za našu sredinu“, pojavi na titogradskoj sceni, pa konstatuje da postoji već uhodani nesporazum između repertoara Narodnog pozorišta i pozorišne publike koja je potcijenjena. Režija je istakla grubu komiku, s elementima prevaziđene falš-stilizacije koja je i u rijetkim dinamičnim trenucima Fejdoovog teksta ostavljala gledalište hladnim i začuđenim. Vašarski trikovi i kalamburski, neukusni mizanscen upropastio je i one replike koje bi u jednoj rafiniranijoj postavci možda i imali izvjesnog odjeka u gledalištu. Poslije ocjene djela i režije, Perović primjećuje da je predstava odigrana u prikladnim scenografsko-kostimografskim okvirima Velibora Radonjića i uz s ukusom odabranu stilsku muzičku ilustraciju Bora Tamindžića, a da su glumci disciplinovano slijedili rediteljeve intencije.¹⁵³

maja 1969, kada je postavljen M. Pešić. Stalnu krizu titogradskog Narodnog pozorišta redovno je pratila štampa, pa se jedan autor pita kako objasniti činjenicu „da je Pozorište u Titogradu, već pri njegovom formiranju, ostavljeno u rascjepu između Opštine i Republike“ (P. Četković, „Ni Davidova, ni carska...“, *Pobjeda*, 5. V 1968). O krizi „u jedinom crnogorskom Talijinom hramu“ pisao je, na primjer, u nastavcima, u beogradskom *Ekspresu* (maja 1968) D. Krajčionović („Titogradsko pozorište 'na crnom hlebu'“, „Procep između 'majke' i 'maćehe'“, „'Tajni' konkurs za novog upravnika“, „Glumci 'sindikalcu'“ i td).

¹⁵³ S. Perović, „Uz 'Barijonovo vjenčanje' Žorža Fejdoa“, *Pobjeda*, Titograd 22. X 1967.

Druga premijera bila je *Jelena Četković* Aleksandra Popovića, u režiji N. Vavića, tragedija o posljednjim danima, pred strijeljanje, komunističkog ilegalca Jelene Četković. S. Perović kaže da se Titogradsko pozorište, u čast pedesetogodišnjice Oktobarske revolucije, najzad svojoj već pomalo indolentnoj i često razočaranoj publici predstavilo jednom dobrom predstavom, rađenom sa pravim kreativnom entuzijazmom. Na osnovu djela „koje nema čvrsto izgrađene likove i reljefnu dramsku strukturu“, reditelj Vavić uspio je da izvođačima udahne snagu uvjerljivosti, da smirenim mizanscenskim rješenjima i psihološki iznijansiranim situacijama dočara simboliku zbivanja. Perović zaključuje da ova predstava spada u red najboljih pozorišnih ostvarenja koja smo imali prilike da u posljednje vrijeme vidimo na sceni Narodnog pozorišta.¹⁵⁴ S. Piletić slično ocjenjuje, nalazeći da je režiser ostvario ovu predstavu „čisto realističkim sredstvima izraza“, da radnja teče smireno, uvjerljivo i kontinuirano, da su likovi proučeni i uloge dobro podijeljene. Za Dragicu Tomas, koja je igrala Jelenu Četković, kaže da je prišla realizaciji uloge sa željom da izađe iz šematizovanih shvatanja o liku heroine pa je glavnu junakinju tumačila kao priprostu, jednostavnu, čestitu i hrabru ženu koja uspijeva da izdrži čak i više nego što se može izdržati.¹⁵⁵

Treća premijera u sezoni i druga koja tretira istorijske ličnosti i događaje, bila je *Crveni admirali* (23. XII 1967), po drami Radoslava Rotkovića o pobuni kotorskih mornara 1918. godine, u režiji N. Vavića, deceniju poslije premijere komada *Četvrti ugao*, istog autora i na istu temu, u režiji I. Nikolića. R. Đukić primjećuje da je Rotkovićeva drama „skliznula s filozofsko-refleksivnog i poetsko-umjetničkog na istorijsko, političko, dokumentarno i

¹⁵⁴ S. Perović, „Aleksandar Popović: 'Jelena Četković'“, *Pobjeda*, Titograd 16. XI 1967.

¹⁵⁵ S. Piletić, „Zanimljiva predstava“, *Titogradska tribina*, 15. XI 1967. Za ulogu Jelene Četković, Dragica Tomas dobila je Trinaestojulsku nagradu.

faktografsko tle i postala hibrid istorije i literature“, a da je režija izvukla iz drame književne kvalitete, poetizovala scenu i postigla, naročito u poenti na kraju, kada pobunjeni mornari „prerastaju iz živih ličnosti u istorijske simbole“, izvanredan scenski i poetski efekat.¹⁵⁶ S. Perović kaže za Rotkovića da je izučavanju pobune kotorskih mornara posvetio više godina upornog istraživačkog rada, pronasavši zanimljivu i scenski provokativnu materiju za tri svoja djela. On iznosi podatak da je reditelj Vavić skrupulozno sarađivao s piscem još u fazi definitivnog oblikovanja drame, a da je u postavci nastojao da do kraja ostane dosljedan u tretmanu teksta i da izbjegne patetiku đe god se to moglo. Kao osnovnu vrijednost njegovog režijskog postupka Perović vidi postignutu jednostavnost u mizanscenskim rješenjima i stilsku dosljednost u tumačenju duha Rotkovićeve drame. Glumci, samo muški dio ansambla, ispunili su „mjeru vlastitih mogućnosti u okviru teksta koji im nije omogućavao da se bitnije obilježje“. ¹⁵⁷

Četvrta premijera u sezoni bila je *Klopka za osam žena*, savremenog francuskog komediografa Robera Tomasa, u režiji C. Murusidze. Ovu kriminalnu dramu, koja „nema pravih literarnih kvaliteta, ali zato ima scenskih vrijednosti“, za razliku od *Crvenih admirala* igrao je cjelokupan ženski dio ansambla Titogradskog pozorišta i ona je premijerno izvedena neđelju dana kasnije (30. XII 1967). Rediteljka je, kaže S. Perović, uspjela da stvori dinamičnu i razigranu predstavu, ali ni ona ni glumice nijesu iskoristili priliku da slobodno nadgrade tekst i da kreiraju morbidnu atmosferu koju nudi drama.¹⁵⁸

¹⁵⁶ R. Đukić, „Radoslav Rotković: 'Crveni admirali'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. I 1968.

¹⁵⁷ S. Perović, „Radoslav Rotković: 'Crveni admirali'“, *Pobjeda*, Titograd 28. XII 1967.

¹⁵⁸ S. Perović, „Rober Tomas: 'Klopka za osam bespomoćnih žena'“, *Pobjeda*, Titograd 7. I 1968.

Posljednje dvije premijere pete sezone druge decenije, *Zulumčar* Svetozara Ćorovića u režiji N. Vavića i *Čvor* Petra Pecije Petrovića u režiji Mirka Simića, kritika je izrazito loše ocijenila i to je bio povod da se ponove konstatacije da „kriza ovog pozorišta traje“.

Šestom sezonom druge decenije (1968/69) otpočeo je bolji period Narodnog pozorišta u Titogradu. Pet premijera, od kojih dvije po tekstovima crnogorskih dramskih pisaca Vaska Ivanovića (*Žestoki*) i Veljka Radovića (*Kapa nebeska*), kritika je uglavnom pozitivno ocijenila. Odigrane su još i premijere *Neprijatelj naroda* Henrika Ibzena u adaptaciji Artura Milera (režija N. Vavić) i *Opera za tri groša* Bertolda Brehta (režija C. Murusidze) koje su imale najviše uspjeha, kao i *Zla žena* Jovana Sterije Popovića. Treba primijetiti da je dio ovih predstava veoma toplo primljen od publike i pohvaljen od kritike na gostovanjima u gradovima Jugoslavije, posebno *Opera za tri groša*. U martu 1969, opet je objavljen konkurs Narodnog pozorišta, za domaću dramu.¹⁵⁹

Režirajući Ibzen-Milerov komad *Neprijatelj naroda* N. Vavić je nastojao da moralno-politički angažman Ibzena i Milera „još više aktualizira i maksimalno istakne u prvi plan“, kaže S. Perović, zaključujući da je predstava uspjela da angažuje gledalište i da je postignut pristojan scenski rezultat.¹⁶⁰ R. Đukić ocjenjuje da su adaptacija i režija uspjeli eksponirati na pozornicu esencijalnu idejnu i umjetničku nit drame. Sukob nauke i vlasti, koji je prisutan stoljećima, dat je snažno, u jasnom kontrastu i u „temperaturi emotivnog usijanja koja osvaja i plijeni“,

¹⁵⁹ Konkurs „za domaću dramu“ bio je otvoren do 1. IX 1969. Žiri, čiji je predsjednik bio Č. Vuković, odlučio je da ne dodijeli prvu nagradu, pa je dodijeljena druga i dvije treće.

¹⁶⁰ S. Perović, „Ibzen-Miler: 'Neprijatelj Naroda'“, *Pobjeda*, Titograd 15. XII 1968. Za 20-godišnji rad i ulogu Katarine u predstavi *Neprijatelj naroda*, Nada Blažević je dobila Trinaestojulsku nagradu.

čemu je doprinio i adekvatan mizanscen i kostimi.¹⁶¹ S druge strane, u negativnom prikazu ove predstave sa gostovanja, S. Fetahagić kaže da bi „bilo nepošteno na osnovu ove predstave donositi sud o vrijednosti ansambla titogradskih umjetnika“.¹⁶²

Druga premijera, *Žestoki* Vaska Ivanovića, odigrana je u režiji Petra Perišića. Po mišljenju S. Perovića, režiser je, bez želje da tekst koji je shvatio kao scensku žurnalistiku nadgrađuje simbolikom, vjerno slijedio piščeve tokove, uspješno riješivši dva osnovna zadatka. Prvo, on je scenski organizovao i maštovito izložio dramsku materiju i drugo, od amatera-srednjoškolaca, koje je odabrao za tumačenje likova besprizornih mladića, učinio sasvim korisne i vrijedne saradnike tako da je predstava imala do kraja dinamičan, rastući tok i uspjela je da sugerira životnost ideja koje djelo nosi.¹⁶³ S. Piletić za V. Ivanovića kaže da je „socijalni reporter, osjetljiv za male događaje, za ljude sa periferije grada i života“, što je reditelj Perišić uspješno prenio na scenu.¹⁶⁴

Usljedila je premijera komada *Opera za tri groša* Bertolda Brehta, u režiji Cisane Murusidze (18. I 1969) koja je bila veoma primijećena. S. Perović, govoreći o angažovanosti Brehtove drame, definiše je kao primjer teatra deziluzionizma, međutim predstava je po njemu „prečesto dobijala ton vodvilja, prizvuk jeftine operete, sentimentalnog 'uživljavanja'“, a veoma rijetko „onog jetkog a katkad i beznađem obojenog socijalnog sarkazma“. Boro Tamindžić, koji je adaptirao muziku Kurta Vajla i preuzeo muzičko vođstvo predstave, morao se potčiniti osnovnom brehtovskom tonu i ne dozvoliti da glumci songove i balade pjevaju toplinom ruske romanse. Ipak, Perović zaključuje da je

¹⁶¹ R. Đukić, „H. Ibzen, A. Miler: 'Neprijatelj naroda'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 1. I 1969.

¹⁶² S. Fetahagić, „Bez duha i daha“, *Oslobođenje*, Sarajevo 24. V 1969.

¹⁶³ S. Perović, „'Žestoki' Vaska Ivanovića“, *Pobjeda*, Titograd 19. XII 1968.

¹⁶⁴ S. Piletić, „Vasko Ivanović: 'Žestoki'“, *Titogradska tribina* 18. XII 1968.

dobro što smo imali priliku da vidimo na titogradskoj sceni jednog Brehta, bez obzira što on nije dovoljno brehtovski autorizovan.¹⁶⁵ S. Piletić smatra važnim što je Breht stigao na pozornicu Titogradskog pozorišta. Brehtova politička drama, kaže Piletić, bježi od iluzionizma ka konstruktivizmu, gledaoce ne uvlači u tokove radnje nego ih vodi ka otkrivanju prauzroka pojavama i događajima, donosi novu koncepciju pozornice i psihologiju glume, traži da se mijenja ukorijenjeno shvatanje pozorišne umjetnosti. Zasluga je rediteljke Cisane Murusidze što je ostvarena koncepcija čvrstih linija sa izrazitim satiričnim akcentima koji opet ne zanemaruju detalj i što je prebrođena opasna granica koja realističko razdvaja od estradnog pa nije narušena ubojita riječ velikog umjetnika.¹⁶⁶ Mirko Miloradović, u prikazu gostovanja Titogradskog pozorišta sa *Operom za tri groša*, juna iste godine u Beogradu, kaže da Brehtov teatar u režiji Cisane Murusidze nije izgubio ništa od svojih briljantnih htjenja i misli. Rediteljka je, radeći pedantno detalje, izvukla glavnu liniju „s jedne strane vrlo efektno, a s druge, važnije, vrlo produbljeno“. Miloradović je istakao svijest o kolektivnoj igri „prisutnoj kod

¹⁶⁵ S. Perović, „Bertold Breht: 'Opera za tri groša'“, *Pobjeda*, Titograd 23. I 1969. Na ovaj prikaz reagovao je javnim obraćanjem uredniku lista *Pobjeda* Umjetnički savjet Narodnog pozorišta, ocjenjujući da „slični ataci i nekorektni prikazi naših predstava, nažalost, postaju stalna praksa vašeg kritičara“. Umjetnički savjet je istakao da je Narodnom pozorištu neophodna stručna, oštra i beskompromisna kritika i zaključuje da kritičar, da bi zaista to i bio, treba da posjeduje „punu društvenu odgovornost i pouzdano stručno znanje“ kojima će podjednako koristiti i javnosti i pozorištu. Reagovanje su potpisali dramaturg Milan Popović, Miloš Jeknić, Mirko Simić, Petar Perišić, Lucijan Latinger, rediteljka Cisana Murusidze, Dragica Tomas i Veljko Mandić („Opera za tri groša“, *Pobjeda*, 2. II 1969).

¹⁶⁶ S. Piletić, „Bertold Breht: 'Opera za tri groša'“, *Titogradska tribina*, 22. I 1969.

svakog učesnika“ istakavši posebna ostvarenja glumaca Petra Tomasa, Nade Blažević i Veske Maričić.¹⁶⁷

Četvrta premijera, *Zla žena* Jovana Sterije Popovića, u režiji Mirka Simića, igrana je tada po drugi put u Titogradskom pozorištu.¹⁶⁸ Sa ovom predstavom uspješno se gostovalo u Mostaru, pa kritičar S. Burina kaže da je to bio prijatan umjetnički doživljaj iako je režija prenijela na scenu ovaj komad „s nešto odviše karikiranja i dosta persiflažnog“. Burina je istakao uspješnu igru Dragice Tomas koja je podizala kvalitet izvođenja cjelokupnog kamernog ansambla titogradskih umjetnika.¹⁶⁹

Posljednja premijera u šestoj sezoni druge decenije bila je *Kapa nebeska* Veljka Radovića, u režiji N. Vavića. Imajući u vidu činjenicu da su nova dramska djela i autori rijetkost u crnogorskoj književnosti, S. Perović kaže da je pojava obdarenog dramskog autora „događaj za kulturno razvijenije sredine nego što je naša, u kojoj veoma mali broj pisaca posvećuje, makar i jednim dijelom, svoje stvaralačke mogućnosti tekstovima za scenu“.¹⁷⁰ Ocijenivši ovu dramu V. Radovića, sastavljenu od dvije jednočinke (*Kosti* i *Jakov grli trnje*), kao slojevito djelo, Perović konstatuje da je reditelj Vavić morao insistirati na ublažavanju elemenata koji vuku u naturalizam da bi se istakla dublja, misaona dimenzija i zaključuje da je uspješno napravljena

¹⁶⁷ M. Miloradović, „Zadivljujući domet Brehta“, *Politika*, Beograd 18. VI 1969.

¹⁶⁸ Taj Sterijin komad, pored *Gorskog vijenca* i *Lažnog cara Šćepana Malog* P. P. Njegoša i *Koštane* B. Stankovića, imao je privilegiju da tri puta bude postavljan na scenu Titogradskog pozorišta: u režiji O. Novakovića (prem. 18. XI 1953), u režiji M. Simića (prem. 1. II 1969) i u režiji N. Vavića (prem. 10. II 1981).

¹⁶⁹ S. Burina, „Ukus karikature“, *Politika*, Beograd 31. V 1969.

¹⁷⁰ Uz ovu dramu, Crnogorsko narodno pozorište izvodilo je još četiri djela Veljka Radovića: „Podanici“ (1972), „Medalja“ (1976), „Rat i mir u Grudi“ (1981) i „Događaji u magarčevoj sjenci“ (1991).

predstava koja pouzdano raste od prve do posljednje sekvence.¹⁷¹ S. Piletić nalazi da u ovoj drami dominira liričnost pa Radovića vidi kao pjesnika u prozi, a za Vavića kaže da je rediteljski dio posla obavio „korektno i realistički“, ali da nije pokušao da ga „izvuče iz koordinata vremena i prostora“ pa da zato nije uspio „da ga nadogradi“. Na kraju on ipak izražava želju da sa ovom predstavom Titogradsko pozorište otputuje na Sterijino pozorje.¹⁷² S. Bošković primjećuje da odavno jedna kulturna priredba u Crnoj Gori nije pobudila tako veliko zanimanje kao dramski prvijenac mladog književnika Veljka Radovića *Kapa nebeska*. Ova dvočinka, koja je doživjela značajan uspjeh, „po opštim ocjenama predstavlja pravi začetak crnogorske moderne drame“.¹⁷³

Sedma sezona u drugoj deceniji (1969/70) počela je u obnovljenom zdanju Pozorišta, sa novim upravnikom Mirčetom Pešićem i sedam novih glumaca.¹⁷⁴ Renoviranje zgrade izvršeno je na osnovu projekta i elaborata Velibora Radonjića, koji je radio scenografije za predstave CNP od 1965. godine.¹⁷⁵

¹⁷¹ S. Perović, „Veljko Radović: 'Kapa nebeska'“, *Pobjeda*, Titograd 30. III 1969.

¹⁷² S. Piletić, „Veljko Radović: 'Kapa nebeska'“, *Titogradska tribina*, 26. III 1969.

¹⁷³ S. Bošković, „Začetak moderne crnogorske drame“, *Oslobođenje*, Sarajevo 19. V 1969.

¹⁷⁴ Mirčeta Pešić (1932-2003) diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bio je direktor Centra za kulturni rad Crne Gore, a zatim i upravnik Crnogorskog narodnog pozorišta od maja 1969, do decembra 1971. godine. Glumci koji su te sezone sklopili ugovor, sa titogradskim Narodnim pozorištem su: Mašo Topić, Milka Ceković, Svetlana Utješanović, Miroslava Ilić, Pavle Vujičić, Peđa Babović i Predrag Panić (A., „Narodno pozorište iz Titograda spremno za prve predstave“, *Pobjeda*, Titograd 11. XI 1969).

¹⁷⁵ Velibor Radonjić (1940-1998), slikar, stalni scenograf CNP od 1964. do 1996. godine. Svojim djelom ostavio je dubok trag u Crnogorskom narodnom

Ranijih godina započeta rasprava „među kulturnim radnicima, ljudima iz pozorišnog života i drugim zainteresovanim“ o statusu titogradskog Narodnog pozorišta, najzad je dovela do stvaranja uslova da se taj problem riješi jer je preovladao stav da ovaj teatar ima nacionalni značaj i da treba da bude reprezentativna pozorišna kuća Republike Crne Gore. Tada je raspravljano i o tome koje ime dati pozorištu u Titogradu. Jedni su bili za naziv „Crnogorsko narodno pozorište“, drugi su umjesto „narodno“ željeli da bude „dramsko“, a treći su predlagali jednostavnije – „Crnogorsko pozorište“.¹⁷⁶ O prijedlogu da se formira crnogorsko nacionalno pozorište konsultovana su i sva udruženja umjetnika iz Republike i od svih njih je dobijena podrška.¹⁷⁷ Pored toga, mnogi poznati crnogorski umjetnici, koji su tada živjeli van Crne Gore, obećali su pomoć, „što može biti od

pozorištu. Sa uspjehom je uradio scenografije za oko 100 predstava, od komada *Osma ofanziva* B. Ćopića, u režiji S. Harašića (prem. 6. II 1965), do komada *Tigar* M. Šizgala, u režiji D. Đurovića (prem. 19. IV 1996). Radonjić je završio Umjetničku školu u Herceg Novom, na odsjeku za vajarstvo, u klasi profesora Voja Stanića (1959), a zatim i Akademiju primenjenih umetnosti u Beogradu (1964), poslije čega se zapošljava kao scenograf u Narodnom pozorištu u Titogradu. Za scenografiju predstave *Gorski vijenac* dobio je Trinaestojulsku nagradu (1975). Njegov scenografski opus obuhvata više od 150 predstava u CNP-u i van njega. Uz Radonjića, treba pomenuti još neke scenografe koji su ostavili značajnijeg traga u CNP: V. Žižić je uradio scenografije za 15 predstava, V. Begović (10), A. Verbicki (7), M. Tabački (7), N. Morgunjenko (6), G. Zarić (6), M. Šerban (5), A. Ekl (5), Z. Ristić (5), V. Srbljanović (4) i dr. Pored scenografa, važnu ulogu su imali slikari izvođači, koji su učestvovali u realizaciji scenografskih rješenja. U CNP to su bili S. Brajović, M. Grujuć, B. Mahmutović i dr.

¹⁷⁶ B. Šekler, „Kakvo ime Titogradskom pozorištu“, *Borba*, Beograd 1. VIII 1969.

¹⁷⁷ S. Boljević, „Proširuje se djelatnost Titogradskog pozorišta“, *Pobjeda*, Titograd, 18. IX 1969.

posebne važnosti za Pozorište“.¹⁷⁸ I konačno, „na sastanku radne organizacije i Savjeta Pozorišta“, početkom oktobra 1969. godine, odlučeno je da se, „od ove sezone“, pozorište u Titogradu zove „Crnogorsko narodno pozorište“.¹⁷⁹ Pošto je usvojen novi naziv Titogradskog teatra, u osvrtima u štampi izražavana je nada da će pozorište, uzimanjem toga imena, nastaviti „slavnu tradiciju svog pretka sa Cetinja“.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Saradnju su, pored ostalih, ponudili reditelji Dušan Vukotić, Veljko Bulajić, Minja Dedić, Milo Đukanović, Boško Bošković, Vida Ognjenović i Blagota Eraković; glumci Slobodan Aligrudić, Neda Spasojević i Vlado Popović, kao i pisci Sreten Asanović, Vasko Ivanović i Ratko Đurović (Sl. Bošković, „Put do nacionalnog teatra“, *Oslobođenje*, Sarajevo 29. IX 1969). Kako je Narodno pozorište promovisano u nacionalni teatar, dobilo je i nove mecene, preduzeća „Industrijaimport“ i „Mašinopromet Crna Gora“ (B. P., „Nove mecene“, *Politika*, Beograd 18. XI 1969).

¹⁷⁹ S. B., „Crnogorsko pozorište krenulo dobrim putem“, *Pobjeda*, Titograd 23. X 1969. U ovome članku autor donosi pozitivne utiske nekih ličnosti o premijeri *Lažni car Šćepan Mali* (18. X 1969). Međutim, rasprava o načinu finansiranja CNP nastavljena je u Prosvjetno-kulturnom vijeću Skupštine Republike Crne Gore, krajem 1970. godine, a u februaru 1971, odbornici SO Titograda založili su se da Republika ravnopravno učestvuje u finansiranju CNP-a sa opštinom Titograd, zaključujući da „produžavanje neizvjesnosti stvara nove teškoće i dovodi u pitanje ne samo dugoročnije programe, već i tekuću djelatnost pozorišta“. I zbilja, zbog niskih plata, tada je „nekoliko najboljih glumaca Titogradskog pozorišta najavilo svoj odlazak“ (K. Krušić, „Ljula se Talijina kuća“, „Poslednji čas za spas“, *Večernje novosti*, Beograd 17. i 19. II 1971).

¹⁸⁰ Ovde je zanimljivo napomenuti da odabrani naziv „Crnogorsko narodno pozorište“, ima puni oslonac na tradiciju jer je kralj Nikola, otvarajući Kraljevsko pozorište „Zetski dom“, 1910. godine na Cetinju, na kraju prigodnoga govora rekao: „Neka Crnogorsko narodno pozorište s dostojanstvom posluži intelektualnom i moralnom napretku dragoga mom srcu naroda crnogorskoga!“ (Nikola I Petrović Njegoš, *Govori*, Cetinje 1969).

Premijerom predstave *Lažni car Šćepan Mali* P. P. Njegoša, u adaptaciji S. Stojanovića i režiji Blagote Erakovića (18. X 1969), otvorena je ova važna sezona CNP-a.¹⁸¹ U štampi je primijećeno da je to Njegoševo djelo igrano 15 godina ranije u Cetinju, te da u predstavi Titogradskog pozorišta učestvuju dva glumca koji su i tada igrali - Petar Begović i Mašo Topić.¹⁸² Skice za kostime, inspirisane crnogorskom nošnjom, napravio je Milo Milunović. Predstava *Lažni car Šćepan Mali* mnogo je izvođena, imala je svoju obnovu (1972) i doživjela je veliku popularnost kod publike.¹⁸³ U ovoj sezoni izvedena je i premijera komada još jednog crnogorskog autora: *Prorok* Ž. Jovanovića, u režiji filmskog reditelja Z. Velimirovića, sa kojom je CNP učestvovalo na Sterijinom pozorju.

O predstavi *Lažni car Šćepan Mali* M. Miloradović kaže da je donijela jedno novo i snažno viđenje Njegoševe literature, dragocjeno i impresivno, da je Eraković, iako se mogu primijetiti

¹⁸¹ Blagota Eraković (Nikšić, 1944), reditelj. Diplomirao režiju na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu i počeo karijeru kao slobodni umjetnik. Od 1969. godine angažovan je u Crnogorskom narodnom pozorištu, a ugovor o stalnom radnom odnosu sklopio je u novembru 1971. U CNP-u je ostao do penzionisanja (2011) i režirao 43 predstave. Eraković je, stavljajući u fokus svoga interesa domaću dramu, uticao na stvaranje repertoara CNP-a koji afirmiše crnogorsku književnost. Osim u nacionalnom teatru, radio je i u ostalim crnogorskim pozorištima i u pozorištima širom Jugoslavije. Za svoje stvaralaštvo dobio je više nagrada, između ostalih Trinaestojulsku i Decembarsku. Direktor Crnogorskog narodnog pozorišta bio je od 1990. do 1994. godine.

¹⁸² S. Boljević, „Šćepan Mali otvara sezonu“, *Pobjeda*, Titograd 16. X 1969.

¹⁸³ Za ulogu Teodosija Mrkojevića, u predstavi *Lažni car Šćepan Mali* i ulogu Lanja u predstavi *Kapa nebeska*, Veljko Mandić dobio je 1970. godine Trinaestojulsku nagradu. Pored prikaza stalnih kritičara, o predstavi *Lažni car Šćepan Mali* objavljeni su tekstovi više autora: Ž. Jovanovića, M. Miloradovića, M. Miljanića, M. Mirkovića, M. Mišića, M. Raspopovića i dr.

nedosljednosti u korišćenju sredstava modernog teatra, uspio od adaptiranog teksta sačiniti čvrstu i postojanu predstavu. S. Perović zapisuje atmosferu sa premijere, primjećujući novo raspoloženje koje se prenijelo na gledaoce u drukčije opremljenom enterijeru Pozorišta. Perović ocjenjuje da ambicije dramaturga Stojanovića nijesu išle dalje od funkcionalnog skraćivanja Njegoševog teksta, oslobađanja od sporednih tokova radnje i izvjesnog naglašavanja nekih pjesnikovih sudova, ali da je ta redukcija svela tekst na dio koji se odnosi na sudbinu Šćepana Malog i njegov odnos sa Crnogorcima, što je rezultiralo sužavanjem svih ostalih projekcija djela. Ipak, to nije smetalo B. Erakoviću da „maštovito uposli svoje teatarsko saznanje i da stvori dinamičnu, zanimljivu i na trenutke veoma intenzivnu dramsku predstavu“. Režija je uspjela da podigne ritam, razvije i ritualno obogati mizanscen i izgradi niz likovno efektnih scena, uz pokušaj aktueliziranja Njegoševog društveno-političkog vizusa.¹⁸⁴ Milosav Mirković pohvalio je gostovanje Crnogorskog narodnog pozorišta sa ovom predstavom u Beogradu, novembra 1969, ocjenjujući da je lik Šćepana Malog mogao biti dat nešto surovije i ekspresivnije, te da bi tako reditelj bio još bliže Njegoševim intencijama, a i savremenom gledaocu. On nalazi da su scene oružanih sukoba, „sa bljeskanjem plavog kao na platnima Petra Lubarde“, vizuelno tople i upečatljive, kao i da su horovi riješeni uspješno, sa odmjerenim trajanjem i dovoljnom stilizacijom. Muziku Bora Tamindžića Mirković vidi kao „jedan od jačih argumenata vaskrsavanja“ Njegoševog djela.¹⁸⁵ Milutin Mišić takođe je prikazao gostovanje u

¹⁸⁴ S. Perović, „Njegošev 'Lažni car Šćepan Mali'“, *Pobjeda*, Titograd 23. X 1969.

¹⁸⁵ M. Mirković, „Čudnog bića carevića“, *Ekspres*, Beograd 25. XI 1969. Borislav Boro Tamindžić (Kotor, 1933–Podgorica, 1992), kompozitor. Kompoziciju je studirao na Muzičkoj akademiji u Beogradu. Bio je muzički

Beogradu pa kaže da je scenska adaptacija pomjerila interes ovog Njegoševog djela sa zagonetke da li je Šćepan Mali lažni car, na tajnu koje su vrijednosti ove čudne ličnosti u crnogorskoj istoriji. Reditelj i glumački ansambl spremno su odustali od „herojske patetike kojom je nabijeno Njegoševo djelo“ i prihvatili jednostavniji tok koji u prvi plan izvlači glavnog junaka, kao nosioca radnje, drame i ideje pa je Petar Perišić, u ulozi Šćepana, razbijao stih, njegovu ponesenost, da bi psihološki bolje osjenčio složeniju strukturu tumačenog lika. Scenografija V. Radonjića, zaključuje Mišić, veoma se funkcionalno uklapala u ovo pojednostavljeno, zbito i sadržajno sagledanje Šćepanove istorijske i dramske zagonetke.¹⁸⁶

Druga premijera ove sezone bila je *Ženski orkestar* Žana Anuja, takođe u režiji B. Erakovića. Pet godina ranije prvi put je na scenu Titogradskog pozorišta postavljeno jedno djelo ovog francuskog autora (*Pećina*, u režiji N. Vavića). S. Perović se pita zašto je izbor pao baš na ovu labavo konstruisanu muzičku komediju koju nije jednostavno interpretirati jer, pored lakoće bulevarskih komada, ona sadrži i onaj specifični anujevski sarkazam. Reditelj Eraković, primjećuje Perović, nije slijedio te specifične anujevske gorčine, u uvjerenju da je vrijednost ovog djela u njegovoj zajedljivosti, u konverzacionom disputu, u replici - što najlakše dopire do gledališta. Rezultat je živahna,

urednik u Radio Titogradu i dirigent hora KUD „Stanko Dragojević“. Pisao je umjetničku muziku, muziku za film, pozorište i televiziju i uradio veliki broj muzičkih obrada motiva iz crnogorskog narodnog melosa. Za scensku muziku u predstavi Crnogorskog narodnog pozorišta *Ognjište*, po drami Žarka Jovanovića, dobio je nagradu Sterijinog pozorja, a za muziku u filmu *Beštije* Živka Nikolića „Zlatnu arenu“ na filmskom festivalu u Puli. Laureat je i Trinaestojulske nagrade (1968) i nagrade Saveza kompozitora Jugoslavije (1975). Od 1960. do 1988. godine uradio je muzičke ilustracije za preko šezdeset predstava CNP.

¹⁸⁶ M. Mišić, „Lažni car - a čovek?“, *Borba*, Beograd 25. XI 1969.

farsično obojena predstava u kojoj nije bilo izrazitih padova, ali ni mnogo mašte niti poetičnosti, sa neopravdanim grotesknim i karikaturalnim akcentima, ali ipak predstava kojoj se „ne može osporiti funkcionalnost u repertoaru jednog narodnog pozorišta“. ¹⁸⁷

Treća po redu premijera bila je predstava *Na leđima ježa*, dramatisacija *Srpske trilogije* Stevana Jakovljevića, u režiji i scenografiji Aleksandra Ognjanovića kao gosta. To prozno djelo, piše S. Perović, više „memorijalnog“ nego estetskog značaja, popularnost je temeljilo najviše na prividu dokumentarnosti, na lakom žurnalističkom stilu i anegdotskom slikanju situacija, ličnosti, zbivanja. Ono je još i slabša antiratna propaganda, a da pritom ne djeluje ni osobitom scenskom vrijednoću teksta. Zbog svega toga, zaključuje Perović, „nije bilo većeg opravdanja da se danas, na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta, utroši toliko truda oko realizacije jednog pomalo anahronog, umjetnički i scenski nedovoljno organizovanog teksta“. Reditelj i scenograf Ognjanović nastojao je da iz Jakovljevićevog teksta izvuče one akcente koji će moći da djeluju univerzalnoću svoje, makar i posredno naznačene poruke, što mu je polazilo za rukom samo u onim djelovima predstave koje su sjenčene prisnom intimom, u kamernom stilu. Međutim, pirotehnika, koja je obilno korišćena, nije doprinosila uvjerljivosti scenskog zbivanja. ¹⁸⁸

Drama koja je nagrađena na konkursu Narodnog pozorišta u Beogradu, *Prorok* Žarka Jovanovića, imala je svoje prvo izvođenje u CNP-u, u režiji Zdravka Velimirovića, kao četvrta premijera sezone (10. II 1970). Dramski prvijenac pisca i pozorišnog kritičara Ž. Jovanovića i njegova prva izvedba različito su ocijenjeni. M. Miloradović ovaj komad više vidi kao scensku književnost, nego kao literarni teatar. U njemu, kroz priču o

¹⁸⁷ S. Perović, „Anujev 'Ženski orkestar'“, *Pobjeda*, Titograd 6. XI 1969.

¹⁸⁸ S. Perović, „Stevan Jakovljević: 'Na leđima ježa'“, *Pobjeda*, Titograd 13. XI 1969.

Mojsiju koji biva kažnjen od svojih Izraelaca jer im je razotkrio iluziju o obećanoj zemlji, pisac raspravlja o tome šta je čovjeku potrebnije, istina ili iluzija. Velimirović je, po Miloradoviću, svojom režijom pokazao da razumije moderni teatar, a u scenografu V. Radonjiću i kostimografkinji B. Jovanović imao je, ocjenjuje Miloradović, maštovite umjetnike koji su, zajedno sa šefom rasyjete, dali visoki likovni kvalitet predstavi koja je imala i dobar muzički okvir zahvaljujući B. Tamindžiću.¹⁸⁹ S. Perović nalazi da je namjera reditelja Velimirovića bila da piščeve aluzije na naše vrijeme učini čvršćim istinama i da je tome cilju podredio mizanscen, svjetlosne efekte i muzičku ilustraciju. Predstava je, po Peroviću, u prvom dijelu djelovala monotonno, prazno i neprirodno, čemu su krivi jednako i tekst i režija, a glumci su uložili napor koji nije urodio očekivanim rezultatima.¹⁹⁰ S. Piletić kaže da je *Prorok* djelo koje ima svoju uzlaznu liniju, da je u njemu radnja motivisana, a likovi izdiferencirani. On primjećuje da je Velimirović predstavu režirao kao kamernu, u težnji da likove „osvijetli iznutra“, a otkrio je i ruku filmskog reditelja „koji radi kadar po kadar“, tehnikom „koja obavezuje na preciznost, na čistoću linija, uzdržanost gesta i grimasa“.¹⁹¹ M. Durutović ocjenjuje da su članovi ansambla CNP-a uspjeli oživotvoriti Jovanovićevu dramu na sceni prije svega zahvaljujući vještoj režiji Z. Velimirovića.¹⁹²

¹⁸⁹ M. Miloradović, „Drama vođe i gomile“, *Politika*, Beograd 13. II 1970

¹⁹⁰ S. Perović, „'Prorok' Žarka Jovanovića“, *Pobjeda*, 15. II 1970. Na suprotstavljene prikaze o predstavi „Prorok“ reagovao je u *Pobjedi* kritikom kritike Slobodan Boljević, uporedivši sudove M. Miloradovića i S. Perovića. Perovićeve ocjene Boljević vidi kao tendenciozne, potcjenjivačke i maliciozne (S. Boljević, Dvije različite ocjene, *Pobjeda*, 19. II 1970).

¹⁹¹ S. Piletić, „'Prorok' Ž. Jovanovića“, *Titogradska tribina*, 18. II 1970.

¹⁹² Marko Durutović, „'Prorok' Žarka Jovanovića“ u izvođenju Crnogorskog narodnog pozorišta, „Nikšićke novine“, 24. V 1970.

Slijedila je premijera Aristofanove komedije *Lisistrata*, u režiji C. Murusidze. R. Đukić je primijetio napor režiserke da elemente sirovog naturalizma dionizijskih strasti u ovom antičkom komadu pročisti i ublaži da bi gledaocima bio ponuđen umjetnički ekstrakt Aristofanova djela. Međutim, izražajni elementi jezika su zane-mareni, a karakteri nijesu iznijansirani, nego su u središtu recitali horova pa masovne scene imaju primat. Komedija je realizovana kao spektakl čime je primaknuta modernoj dramskoj tehnici, ali i odvojena od originala.¹⁹³ S. Perović smatra da nije odabran komad koji bi najbolje publici reprezentovao djelo Aristofana. Režija je nastojala da potencira zabavljački karakter djela, a „tek uzgred da istakne prirodnu superiornost ženske putenosti“. Perović primjećuje dva stila igre, od tragičke antičke patetike kod ženskog dijela ansambla, do karikature kod muškog dijela. Postojanje tog stilskog nesklada, „te vjerovatno namjerne izražaj-ne disparatnosti“, sa teatarskog stanovišta je sporno i donijelo je apoetičan ton. Ipak, scene su bile žive, razigrane i plastično izva-jane, svijetlo i muzika korišćeni su efikasno i s mjerom, a veći dio učesnika, posebno hor žena, djelovao je disciplinovano i skladno u odnosu na zadatak koji im je povjeren.¹⁹⁴

Na kraju sezone (22. III 1970) održana je na Maloj sceni pre-mijera Teatra poezije *Ciganski romansero*, posvećena Federiku Garsiji Lorki, u adaptaciji i režiji Petra Perišića. Režija je, kaže S. Perović, „izabrala prihvatljiv put koji je vodio između kamer-no-koncertnog govorenja poezije i lake mizanscenske stilizacije sa naznakom 'dramske radnje' koji iziskuje baladni oblik Lorkine poezije“. Perović ocjenjuje da su Lorkini stihovi govo-reni akcenatski čisto i intonativno sasvim prihvatljivo.¹⁹⁵

¹⁹³ R. Đukić, „Aristofanova 'Lisistrata'“, *Prosvjetni rad*, Titograd 15. III 1970.

¹⁹⁴ S. Perović, „Aristofanova 'Lisistrata'“, *Pobjeda*, Titograd 12. III 1970.

¹⁹⁵ S. Perović, „Lorkin 'Ciganski romansero' u Teatru poezije - nova scena Crnogorskog narodnog pozorišta“, *Pobjeda*, 26. III 1970.

U osmoj sezoni druge decenije (1970/71), od osam premijera četiri su bile po djelima crnogorskih autora: *More do koljena* Veljka Mandića, *Kanjoš* Macedonović Stjepana Mitrova Ljubiše, *Ljubi blišnjega boga* Vaska Ivanovića i *Crveni petao leti prema nebu* Miodraga Bulatovića.

Poslije komada *Snaha je doputovala* (koji je obnavljan i dugo se održao na repertoaru) i *Istini slično* (kao i dramatizacije romana Čeda Vukovića *Mrtvo duboko*), još jedno scensko djelo Veljka Mandića, komedija *More do koljena*, u režiji B. Erakovića, postavljeno je na repertoar Crnogorskog narodnog pozorišta, kao prva premijera sezone (10. X 1970).¹⁹⁶ Reditelj Eraković, po Peroviću, maksimalno je slobodno razigravao mizanscen i potencirao fragmentarnost Mandićevog komada, što je remetilo kontinuitet dramske radnje i u velikom stepenu stavljalo u zasjenak vrijednost teksta. Neki od upotrijebljenih „gegova“ nijesu imali ni psihološkog ni scenskog opravdanja, bar ne u odnosu na tekstualnu podlogu, ali predstava je imala ritma, sa oazama smirenih, gotovo pastoralnih štimunga i autentično ozračenih glumačkih i rediteljskih pasaža.¹⁹⁷ S. Piletić vidi Mandićevu komediju kao „angažovano i zanimljivo djelo“, međutim, iako je „scenski čitka“, većim dijelom u njoj sve klizi po površini, a prisutna su i izvjesna ponavljanja, šeme i statičnost. Eraković je, uz pomoć autora, iznalazio najbolja rješenja, kratio tekst „pokazujući osjećaj za mjeru“ i koristio oprobana sredstva izraza, pa je, uz uspjelu glumu prije svih V. Mandića (Krnjo) i Draga Malovića, predstava u cjelini uspjela.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Ova predstava pripremana je pod naslovom *Svrake* i imala je premijeru 2. juna iste godine u Goraždu, a zatim je više puta reprizirana na turneji u Foči, Plužinama, Ivankogradu, Bijelom Polju, Novoj Varoši, Priboju i Šavniku, prije svoje titogradske premijere pod novim naslovom.

¹⁹⁷ S. Perović, „Veljko Mandić: 'More do koljena'“, *Pobjeda*, Titograd 5. X 1970.

¹⁹⁸ S. Piletić, „More do koljena“, *Titogradska tribina*, 14. X 1970.

Druga premijera u sezoni bila je predstava *Kraj trke* Pitera Ustinova, u režiji C. Murusidze. Živ i zanimljiv dramski tekst, u kome pisac, kroz retrospekcije, odmotava život glavnog junaka Sema otkrivajući greške koje je činio, Murusidze je sa uspjehom savladala, ocjenjuje S. Piletić. Ona je djelu sačuvala kolorit, iznijansirala likove i situacije i učinila da dobije na ritmu i prirodnosti, a najuspjeliju glumačku kreaciju ostvario je Miloš Jeknić, glumeći starog i bolesnog osamdesetogodišnjeg Sema, dok je jednu od svojih boljih uloga ostvario Petar Tomas, u ulozi četrdesetogodišnjeg Sema.¹⁹⁹

Naredna premijera ove sezone bila je *Kanjoš Macedonović* S. M. Ljubiše, u dramatizaciji i režiji Miroslava Dedića. Ocjena kritike je bila jednodušno pozitivna. Ovo značajno djelo crnogorske književnosti, priču s motivima iz paštrovskoga života u petnaestom vijeku, Dedić je, kaže S. Piletić, prenio na scenu sačuvavši osnovnu nit Ljubišinog pripovijedanja, ali dajući mu i jednu novu dimenziju u kojoj je ono što je u priči samo naznačeno, ovđe razvijeno do pune slike. On je angažovao gotovo cio ansambl CNP, članove novoosnovanog Dramskog studija i folklorni ansambl „Budo Tomović“, napravivši pravi spektakl u kome je učestvovao dvadeset i jedan glumac. Svojom ulogom izdvajaju se Veljko Mandić kao Kanjoš i Drago Malović kao Furlan.²⁰⁰ Pokušaji prilagođavanja klasične pripovjedne proze za savremenu scenu ni kod nas ni u svijetu najčešće ne donose željene rezultate, konstatuje S. Perović, primjećujući da se M. Dedić zadovoljio mjestimičnom tekstualnom dogradnjom Ljubišine priče, strogo poštujući folklorizovani svijet njegove imaginacije. On je Kanjoša „bogatio akciono, izdvajajući i bitno potencirajući one scene koje u priči slikaju atmosferu“, trudeći

¹⁹⁹ S. Piletić, „Piter Ustinov, 'Kraj trke'“, *Titogradska tribina*, 21. X 1970.

²⁰⁰ S. Piletić, „S. M. Ljubiša, 'Kanjoš Macedonović'“, *Titogradska tribina*, 11. XI 1970.

se da nadgradi epski fon ove priče i omogućiti joj puni scenski život, u čemu je i uspio. Slika borbe za prestiž dvije etike - perfidnog okupatora koji pruža „bratsku pomoć“ i neukrotivih slabodara, plastično je dočarana. V. Mandić je ulogom Kanjoša, na fonu prosječno dobre igre svih izvođača, dopunio svoj bogati dramski repertoar i još jednom osvjedočio svoju svestranu scensku prirodu. *Kanjoš Macedonović*, zaključuje Perović, predstavlja značajan scenski rezultat, utoliko značajniji što je rađen na tekstualnoj podlozi vrsnog crnogorskog pripovjedača i u aranžmanu našeg istaknutog pozorišnog reditelja i pedagoga Miroslava Dedića.²⁰¹

M. Dedić režirao je i narednu premijeru, *Omer i Merima* Miroslava Belovića i Stevana Pešića. Međutim, rezultat je izostao, „onaj pravi, onaj koji Pozorište zaslužuje, koji tekst traži, koji reditelj Dedić može da ostvari, a glumci da donesu“, konstatuje S. Piletić, pitajući se da mu nije „sasvim jasno da li je naše pozorište moralo repertoarski 'da kaska' iza jednog beogradskog“, koje je upravo s uspjehom izvelo ovaj komad. Raskorak između mladih i iskusnih glumaca bio je „evidentan“, a za neuspjeh on krivca nalazi u repertoarskoj politici kuće.²⁰²

Poslije još jednog Teatra poezije, pod naslovom *Suzo moja kada ćeš mi stati*, u adaptaciji i režiji Petra Perišića, ovog puta posvećenog poeziji Alekse Šantića, odigrana je (29 XII 1970) premijera komada *Ljubi bližnjega boga* Vaska Ivanovića, u režiji poznatog glumca Slobodana Aligrudića. M. Miloradović kaže da je Ivanovićev dramski tekst groteskno umjetničko djelo o vlasti i vladanju, a reditelj Aligrudić imao je razumijevanja i imaginacije za satirične slike iz ove drame, aranžirajući ih u šarenoj muzičko-scenskoj oblandi. Miloradović odaje priznanje ansamblu Crnogorskog narodnog pozorišta za visoki umjetnički nivo predstave,

²⁰¹ S. Perović, „Značajan scenski rezultat“, *Pobjeda*, 12. XI 1970.

²⁰² S. Piletić, „Neprijatno iskustvo“, *Titogradska tribina*, 9. XII 1970.

posebno muzičkom ilustratoru B. Tamindžiću.²⁰³ S. Perović konstatuje da se „najnoviji dramski tekst našeg poznatog žurnaliste i dramaturga Vaska Ivanovića“, komediografski mozaik *Ljubi bližnjega boga*, bavi idejama o vlasti nad čovjekom i njenim reperkusijama. To je ironični, sarkastični i crnohumorni tekst, satkan od replika, viceva, parola, kupleta i songova, tekst koji ne pledira na uobičajenu dramaturšku kompaktnost. Reditelj Aligrudić, držeći se koncepcije da je svaka drama samo povod za pozorišnu predstavu, razigrao je imaginaciju izgrađivši razuđen mizanscen, uz brojne efektne numere. Iako je na taj način prigušio piščeve akcente, glumci su, oslobođeni govornih i izražajnih šablona, zaiigrali kao da igraju samo za sebe. Predstavi je, zaključuje Perović, nedostajala jedna maštovita i stručna koreografija, kad se već reditelj tako obilato koristio plesom, ali je taj nedostatak nadoknadila muzika Bora Tamindžića.²⁰⁴

Kao sedma premijera sezone odigrana je dramatizacija romana *Crveni petao leti prema nebu* Miodraga Bulatovića, koju je učinio V. Radović, a predstavu režirao B. Eraković. Feliks Pašić primjećuje da predstava u cjelini, u dramaturškoj koncepciji i rediteljskim rješenjima, „usvaja iskustva i pouke takozvanih modernih teatarskih tendencija“ pa je za titogradsku publiku u izvjesnoj mjeri značila šok. Dramaturg i reditelj su uspjeli stvoriti mračan utisak, primjećuje Pašić, ali ništa mračniji od romana u kojem kritika, kad se pojavio (1960), nije propustila da vidi svijet morbidne i iščašene ljudske svijesti. Pašić razmišlja da li je roman dramatizovanjem dobio ili izgubio na lapidarnosti zbog nevješte kondenzacije i primjećuje da su glumci vukli svaki na svoju stranu, ali u podjednako pogrešnom pravcu, od karikature do naturalizma, pa se vidi da je za njih zadatak bio

²⁰³ M. Miloradović, „Groteskna scenska vizija“, *Politika*, Beograd 4. I 1971.

²⁰⁴ S. Perović, „Vasko Ivanović: 'Ljubi bližnjega boga'“, *Pobjeda*, 31. XII 1970.

pretežak. Neminovna posljedica bila je „prejaka“ igra koja je još više pojačala utisak nedorađene interpretacije, a izuzetak je Petar Perišić koji je tumačeni lik izdigao do simbola, dajući mjeru stilizacije koja je morala biti i mjera predstave.²⁰⁵ Dragutin Vujanović, pišući o ovoj premijeri, konstatuje da je bio rizik stavljati na scenu roman M. Bulatovića koji je za nju teško prilagodljiv. Eraković je „prilično inventivno“ pristupio realizaciji predstave, možda prenaglašavajući tragični i ritualni ritam radnje, a dio glumačke ekipe osjetio je košmarna zbivanja i suludost karaktera. Radović i Eraković nijesu laskali ustaljenom ukusu, već su eksperimentisali, tražeći novu formu u kojoj bi ovo djelo moglo živjeti na sceni i postigli su dosta impresivan scenski izraz bitnih sadržajnih tokova romana.²⁰⁶

Posljednja premijera ove sezone bila je *Junona i paun*, irskog pisca Šona O'Kejsija, u režiji N. Vavića. S. Perović primjećuje da se scena CNP-a, „prezasićena apsurdom, nasiljem i seksualnim seansama, vraća moralno-psihološkoj pa i čisto melodramskoj scenskoj fakturi“. O'Kejsijeva drama govori o burnim danima Irske poslije Prvog svjetskog rata i borbi za socijalna prava i nacionalnu slobodu. N. Vavić je pronalazio osobene vrijednosti ovog djela „u gami tamnih slika prizemlja kućerina, krčmi, kontrastno osvijetljenih antički snažnom tragikom koja daleko prevazilazi okvire jedne građanske socijalno-psihološke drame“. On je predstavu komponovao „od dva stilski izdiferencirana ritma koji se neprestano smjenjuju u naplivima tragike i humora“, a glumački tim uglavnom je efektno slijedio redite-ljeve intencije.²⁰⁷

²⁰⁵ F. Pašić, „Petao ne pada s neba“, *Borba*, Beograd 3. III 1971.

²⁰⁶ D. Vujanović, „Strasti tamnog vilajeta“, *Književne novine*, Beograd 13. III 1971.

²⁰⁷ S. Perović, „Šon O'Kejsi: 'Junona i paun'“, *Pobjeda*, Titograd 11. IV 1971.

I pored finansijske krize i afere koja je u to vrijeme potresala Crnogorsko narodno pozorište i koja je često dovodila u pitanje opstanak i rad ovog teatra pa su tada i neki glumci otišli, ipak je u devetoj sezoni druge decenije (1971/72), ostvareno pet premijera.²⁰⁸ Te sezone obnovljena je predstava *Lažni car Šćepan Mali* i izveden komad *Svečanost se odlaže* J. Brkovića, koji je nagrađen na konkursu CNP-a.²⁰⁹ Obje je režirao B. Eraković, a

²⁰⁸ Od jula 1971. godine trajala je afera: štampa, naročito beogradska, pisala je o zloupotrebama u CNP-u, a direktor M. Pešić je bio suspendovan. Na sjednici Savjeta Pešić je isticao, avgusta 1971, da se radi o „političkoj diverziji“, a mogle su se čuti i ocjene da je riječ o „organizovanoj zavjeri protiv Crnogorskog pozorišta, protiv nacionalne kulture“ (Lj. Đikanović, „Zapaljene kulise“, *Nin*, Beograd 22. VIII 1971). U novembru iste godine blagajna pozorišta bila je „potpuno prazna“ pa je postalo neizvjesno „da li će članovi ove kuće primiti pred predstojeće praznike lične dohotke“, dok su dospjeli dugovi premašili „iznos od 50 miliona starih dinara“ (Lj. Đikanović, „Crnogorsko pozorište na raskršću“, *Politika*, Beograd 26. XI 1971). Decembra 1971. postavljen je novi upravnik, ali je u aprilu 1972. godine stanje bilo nepromijenjeno; još uvijek „niko ne zna“ čija je kuća pozorište u Titogradu, i „ko je dužan da je finansira“. U međuvremenu, javnost se, „kao nikad do sad, zanima za pozorište“, za pomenutu aferu (D. Barjaktarević, „Ping-pong razgovori“, *Mladost*, Beograd 27. IV 1972). Konačno, izvršni odbor Republičke zajednice kulture usvojio je, u maju 1972, „Predlog pravilnika o raspodjeli sredstava“, po kome će CNP, „kao institucija od republičkog značaja“, imati „poseban tretman u raspodjeli sredstava za pozorišnu djelatnost. Zajednica će finansirati djelatnost Pozorišta u visini od 50 odsto po vrstama troškova. Takođe će finansirati njegovo učešće na jugoslovenskim pozorišnim igrama i gostovanja van njegovog središta“ (R. Džankić, „Osnovni kriterijum: kvalitete“, *Pobjeda*, Titograd 18. V 1972).

²⁰⁹ Ova drama J. Brkovića osvojila je drugu nagradu na konkursu CNP-a, novembra 1969. godine. Žiri kojim je predsjedavao Čedo Vuković, tada nije dodijelio prvu nagradu, već drugu i dvije treće.

sa ovom drugom CNP je učestvovalo na Sterijinom pozorju. Najzad, u toku 1972. godine, počelo je rješavanje problema finansiranja i novi upravnik Milorad Bošković²¹⁰ tada je izjavio da do konačnog rješenja opšteg statusa Pozorišta „nedostaje samo još nekoliko konkretnih, završnih 'poteza'“.²¹¹

Sezona je počela premijerom drame F. G. Lorke *Dom Bernarde Albe*, u režiji sada gostujuće C. Murusidze, pa je tako, nakon Teatra poezije *Ciganski romansero*, Lorka ponovo bio na sceni CNP-a. Ovu dramu velikog španskog pjesnika, koju je on napisao pred svoju nasilnu smrt (1936), S. Perović vidi kao porodičnu dramu u predvorju smrti, pod krstom strogih

²¹⁰ Milorad Bošković (Danilovgrad, 1939), književnik i publicista, diplomirao je na grupi za južnoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Bio je član redakcije književne revije *Ovdje*, direktor Republičkog centra za kulturno-umjetničku djelatnost, novinar u urednik dnevnog lista *Pobjeda*. Direktor Crnogorskog narodnog pozorišta bio je u periodu od decembra 1971, do 1975. godine.

²¹¹ S. Boljević, „Za živo, aktivno pozorište, a protiv razbibrige“ (razgovor sa M. Boškovićem), *Pobjeda*, Titograd 1.VI 1972. Bošković je, govoreći o budućem repertoaru pozorišta, najavio novu verziju Njegoševog *Gorskog vijenca*, u dramatizaciji S. Stojanovića, istakavši da bi to trebalo da bude „vječiti komad“, makar doživio milion izvođenja. Podržavajući već postojeću inicijativu, on je najavio i otvaranje glumačke škole u Titogradu koja bi pripremala kadrove, prvenstveno za Crnogorsko narodno pozorište: „Program škole je već napravljen i, ukoliko ne bude nepredviđenih smetnji, ona bi počela da radi već od sljedeće sezone“ (R. D., „'Gorski vijenac' za sve sezone“, *Borba*, Beograd 9. VII 1972). Ubrzo je Pozorišni savjet odlučio da *Gorski vijenac* bude na repertoaru CNP-a „u svim narednim sezonama“ (Lj. Đ., „Bez finansijskih teškoća“, *Politika*, Beograd 13. VII 1972). Za sezonu 1972/73, CNP je od Republičke zajednice za kulturu dobilo 43 odsto više sredstava nego godinu dana ranije, a nađena su i sredstva za „podmirenje gubitaka“ (A., „Pozorištu više para“, *Večernje novosti*, Beograd 1. VII 1972).

normi korote, koja se, kad sukob između despotskog tradicionalizma majke i strasne požude njenih neudatih a zrelih kćeri dostigne klimaks, pretvara u tragediju. Perović je kritičan prema režiji pa nalazi da se predstava odvijala u presporom ritmu te da je tako žrtvovana poezija, a istaknuta patetika i deklamacija. Rezultat je scenska realizacija „bez unutarnje strasti i bitnije glumačke orijentacije“. Među rijetkim trenucima koji se ističu pravim stvaralačkim nervom bio je rekvijem na početku predstave.²¹² S. Piletić kaže da je ovo drama žene u kojoj su sve uloge ženske. Za rediteljku Murusidze kaže da „ima svoj stil, ili još tačnije, nastavlja bogatu tradiciju realističke škole“, da pažnju poklanja tekstu, insistira na poštovanju riječi i kod glumaca obuzdava emociju.²¹³

Drugu i treću premijeru ove sezone (*Pokojnik* B. Nušića i *Koštana* B. Stankovića) režirao je gostujući reditelj Aca Kovačević. Tim povodom S. Perović primjećuje da Crnogorsko narodno pozorište kao da je prestalo da se bori za svjež i kvalitetan repertoar, za umjetnost u predstavama, za kreativni takmičarski duh. Za reditelja Kovačevića Perović kaže da nije kriv što u ansamblu našeg Pozorišta nema glumaca koji mogu da ožive nušićevsku komiku ili stankovićevsku poetsko-erotsku tugovan-ku, ali je odgovoran što nije ni pokušao da scenski i psihološki modernije postavi ova dva popularna djela srpske realističke dramaturgije. I u *Koštani* i u *Pokojniku* Kovačević je ostao na pola puta: uposlio je glumce „na isuviše skromnom, provincijalnom nivou, zadovoljavajući se čak i recitovanjem teksta“. Ipak, Perović nalazi da je u obje predstave „i pored nezavidnog izvođačkog nivoa, tromog, uspavljujućeg ritma i jezičke, ne samo

²¹² S. Perović, „Dom Bernarde Albe“ Federika Garsija Lorke, *Pobjeda*, Titograd 28. X 1971.

²¹³ S. Piletić, „Lorka: 'Dom Bernarde Albe'“, *Titogradska tribina*, 20. X 1971.

lektorske, nebrige“ bilo i dopadljivih trenutaka.²¹⁴ I S. Piletić, pišući o premijeri Nušićevog *Pokojnika*, nalazi da je realizacija publiku ostavila ravnodušnom i pita se „je li to posljedica rediteljeve koncepcije, moći odnosno nemoći kolektiva, neuigranosti ili još nečega“. On primjećuje odsustvo jasne koncepcije i smjelosti da se umjetnikova riječ osavremeni, zatim statičnost, neinventivan i nedovoljno razrađen mizanscen i dr.²¹⁵ Lale Brković je, međutim, bio prijatno iznenađen skoro kompletnom igrom ansambla u Stankovićevoj *Koštani*, a posebno glumicom Grozdanom Lengold u ulozi Koštane, za koju kaže da kad pjeva, čitav ansambl pjeva, kad igra, čitava scena igra.²¹⁶

Kao četvrta premijera sezone izvedena je drama *Svečanost se odlaže*, Jevrema Brkovića, u režiji B. Erakovića. Ova drama koristi stvarni tragični događaj iz rata, kada je majka udavila svoje dijete u pećini u kojoj je bila skrivena zajedno sa zbjegom naroda (kod Brkovića sa grupom boraca), da ih ne bi plačem odalo okupatorskoj vojsci koja je tuda prolazila. Pišući o drami i premijeri, Branko Jokić ocjenjuje aktuelna dešavanja u CNP-u i poziva da treba povjerovati u napore koji se u ovoj kući čine na repertoarskoj politici, na afirmaciji savremene crnogorske dramske literature, a zatim donosi sud da Brkovićev tekst, u koji je on „unio i svoje pjesničko biće“, treba prihvatiti kao „uspjelo štivo zavičajnog kolorita, oslobođeno patosa koji inače često

²¹⁴ S. Perović, „'Pokojnik' i 'Koštana' - kompromisni repertoar“, *Pobjeda*, Titograd 26. XII 1971. Perović u ovom prikazu opet kritikuje repertoarsku politiku Pozorišta čiji je rezultat veliki broj premijera, dosta zabavnog štiva niske estetske vrijednosti, mnogo improvizacije i hitrine gostujućih reditelja koji naporedo rade dvije ili tri predstave, snobizma i nepotrebnog rasipanja novca.

²¹⁵ S. Piletić, „Branislav Nušić: 'Pokojnik'“, *Titogradska tribina*, 8. XII 1971.

²¹⁶ L. Brković, „Nova Koštana“, *Titogradska tribina*, 16. II 1972. G. Lengold je tada došla u Titograd iz Narodnog pozorišta u Nišu.

prati sve naše dramske pokušaje i ostvarenja“, što ga čini „i savremenim i nacionalnim“. Ocjenjujući premijeru, Jokić kaže da bi se reditelju, između ostalog, moglo zamjeriti na „nedovoljnoj dinamičnosti u drugom dijelu“, ali pošto je predstava kandidat za Sterijino pozorje, ne sumnja da će sve slabosti koje su pratile praizvedbu biti otklonjene.²¹⁷ S. Piletić nalazi da prvi dio Brkovićeve drame ima veće dramske tenzije, dok je u drugom njenom dijelu prisutna izvjesna narativnost. Eraković je doprinio da se ovaj tekst dramski relativno zgusne, težeći jasnoći, razgovijetnosti i ljepoti govora, a glumcima je ostavljao dovoljno slobode, čime je doprinio kvalitetu predstave. Zato se Piletić nada da će ova predstava uspješno predstaviti CNP na Sterijinom pozorju.²¹⁸

Posljednja premijera devete sezone druge decenije bila je *Predstava Hamleta u selu Mrduša donja* Iva Brešana, u režiji gosta Svetozara Rapajića. Ovu Brešanovu persiflažu, koja u ambijent i odnose seljačke radne zadruge poslije Drugog svjetskog rata, stavlja Šekspirovog *Hamleta*, Rapajić je, po S. Piletiću, dobro postavio. Igrana je „lako, ležerno, spontano“, a reditelj je pokazao dosta duha i invencije, napravivši, prije svega, uspješnu podjelu uloga. Oštrica izvitoperavanja koju je dopuštao, ocjenjuje Piletić, bila je reska, ali bez prećerivanja, tako da su i postupci i gegovi glumaca morali imati opravdanja. Od glumaca istakao se Mirko Simić koji je svoju ulogu donio sa puno umijeća, snažno i zrelo, Drago Malović je našao dovoljno mjere i uvjerljivosti, Radmila Kitanović ostvarila je najbolju

²¹⁷ B. Jokić, „Korak bliže savremenoj nacionalnoj drami“, *Ovdje*, Titograd, februar 1972.

²¹⁸ S. Piletić, „Jevrem Brković: 'Svečanost se odlaže'“, *Titogradska tribina*, 12. I 1972. Predstava *Svečanost se odlaže* dobila je negativne kritike na Sterijinom pozorju, ali i izazvala kreativnu raspravu na Okruglom stolu ovog značajnog festivala.

svoju ulogu u ovom pozorištu, Dušanka Todić pokazala siguran nerv glumice koju karakteriše snažna emocionalnost, Bratislav Slavković sjenčio satiričnu dimenziju teksta, Branislav Vuković gradio svoju ulogu s dosta mjere i nadahnuća, Petar Tomas potvrdio svoje kvalitete, itd.²¹⁹

U posljednjoj sezoni druge decenije (1972/73) CNP je izvelo osam premijera, od kojih su pet režirali stalni reditelji N. Vavić i B. Eraković, dvije gostujući reditelj Duško Rodić, a jedna je bila dramski portret M. Janketića (*Pozorište jednog glumca*). U okviru Teatra poezije, izveden je recital *Čovjek je vidik bez kraja*, posvećen djelu Marka Miljanova Popovića, a nastavljeno je i izvođenje obnovljene predstave *Lažni car Šćepan Mali*, u režiji B. Erakovića, koja je u februaru 1973. godine igrana i po stoti put.²²⁰ I ove sezone, kao i prethodne, na repertoaru su bili B. Nušić i B. Stanković. Stankovićeva *Koštana* postavljena je na scenu CNP-a po treći put, u režiji N. Vavića.²²¹ CNP je ove sezone ostvarilo i prvo gostovanje u inostranstvu, u Ukrajini (Kijev i Odesa), juna 1973.

²¹⁹ S. Piletić, „Ivo Brešan: Predstava 'Hamleta' u selu Mrduša donja“, *Titogradska tribina*, 1. III 1972.

²²⁰ Devedeset i sedmim izvođenjem predstave *Lažni car Šćepan Mali*, u režiji B. Erakovića, otvorena je proslava 25-godišnjice beogradskog Savremenog pozorišta (Lj. Đ., „Crnogorsko pozorište u Beogradu“, *Politika*, Beograd 20. X 1972). Sa ovom predstavom CNP je najviše gostovalo u Srbiji. Na Slobodištu u Kruševcu, vidjelo je „oko 18.000 gledalaca“. Stoto izvođenje bilo je 17. februara 1973. godine (M. K., „Stoti put 'Lažni car Šćepan Mali'“, *Ekspres*, Beograd 16. II 1973).

²²¹ „Koštana“ B. Stankovića igrana je 1958, u režiji Lj. Stojčevića, i 1971, u režiji A. Kovačevića. Zanimljivo je pomenuti da je, tokom 1972. godine, pripremana i drama Pelinovo Ž. Komanina, ali, iako je bila stavljena na repertoar CNP, nije doživjela premijeru. Osuđena je kao „idejno neprihvatljiva“, da bi kasnije bila postavljana na mnogim jugoslovenskim scenama (S. Stanojević, „Političke zabrane u pozorištima Jugoslavije“, feljton, 2, *Borba*, Beograd 9. V 1990).

Prva premijera bila je *Dejstvo gama zraka na sablasne nevene* Pola Zindela, u režiji N. Vavića. Ovaj komad dobio je nagradu njujorških dramskih kritičara, kao najbolja američka drama u 1970. godini. Branko Jokić konstatuje da je CNP, uvršćivanjem u repertoar ovog djela, pokazalo odlučnost da na svoju scenu postavlja i tekstove moderne svjetske dramaturgije. Socijalno-psihološka drama Zindelova donosi sumornu atmosferu američke porodice bez muškaraca kroz sliku svakodnevice jedne ogorčene, sredovječne udovice (u tumačenju Dušanke Todić) sa svoje dvije kćeri i jednom staricom koju čuva za novac. Punom uspjehu ove predstave, ocjenjuje Jokić, doprinijelo bi malo više scenske sugestivnosti, prirodnosti, temperamenta i dinamike u tumačenju glavnog lika.²²² S. Piletić, već na početku svog prikaza, iznosi utisak da je na premijeri bilo „intimno, skromno, a u umjetničkom značenju te riječi uspješno“. Vavić se, nastavlja Piletić, trudio da pronikne u smisao piščeve poruke i da omogućiti da ona na daskama oživi. Činio je to s ukusom i mjerom i nenametljivo pa je djelo dobilo na psihološkoj uvjerljivosti, a smirivanjem i ublažavanjem izbjegao je prećeranu morbidnost koja je u drami prisutna. Piletić, suprotno Jokiću, ocjenjuje da je D. Todić tumačila glavni lik „neposredno i strastveno“ i da je „u njoj glumi bilo one elementarne snage“.²²³

Poslije monodramskog nastupa na Maloj sceni CNP-a, prvaka Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda, Mihaila Janketića (*Pozorište jednog glumca*) koji je, pred punom salom govorio kolaž odlomaka iz književnih djela po sopstvenom izboru,²²⁴

²²² B. Jokić, „Uspješan početak“, *Ovdje*, Titograd, novembar 1972.

²²³ S. Piletić, „‘Gama zraci’ na sceni“, *Titogradska tribina* 18. X 1972.

²²⁴ M. Janketić je odabrao nekoliko monologa iz djela Šekspira, Dostojevskog i B. Ćopića i nekoliko pjesama F. M. Lorke, V. Majakovskog, M. Antića, T. Ujevića i B. Radičevića. Predstavu je izveo uz muzičku pratnju kompozitora Zorana Hristića (S. B., „Prisna poetska riječ“, *Pobjeda*, Titograd 16. XI 1972).

premijerno je prikazana drama A. P. Čehova *Tri sestre*, u režiji B. Erakovića. Ovu Čehovljevu dramu o propadanju jedne klase u Rusiji, o gubernijskoj čamotinji i osjećaju uzaludnosti, Eraković je dao realističkim manirom, u namjeri da postigne sklad cjeline, da izbjegne vodviljsko i pronađe izrazitije dramske akcente, u čemu je imao dosta uspjeha, a glumci su se trudili da uloge oslobode patetike.²²⁵ S. Perović smatra da CNP „nema ansambl za Čehova, bar ne za klasičnog Čehova“, a da se učine bitnije teatarske inovacije u scenskom tumačenju drame *Tri sestre*, u ovom slučaju nije ni moglo biti ozbiljnijih ambicija. Na našoj sceni, nastavlja Perović, ova drama je sugerirala samo jednu od svojih literarnih indikacija: dosadu života u provinciji i pomisao da bi se, možda, tamo neđe iza zavjese, mogla očekivati, ma i daleka, bolja budućnost. Imajući u vidu da je ova drama prevelik zahtjev za glumce, Eraković se „zadovoljio jednom blagom montenegrizacijom Čehova“, međutim, sav trud i zalaganje reditelja i glumaca, nije moglo ovu predstavu učiniti pravim pozorišnim doživljajem.²²⁶

Za Teatar poezije *Čovjek je vidik bez kraja*, izbor iz djela Marka Miljanova Popovića učinio je Milorad Stojović, a adaptaciju i režiju obavio je N. Vavić. Potom je izvedena još jedna drama crnogorskog autora, *Podanici* Veljka Radovića u režiji B. Erakovića. S. Perović, upoređujući dva komada V. Radovića koji su igrani u CNP-u (*Kapu nebesku* i *Podanike*), dolazi do zaključka da su *Podanici*, više nego *Kapa nebeska*, deziluzionistički usmjereno djelo. Ova groteskna tragikomedija o podaništvu, u kojoj je ugašena svaka iluzija, sučeljava građane i seljake kao dva suprotstavljena svijeta i donosi slike moralne i svake druge destrukcije. Radović je, u namjeri da izdigne dramu do simbola, vremenski i prostorno dekontekstuirao radnju i ostavio neizdiferencirane likove koji djeluju kao lutke, što

²²⁵ S. Piletić, „A. P. Čehov: 'Tri sestre'“, *Titogradska tribina*, 29. XI 1972.

²²⁶ S. Perović, „Čehovljeve 'Tri sestre'“, *Pobjeda*, Titograd 7. XII 1972.

je reditelja navelo da scensku formu potraži u elementima ritualnog teatra. Pokušavajući da stvori dinamičnu predstavu, Eraković, po mišljenju Perovića, nije uspio da osmisli cjelinu.²²⁷ Govoreći o simbolici predstave, S. Piletić nalazi da je pomalo uprošćena. Eraković je pokušao da na svoj način osmisli košmarni svijet V. Radovića, shvativši da u drami nema dovršenih likova, pa je odlučio da doradi detalje i da ih mozaički uklopi u jedinstvenu cjelinu sa ritualnim karakterom. I pored određenog uspjeha, zaključuje Piletić, dramska cjelina nije do kraja osmišljena, ali je reditelj od krhotina ipak napravio nekoliko veoma uspješnih detalja, a i predstava u cjelini imala je svoju atmosferu.

Piletić nalazi da se kod glumaca osjetila kultura govora, razrađen mizanscen i korektno podržavanje osnovne ritualne zamisli.²²⁸

Dvije premijere koje je režirao gostujući reditelj Duško Rodić, izvedene su jedna za drugom, u januaru i februaru 1973. Prva od njih bila je *Bašta sljezove boje* Branka Ćopića u dramatizaciji Petra Govedarevića. Ovo djelo, primjećuje S. Perović, privlači pažnju već i time što je B. Ćopić za njega dobio najviše književno priznanje, Njegoševu nagradu. Umjesto da potraži čvršće dramaturške spona u Ćopićevoj prozi, koja je građena anegdotski što otežava njeno prenošenje na scenu, dramaturg Govedarević joj je pristupio pojednostavljenim, nepretencioznim postupkom kolažiranja. Reditelj je pratio dramaturške smjernice i izabrao siguran put da napravi predstavu za narod, uz muzičke numere i kroz tipiziranu glumu ansambla, što efektnije koristeći humorne elemente djela.²²⁹ Druga premijera u režiji D. Rodića bila je *Mister dolar* B. Nušića. Izvođenjem ovog komada obilježeno je četrdeset godina umjetničkog rada jednog od prvaka CNP-a, glumca Mirka Simića. Tim povodom

²²⁷ S. Perović, „Veljko Radović, 'Podanici'“, *Pobjeda*, Titograd 4. I 1973.

²²⁸ S. Piletić, „'Podanici' – svijet bez nade“, *Titogradska tribina*, 10. I 1973.

²²⁹ S. Perović, „Branko Ćopić, 'Bašta sljezove boje'“, *Pobjeda*, 1. I 1973.

S. Piletić podsjeća da nijesu svi značajni umjetnici crnogorskog glumišta, koji su završili karijeru, dostojno ispraćeni sa scene i opominje „da smo im ostali dužni ovakvu ili sličnu svečanost“. Reditelj Rodić je odlučio, kaže Piletić, da djelo oslobodi svega lokalnog i vremenog da bi satiričnu notu jače istakao, ali i da izbjegne grotesku, u čemu je i uspio, ne oduzimajući komadu „neki dobroćudni optimizam“ pa je, uz sigurnu glumu M. Simića, dobru koreografiju, scenografiju i muziku, rezultat bila predstava sa puno mjere i ukusa.²³⁰

Posljednja, šezdeset i sedma premijera druge decenije, *Koštana* B. Stankovića, u režiji N. Vavića, odigrana je maja 1973, godinu i po dana poslije *Koštane* Ace Kovačevića. S. Perović primjećuje da je N. Vavić prišao radu na ovoj predstavi s punom umjetničkom odgovornošću, vjerujući u mogućnost približavanja svijeta B. Stankovića senzibilitetu današnjeg gledaoca. Shvaćen u osnovi i podržan od većine glumaca, Vavić je pokušao da unese inovacije u izvođenje ovog komada, skraćujući recitative i proširujući muzičke i koreografske numere, u čemu je donekle uspio. Najbolji Vavićev saradnik u ovoj koncepciji bio je Veljko Mandić (Hadži-Toma) koji je ispod patrijarhalne ljuštore Borinog junaka nalazio fluidne vapaje za ljepotom, sigurnošću, slobodom i pravo na san.²³¹

Prve dvije decenije bile su period ponovnog rađanja crnogorskog nacionalnog teatra, ovoga puta u Titogradu (Podgorici). Održano je skoro 150 premijera koje je režiralo 30 reditelja, ansambl se mijenjao, konceptualna lutanja i materijalne krize sustizale su jedna drugu. I pored toga, postignuti su značajni rezultati koji su ugrađeni u temelje današnjeg Crnogorskog narodnog pozorišta.

²³⁰ S. P(iletić), „Rijedak jubilej“, *Titogradska tribina*, 28. II 1973.

²³¹ S. Perović, „Nova koncepcija 'Koštane'“, *Pobjeda*, 31. V 1973.

O FINANSIRANJU POZORIŠTA U KNJAŽEVINI CRNOJ GORI

Luka I. Milunović

Relying predominantly on available archival material, as well as the listed theatre actuality, this paper describes the theatre life and its funding in the sovereign Principality of Montenegro. This consideration becomes more important by the fact that it represents a dominant cultural achievement of the period of 1878-1910, as well as the actuality of the same international status that the Montenegrin state had at that time as in the present.

Pri razmatranju pojava ili realizovanih programa u oblasti kulture, navlaštito kada se radi o crnogorskome glumištu u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori i do sada smo se uvijek trudili da u mjeri mogućega oslonca na arhivsku građu uzimamo u obzir, odnosno prezentiramo konkretne pokazatelje koji ukazuju na učinjene finansijske napore - neminovne pratiocice takvih aktivnosti. Uobičajeno je međutim, da se finansijski pokazatelji, kada je proizvod iz sfere kulture u pitanju, uglavnom prezentiraju u periodičnim izvještajima o poslovanju

koje razmatraju nadležna uska tijela i inspekcijske službe, pa tako najčešće ostaju van direktnoga pogleda šire javnosti.¹ Pošetilac, konzument kulturnoga proizvoda (publika) ima pred očima samo cijenu ulaznice (nerijetko stoji, ili se čak podrazumijeva: ulaz slobodan, tj. besplatno), pa ne drži pri tome na umu koliko je svakoga poreskoga obveznika to već koštalo. Sa druge strane potvrđuje se princip da bez profesionalnih institucija i adekvatnoga (nesputavajućega) finansiranja teško može biti govora o visoko kvalitetnome proizvodu, posebno ne o razvoju djelatnosti u kulturi (uostalom kao i bilo će drugo). Treba potencirati: vrlo malo neposrednoga značaja može imati program (ma koliko projekat bio kvalitetan) koji zbog odsustva finansijske podrške ostane trajno nerealizovan.

Ovđe ćemo zastati za trenutak da bi, ilustracije radi, skrenuli pažnju na sudbinu nekih inicijativa Jovana Pavlovića, ministra (upravitelja) prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori (došao je sa porodicom na Cetinje krajem 1878. god. i tu ostao do smrti 1892. godine). Nećemo dakle, govoriti o realizovanim projektima iako ih nije bilo tako malo, a među njima je bilo više veoma značajnih. Napomenućemo samo da su vrlo malo vremena egzistirale njegove knjižara i antikvarnica, štamparija, glasilo („Crnogorka“)... Skrenućemo, međutim, za ovu priliku, pažnju na neke projekte (ustanove) koje je ova ličnost predlagala tokom pretposljednje decenije 19. stoljeća, a nijesu zaživjeli, uopšte, ili u vrijeme i na način kao je predlagao. Radi se o biblioteci, muzeju, Društvu „Zetski dom“, listu („Barjaktar“)... Nije teško pogoditi da su se prijedlozi za osnivanje ustanova institucionalnoga

¹ Mogli bi se upitati: koliko kritičar (recenzent) nekoga umjetničkoga djela, ili događaja, uopšte ima potrebu da uz ocjenu ostvarenoga umjetničkoga dometa saopšti i njegovu cijenu (proizvodnu ili tržišnu) izraženu u novcu? Neće valjda biti da se uvijek radi o neprocjenjivim djelima.

karaktera uglavnom lomili o mučnome finansijskome stanju u državi.²

Kao primjer nerealizovanoga projekta, a pri tome veoma interesantnoga ne samo sa aspekta načina finansiranja razvoja kulture najšire shvaćene, mislimo, treba istaći predloženo (izrađena *Pravila*, tj. opšti akt) ustanovljavanje *Društva „Zetski dom“*. Možemo, naime, danas samo nagađati što bi sve za crnogorsku kulturu, odnosno društvo uopšte, značilo da je na razmeđu osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća počelo da u punom kapacitetu djeluje *Društvo „Zetski dom“* zamišljeno da svojom širokom aktivnošću na polju kulture i dijelom prosvjete (stipendiranje) obuhvati teritoriju čitave države, te da na ključnim položajima ima pet, od države plaćenih, činovnika i tako bude prijelazni organizacioni oblik od volonterskih privatnih društva kao nosilaca kulturnih aktivnosti, ka profesionalnima državnima institucijama u ovoj oblasti.³

Temu, kako je ovđe postavljena (izabrani načini i obim finansiranja) pokušaćemo da obradimo tek dodirujući osnovne punktove na putu ka formiranju profesionalnoga ansambla pod krovom Zetskoga doma kako bi u najkraćemu ukazali na genezu ovoga pitanja od prijedloga i nastojanja do osnivanja pozorišta kao državne institucije. Posmatramo, dakle, period poslije *Veljega rata* do 1910. godine, odnosno, od dobijanja potpunoga međunarodnoga

² Naravno, nikada ne treba smetnuti s uma podozrivost (zbog mogućnosti pune kontrole) koju je zbog karaktera i načina vladavine knjaz Nikola I morao imati prema institucijama, posebno onima u kulturi. Napomenućemo ovđe i to kako je uobičajeno da sud o događajima u proteklim periodima ili ličnostima donosimo na osnovu ostvarenih prijedloga i aktivnosti. Ponekada se možda može više saznati analizirajući nerealizovane nakane, prijedloge i projekte.

³ Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 150-153. Vidi integralno data „Pravila Društva *Zetskog Doma*“, Ibidem, str. 307-322.

priznanja državnoga suvereniteta do obnove dostojanstva kraljevine i formiranja profesionalne ustanove – Knjaževskoga, odnosno Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Period koji slijedi odmah poslije posmatranoga, vrijeme Kraljevine Crne Gore, predstavlja traženje odgovora u okviru posebne teme koja dominantno obuhvata finansiranje rada i sudbinu profesionalne državne institucije u kulturi - državnoga profesionalnoga pozorišta. Preciznije rečeno: koliko je koštala ostvarena produkcija u dvije redovne pozorišne sezone 1910/11. g. (sa pripremom i predsezonom) i 1911/12. godine (sa epilogom), te kako je egzistirala prva (u punom značenju riječi) državna institucija kulture u Crnoj Gori?

1. Finansiranje domaće produkcije (1878-1910)

Poslije oficijelnoga okončanja rata Berlinskim kongresom 1878. godine Crna Gora će i dalje biti vojno angažovana do kraja osme decenije 19. stoljeća, odnosno, dok ne bude potpuno definisana njena državna teritorija. U takvim uslovima nije moglo biti govora o domaćoj kulturnoj produkciji. Ipak, upravo sredinom 1878. godine na Cetinje dolazi putujuće pozorišno društvo čime otpočinje serija gostovanja koja će se, kada su ovakve trupe u pitanju, relativno redovno odvijati do 1910. godine. Na finansijske aspekte ovoga oblika pozorišne produkcije posebno ćemo skrenuti pažnju.

Do kraja osme decenije 19. stoljeća štampa u Crnoj Gori će bilježiti vijesti o djelima dramske književnosti u okruženju te kulturno-umjetničkim programima koji su organizovani u Kotoru (Društvo „Jedinstvo“ i Društvo „Sveti Đorđe“). Od početka osamdesetih godina u crnogorskoj periodici pored obično kraćih priloga o objavljenima dramskim djelima srijetamo i crtice o pozorištu. Vijesti na ove teme stižu iz: Novoga Sada, Praga, Beograda, Odese, Dubrovnika... To je vrijeme kada

se u štampi počinju pojavljivati i vijesti o kulturno-zabavnim programima koji su priređeni na Cetinju, ali i Podgorici i Nikšiću povodom rođendana i imendana članova dinastije Petrović – Njegoš. Redovni pozorišni život u Crnoj Gori će otpočeti 1884. godine.⁴

Pokretanje redovnoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori (1884. godine je nastalo dramsko djelo, formirano diletantsko pozorišno društvo, odigrano niz predstava, organizovano gostovanje strane i domaće trupe, te kao kruna svih pregnuća počela je izgradnja zdanja za pozorišne predstave i kulturne potrebe uopšte) moralo je otvoriti i razmišljanja o formiranju profesionalne trupe i pozorišta kao državne institucije, te naravno odmah u vezi sa tim i pitanje finansiranja takvih pregnuća.

Skromna domaća scenska produkcija koja će biti ostvarena tokom decenija na razmeđu 19. i 20. stoljeća u organizaciji lokalnih privatnih grupa i društva (ali ne samostalnih domaćih pozorišnih trupa) neće na formalan način opterećivati državne finansije. Ova kulturna pregnuća će biti uglavnom finansirana od članarine društva i prodatih ulaznica, sredstvima crnogorskoga dvora te nevelikim povremenim prigodnim priložima članova Dinastije, uglednih i imućnijih ličnosti.

Za potrebe izvođenja prvih predstava 1884. godine prostor u novoj (građevinski nedovršenoj) kući vojvode Maša Vrbice adaptirano dvorskom trošku. U evidencionim knjigama Uprave dvora upisan je 13. februara trošak od 376,43 fijorina ($\approx$ 40 napoleona u zlatu): „Podnešen račun g. Vuletića, odobren za

⁴ Naš rad je pred čitaocem 130 godina nakon veoma zanačajnih događaja za crnogorsku kulturu koji su se odigrali 1884. godine, pa bi stoga mogao imati i jubilarni karakter. Jubilej 1884-2014. smo već najavili u „Matici“ (Luka I. Milunović, O 1884. kao godini crnogorskog pozorišta“, „Matica“, XIV/2013, br. 54, str. 471-504) i nekoliko priloga u dodatku „Kultura“ u „Pobjedi“ (br. 17195, 17202, 17237 i 17269).

isplatu, za učinjene troškove za pozorište u kući V. Vrbice, kao štice, postav, lampe sobne, gvožđurije, marangunima, koplja, lovoriku, trošak predstavljača itd..."⁵ Sa istoga mjesta će biti isplaćeno i 688 fijorina na ime troškova priprema prikazivanja predstva u Podgorici o svečanom dočeku Nove 1885. godine, kojemu je prisustvovao knjaz Nikola I sa članovima svoje familije, članovima diplomatskoga kora i većim brojem uglednika iz čitave Crne Gore.

Pažnja javnosti i znatna finansijska sredstva morala su međutim, od 1884. godine, biti navlaštito usmjeravana ka započetoj izgradnji zdanja za teatar, kao bazičnoga preduslova ostvarivanja većega kvaliteta i intenziteta scenske produkcije, te dinamičnoga razvoja kulture uopšte. Finasiranje izgradnje pozorišnoga zdanja je u početku oslonjeno na priloge donatora.⁶ Obim na ovakav način prikupljenih sredstava će učiniti da radovi na zdanju teku mnogo sporije nego što je bilo očekivano i potrebno. Pokazalo se, naime, da veoma siromašno stanovništvo Crne Gore, iako se zaista masovno odazvalo na poziv za doniranje izgradnje Zetskoga doma, ne može ni izbliza obezbijediti potrebnu količinu novca (od susjednih država i bratskih naroda stizale su uglavnom riječi podrške i tek ponekada veoma

⁵ Interesantno je napomenuti da je ovo jedni neposredni arhivski dokument o održanim predstavama. Saznanja o prvim predstavama na Cetinju 1884. godine inače se oslanjaju na pisanje domaće i strane periodike te memoarsku literaturu. Nećemo uzimati u obzir posredne troškove kao na primjer 299,54 fijorina (≈ 30,1 napoleona) koje je Dvorska uprava isplatila terziji za izradu crnogorskoga odijela dr Lazu Kostiću, a u kojemu je ovaj igrao u „Balkanskoj carici“ na Cetinju decembra, 1888. godine. Koju godinu kasnije, po odlasku iz Crne Gore, L. Kostić je ovo odijelo poklonio pozorištu u Novome Sadu da u njemu nastupa glumac koji tumači ulogu *Stanka* u „Balkanskoj carici“

⁶ Luka I. Milunović, „Donatori Zetskoga doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje“, Cetinje, 2006.

simbolična novčana potpora).⁷ No, gledano sa aspekta vrha vlasti, makar u početku se ipak obezbjeđivanje dijela potrebnih finansijskih sredstava uspjelo prevaliti sa državnoga bužeta neposredno na teret stanovništva.⁸

Saopštićemo ovđe kratak pregled osnovnih podataka o prikupljenima i potrošenima novčanima sredstvima tokom izgradnje pozorišta za period od 1884. do 1896. godine, odnosno od pokretanja donatorske akcije i polaganja kamena temeljca do svečanoga otvaranja zdanja. Navodimo po godinama samo sumarne pokazatelje ne ulazeći ovom prilikom u njihove izvore i strukturu. Početkom oktobra, 1886. godine odbor formiran za izgradnju Zetskoga doma objavljuje u štampi da je od pokretanja donatorske akcije (mart, 1884. god) do tada, potrošeno oko 21000 fijorina. Prema spiskovima donatora koje je redovno objavljivala periodika tokom prve, najberičetnije godine prikupljeno je 8212,08 fijorina od dobrovoljnih priiloga. Tokom sljedeće 1885. godine isti izvor obavještava da je prikupljeno 4493,8 fijorina (ukupno čini 12705,88 fijorina). Godine 1886. prikupljeno je 4496,76 fijorina (ukupno 17202,64 fijorina). Sljedeće 1887. godine donatori su uplatili još 523,79 fijorina, što je, uključujući i svotu sa početka 1888. godine od 369

⁷ O angažovanju Rusa na izgradnji Zetskoga doma vidi: Лука И. Милунович, „Знаменитые русские и театральная жизнь в княжестве Черногории“, u: „Россия и Балканы“, Подгорица / Москва, 2012. („1. Строительство и устройство Зетского дома“, стр. 555-560).

⁸ Ovđe se, naravno, ali u okviru neke druge teme, može otvoriti pitanje: da li je knjaz Nikoka I htio da ogradi, ili samo gradi pozorište. Odnosno, koliko je za političke potrebe bilo dovoljno da se gradi, ali ne i nužno da se izgradi pozorište. Konačno tek završetkom izgradnje pozorišta neposredno se snažnije otvara pitanje formiranja institucije i vezi sa tim: sa jedne strane, obezbjeđivanja finansiranja, a sa druge, mogućnost poželjnoga stepena kontrole njenoga rada.

fijorina činilo (od 1884. g. do 1888. god) ukupno prikupljenih 18195,43 fijorina ili 1856,68 napoleona u zlatu (kurs iz marta 1895. godine).⁹ Razlika između utrošenih i donacijama prikupljenih sredstava za izgradnju Zetskoga doma tokom 3-4 godine od početka izvođenja radova može poticati otuda (1) što su neke troškove plaćali direktno državni organi, kao i (2) što su iznosi nekih računa odmah prikazani kao trošak, a isplaćeni mnogo kasnije. Pojedinačnih priloga za Zetski dom biće naravno i kasnije, doduše mnogo rjeđe, o čemu će uz zahvalnost primaoca javljati periodika, ali više neće biti u štampi objavljenih spiskova darodavalaca i obavještenja *Središnjega odbora* o ukupno prikupljenoj svoti i učinjenim rashodima.

Zetski dom je dovršen, uređen i svečano otvoren 12 godina poslije polaganja kamena temeljca, tek o Mitrovdanu 1896. godine. Ministarstvo finansija je prikazalo sumu od 21773,36 fijorina koja je isplaćena u periodu 1896-1898. godine, a odnosila se na račune i druge troškove u godinama od početka (zaostali neplaćeni računi) do završetka izgradnje i uređenja Zetskog doma (1884-1896. god). Znamo da se na ovom zdanju, iako skromnije, radilo i u periodu za koji nemamo direktnih sumarnih finansijskih pokazatelja, tj. od 1887. do 1895. godine, naročito pred značajnije javne događaje i gostovanja pozorišnih trupa. U samo jednom, doduše zbirnom računu iz 1893. godine vidi se da je u povodu proslave 400 godina crnogorskoga izdavaštva i štamparstva na najnužnije opravke na Zetskom domu potrošeno 414,95 fijorina. Sva saznanja do kojih smo došli na temelju arhivske građe upućuje nas na zaključak da je na izgradnju i

⁹ Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: „Novac Crnoj Gori“ (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, str. 261-286. Napomenućemo da se kurs napolena u zlatu (odnos zlatnoga i papirnoga novca) tokom dvije posljednje decenije 19. stoljeća uglavnom kretao od 9,50 do 10 fijorina.

opremanje Zetskoga doma potrošeno oko 60000 fijorina (120000 francuskih franaka u zlatu, ili 6000 napoleona).¹⁰

Sasvim je prirodno da izgradnja pozorišne zgrade već od samoga početka stalno dodatno podstiče razmišljanja o formiranju institucije sa profesionalnom trupom. U tom pravcu stizali su na Cetinje i konkretni prijedlozi. Kada je u pitanju ugao posmatranja pojava koji smo ovđe izabrali, posebno treba skrenuti pažnju na mišljenje profesora Marka Dragovića¹¹ iznijeto početkom 1888. godine u autorskom tekstu o Cetinju, koji je u nekoliko nastavaka objavio zagrebački „Vienac“. Dragović, naime, ukazuje na znatne troškove i potreban obim finansijskih sredstava koji podrazumijeva osnivanje i normalan rad pozorišta, pa iznosi stav da crnogorski državni budžet to još ne može lako podnijeti. Mada disonantan opštem javnom oduševljenju kulturnim pregnućima od 1884. godine, ovaj će stav, zbog aktuelne ekonomske snage države, vrijeme potpuno potvrditi – od početka izgradnje pozorišnoga zdanja proći će, naime, više od kvarat stoljeća dok Crna Gora konačno dobije pozorište sa stalnim profesionalnim ansamblom. Marko Dragović u „Viencu“ zapravo veli: „Ja ne odričem da pozorište nije velevažan i velepotreban prosvjetni zavod za svaki narod, pa bi on bio potreban i za Crnu Goru. Ali opet moje je mišljenje takvo, da se baš bez takvog zavoda možemo još koje vrijeme proći u Crnoj Gori.“ Dragović dalje vrlo ubjedljivo argumentuje svoj stav: „Za jedno i malo prilično pozorište hoće se najmanje stotina hiljada fiorinti za zgradu, dekoracije, kostime i

¹⁰ Tabela prikaz i komentar vidi: Luka I. Milunović, „Izgradnja Zetskog doma 1884-1896“, „Matica“, VII/2006, br. 27/28, (jesen /zima) str. 282-283.

¹¹ Marko Dragović (1852-1918) Završio duhovnu akademiju u Petrogradu. Autor je više od 200 radova objavljenih u tridesetak naslova periodike i nekoliko monografskih publikacija iz oblasti istorije i bibliografije. Vidi detaljnije u: Dr Dušan J. Martinović, „Portreti II“, Cetinje, 1987, str. 91-98.

meblirovku, a za držanje kuće: osvjetljenje, otopljenje, služba i t.d. koliko se hoće? Pa sada gdje je najglavnije: Društvo. Bogami se tu hoće dobra kesa novca, koje ... ali neka je dosta...“. Iako ostaje ipak uzdržan i bez konačne eksplikacije, ovakav stav se mora pažljivo posmatrati i uzeti u obzir pri procjeni stanja državnih finansija, a u direktnoj vezi sa tim, realnost ostvarivanja pregnuća u kulturi u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata.

U godinama koje su slijedile nije bilo znatnijih pomaka ka potpunom uređenju pozorišnoga zdanja ili koraka ka formiranju profesionalnoga ansambla. Pozorišna zgrada se počela, naravno nedovršena, koristiti 1888. godine kada se o Mitrovdanu (imenovanu pokrovitelja zdanja velikoga vojvode zetskoga Mirka, mlađega sina knjaza Nikole I) uselio nominalni vlasnik Društvo cetinjske čitaonice. O Nikoljdanu iste godine, u okviru proslave imendana knjaza Nikole I prikazana je i prva pozorišna predstava u Zetskome domu, naravno, „Balkanska carica“. Prikazivanjem ove predstave završava se prva faza u razvoju kontinuiranoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori. Igrajući uloge u „Balkanskoj carici“ na scenu su ponovo, kao i početkom 1884. godine, izašli visoki državni uglednici. Doduše ovo će biti posljednji put da se ličnosti tolikoga državnoga i društvenoga formata neposredno angažuju u pozorišniom predstavama, pa možemo reći da je tada završeno „herojsko doba“ crnogorskoga glumišta.

Najozbiljnija prilika da do kraja 19. stoljeća Knjaževina Crna Gora ipak dobije profesionalno pozorište pojavila se sredinom devedesetih godina. Planirano je da se 1896. godine organizuje velika proslava jubileja dva stoljeća vladavine dinastije Petrović-Njegoš. Nedavno, sa uspjehom, organizovana proslava 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva pokazala je da se Zetski dom ne može zaobići pri priređivanju većih javnih manifestacija, osobito kada se hoće privući pažnja, ili čak obezbijediti učeće ličnosti iz inostranstva. U pripremi proslave jubileja dinastije donešena je odluka da se Zetski dom uredi, te

da ustanovljavanje profesionalnoga pozorišta bude dio programa svečanosti. I zaista, krajem 1895. godine potpisani su ugovori sa Domenikom Mamolom na 5000 fijorina (510 napoleona u zlatu) o uređenju enterijera u pozorišnom zdanju, i posebno sa domaćim majstorima Senićem, Grgurevićem i M. Španjolom o popravci krova. O radovima na Zetskome domu i namjeri angažovanja profesionalnih glumaca na Cetinju pišaće domaća i inostrana periodika.

Pavle M. Popović, kao postavljeni upravnik Zetskoga doma 1896. godine poslat je u inostranstvo da angažuje profesionalne glumce. U to vrijeme, što treba posebno naglasiti, radi se i na formiranju državne institucije u Zetskome domu. Pavle Popović, redovno zapošljen u Cetinjskoj gimnaziji, prima nadoknadu za vršenje funkcije upravnika pozorišta (35-40 fijorina na mjesec što je otprilike $\frac{1}{3}$ bolje profesorske plate) a na hartiji za službene dopise štampan je memorandum sa tekstom: „Uprava Zetskoga doma“ i državnim grbom. Ovde treba napomenuti kako u konsultovanim izvorima nijesmo pronašli potvrdu da je bilo koji upravnik pozorišta poslije Pavla Popovića primao nadoknadu za to svoje angažovanje. Nemamo podataka da su upravnici čak i u vrijeme rada profesionalnoga državnoga pozorišta primali nadoknadu za svoje angažovanje u toj instituciji. Koliko imamo podataka, do formiranja profesionalnoga ansambla redovnu mjesečnu nadoknadu primao je još samo čuvar Zetskoga doma.

Do realizacije pokrenutih aktivnosti na ustanovljavanju državne institucije i formiranja profesionalnoga pozorišnoga ansambla međutim nije došlo. Vjeridba i ubrzo zatim udaja knjaginja Jelene Petrović za italijanskoga prijestolonasljednika okrenula su (organizaciono i finansijsko) angažovanje državno-ga vrha u Crnoj Gori na drugu stranu. Odustalo se od velike proslave jubileja dinastije Petrović i saglasno tome od pozorišne institucije i profesionalne pozorišne tupe. Pozorište u Zetskome

domu koje je uređeno prije najave svadbene prilike ipak je svečano otvoreno, ali predstavom koju je izvela *ad hoc* okupljena domaća diletantska grupa, a ne profesionalna trupa.

Pavle Popović će i sljedeće, 1897. godine još jedanput pokušati da obezbijedi za Zetski dom stalni profesionalni pozorišni ansanbl. Ovoga puta na način što će u „Glasu Crnogorca“ objaviti oglas da će se prostor u Zetskome domu vrlo povoljno dati u najam nekoj ozbiljnoj putujućoj pozorišnoj trupi koja je raspoložena da na Cetinju ostane duže vremena. Sa aspekta finansiranja, prijedlog P. Popovića je izgledao ovako: ozbiljna pozorišna tupa bi uz veoma malu nadoknadu (ili besplatno) dobila prostor u Zetskome domu, a sve troškove bi ona sama podmirivala od prodatih ulaznica za predstave ili prikupljenih povremenih donacija uglednih ličnosti i Dvora.

Oglas nije dao željene rezultate iako se može zaključiti da je odziva ipak bilo. U statusno-organizacionom pogledu pozorišne produkcije pod krovom Zetskoga doma učinjeni su ipak neki pomaci koje valja konstatovati. Od 1896. godine pozorište koristi naziv *Knjaževsko crnogorsko pozorište* i ima upravnika kojega, u skladu sa svojim opštim aktom, svake godine na redovnim skupštinama biraju objedinjena društva *Cetinjska čitaonica* i *Gorski vijenac*.

Prije nego što potpuno priđemo kraju prve decenije 20. stoljeća, odnosno pripremama, osnivanju i svečanome otvaranju državno-ga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori skrenućemo pažnju na organizacioni status pozorišta i stanje Zetskoga doma pred početkom *doba parlamentarizma* u Crnoj Gori, odnosno vremena kada će upravo konstituisana Crnogrska narodna skuština koristiti prostor u pozorišnom zdanju za svoj rad, čime će ustvari biti potpuno sužene mogućnosti za domaću scensku produkciju i gostovanja stranih pozorišnih trupa. Stanje pozorišnoga zdanja i organizacioni status domaće kulturne produkcije ovđe posmatramo kao rezultat finansiranja ove djelatnosti tokom perioda koji

posmatramo. U tome pravcu osvrnućemo se na dopis koji je Dušan Gregović kao aktuelni upravnik pozorišta opunomoćen od uprava objedinjenih društava *Cetinjske čitaonice* i *Gorskoga vijenca* još uvijek nominalnih vlasnika Zetskoga doma, uputio: „Predsjedniku Državnog savjeta Ministru Unutrašnjih Djela Gospodinu Vojvodi B. Petroviću“, početkom novembra 1903. godine.

Poklanjamo pažnju ovome dopisu i zato što je u njemu D. Gregović najvišem kolektivnom tijelu u zemlji sa malo riječi, uz nuđenje prijedloga, veoma precizno saopštio aktuelno stanje u pozorišnoj umjetnosti u crnogorskoj prijestonici dvije decenije poslije početka redovnoga pozorišnoga života, polaganja kame-na temeljca, te početka ulaganja sredstava u podizanje i uređenje pozorišnoga zdanja. U prvome dijelu pisma Gregović u šest stavova veoma precizno, sasvim direktno i bez opširne eksplikacije, saopštava bitne karakteristike organizovanja pozorišnoga života i samoga pozorišnoga zdanja. U dopisu Gregović konstatuje: (1) Cetinjska čitaonica nije ni do sada imala nikakvoga uticaja na pozorište: „...n‘ako što je iz svoje sredine birala upravnika...“; (2) cilj čitaonice ne stoji „ni u kakvoj vezi sa pozorištem“; (3) u interesu je državnih vlasti da brinu o pozorištu: „koje je kod nas javna institucija“; (4) Samo pozoršno zdanje se: „...nalazi u takvom žalosnom stanju, da će se neminovno jednoga dana velika katastrofa dogoditi, jer su stubovi koji podržavaju lože jako ostarali“; (5) samim tim pozoriše nije pogodno da: „u njemu dolaze Visoki Posjetioci i otmenija Gospoda.“; (6) Društva koja formalno gazduju Zetskim domom nemaju sredstava za bilo kakve intervencije koje su nužne i treba da se što prije realizuju, pa žele da sa sebe sasvim skinu odgovornost za moguće loše posljedice.

Konstatovano stanje u Gregovićevom dopisu se neće mijenjati narednih godina. U duhu Gregovićevih konstatacija je i sadržaj dopisa direktora Državne štamparije Špira Ognjenovića upućeno Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova o stanju

prostorija u Zetskom domu koje državna štamparija koristi za skladište knjiga: „Krov nad tim prostorijama u takvom je slabom stanju da su svi unutrašnji duvarovi ne samo skroz vlažni, već šta više, niz njih voda vidljivo curi...”¹² Za popravku krova Zetskoga doma Ognjenović je 19. oktobra 1905. godine naručio 100 tigala.¹³ Na loše stanje Zetskoga doma upozorava Ministarstvo unutrašnjih djela dr Luko Zore, tada (30. I 1906. g.) predsjednik Društva Cetinjske čitaonice: „U jučerašnjem sastanku ove uprave riješeno je jednoglasno da se ta vlast upozori o trošnosti zgrade Zetskoga doma, e da bi se shodnijem mjerama pretekla kakva nesreća.”¹⁴

Treba ipak, makar i sasvim ukratko, saopštiti i rješenja koja je Dušan Gregović u već pomenutome dopisu predložio Državnome savjetu u vezi dalje egzistencije pozorišta na Cetinju. Uz punu saglasnost uprava društava koja koriste prostor u Zetskome domu Gregović predlaže da pozorište neposredno bude podređeno nekom ministarstvu koje bi postavljalo upravnika sa zadatkom da sprovodi sve aktivnosti u vezi scenske umjetnosti i za svoj rad odgovara tom ministarstvu. Drugačije rečeno, pozorište u Zetskome domu treba da bude državna ustanova u punom značenju te riječi. Svi jasno vide kao jedino ispravno upravo ono rješenje koje zbog troškova koje takav status teatra podrazumijeva država stalno odugovlači da realizuje.

¹² DACG, MPiCP-1904, Fas: 21, br. 316. „Neophodno je potrebno da se krov iznova pretrese, da se uredno stave gurle, kao i da se učine nužne popravke oko prozora, vrata, podova i drugog.” – u istom pismu od 19. februara 1904. godine nastavlja direktor Državne štamparije.

¹³ Špiro Ognjanović je u to vrijeme bio šef Upravnog odjeljenja Ministarstva finansija u okviru kojega je organizaciono funkcionisala Državna štamparija (*Odjeljenje Državne štanparija*) pa je naručio „gravalje”: „Za prekrivanje Kancelarija Uprave Drž. Štamparije u ‚Zetskom domu’...” (DACG, MF-1905, Fas: 237, br. 69).

¹⁴ DACG, MUD-1906, Fas: 30, br. 543.

Proглаšenje Ustava (Nikoljdan, 1905. god) izbori, pripreme i početak rada Crnogorske narodne skupštine odrediće za osnovnu novu namjenu Zetskog doma do kraja prve decenije 20. stoljeća. Zetski dom će postati sjedište parlamenta do podizanja naročite zgrade za potrebe rada skupštine i vlade u Medovini na Cetinju koja će dobiti ime Dom vlade (*Vladin dom*). Krajem 1905. godine i enterijer Zetskoga doma je prilagođen novoj namjeni: „Velika pozorišna dvorana privremeno je udešena za držanje sjednica skupštinskih. U parteru su ponamještene klupe za narodne poslanike, a na mjestu, gdje je bila pozornica, na uzvišenom podijumu načinjen je presto za Njegovo Kraljevsko visočanstvo Knjaza Gospodara.“

Razmatranje stanja scenske djelatnosti u prvoj deceniji 20. stoljeća dopunićemo ilustracijom o odnosu prema državnim institucijama kulture (biblioteka, muzej) prateći raspravu na šednici Crnogorske narodne skupštine, đe je uz pitanja o finansiranju rada institucija kulture pomenuta i potreba osnivanja stalnoga pozorišta.

Tokom rasprave o prijedlogu budžeta za 1908. godinu¹⁵ poslanik Savo Vuletić će, uz kritiku visine iznosa sredstava planiranih budžetom za institucije kulture pažnju posvetiti i potrebi osnivanja stalnoga pozorišta. Vuletić je ocjenio i stanje pozorišne zgrade: „Ova je zgrada, u kojoj smo sad, sagrađena za Narodno Pozorište i to sagrađena je narodnim novcem, s priložima kupljenim po narodu, pa evo služi za Narodnu Skupštinu. Pa lijepo je to pri radu, ali dokle mi nijesmo ovdje došli sa se saborišemo, trčali su po njoj miševi.“ Što se pak tiče osnivanja profesionalnoga pozorišta saopštava da je razgovarao sa prijateljem

¹⁵ XXXV redovna šednica Crnogorske narodne skupštine držana 13. januara 1908. godine poslije podne. Sažetak diskusija, u okviru stalne rubrike namijenjene radu Skupštine, objavio je 12. IV 1908. godine i „Glas Crnogorca“ (XXXVII /1908, br. 16, str. 2).

iz inostranstva koji je: „i dobar poznavalac pozorišta i odličan dramski pisac...“, te da mu je ovaj tvrdio: „da bi trebala našem pozorištu samo jedna subvencija od 15-20.000 kruna godišnje i da bi moglo s tim dobro opstati.“¹⁶ Ovdje se srijetamo, uz poziv na autoritativnoga sagovornika, na javno, u Crnogorskoj narodnoj skupštini, izrečenu procjenu koliko bi državu trebalo da košta profesionalno pozorište. Pomenute iznose treba imati na umu kada se govori o utvrđivanju visine državne subvencije Crnogorskome pozorištu. Sa razmišljanjima Vuletića su se složili i drugi poslanici pa i sam resorni ministar, ali se inicijativa za povećanje ove pozicije u budžetu razbila o sumorno stanje u državnim finansijama.¹⁷

Mada poslanik Vuletić nije direktno rekao sa kim je to razgovarao puno indicija upućuje da se radi o Branislavu Nušiću, dramskome piscu, tada članu *Književno-umjetničkog odbora* Narodnog pozorišta u Beogradu. Branislav Nušić je nama interesantan i kao, kako se smatra, autor jednoga projekata o osnivanju stalnoga pozorišta u Crnoj Gori (nerijetko u literaturi pominjan kao *Nušićev memorandum*). Dokumentat je poznat je u

¹⁶ Radi lakšega praćenja novčanih iznosa i odnosa valuta koje pominjemo u radu reći ćemo da se ovdje radi o 7500-10000 fijorina tj. 750-1000. napoleona u zlatu. (1 fijorin = 2 kruna).

¹⁷ Državnim budžetom za 1908. godinu, kao i prethodnih godina, u okviru Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, pored sredstava za škole i crkve, predviđena je još jedino pozicija „Narodna biblioteka i muzej“ u obimu od 2370 perpera (plate 720 + kancelarijski materijal 1650 per.) Vidi: „Finansijski zakon za 1908. godinu“, *Državni rashodi, razdio VII, glava XLII, partije 212 i 213*. Zakon je stupio na snagu (čl. 9) 1. II 1908. godine („Glas Crnogorca“, XXXVII/1908, br. 6, str. 3). U budžetu za sljedeću, 1909. godinu predviđeno je 2490 sa istom strukturom samo što su plate (honorar bibliotekaru i čuvaru muzeja) povećane na 840 prepera na godinu, tj. sa 60 na 70 perpera mjesečno.

literaturi¹⁸ pa ćemo se osvrnuti samo na iznešene projekcije finansijskih pokazatelja o radu profesionalnoga pozorišta. Treba reći da će i ubuduće biti, više ili manje elaboriranih, sličnih prijedloga u vezi finansiranja i načina rada profesionalnoga pozorišta na Cetinju. Po svojoj cjelovitosti i važnosti cijenimo da se ipak izdvajaju dva dokumenta sa ovakvim sadržajem: (1) Nušićev, koji smo već pomenuli jer je nastao u periodu koji posmatramo, prije početka rada pozorišta i pokazuje kakva su saznanja mogli imati osnivači, te (2) *Stevanovićev memorandum* nastao kasnije, jer akceptira iskustva nastala poslije osnivanja i protoka prve redovne sezone profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.

Nušićev memorandum je podijeljen u više poglavlja i razmatra razna pitanja funkcionisanja profesionalnoga pozorišta. Tako se poglavlju „Uslovi“ konstatuje: „Uslova za stalno pozorište na Cetinju nema, onako isto, kao što ih nema ni u jednoj vojvođanskoj varoši, ne zato, što stanovništvo istih ne bi poimalo značaj Pozorišta, već s toga, što malobrojnošću nije kadro održati ga.“¹⁹ U nastavku se, očigledno po iskustvima iz Vojvodine, predlaže da pozorište po osnivanju stalno putuje (na Cetinju bi godišnje bilo samo 3½ mjeseca) kako po Crnoj Gori, tako i po

¹⁸ Dokumentat je integralno, uz širu uvodnu studiju o osnivanju pozorišta u Crnoj Gori, objavio Risto J. Dragičević („Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju“, „Istorijski zapisi“, 1948, knj. II, sv. 5–6, str. 321–338). Dokumentat je potpisao Branislav Nušić, a pisan je drugom rukom. Čuva se u Narodnom muzeju Crne Gore.

¹⁹ Ovakav stav treba imati na umu i kada se razmatra razvoj pozorišta na prostoru Crne Gore u periodu poslije Prvoga svjetskoga rata jer tadašnja vlast i pored tradicije, te formiranih navika stanovništva vrlo dugo (do 1931. godine) nije vidjela Cetinje (iako je bilo centar oblasti odnosno banovine) kao mjesto gdje treba osnovati profesionalno pozorište. Upliv Branislava Nušića na ovakav stav morao je bio veoma snažan saglasno pozicijama (oblast kulture) koje je u tadašnjoj vlasti zauzimao.

regionu (Skadar, Trebinje, Dubrovnik, Mostar, Sarajevo, Banja Luka, te eventualno Split i Šibenik). Pominjemo ovakav pristup radu teatra jer će se dalje u projektu upravo na tome bazirati moguća visina sopstvenih prihoda koje pozorište može ostvariti, odnosno, saglasno tome, visina potrebne stalne državne dotacije da bi se postigla održivost egzistencije ustanove.

Prije utvrđivanje prijedloga stalne dotacije iz državnoga budžeta pri osnivanju pozorišta, kako se u predloženoj projektu kaže: „jednom za svagda“ treba dati 15.000 kruna (4000 – garderoba; 3000 dekoracije; 1500 – rekvizita; 1600 prijepis djela i uloga; 300 – prijepis nota; 1700 – polumjesečna plata osoblja; 400 – prepravku cetinjske pozornice, 500 – instalacija uprave: te 2000 – prethodini troškovi). Pošto su troškovi osnivanja (*jednom za svagda* 15000 kruna) izloženi, dalje se u projektu pod naslovom „Budžet“ (poglavlje „Instalacija“) ukazuje na prihode i rashode koje bi trebalo da redovno tokom godine ostvaruje stalno profesionalno pozorište u Crnoj Gori.

Autor projekta se potrudio da prikaže i što ubjedljivije obrazloži prihode koje bi pozorište trebalo da ostvaruje. Pošlo se od produkcije koju treba da čine po 20 predstava mjesečno odnosno 220 na godinu (za 11 radnih mjeseci). Računajući na različite prihode po predstavama u raznim sredinama (pozorište će kako je već predloženo stalno putovati) uzet je prošek od 155 kruna po predstavi da bi se za 220 predstava, globalno gledano, došlo do ukupnoga godišnjega prihoda od 34100 kruna. Zatim je godišnji prihod izračunat na drugi način - kao zbir procijenjenih prihoda po mjestima gostovanja. Na ovaj detaljniji način došlo se do nešto većega godišnjega prihoda od 37000 kruna. Prošek prihoda računat na ova dva načina je 35500 $[(34100 + 37000) : 2 = 35500]$ ²⁰ ali autor projekta predlaže da se za predračun prihoda pozorišta pri formiranju njegova bužeta uzme iznos od

²⁰ U dokumentu piše da je prošek 36500 kruna.

35000 kuna. Pored ovako formiranih sopstvenih prihoda država bi sa svoje strane trebalo da uplaćuje godišnje dodatnih 10000 kuna čime bi se formirao održivi ukupni prihod pozorišta od 45000 kuna. Pri svemu navedenome u projektu se napominje da bi pozorište moglo godišnje da ostvari još 5000 kuna od vanrednih prihoda (vanredne i predstave sa povišenim cijenama, izdavanje lista, od garderobe, moguće pomoći pojedinih opština i dr.) tako da bi prihodna strana budžeta pozorišta narasla na 50000 kuna. Mada predviđeni prihod smatra sasvim dovoljnim za opstanak pozorišta, u projektu se rasprava o prihodima zaključuje stavom: „To ipak ne bi smetalo, da državna pomoć, god. za prve dve - tri godine, bude i veća od 10000 kuna, ako to finansijske prilike u zemlji dozvoljavaju.“

Godišnji rashodi (glumačko i ostalo osoblje, troškovi rada, nabavke i sve drugo) su planirani na 3390 kuna mjesečno, odnosno 40680 kuna godišnje. Višak projektovanih prihoda nad rashodima na godišnjemu nivou je dakle 4320, odnosno (ako se ostvare vanredni prihodi) 9320 kuna. Uz ovako predočene prihode i rashode slijedi napomena autora projekta: „Ali se ovaj višak budžetski ne može računati kao prihod, jer bi on sav išao na propisanu zaradu glumačku, procentualnu dobit.“

Pošto smo ukazali na pretpostavljene finansijske pokazatelje rada profesionalnoga pozorišta kako su iznešeni u Nušićevu projektu smatramo veoma važnim saopštiti i autorov stav o velikom značaju solidnih priprema za otvaranje i početak rada državne profesionalne pozorišne ustanove. O pozorišnoj ustanovi Nušić u završnom poglavlju koje je naslovljeno „Zaključak“ naime veli: „Postavljena u početku na nepravilnu osnovu, ona će većito ramati i neće nikada moći pronaći pravi razlog toj bolesti. Takvom bolešću, kojoj je sada teško naći leka, boluje beogradsko i novosadsko pozorište, a nikada takvom bolešću, niti boluje, niti će kad god bolovati zagrebačko Pozorište.“ Akteri formiranja državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori će prihvatiti

teze o mogućnosti finansijske samoodrživosti teatra (uz skromnu državnu potporu), ali nažalost neće mnogo voditi računa o preporukama i konstatacijama o krucijalnoj važnosti kvalitetnih priprema za početak rada iz završnog dijela ovog dokumenta.

Umjesto komentara i ocjena projekcija finansiranaja teatra, koje su nastale tokom prve decenije 20. stoljeća treba navesti makar samo osnovne finansijske pokazatelje iz *Stevanovićevoga memoranduma* koji je nastao pred početak druge pozorišne sezone državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori (septembra 1911. godine).²¹ Milutin Stevanović, bivši reditelj i glumac Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, za glumačko osoblje (plate) predviđa 2020 perpera, za tehničko 230 i za administrativno osoblje 60 perpera, što sve ukupno čini 2310 perpera mjesečno. Stevanović ne predlaže, odnosno ostavlja otvoreno pitanje plate upravnika pozorišta. Mada je na Cetinju boravio od početka rada profesionalnoga pozorišta do kraja prve sezone ne može da saopšti čak ni kao prijedlog visinu upravnikove plate. Ovakv stav Stevanovića ide u pravcu naše pretpostavke, oslonjene na to što u konsultovanim izvorima nijesmo našli tragova o isplatama, da upravnik (odnosno vršioći dužnosti upravnika) profesionalnoga pozorišta na Cetinju za svoj angažman nije primao direktnu nadoknadu. Za druge troškove rada pozorišta (kostimi, rekvizita dekoracije, nabavku poz. djela i dr.) kod Stevanovića je predviđeno ukupno 390 perpera. Prema tome mjesečno bi za rad pozorišta bilo potrebno ukupno 2.700 perpera, odnosno 32400 per. na godinu. Stevanović zaključuje da bi uz državnu mjesečnu pomoć od 1000 perpera (12000 per. na godinu)²² pozorište svojim radom

²¹ Luka I. Milunović, „Stevanovićev memorandum“, „Arhivski zapisi“, XVII/2010, br. 2, str. 19-39.

²² Stevanović je očigledno dobro upoznat sa finansiranjem pozorišta u Crnoj Gori. Za državnu dotaciju za profesionalno pozorište tokom 1910. i

moglo lako prošečno da zaradi za jedan mjesec 1700 perpera i da tako bude sasvim održivo.

Pored organizacionih i ciljnih funkcija dražvnoga pozorišta u Crnoj Gori između Nušićeva i Stevanovićeve koncepta postoje i druge uočljive razlike. Nejednaka je pretpostavljena visina potrebnih finansijskih sredstava za normalan rad: (1) B. Nušić polazi od cca 50000 kruna ($35000 + 10000 + 5000$) na godinu, a (2) M. Stevanović od 32400 perpera²³ ($20400 + 12000$) takođe za jednu godinu dana rada pozorišta. Pored toga: (1) B. Nušić prije iskustva sa radom domaćega profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori njegovu održivost dominantno vezuje za prikazivanje predstava po širem regionu jer smatra da domaće stanovništvo nema snage da ga kupovinom ulaznica ili povremenim donacijama finansira, dok (2) M. Stevanović, oslanjajući se na stečena iskustva tokom prve sezone na Cetinju, održivost rada pozorišta vezuje upravo za domaću publiku. U jednom i drugom slučaju predviđen je i sličan iznos sredstava kao stalna subvencija države. Pomenute razlike između dva koncepta naravno nijesu jedine, ali njihovo razmatranje, kao i realizovano finansiranje rada profesionalnoga pozorišta pripada drugoj temi.

Osvrtom na pokazatelje očekivanih troškova i prihoda iz ova dva cjelovita koncepta o radu pozorišta u Crnoj Gori zaokružili smo prezentiranje osnovnih pokazatelja o finansiranju domaće pozorišne produkcije od završetka Veljega rata do početka rada državnoga profesionalnoga teatra u Crnoj Gori. Prije nego što u okviru perioda koji je ovđe predmet naše pažnje ukažemo na

1911. godini, u budžetu je bilo predviđeno po 6000 perpera što se pokazalo nerealno pa je budžetom za 1912. godinu iznos podignut na 12000 perpera. Pozorište je ustvari od države dobilo: od otvaranja do kraja 1910. godine više od 11000 perpera, a za prvih šest mjeseci 1911. godine (do kraja prve sezone) više od 6000 perpera.

²³ Crna Gora je uvela u promet perper po kursu 1 perper = 1 kruna (aus-trougraska).

pokazatelje finansiranja pozorišne produkcije profesionalnih putujućih glumačkih trupa tokom gostovanja u Crnoj Gori tek ćemo napomenuti i to da crnogorsko državno pozorište tokom svoje egzistencije neće dosljedno sprovoditi ni jednu od, u pomenutim projektima, prezentiranih koncepcija.

2. Finansiranje gostujućih pozorišnih trupa (1878-1910)

Pored skromne domaće pozorišne produkcije što je uglavnom stvarana i realizovana *ad hoc*, u povodu tekućih državnih i dinastičkih praznika ili godišnjica, pozorišni život u Knjaževini Crnoj Gori, od Berlinskoga kongresa do pod kraj prve decenije 20. stoljeća, dominantno se oslanjao na relativno redovna gostovanja stranih putujućih trupa ili pojedinaca koji bi najčešće sa članovima svoje porodice, ponekim angažovanim kolegom, te ponekad i sa mještanima, prikazivali dramske programe.²⁴ U Knjaževini Crnoj Gori tokom posmatrane tri decenije (1878-1909. god) u proseku je na skoro svake dvije godine padalo po jedno od gostovanja profesionalnih pozorištaraca iz inostranstva, odnosno preciznije rečeno, u tom periodu je ostvareno 13 višednevnih gostovanja dramskih trupa i umjetnika.

Finansiranje putujućih pozorišnih trupa i samostalnih umjetnika-glumaca na gostovanju u Knjaževini Crnoj Gori oslanjalo se dominantno na tri izvora:

1. Prihod od prodatih biljeta (karata, ulaznica).
2. Unaprijed, ili tokom gostovanja, ugovorene nadoknade za prikazivanje (obično 1-3) takozvanih svečanih predstava.
3. Subvencije iz državne kase.

²⁴ Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908.“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica 2012, str. 179–196.

1. *Prihod od prodaje ulaznica* je bio osnovni, redovni i, u svim slučajevima, aktuelni i najizdašniji oblik zarade. Prikazane predstave su, s obzirom da se uglavnom radilo o premijerama, bile dobro posjećene, pa se na osnovu uobičajenih cijena ulaznica može makar okvirno aproksimirati ostvareni prihod. Ovđe treba napomenuti da su cijene ulaznica bile nešto veće kada su prikazivane predstave koje su imale karakter svečanih. Trupa bi tokom boravka u Crnoj Gori obično davala 2-3 premijere tokom sedmice te, veoma rijetko i to obično uz napomenu: „na zahtjev publike“ neku reprizu. Prihod od ulaznica je pripadao vođi trupe, koji bi od tih sredstava podmirivo zarade osoblja, te druge troškove prikazivanja predstava i boravka u Crnoj Gori. Na osnovu indirektnih pokazatelja ukazaćemo na odnose organizatora i gostujućih glumaca (do dokumenata o svima neposrednima novčanim transakcijama na relaciji organizator - vođa trupe nijesmo mogli doći). Trupe putujućih glumaca bi najavile ili ranije dogovorile boravak u Crnoj Gori pri čemu su mogle računati da će prostor u Zetskome domu za probe i predstave dobiti bez nadoknade, dok će same snositi troškove korišćenja (čistoća, osvjetljenje, oglašavnje predstava i sl). U nastojanju da pomognemo makar okvirnome aproksimiranju ukupnoga iznosa koji je mogao biti ostvaren njihovom prodajom, navešćemo cijene ulaznica kako ih donijela tekuća periodika.

2. *Svečane predstave* su ugovarane za potrebe, te po željama i sugestijama iz Dvora po pravilu u povodu praznika, jubileja ili tekućih događaja kada je procijenjeno da u okviru svečanoga programa treba prikazati neko dramsko djelo (posebno ako se radi o knjaževu književnome djelu). Naknade za svečane predstave isplaćivane su najčešće na teret Dvorske kase. Obično bi sam vođa pozorišne trupe prilagođavao termin boravka (gostovanja) vremenu svetkovine u Crnoj Gori kada je i za očekivati bilo da bi trebalo prikazati neku svečanu pozorišnu predstavu. Treba primijetiti da se Đ. Protić (dolazio čak četiri puta sa

trupom u Crnu Goru) trudio da svoje gostovanje po mjestima u regionu tako organizuje kako bi, samoinicijativno ili po pozivu, stizao sa svojom trupom na Cetinje neposredno pred rođendan Prijestolonasljednika Danila Aleksandra – praznik koji je uvijek veoma svečano obilježavan u Crnoj Gori, pa je to i bio dobar povod za prikazivanje svečane predstave.

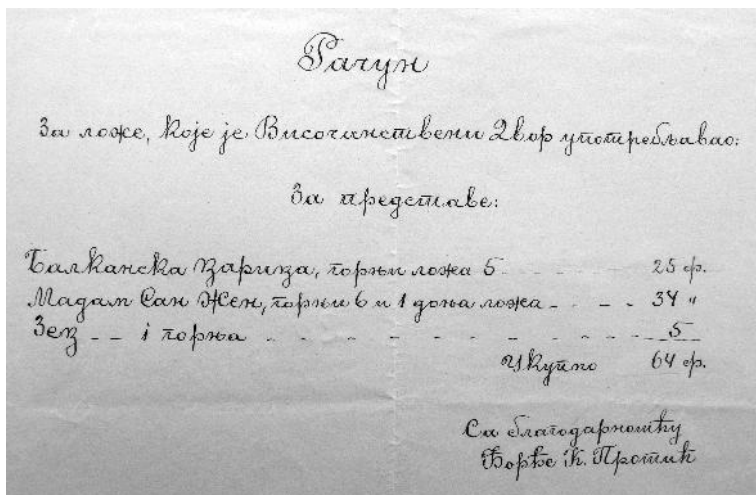
3. *Subvencije* koje su isplaćivane vođama pozorišne trupe direktno ili posredno iz državne kase obično su unaprijed dogovarane u onim, ipak rijetkim slučajevima, kada bi gostovanje trupe u Knjaževini Crnoj Gori trajalo duže od mjesec dana. Prateći dominantno direktne ekonomske pokazatelje u periodu koji je u fokusu našega posmatranja, nećemo se ovom prilikom zadržavati na drugim aspektima realizovane pozorišne produkcije.

Pri razmatranju ovih pitanja treba uvijek imati na umu da arhiva Društva cetinjske čitaonice ili pozorišta u Zetskome domu (kao formalnih nosilaca i organizatora ove aktivnosti) nije sačuvana, te da je tekuća periodika tek sporadično donosila po neku napomenu o finansijskim aspektima ovoga oblika pozorišne produkcije. Upravo zato kod niza pitanja, doduše ne samo iz ovoga domena, moramo ostati na analoškome zaključivanju i pretpostavkama. Pri navođenju broja prikazanih predstava kod svih tupa uzimali smo u obzir samo one za koje se moglo nedvosmisleno utvrditi da su zaista i odigrane. Treba, dakle, imati na umu da su trupe mogle prikazati, a u najvećem broju slučajeva posredno se sa dosta izvjesnosti da zaključiti i da jesu, veći broj predstava od onoga koji mi navodimo. Uz obim produkcije, kao dodatni oslonac pri pokušaju utvrđivanja finansijskih rezultata, navodimo i to koliko je dana trajalo gostovanje putujućih pozorišnih trupa u Crnoj Gori. Cijenimo, naime, da je posmatranjem kombinacije pomenutih parametara ostvarene pozorišne produkcije (vrijeme gostovanja, broj prikazanih predstava, cijena i broj prodatih ulaznica) moguće procijeniti koliko bi mogla biti maksimalana neposredna ukupna zarada, te koliki se

procenat od tako utvrđenoga maksimalnoga iznosa praktično i ostvarivao kod ovoga oblika prihoda putujućih pozorišnih trupa.

Trupa Đoka K. Protića, 1878. god. O prvome gostovanju Protićeve trupe imamo veoma malo podataka, jer se crnogorska periodika koja je prestala da izlazi za ratnih prilika tada još nije nanovo počela pojavljivati. Neke činjenice uspjeli smo ipak utvrditi na osnovu pisanja periodike koja je izlazila van Crne Gore. Đoka K. Protić sa profesionalnom putujućom pozorišnom trupom gostuje na Cetinju sredinom 1878. godine, o čemu će u broju od 9. jula (vijest datirana 17. juna, na rođendan prijestolonasljednika Danila, kada je, po svoj prilici, i počelo gostovanje) „Javor“ javiti čitaocima. Iz pisanja „Zastave“ saznajemo da je Protićeva družina izvela 11 predstava od kojih su za samo 4 navedeni nazivi. Pored izvedenih dramskih djela koja su pomenuta u „Zastavi“, po pisanju „Javora“, Protić u je Herceg Novome, đe će sa trupom gostovati prije Cetinja, dao još 8 dramskih djela. Ovako dolazimo do repertoara koji je mogao biti dat i na Cetinju, s tim što su najvjerojatnije izostavljena jedno, ili dva složenija dramska djela, za koja kritičar u „Javoru“ napominje da trupa nema adekvatan ansambl, a ni valjanu scenografiju. Boravak na Cetinju 1878. godine Protić će pomenuti iznoseći biografske podatke u molbi za dodjelu penzije, koju je nadležnoj državnoj vlasti u Beogradu podnio februara 1925. godine.

Trupa Đoka Protića, 1884. god. Trupa drugi put gostuje na Cetinju od 13. juna do 10. jula 1884. godine u kojem periodu je prikazala 17 dramskih djela. Kao uzdarje za poklon učinjen prijestolonasljedniku Danilu, prvakinja trupe Perisova je od knjaginja Milene dobila 100 fijorina, dok je Protiću na kraju gostovanja isplaćena ranije dogovorena suma od 400 fijorina. Suma se odnosi na dvije predstave koje imaju karakter svečanih i koje i po sadržaju i datumu prikazivanja odgovaraju naručiocu (date za rođendan Prijestolonasljednika i Petrovdan). Cijene

Račun Đoka Protića

ulaznica za prvu, svečanu predstavu su bile: prva tri reda po 2 fijorina, ostali redovi 1 fijorin, stojanje 50, đaci 30 novčića.

Trupa Đoka Protića, 1889. god. Treći put trupa gostuje na Cetinju, po prvi put u Zetskome domu, od 6. juna do 16. jula 1889. godine. Kako smo evidentirali prikazala je: 24 premijere i 1 reprizu. Protić je gostovanje ugovorio dolazeći na Cetinje još u aprilu te godine. Nijesmo pronašli podataka o finansijskome aranžmanu za ovo gostovanje, odnosno o nadoknadama za svečane predstave – unaprijed naručene od strane Dvora, od kojih je jednu posmatrao veliki knez Petar Nikolajevič Romanov za vrijeme svoga boravka na Cetinju. Znamo da je pred odlazak sa Cetinja glumac Miloš Cvetić (gostovao u trupi Protića) primljen na Dvor, te da ga je tom prilikom knjaz Nikola I odlikovao ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I (IV stepen). Istoga dana Knjaz je Đ. Protiću poklonio zlatni sat i lanac, a njegovoj ženi Jeleni vrijedni broš. Građani Cetinja su priredili Protićevoj trupi oproštajnu svečanu večeru u Velikoj lokandi (Grand hotel).

МИХАИЛ ЛАЗИЋ
управитељ позоришта.
(301 - 15- сеседо - 20 - 3- сеседо
по фиж 3- " а - 12- сеседо 20
фиж - 2) Чини у све - фиж. 33.
Прек. 1200. 2000.

Примио сам за ч/
представу из мјесне светлости
Скопска 40
а дара послиједителу ср 5.
у све скопска 45.
Прек. 1200. 2000.

Račun na vizit karti Mihaila Lazića

Trupa Mihaila Lazića, 1893. god. Gostuje u Crnoj Gori od 6. maja (prva predstava) do 18. jula 1893. godine. Od više prikazanih, puzdano je utvrđeno 7 premijera od kojih su 5 i jedna repriza date na Cetinju, a dvije u Podgorici („posjeta je bila dobra, a publika zadovoljna“). Ovo je prva profesionalna putujuća pozorišna trupa za koju pouzdano znamo da svoje gostovanje u Crnoj Gori nije vezala samo za Cetinje. Osnovni povod dolaska trupe u Crnu Goru je bio učešće u programu proslave 400-godišnjice crnogorskoga izdavaštva i štamparstva.

Za učesnike proslave velikoga jubileja u Zetskome domu je prikazana „Balkanska carica“. Po nalogu knjaza Nikole I za ovu predstavu Mihailu Laziću, upravitelju pozorišta, je preko Vuka Vuletića isplaćeno 230 fiorina. Po jednom računu koji je dostavio na svojoj vizitkarti [МИХАИЛ ЛАЗИЋ управитељ позоришта] vidi se da je iz uprave dvora krajem maja plaćeno 33 fiorina za 15 osoba (lože), i to za 3 osobe po 3 fijorina i za 12 po 2 fijorina, dok je za još četiri predstave plaćeno 45 fijorina. Uz ovo je, napomenimo i to, tom prilikom iz dvorske kase dato 5 fijorina kao: „dara poslužitelju“.

Trupa Nikole Simića 1894. god. Od 18. februara do 30. maja 1894. godine (100 dana) trupa gostuje u Crnoj Gori. Pouzdano je evidentirano prikazivanje: 19 premijera i 11 repriza. Nešto svečanije je 1894. godine obilježen rođendan Velikoga vojvode zetskoga Mirka, pokrovitelja Zetskoga doma, jer je baš toga dana položen kamen temeljac dvorcu-rezidenciji prijestolonasljednika Danila Aleksandra. Istoga dana u Zetskome domu „bila je u slavu tih događaja svečana predstava“. Interesantno je napomenuti da su jednu od predstava iz pune lože posmatrali turisti iz Engleske.

Iz prepiske koja je nastala povodom jednoga računa između Uprave dvora i Crnogorskoga agentstva u Kotoru vidi se da su, po nalogu N. Simića, na račun Dvora nabavljene „dvije kašete aparata lampa iz Beča“, ²⁵ za što je plaćeno 85,77 fijorina. O tome štampa ističe: „Aparati za osvjtljenje ovijeh alegorijskih slika uprava pozorišta nabavila je iz elektrotehničke fabrike Dekarta i Homolke iz Beča, ostale ukrase iz čuvene fabrike Lajhnerove iz Berlina, a vlasulju za Vilu pravio je c.[arski] k.[raljevski] vlasuljar Šajbenhofer u Beču.“ Po sačuvanim priznanicama na izdati novac iz Uprave dvora vidi se da je, po nalogu knjaginje Milene, upravitelj Nešo Ivanović 26. maja

²⁵ DACG, UD-1894, Fas: 23, Om: Računi knjaginje Milene, b.b.

isplatio račun na 1,50 fiorina za „dva biljeta od ulaznica u teatar.“ Takođe, iz Uprave dvora su 22. maja data 3 fijorina za pozorišnu ulaznicu Lujize Bruner, koja je na Cetinje došla u pratnji velikoga ruskoga kneza. Za svoj nastup na Cetinju Simić je, pored drugih poklona i pomoći, iz dvorske kase dobio 800 fijorina uz internu napomenu na dvorskoj kopiji računa: $\frac{1}{3}$ iznosa na teret državne, $\frac{2}{3}$ na teret dvorske kase.²⁶ Simić se i kasnije obraćao molbom knjazu Nikoli I, na šta će mu biti odgovoreno preko vojvode Gavra Vukovića. Nakon oproštajne predstave Simićevoj trupi su u Zetskome domu prijatelji sa Cetinja priredili svečanu večeru, koja je potrajala do jutarnjih časova. Račun na 96,70 fijorina koji je iz Grand hotela poslao Vuko Vuletić na ime Nika Tatara i Pavla Popovića (za 36 druga večera u Zetski dom: 1 bačva bire, vina, medovine i cukra) plaćen je „po zapovijedi Nj. V. Gospodara“ iz državne kase.²⁷

Trupa Đoka Protića 1897. godine Tokom četvrtoga i posljednjega boravka ove trupe na Cetinju od 17. aprila do 23. maja 1897. godine, pouzdano je evidentirano prikazivanje 10 predstava (8 premijera i dvije reprize). Radi angažovanja Protićeve trupe, po nalogu Dvora, u Austrougarsku je putovao upravitelj pozorišta na Cetinju, profesor Pavle M. Popović, kako će i sam istaći u zabilješci o potrošenih 1500 fijorina na priznanici Đoke Protića za primljenu subvenciju. O potrošenome novcu Popović konstatuje: „koje sam ja, po najvišem nalogu nalogu Nj. V. Gospodara, primio iz Min. Financ. za subvenciju Pozorišnom društvu koje će učestvovati o dočeku Kralja Srbije i svadbi Nj. S. Knjaginjice Ane, i suviše – za moj putni trošak u Austrougarskoj, za traženje istog društva. Cetinje 14/6 1897. P M Popović.“ U *Priznanici* o primljenom honoraru za nastup na Cetinju, koju potpisuje Đ. Protić, stoji: „kojom dolepotpisati

²⁶ DACG, MF-1895, Fas: 122, Om: februar, br. 145, (red. br. 8).

²⁷ DACG, UD-1894, Fas: 23, Om: jun, br. 7.

priznaje da je primio 1200 f. slovom jednu hiljadu i dve stotine forinti kao subvenciju od Visoke Knjaževske Crnogorske Vlade, u ime putnoga troška i za tri svečane predstave pogođene sa gos. Pavlom Popovićem, profesorom na Cetinju. Sa zahvalnošću Đorđe K. Protić Cetinje 18. maja 1897. god.“ Očigledno da je 300 fijorina iznosio putni trošak Popovića. Nešto su drugačije raspoređena sredstva na priznanici od 31. marta 1897. godine P. Popovića o primljenom novcu u Ministarstvu Finansija. Tamo, u Popovićevoj zabilješci stoji: Pozorišnom društvu 1250, a za putne troškove 250 fijorina.²⁸ Pretpostavićemo da su svečane predstave Protiću plaćene kao i ranije po 200 fijorina, što znači da je za troškove dolaska trupe na Cetinje plaćeno 600 fijorina. Uz ovo dodaćemo da se po računu za lože koji je upućen crnogorskome dvoru, vidi da je za predstavu „Balkanska carica“ korišteno: *gornjih loža 5*, za što je plaćeno 25 fijorina; za predstavu „Madam San Žen“, *gornjih 6 i 1 donja loža ...* po cijeni od 34 fiorina, te za predstavu „Zec“ *1 gornja...* što je činilo 5 fiorina. Tako je: „za lože, koje je Visočanstveni Dvor upotrebljavao“ iz kase Uprave dvora ukupno plaćeno 64 fijorina.

Trupa Jovana A. Markovića 1899. i 1900. godine Početkom jula 1899. godine na Cetinje je sa porodicom (supruga Slava i dvije ćerke) stigao vojvođanin Jovan A. Marković, kako će sam napisati: „upravitelj srp. put. pozorišne družine“. Marković će ovom prilikom boraviti u Crnoj Gori sa prekidima od jula 1899. do maja 1900. godine, za koji period smo evidentirali 19 prikazanih dramskih djela na Cetinju (3) i u Nikšiću (16).

Jovan Marković je 5. jula uputio molbu Upravi varoši Cetinje za pozajmicu od 25 fijorina, što će, kako kaže, vratiti do 18. jula. Opštinska uprava je istog dana odobrila pozajmicu, ali od 15 fijorina, koju je Marković odmah primio.²⁹ Nešto kasnije, 28.

²⁸ DACG, Pozorište, Fas: 1, br. 37. Viđi: DACG, MF-1897, Fas: 156, Om: mart, br. 31.

jula opštinska vlast je konstatovala da Marković nije vratio dug, a pozajmljeni iznos je tretiran kao pomoć sirotinji, kako je i zavedeno u obrascu „Rashod opštine Varoši Cetinje : Za Sirotinju u mjesecu julu 1899. god.“ pod rednim brojem 35.³⁰ Marković će kasnije od Opštinske uprave Cetinje ponovo dobiti pomoć, ali ovoga puta od 5 fijorina.³¹ Gostovanje u Crnoj Gori Marković nastavlja u Nikšiću gdje boravi od oktobra do decembra 1899. godine. Posjeta publike u Nikšiću je bila dobra, ali ne onakva kakvu je, po mišljenju kritičara, kvalitet izvedenih predstava zasluživao.

Za nove predstave i produžetak gostovanja u Nikšiću, a što je bilo u skladu sa najavama za realizaciju zamisli o formiranju stalne pozorišne trupe u Crnoj Gori, Marković je znatno osnažio profesionalni dio glumačke ekipe angažujući glumački par Milenković. Međutim, na predstavama je bilo malo publike. To se u štampi objašnjava visokim cijenama ulaznica. Angažovanjem profesionalnih glumca Markoviću su svakako porasli troškovi, ali je, izgleda, slabo procijenio koliko može uvećati prihode podižući cijene ulaznicama. Ekonomska situacija u Knjaževini Crnoj Gori i standard stanovništva i ovoga puta će se pokazati kao limitirajući faktor podizanju nivoa zadovoljavanja kulturnih potreba. Decembra 1899. Marković odlazi iz Nikšića uz najavu da će u Podgorici davati predstave o čemu nijesmo našli potvrde u izvorima.

²⁹ DACG, UVC-1899, Fas: 22, Om.: prihodi u mj. julu, br. 35.

³⁰ Ibidem. Vjerujemo da Jovan Marković nije bio neuredan dužnik, već se radi o, sa višega mjesta, sugeriranoj pomoći umjetniku, a za opštinsku administraciju je najlakše bilo da bez pominjanja inicijatora ovako evidentira nastali trošak. Naravno, iz ovakvoga zapisa u arhivi opštinske vlasti može se zaključivati i o doživljaju statusa putujućih glumaca (umjetnika) u to vrijeme u Crnoj Gori.

³¹ DACG, UVC-1900, Fas: 31, Om.: jul, br. 109.

Sa Jovanom A. Markovićem ponovo ćemo se srijetati u Nikšiću tokom aprila i maja 1900. godine. Poslije predstave date na Spasovdan (18. V) 1900. godine nemamo više vijesti o boravku Markovića u Nikšiću i Crnoj Gori.

Trupa Dragutina Krsmanovića 1899-1900. god. Od svih putujućih pozorišnih trupa Krsmanovićeve će najduže boraviti u Crnoj Gori, od 14. oktobra 1899. god. do 23. oktobra 1900. godine. U tom periodu evidentirali smo da je (Cetinje, Nikšić) prikazano: 64 premijere, 3 reprize, djelovi tri komada i 5 živih slika. Po svemu sudeći Krsmanovićeve trupe je dala više predstava, te možda gostovala u Podgorici i Rijeci Crnojevića o čemu ima nagovještaja, ali, nažalost, ne i potpuno pouzdane potvrde.

Iz konsultovane arhivske građe nijesmo uspjeli da sasvim precizno utvrdimo koliko je crnogorski dvor i državu ukupno koštao boravak i prikazivanje predstava Krsmanovića sa trupom profesionalnih glumaca. Nijesmo naime mogli pronaći ugovor, ili neki sličan dokument u kojemu bi precizno bio iskazan iznos ukupne, sasvim sigurno unaprijed dogovorene, državne subvencije Krsmanoviću. Prema dokumentima koji govore o isplatama Krsmanovićevih dugova novcem od dogovorene subvencije, što je potuno okončano godinu dana po njegovom odlasku iz Crne Gore, tek u novembru 1901. godine, može se vidjeti da je po ovom osnovu plaćeno 2660 kruna (tj. 1330 fijorina ili ≈ 140 napoleona u zlatu).

Po odlasku Krsmanovića iz Crne Gore ostalo je, naime, neplaćeno niz dugovanja. Opštinski sud Cetinje se, na stalne zahtjeve povjerilaca, obratio Filipu Jergoviću, koji je u vrijeme gostovanja trupe Krsmanovića vršio funkciju upravnika pozorišta u Zetskome domu, da isplati opravdana potraživanja povjerilaca. Jergovć se na to odmah (5. VII 1901. god) obratio Upravi dvora, napominjući da je on, *po naredbi* Miša Popovića i u prisustvu Đura Andrića tada zapošljenih u Dvoru, morao u pisanoj formi garantovati da će 1080 fijorina (2160 kruna)

isplatiti „najdalje do prošlog Vasiljevdana“ (1. I 1901. g.),³² pa moli da se ovo pitanje i obaveza prema opštinskome sudu, odnosno povjeriocima što prije riješi, kako on lično ne bi imao neprijatnosti. Uprava dvora je uputila dopis Ministarstvu finansija da ono isplati 2160 kruna opštinskom sudu na ime dugova Krsmanovića koliko je: „po visokom nalogu bila određena subvencija državna za njega i za društvo“.³³ Konačno, tek kada je 1. novembra 1901. godine Mašan Božović, upravitelj varoši Cetinje u ime opštinskoga suda potpisao priznanicu na 1539,60 kruna primljenih od Ministarstva finansija i napomenuo da uz ranije primljenih 1120,40 kruna (dakle ukupno 2660 kr.) to čini: „potpunu isplatu subvencije pozorišne družine Dragutina Krsmanovća“³⁴ sva dugovanja su bila potpuno izmirena.

Pomenućemo na kraju i dvije nabavke ulaznica za predstave koje su plaćene iz dvorske kase. Jednu od prikazanih predstava iz dvije lože su posmatrali: „10 sluga Dvorskih“, za što je Dvorska

³² Vasiljevdan (sv. Vasilije Veliki) pada 1. januara po starom, Julijanskom kalendaru. DACG, UD-1901, Fas: 47, Om: Molbenice, b.b. Od 1. V 1901. godine u Crnoj Gori fijorin je zamjenjen krunom (1 fij. = 2 krune).

³³ DACG, UD-1901, Fas: 48, br. 1194. Uprava dvora napominje ako Ministarstvo ne može isplatiti čitav iznos da odmah uplati bar polovinu (DACG, MF-1901, Fas: 199, Om: VII, br. 24).

³⁴ DACG, MF-1901, Fas: 199, Om: XI, br. 1 (znači: $1539,40 + 1120,40 = 2660$). Konačan iznos subvencije je dakle 2660 kruna. Cifra koju u dopisu pominje Uprava dvora (2160. k.) ne obuhvata vjerovatno ranije, ili naknadno isplaćenih 500 kruna (odnosno 250 fijorina). Ne treba potpuno isključiti mogućnost, da je Krsmanović ostavio više dugova od dogovorene subvencije, koje je država po njegovome odlasku morala prihvatiti. Prema objavi Min. finansija 2660 kruna, odnosno 1330 fijorina, je po kursnoj listi od 1. III 1900. godine bilo 138,54. napoleona u zlatu (*napoleons d'or*). Vidi: Luka Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“ (Tabela br. 2), u: „Novac Crnoj Gori: radovi sa naučnog skupa“, Cetinje, 2007, str. 279.

uprava platila 6 fijorina,³⁵ dok se u drugom slučaju iz sačuvane priznanice vidi da je iz Dvorske kase „po zapovijedi Njegovog Visočanstva Gospodara“ plaćena 4 fijorina „jedna od gornjih loža“ za predstavu prikazanu 28. decembra 1899. godine.

Trupa Dimitrija A. Ginića 1901–1902. godine boravi u Crnoj Gori od kraja prve, ili početka druge dekade decembra 1901. godine do 10. jula 1902. godine. Kroz izvore smo uspjeli evidentirati pojedinačne pomene o prikazivanju samo 9 premijera, dvije reprize i jedne žive slike (međutim, prema pisanju štampe, samo u decembru 1901. godine dato je više od 20 predstava). Čist prihod sa jedne od predstava D. Ginić će namijeniti siromašnima učenicima na Cetinju. Uprava varoši Cetinje je 18. januara obavijestila osnovnu školu o ovoj predstavi, te da je tom prilikom prihodovano „čisto preko troškova“ 158 kruna. Nekoliko dana kasnije, 25. januara, Opštinska uprava je u pisanoj formi sačinila „Zahvalnost“ Giniću (koncept za objavljivanje u štampi) iz koje saznajemo da je čist prihod sa predstave koji je Ginić predao opštinskoj upravi iznosio 126 kruna. „Zahvalnost“ je objavljena kao oglas u „Glasu Crnogorca“.³⁶

Krajem februara predsjednik opštinske vlasti Mašan Božović će narediti svojim službenicima da Giniću isplate 42,89 kruna „za ona mjesta što sinoć u pozorištu nijesu bila popunjena, za koja smo mi bili obećali platiti i bar jedan put za ovoliko vremena toliko na ruku biti“. Uz „najdublju blagodarnost g. Božoviću“ Ginić je primio određeni iznos 27. februara 1902.

³⁵ Priznanica na 6 fijorina a. vr. od 21. XII 1899. godine (DACG, UD-1899, Fas: 44, br. 17).

³⁶ Na kraju *Zahvalnosti* (DACG, UD-1902, Fas:43, br. 249) se kaže: „Potpisata uprava sa ovim izjavljuje darodavaocu osobitu zahvalnost na takvom plemenitom osjećanju.“ Na poledini koncepta ovog akta stoji napomena da je „ono što je ostalo iza 60 kruna poslatih školi podijeljeno sirotinji“. Uporedi: *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 4, str. 4.

Приснаница
Коду приснажен да присна присна.
д. Мисла Мисленовића професора
/200/ елова Две елова елова
као дар од Нер. Крав: Мисленовића.
Господара, за даруку приснаву
од Мисленовића
присна.
Димитрије А. Гинић
10/12-902
Угласно.

Priznanica Dimitrija Ginića

godine.³⁷ Istog dana Dimitrije Ginić je primio i naročitu potporu od crnogorskoga Dvora, pa je na, svojom rukom ispisanoj, priznanici za 200 kruna naglasio „najdublju blagodarnost i odanost svijetlom Gospodaru.“³⁸ Vlast na Cetinju je međutim i ranije bila naklonjena Giniću. Na tužbu Franja Lešija koji je zastupao

³⁷ DACG, UVC-1902, Fas: 51–52, br. 145. i DACG, UVC-1902, Fas: 51–52, br. 168.

³⁸ DACG, UD.1902, Fas: 50, br. 126. Vidi: DACG, DK, br. 84, red. br. 126, od 27. II

Lazara Čefu u sporu zbog 17 fijorina (34 krune) za 4 para zavjesa, koje je glumac Đoko Stričević uzeo po Ginićevom nalogu, sud je presudio da se odmah plati samo jedan par, a „tri ostala para koltrina da se pregledaju, da li su upotrebljavane kao one prve, te ako budu onda da mu ih Ginić plati po ugovorenoj cijeni, ne bude li – to da mu ih povрати.“³⁹

O boravku Ginića u Nikšiću saznajemo iz tužbe Spasoja Krunića radi naplate duga od 12 fijorina koju je opštinska uprava Nikšić poslala opštinskom sudu na Cetinju. U tužbi, od 11. VII 1902. godine Krunić napominje da je Ginić „dao u podlog jedan mali srebrni sahat i jedan krstić s lancem u jednu škatulu“. Opštinski sud sa Cetinja će odgovoriti Nikšićkom opštinskom sudu da je Ginić otputovao te da stvari prodaju radi namire duga, ali ako za njih dobiju više od 12 fijorina, da suvišak novca pošalju na Cetinje „za uručenje ovd. dužiteljima“. ⁴⁰ Sličan zahtjev cetinjskom sudu stigao je 26. VI 1902. godine telegramom iz Rijeke. Povod je ovoga puta bio dug od 24 krune za sedam članova trupe koji su „na kvartiru bili“ kod Đoka Mugoše. Cetinjski sud je odgovorio da Ginić „za sada ne priznaje dug“, jer ga i članovi njegovoga društva odriču. Iz Rijeke je međutim ponovo 4. jula poslat dopis sa zahtjevom za dug, ovoga puta uz poziv na „pismenu svjedodžbu Đorđa Mihajlovića, bivšeg člana istog društva“. Cetinjski sud će na ovo kratko odgovoriti 11. jula da Ginić „nije nikako priznao potraživanje tam.[ošnjeg] Đoka Mugoše; a isti je otputovao iz ove varoši“. ⁴¹

Pred odlazak sa Cetinja i očigledno raspuštanje trupe uoči ljetnje pauze Ginić nije isplatio zarade svojim glumcima pa su ga ovi 8. jula 1902. godine tužili Opštinskome sudu na Cetinju za dug od 250 fijorina: „da bi mogli svoje dugove isplatiti ovdašnjim našim

³⁹ DACG, UVC-1902, Fas: 43, br. 133/I. i Ibidem, br. 133/II

⁴⁰ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1914

⁴¹ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1690; Ibidem, br. 1742.

povjeriocima i otputovati“.⁴² Pozvan od opštinskoga suda Ginić je saopštio svoje dugove i izjavio: „...stoga mi je nemoguće krenuti sa svojom družinom sa Cetinja, pa stoga otvaram konkurs nad ličnom mojom pokretninom koja se nalazi ovdje kod mene.“⁴³ Pored ovoga Ginić je 9. VII 1902. godine izjavio sudu da je on svoju veresiju naplatio „osim još od uprave Svijetloga Dvora“.⁴⁴ Na istom dokumentu je sjutradan dopisano da je Ginić dao izjavu o naplati potraživanja od uprave Dvora o čemu svjedoče i dvije priznanice na 200 kruna od 10. jula 1902. godine.⁴⁵

Tokom boravka u Crnoj Gori članovi Ginićeve trupe su nalazili načina da ostvare zaradu i mimo scene. Pretplatnicima

⁴² Tužbu sudu su potpisali: Đorđe Stričević, Radivoje Dinulović, Ilija Jovanović, Milan Milovanović, Pero Jovanović i Blažo Vušković (250 fijorina je 500 kruna). Blažo Vušković je živio na Cetinju i bio je slabog imovinskog stanja (DACG, MF-1901, Fas:111, br. 828). Kasnije je radio pri Dvoru.

⁴³ Ginić je 8. VII 1902. godine sudu priznao dug od 677,60 kruna i naveo povjerioce: Peri Jovanoviću sa gospođom 144 krune; Đorđu Stričeviću, 58 kruna, Radivoju Dinuloviću 136, Milanu Milovanoviću 128, Iliji Jovanoviću 54 (članovi trupe); zatim *Dug na Cetinju*: mom momku Blažu Vuškoviću 23,60 kruna, Spasu Mihajloviću 100, Matu Tanoviću 10 i Pašku Koki 14 (DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1742).

⁴⁴ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1743.

⁴⁵ Prvo je profesor Mirko Mijušković, u to vrijeme, po odluci sa skupštine Društva cetinjske čitaonice, upravnik pozorišta u Zetskom domu, primio od Uprave dvora 200 kruna „koje se imaju dati kao dar Njegovog Kralj. Visočanstva Gospodara pozorišnom društvu pod upravom G. Dim. Ginića.“, a zatim je Ginić istog dana (10. jula 1902. godine) napisao priznanicu o primljenih 200 kruna od Mirka Mijuškovića „kao dar od Njeg. Kralj. Visočanstva Gospodara, za davanu predstavu po visokoj želji“ (DACG, UD-1902, Fas: 50, br. 662). Ova suma evidentirana je i u *Dvorskim knjigama*: „Za davanu predstavu po visokom nalogu“ (DACG, DK, br. 84, red. br. 126, 27. II). Nijesam mogao utvrditi kada je predstava odigrana ili o kojemu se dramskom djelu radi.

na crnogorsku štampu, novi brojevi listova, čim bi bili štapani, dostavljani su iz štamparije na kućne adrese. Obično bi za svaku Novu godinu na posebnom listiću bila štampana čestitka u stihu (pjesmica od 4-6 strofa) koju su raznosači štampe na Cetinju predavali pretplatnicima i od njih dobijali uzdarje u novcu. Početkom 1902. godine ovakve čestitke pretplatnicima *Glasa Crnogorca* na Cetinju su raznosili glumci iz Ginićeve trupe Manojlo Petrović i Dušan Ilikić, koji su tom prilikom za nagradu od Dvora dobili 4,80 fijorina (9,60 kruna).⁴⁶

Trupa Fotija Žarka Ilinčića 1903. godine je boravila na Cetinju od 17. maja (prva predstava) do 29. juna (posljednja predstava) 1903. godine. Iako je najavljen kraći boravak u okviru kojega će prikazati samo šest predstava, Ilinčićeva grupa je na Cetinju ostala znatno duže i prikazala, kako je zabilježeno u štampi: „oko dvadest pozorišnih zabava“, od kojih je jedna predstava imala karakter svečane. Kada je finansijski aspekt u pitanju ovđe se moramo zadržati samo na konstataciji iz štampe da su predstave bile dobro posjećene.

Trupa Božidara Gavrilovića 1904. godine Od 22. januara do 15. februara 1904. godine trupa je boravila na Cetinju i prikazala 10 predstava. U dokumentima Uprave varoši Cetinje čuva se priznanica po kojoj je glumac Božidar Gavrilović 7. februara 1904. godine platio 16 kruna takse za četiri predstave: „koje sam držao u ovoj varoši“.⁴⁷ Prema zapisu u knjigama prihoda za

⁴⁶ Stihovi su štampani na tankoj hartiji u boji (format B6) sa svečanim okvirom i potpisom *Raznosač*. DACG, UD-1902, Fas: 46, Pvez, br. 1228. Vidi: Ibidem, br. 1229. Ovaj iznos je odgovarao vrijednosti $\frac{1}{2}$ napoleona, tj. 10 francuskih franaka u zlatu (Luka Milunović, „Kursevi i obračun valuta u Knjaževini Crnoj Gori“, u „Novac Crnoj Gori: radovi sa naučnog skupa“, Cetinje, 2007, str. 279). O raznošenju štampe vidi: DACG, MF-1907, Fas: 275, br. 79.

⁴⁷ DACG, UVC-1904, Fas: 67, Om: februar, br. 11.

februar 1904. godine (naplaćene takse) vidi se da je Božidar Gavrilović 10. februara sklopio ugovor sa glumcem Jankom Polićem i platio taksu. O zaradi trupe ne možemo ništa pouzdanije reći.

Trupa Ljubomira Micića 1904-1905. godine od 26. novembra 1904. god. do 10. februara 1905. godine boravi u Crnoj Gori. Evidentirali smo samo četiri prikazane predstave. Međutim iz zapisa dvorskog troška „Po nalogu Nj. Kr. V-. Gospodara uzeo sjedišta u pozorište (u lože) za sluge za dvije predstave, kruna 24“ i naknadnoga zapisa datuma troška od 10. januara,⁴⁸ vidimo da je datih predstava, što je i realno pretpostaviti, bilo mnogo više. Po svoj prilici Ljubomir Micić je sa svojom trupom napustio Cetinje u prvoj polovini februara 1905. godine. Ovo zaključujemo na osnovu datuma sa *Priznanice* na 100 kruna, primljenih iz Dvora „kao Visoki dar za moje pozorišno društvo“.⁴⁹ Micić je *Priznanicu* potpisao 9. februara 1905. godine. Ovaj izdatak evidentiran je i u Dvorskim knjigama.⁵⁰ Ovakva vrsta darova pružana je iz Dvora i ranije pozorišnim trupama na kraju njihovog gostovanja, obično pred sam odlazak sa Cetinja.

Trupa Petra V. Ćirića 1909. godine Po pozivu i dogovoru sa Društvom cetinjske čitaonice na Cetinju će od 26. septembra do 20. oktobra 1909. godine boraviti trupa Petra Ćirića. U tome periodu evidentirano je prikazanih 10 premijera i 3 reprize. Gostovanje je počelo učešćem na zabavi povodom rođendana knjaza Petra, velikoga vojvode zahumskoga, najmlađega sina kraljevoga, što je svakako pratio i konkretni, unaprijed

⁴⁸ Račun, u kojemu je trošak za pozorišne ulaznice samo jedna od stavki, datiran je 24. januara 1905. godine (DACG, UD-1905, Fas: 65, br. 77).

⁴⁹ DACG, UD-1905, Fas.: 65, br. 156.

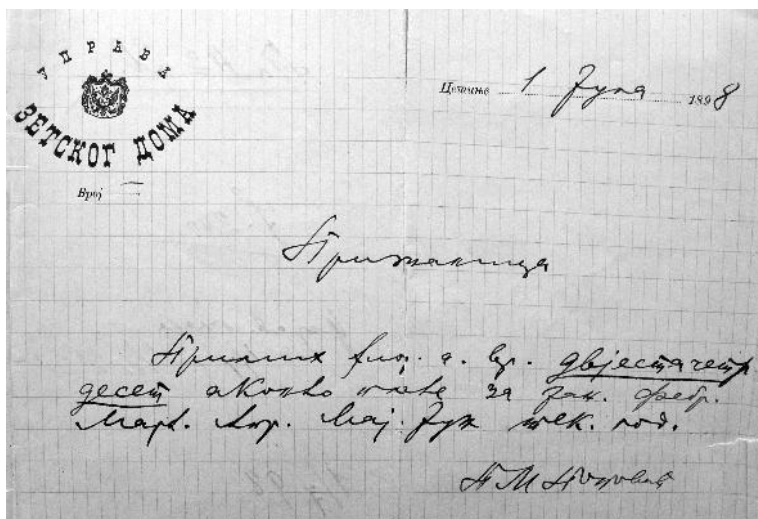
⁵⁰ „Preko Dušana Gregovića glumcima, po najvišem nalogu...“, DACG, DK-1905, br. 92, red. br. 156. (13. II).

dogovoreni finansijski izraz. Međutim, u konsultovanima izvorima, nijesmo pronašli konkretnije podatke o tome, pa kada su precizniji finansijski aspekti gostovanja trupe Petra Ćirića u pitanju možemo samo prenijeti napomenu iz štampe da je na predstavama odziv publike bio dobar.

Poslije pozorišne trupe Petra Ćirića, do Prvoga svjetskoga rata u Crnoj Gori neće više biti gostovanja putujućih pozorišnih trupa. Naredne, 1910. godine, osnovan je i svečano otvoren na Cetinju državni profesionalni teatar - Knjaževsko, tj. Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište pa je time i prestala potreba za produkcijama putujućih pozorišnih trupa u Crnoj Gori. Dok govorimo o pozorišnim gostovanjima treba tek napomenuti i to da je 1910. godine u Knjaževini, odnosno Kraljevini Crnoj Gori ostvareno prvo i jedino gostovanje ugledne stalne profesionalne pozorišne kuće. O proslavi *zlatnoga pira* Nikole I i Milene, kada je i obnovljeno državno dostojanstvo kraljevine, na Cetinju je desetak dana gostovalo „Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište“ iz Zagreba.

* * *

Prateći finansiranje pozorišne i uopšte scenske produkcije, kao dominantnoga oblika realizovanih kulturnih programa u periodu suverene Knjaževine Crne Gore (1878-1910. god) treba uočiti, ili makar postaviti pitanja, dovodeći u kontekst nekoliko, rekli bi veoma uočljivih, odrednica. Radi se naime, za dotadašnje crnogorske prilike, o dugome bezratnome periodu na čijemu početku znatno proširena, međunarodno priznata i pretpostavka za ostvarivanje egzistencije znatno ojačana država, jasno saopštva da je uočila snažnu potrebu bržega ukupnoga razvoja i smanjivanja jaza koji postoji u kvalitetu života stanovništva u odnosu na razvijene države Evrope. U dostupnim okvirima

Priznanica Pavla Popovića

ovde smo posmatrali oblike i obim finansiranja scenskih djelatnosti kao dominantnih pregnuća u kulturi tokom tri decenije kada se situiraju uslovi za posljedice koje će se očitovati, kako u odgovorima crnogorskoga društva i Kraljevine Crne Gore na izazove u drugoj deceniji 20. stoljeća, tako i toku događaja koji će takvi odgovori prouzročiti.

Lako je bilo uočiti da finansijska snaga države koja se nije bitno mijenjala kontinuirano predstavlja drastičan limitirajući faktor bržemu razvoju mogućnosti za zadovoljavanje pokazanih potreba crnogorskoga društva. Konkretnu finansijsku snagu države, međutim, treba posmatrati ne kao nužnu konstantu već kao, u konkretnome društvenome kontekstu, otvoreno pitanje o razlozima za stagnaciju njenoga rasta. Finansijske prilike ma koliko bile nepovoljne, ipak ne treba posmatrati kao isključive

razloge usporenoga razvoja države i društva. Pitanje bi široko postavljeno moglo biti: iz kojih sve razloga Crna Gora nije uopšte, ili mnogo brže, išla u smjeru na koji su ukazivali događaji i aktivnosti započete u prvoj polovini osamdesetih godina 19. stoljeća? Možda da bi upravo jubilarni povod (1884-2014) mogao biti dobra prilika da se radi razotkrivanja otvori ovo i slična pitanja? Razmatranja i mogući odgovori bi, pored opšte koristi koju donose nova saznanja, imalo danas za crnogorsko društvo i ne mali praktični značaj.

SEMINAR O NIČEOVOM ZARATUSTRI

Karl Gustav Jung

For many scholars Nietzsche's infamous work *Thus Spoke Zarathustra* is filled with a strange sense of religiosity that seems to run counter to the philosopher's polemics against religious faith. For C. G. Jung, *Zarathustra* was an invaluable demonstration of the unconscious at work. Nietzsche and Jung are two icons of twentieth century philosophical and psychological thought, and this work reveals the extraordinary connection between them. This seminar allows interested readers to participate with Jung as he probes the underlying meaning of Nietzsche's great work. Ilija Kapičić translated and prepared this work.

Predavanje II

26. oktobar 1938

Prof. Jung: Zadnji put sam govorio o *apokatastasis*, što znači potpunu obnovu, a ovdje sam našao ovaj navod iz svetog Pavla:¹

¹ I Poslanica Korinćanima 15: 52 – 55. *Apokatastasis*, obnavljanje, predstavljanje.

„U jednom trenutku, u treptaju oka, u posljednjoj trubi; jer će truba zatrubiti i mrtvi će ustati neraspadljivi, a mi ćemo se promijeniti.

Jer ovo raspadljivo mora da se obuče u neraspadljivost, a ovo smrtno obuče u besmrtnost.

Pa, kad se ovo raspadljivo obuče u neraspadljivost, a ovo smrtno obuče u besmrtnost, tada će se obistiniti riječ koja je zapisana, Smrt je prožderana u pobjedi.

O Smrti, gdje je tvoja žaoka? O grobe, gdje je tvoja pobjeda“?

Mrs. Flower doprinosi ovome i pita da li je hrišćanin ekvivalentan sa *apokatastasis*. Tjelesno uskrsnuće zasigurno je jedan njegov aspekt, a tu je i još jedan koji sam pomenuo prošle sedmice. Sada ćemo nastaviti sa drugim dijelom „Vrline Koja Umanjuje“.

„Ah, čak i na njihovo licemjerje radoznalo su se spuštile moje oči; a, blagoslovio sam njihovu muvlju sreću, i njihovo zujanje oko osunčanih prozorskih okana.

Toliko dobrote, toliko slabosti, ja vidim. Toliko pravde i sažaljenja, toliko slabosti.

Oni su zaobljeni, pravedni i obazrivi jedni prema drugima kao što su zaobljena zrnca pijeska, pravedna i obazriva prema zrcima pijeska.

Skromno u zagrljaju male sreće – to oni zovu „potčinjavanje“! A, u isto vrijeme skromno vire za nekom malom srećom.

U svojim srcima najviše od svega žele samo jednu stvar: da ih niko ne povrijedi. Zato predviđaju svačije želje i ispunjavaju svaku.

„Međutim, to je „*kukavičluk*“, iako oni to zovu vrlina“.

Ne bih sve to čitao; kao što vidite Niče kritikuje dobre i obične ljude koje mrzi kao kugu. Kod Ničea, ova kritika zasnovana je na posebnoj psihološkoj činjenici koja ima veze sa određenim shvatanjem: ova prethodna poglavlja, a i ona sljedeća, sadrže sporo razumijevanje nečega što sada struji u njemu, nečega što

je previše teško za njega. Koja je to činjenica sa kojom on pokušava da se nosi?

Mrs. Crowley: Zar to nije njegova buduća sudbina?

Remark: Inferiorni čovjek.

Prof. Jung: Da, inferiorni čovjek u njemu, njegova Sjenka. To je počelo prije nekog vremena, nakon njegove užasne vizije gdje je bio ugrožen od sile odozdo, gdje je već imao intuiciju o svom mogućem ludilu i pokušava da pobjegne. Naravno, inferiorni čovjek nije nužno lud, ali ako ne prihvatimo inferiornog čovjeka skloni smo da poludimo, pošto inferiorni čovjek iznosi čitavo kolektivno nesusjesno. A, zašto je to tako?

Miss Hannah: Zbog kontaminacije.

Prof. Jung: Tačno. Inferiorni čovjek kao nesusjesni faktor nije izolovan. Ništa u nesusjesnom nije odvojeno – sve je ujedinjeno sa svim ostalim. Samo u našoj svijesti pravimo razlikovanja, u stanju smo da razlikujemo psihološke činjenice. Nesusjesno je kontinuitet; kao jezero je, ako nešto curi čitavo jezero istekne. Sjenka je jedna riba u tom jezeru, ali samo za nas ona je određena i odvojiva riba. Za jezero nije, riba je spojena sa jezerom kao da je rastopljena u jezeru. Pa Sjenka, inferiorni čovjek, određeni koncept je svjesnog, ali pošto je nesusjesna činjenica ona je rastopljena u nesusjesnom, uvijek je kao da je čitavo nesusjesno. Zato smo, ponovo i ponovo, suočeni sa zbunjujućim problemom da Sjenka – anima, mudrac ili velika majka, na primjer – izražavaju čitavo kolektivno nesusjesno. Svaka figura kad do nje dođete uvijek izražava cjelinu, a pojavljuje se sa preplavljujućom snagom čitavog nesusjesnog. Naravno, beskorisno je pričati o takvim iskustvima ako niste prošli kroz njih, ali ako ste ikad iskusili jednu od tih figura znaćete o čemu govorim: jedna figura vas ispunjava svetim užasom nesusjesnog. To je obično figura Sjenke koje se plašite, ne zato što je ona vaša posebna Sjenka, nego što predstavlja čitavo kolektivno nesusjesno; sa Sjenkom dobijate čitavu stvar. Pa, ukoliko ste sposobni da odvojite Sjenku od

nesvjesnog, ako ste u stanju da napravite razliku između ribe i jezera, tada ste osvojili tu tačku. Ali, kada se sljedeća riba pojavi to je kit, kit – zmaj, koji će vas progutati – sa svakom novom ribom vi hvatate, povlačite gore, čitavu stvar. Pa, kad je Niče uplašen od svoje Sjenke ili kad pokušava da se sa njom nosi to znači da se on lično, sam, mora nositi sa užasom čitavog kolektivno nesvjesnog, a to čini stvari glomaznim.

Pa, kad smo posjednuti nesvjesnim do određenog stepena, kada je muškarac posjednut svojom animom, na primjer, naravno, on ima veoma teško vrijeme u kojem se njom bavi, pa po pravilu ljudi jednostavno ne mogu to uraditi sami. Niko se ne može izolovati na visoku planinu i baviti nesvjesnim; uvijek je potrebna čvrsta veza sa čovječanstvom, ljudski odnos koji će nas zadržati za našu ljudsku stranu. Zato, većina ljudi može razumjeti nesvjesno samo ukoliko su u analizi, ukoliko imaju odnos sa ljudskim bićem koje ima određenu sumu razumijevanja i koje pokušava da sačuva pojedinca u ljudskoj veličini, jer čim neko dodirne nesvjesno gubi svoju veličinu.

Mrs. Flower: Čini mi se da je najteži problem – da se mora naučiti razdvajati dok ste okruženi kolektivno nesvjesnim. Čini se da ćete biti raskomatani ud po ud.

Prof. Jung: Naravno, nemoguće je razumjeti kolektivno nesvjesno bez potpune raskomadnosti i proždernosti, osim ako imate pomoć neke jake veze koja vas vezuje za stvarnost, pa nikad ne zaboravljate da ste ljudski pojedinac, kao drugi pojedinci. Jer, čim dotaknete kolektivno nesvjesno imate inflaciju – to je neizbježno – a tada se vinete u svemir, nestanete u oblaku, postanete biće izvan ljudskih razmjera. To je ono što se dogodilo Niče. U svojoj samoći osluškivao je nesvjesno i odmah je bio ispunjen inflacijom od Zaratustre: on je postao Zaratustra. Naravno, čitavo vrijeme znao je da on nije Zaratustra, Zaratustra je možda govorna figura, pa više ili manje estetska metafora. Da ga je neko pitao da li je on Zaratustra vjerovatno bi to demantovao.

Ipak, on upravlja Zaratustrom – ili Zaratustra upravlja njim – kao da su jedno te isto. Vidite, nije mogao govoriti u tom stilu kao da je Zaratustra bez dobijanja zaraze. Pa, kroz čitavu knjigu imamo najveći problem zbog tog stalnog miješanja sa arhetipskom figurom. Nikad nijesmo sigurni da li govori Zaratustra ili Niče – ili je to njegova anima? Ovo nije istina, to nije istina, a ipak sve je istina; Niče je Zaratustra, on je anima, on je Sjenka, i tako dalje. To dolazi od činjenice da je Niče bio sam, bez da iko razumije njegova iskustva. Možda nije bio sklon da ih dijeli, pa nije postojala ljudska veza, bez ljudske prisnosti, bez odnosa da ga zadrži u njegovoj stvarnosti. Ah, bio je okružen ljudima i imao je prijatelje, barem nekoliko – bilo je ljudi koji su brinuli o njemu – ali, oni nijesu bili u stanju da razumiju što se u njemu događa, a to je naravno bilo neophodno.

Zato, ja kažem, analitičar je ta osoba koja treba da razumije što se događa u takvom slučaju. Ali, da je bilo analitičara u Ničeovo vrijeme, a jedan od njih mu rekao da prolazi kroz iskustvo kolektivno nesvjesnog i da su to arhetipske figure, on kod Ničea ne bi naišao na dobrodošlicu. Sa takvim čovjekom možete razgovarati samo ulazeći u njegovo stanje. Na primjer, možete reći: „Što se dogodilo prošle noći? Da li je bila crna“? Da li se kreće? Kako interesantno! Nebesa, kroz što ti prolaziš! Ja ću poći sa tobom, vjerujem u Zaratustru, dozvoli nam letenje sa njim“. Morate biti propisno impesionirani i morate se podvrći istom afektu kojem se podvrgava pacijent; ako on podleigne morate, takođe, i vi podleći u određenoj mjeri. Možete pomoći samo ukoliko patite od istog napada, ukoliko podlegnete – a, još držite do stvarnosti. To je zadatak analitičara; ako može držati do ljudske stvarnosti, dok njegov pacijent prolazi kroz iskustvo kolektivno nesvjesnog on je koristan. Ali, analitičar mora jednom nogom zakoračiti u inflaciju, inače, ne može ništa uraditi. Ne morate biti razumni u vezi toga, ali morate proći dodir iskustva. Naravno, Ničeovo vrijeme je bilo najnepovoljnije za takvo iskustvo. U to vrijeme nije

bilo ni najmanje mogućnosti nečijeg razumijevanja. Bilo je dosta pojedinaca, naravno – tu su uvijek – koji bi ludo dobrovoljno išli za njim; svaka budala nađe sljedbenike. Nema nadarene budale koja ostaje bez velike škole jednako nadarenih sljedbenika. Ali, naći čovjeka koji bi mogao držati noge na zemlji i letjeti, istovremeno bio je previše veliki zadatak.

Mrs. von Roques: Ali, što su ljudi mislili kada je on ovo pisao?

Prof. Jung: Da je bio lud. Sjećam se kada je Zaratustra izašao, znate što su ljudi rekli, što je Jakob Burckhardt rekao, na primjer? Svi su mislili da je *Zaratustra* djelo ludaka, iako su morali priznati da su neke stvari izuzetno inteligentne. Ali, nije su se mogli nositi sa njim, njesu ga razumjeli, jer u to vrijeme držali su se daleko od takvih iskustava na nevjerovatno pažljiv način. Živjeli su u vrsti vještačkog svijeta ljepote, razdvojenih osjećanja, lijepih iluzija. A, to je baš ono što je Niče kritikovao. Naravno, pokopavao je njihove katedrale i njihove dvorce u Španiji, njihove najdraže ideale, pa za njih on nije bio samo ludak, nego i opasan. Svi obrazovani ljudi u Bazelu bili su užasnuti predstavom, šokirani njegovim dosjetkama u svakom pogledu. Smatrali su ga revolucionarem, ateistom – nije bilo ničega što protiv njega tada nije rečeno. Ali istovremeno, bili su uplašeni jer su osjećali nevjerovatnu količinu istine u onome što je rekao. Bilo je potrebno najmanje polovina vijeka da se svijet pripremi da razumije što se Niče dogodio.

Naravno, nema koristi nagađati o tome što bi se dogodilo da je Niče imao razumijevanje prijatelja. Samo možemo spekulirati o takvim stvarima, jer mi danas znamo nešto o iskustvu kolektivno nesvjesnog; što je potrebno uraditi u takvom slučaju za nas je gotovo profesionalno pitanje. Ničeov slučaj je riješen, ali moramo razumjeti što se događa čovjeku bez pomoći takvog razumijevanja. Niče je izvanredan primjer izolovanog pojedinca koji pokušava da se nosi sa takvim iskustvom, a mi vidimo tipične posljedice. Njegove noge ne ostaju na zemlji, glava mu otiče, a

on postaje svojevrсни balon; više niste sigurni u njegov identitet, da li je bog, demon ili đavo, duh, ludak ili genije. Pa, takav čovjek, kao što smo vidjeli u prethodnim seminarima, uvijek je ugrožen kompenzacijom iznutra. Naravno, kada se dobije inflacija počinje se plutati u vazduhu, a tada tijelo postaje posebno umorno ili teško – počinje vući, često sasvim bukvalno. Ljudi u tom stanju postaju svjesni težine negdje, pretjeranog tereta koji ih vuče prema dolje, a budući da su poistovjeđeni sa tijelom često pokušavaju da ga uguše. Hrišćanski sveci su se tim problemom bavili na taj način: mučili su tijelo kako bi se oslobodili njegove težine. Niče je bio čovjek devetnaestog vijeka, a to više nije bio pravi način. Naprotiv, on pravi od tijela veliko pitanje; propovijeda povratak tijelu. Ali, od njega pravi takvo pitanje da inflatiše tijelo; čini ga nedostupnim kroz njegovo precjenjivanje. Zaista, to je Sjenka što mu smeta; a hvaleći tijelo on ne vidi da Sjenka reprezentuje tijelo. Tada, Sjenka poprima izuzetnu važnost, a budući da nije više poistovjeđen sa tijelom ono postaje demon.

Kao što znate, ja personifikujem Sjenku: ona postaje „ona“ ili „on“, jer je osoba. Ako ne postupate sa Sjenkom kao sa osobom u takvom slučaju pravite tehničku grešku, jer Sjenka *treba* da bude personifikovana kako bi bila izdvojena. Sve dok osjećate da nema oblik ili posebnu ličnost uvijek je djelimično identična sa vama; drugim riječima, nesposobni ste da napravite dovoljnu razliku između predmeta i vas. Ako Sjenku nazivate psihološki aspekt ili kvalitet kolektivno nesvjesnog tada se ona pojavljuje u vama; ali, kad kažete ovo sam ja, a to je Sjenka, vi personifikujete Sjenku, pravite čist rez između to dvoje, između vas i tog drugog, a ukoliko to možete da uradite odvojili ste Sjenku od kolektivno nesvjesnog. Sve dok psihologizujete Sjenku čuvate je u vama. (Pod psihologizovanjem Sjenke mislim njeno nazivanje vašim kvalitetom). Ali, ako je ona prosto vaš kvalitet, problem nije razmršen, Sjenka nije odvojena od vas. Ako uspijete u odvajanju Sjenke, ako

možete personifikovati Sjenku kao neki predmet odvojen od vas tada možete uzeti ribu iz jezera. Da li je ovo jasno?

Mrs. Flower: To je jasno, ali ipak teško pošto se ljudi na mnogo mjesta osjećaju kao u Ničeovo vrijeme.

Prof. Jung: Priznajem, to je veoma teško pitanje. Sjenka iz vas iskače – kroz svoju Sjenku možete da ostvarite veoma loše odnose sa ljudima – a takođe, i sa kolektivno nesvjesnim. Jer „ljudi“ znače kolektivno nesvjesno, ona je projektovana na njih. U analizi svi dotaknu Zaratustrinu sudbinu: to je najveći problem. Ali, kada možete napraviti tu razliku između Sjenke i sebe pobijedili ste u igri. Ako mislite da se stvar drži za vas, da je vaš kvalitet, nikad ne možete biti sigurni da niste ludi. Ako sebe ne možete objasniti ljudima, ako postanete previše paradoksalni, kakva je razlika između vas i ludog čovjeka? Uvijek kažem mojim pacijentima koji su takvi granični slučajevi: „Sve dok sebe možete objasniti kao razumnog pojedinca ljudi neće reći da ste ludi, ali u trenutku kad postanete previše paradoksalni to je završeno, odnos je raskinut“. Pa kažem, odvojite Sjenku, a – ako možete – personifikujte je, što je zaista znak odvojenosti. Na primjer, ako imate prijatelja sa kojim se osjećate gotovo identično, pa imate svaku zajedničku reakciju tako da ne znate što je on, a što ste vi sami, tada ne znate *ko ste*; ali ako možete reći: „To je njegov način, a on je osoba nezavisna od mene“, vi znate ko je ko, ko ste vi, a ko je on. Naravno, teško je znati koliko Sjenka pripada vama, koliko ste vi odgovorni. Jer, kao što ste odgovorni za ljude koji vam pripadaju vi ste odgovorni i za Sjenku; ne možete u tolikoj mjeri odvojiti Sjenku da je možete tretirati kao stranca koji nema nikakve veze sa vama. Ne, ona je uvijek tu, ona je čovjek kojem pripada. Ipak, postoji razlika, a zbog diferencijacije možete razdvojiti te dvije figure kako bi razumjeli što je Sjenka, a što ste vi.

Pošto je Niče identičan sa Zaratustom on ima problem Sjenke. On ne može odvojiti ribu od jezera, a kao što ga je

Zaratustra potpuno savladao sve vrijeme, takođe, Sjenka ga je savladala kada se pojavila u strahu od ludila – što je isto kao i strah od kolektivno nesvjesnog. U prethodnim poglavljima imamo dokaz za to. Sjenka se pojavila kao opasan demon, a Niče koristi svaki zamislivi trik da se odbrani od njenog naleta. Previše je potcijenio vrijednost Sjenke, od nje je napravio svjetlo, ismijavao je, Sjenku je projektovao na svakog. A, sada u tim poglavljima optužuje i kritikuje svakog, osrednjost svijeta, i sve te kvalitete koji pristaju uz samog Ničea. Na primjer, kaže da je najiskrenija želja svih tih osrednjih ljudi da ne budu povrijeđeni. Ali, ko je bio više osjetljiv na povređivanje od samog Ničea?

O Ničeu postoji karakteristična priča. Mladić, veliki obožavalac, pohađao je njegova predavanja, a jednom kada je Niče pričao o ljepoti Grčke i tako dalje, vidio je da je taj mladić postao sasvim oduševljen. Poslije predavanja pričao je sa njim i rekao mu je da će otići zajedno da vide tu ljepotu. Mladić nije mogao povjerovati u ono što je Niče rekao, a Niče je najvjerovatnije vjerovao u to, takođe. A naravno, mladiću se dopala mogućnost, ali u isto vrijeme bio je svjestan da u svom džepu nema ni cent. Bio je siromašan čovjek, a pošto je bio Švajcarac bio je veoma realan i pomislio: „toliko karta košta do Brindizija, a onda toliko do Atine; da li profesor plaća za mene ili ja moram da platim svoje putovanje“? To je bilo ono o čemu je razmišljao dok je Niče proizvodio oblak ljepote oko sebe. Zatim iznenada, Niče je vidio potišten izgled mladića i samo se okrenuo, i nikad ponovo nije pričao sa njim; bio je duboko povrijeđen nikad ne shvatajući razlog mladićevog kolapsa. Samo ga je vidio smetenog, kako postaje sve manji i manji, a konačno nestaje u zemlju kroz osjećanje ništavila koje je uglavnom bilo u njegovom džepu. To je bio način na koji je Niče zakoračio izvan stvarnosti; takva prirodna reakcija bila je dovoljna da ga duboko povrijedi.

Ovdje imate slučaj: taj mladić reprezentuje Sjenku; taj prosječni mali čovjek kojeg je Niče uvijek ignorisao – bio je tu.

Niče nije mogao vidjeti pravi razlog, jer to je ono na što nikad nije računao u svom životu. A, ne smijemo zaboraviti da su ovi obični ljudi koje on grdi bili neko ko se brinuo za njegov svakodnevni život. Poznavao sam ljude koji su ga pomagali finansijski, a oni su baš ti dobri ljudi. Poznavao sam jednu staru damu koja je bila strašno dobra osoba, a naravno, nije razumjela riječi koje je on govorio, ali bila je pobožna duša i pomislila: „Siroti profesor Niče ne posjeduje bogatstvo, ne može predavati, penzija mu je zanemarljiva, valja nešto učiniti za siromaha“. Pa, poslala mu je novac kojim je objavio *Zaratustru*. Ali, on nikad to nije shvatio. Kao što nikad nije shvatio da udarajući po tim ljudima koji su mu u životu pomagali udara po sebi.

Predavanje VI

07. decembar 1938

* * *

„On koji je učio da blagosilja, takođe, učio je da kune: koje su tri najproklinjanije stvari na svijetu? Njih ću staviti na vagu.

Pohotljivost, strast za moć i sebičnost: te tri stvari dosad su bile najproklinjanije, te su bile na najgorem i najnepoštenijem glasu – te tri stvari izmjerit ću dobro, ljudski.

Pa! Ovdje je moj rt, a tu je i more – valja se ovamo ka meni, čupavo i umiljato staro, vjerno, stogodišnje – glavato, pseće čudovište koje volim!

Pa! Ovdje ću držati vagu iznad uzburkanog mora: a takođe, biram svjedoka da posmatra – tebe isposničko drvo, tebe, snažno mirisno, široko zaobljeno drvo koje volim“!

U lice svog drveta koje život znači, saznanje, mudrost, svijest, sada on mjeri tri poroka koji nose kletvu: pohotljivost, strast za moć i sebičnost. Ovdje vidimo kako je Niče zaista savremen, i u kojoj je mjeri psiholog. Da je živio u naše vrijeme ne bi mu

trebalo pomagati da bude alalitičar; u nju bi otišao odmah. Zaista, bio je više psiholog nego filosof, osim vrlo rano, psiholog budući da je shvatao da je filosofija *au fond* (fr. – u osnovi, pp.) psihologija. To je prosto stajalište individualne psihe i ne znači više od toga. U kojoj mjeri je moderni psiholog možemo vidjeti iz izjave koju daje ovdje, jer što on anticipira u ta tri poroka?

Miss Hannah: Današnje vrijeme.

Mrs. Fierz: Frojda, Adlera i vas.

Prof. Jung: Da, Pohotljivost, princip požude je Frojd; strast za moć je Adler; a sebičnost je moja, savršeno prosto. Vidite, zaista moja je ideja proces individuacije, a ona je baš čin sebičnosti. A, Frojd je pretpostavljao ništa osim seks, a Adler ništa osim moć. Pazite, to su tri aspekta i u pravom su poretku. Prvo je došao Frojd, zatim Adler koji je bio otprilike mojih godina, ali bio je raniji Frojdov učenik. Kada sam ja došao u Beč, po prvi put, našao sam ga u frojdovskom društvu, već je bio u prostorijama, a ja sam tek stigao – pa, strast za moć sigurno dolazi sljedeća. A, moja je posljednja i sasvim dovoljno uključuje drugo dvoje, jer pohotljivost i strast za moć samo su dva aspekta sebičnosti. Napisao sam malu knjigu koja kaže da su Adler i Frojd gledali na istu stvar sa različitih strana - Frojd sa stanovišta seksa, a Adller sa stanovišta strasti za moć; posmatrali su iste slučajeve ali iz različitih uglova.² Bilo koji slučaj histerije ili neuroze može se objasniti od strane Frojda baš kao i od strane Adlera, kao neispunjenje seksualne želje ili osujećena volja za moć. U svakom pogledu ovo je jasna prognoza načina na koji su se stvari aktuelno razvijale. Zaista, Niče je bio izuzetan čovjek. A, to je istina da su „ove tri stvari do sada bile najproklinjanije, da su bile na najgorem i najpogrešnijem glasu“. Dakle, podijelite sa dva – on je uvijek malo pretjerivao – jer njihov ugled nije apsolutno pogrešan; on je loš zaista, ali nije pogrešan, jer su te tri stvari određeni poroci. O tome nema sumnje.

² Psihologija Nesvjesnog, u CW 7, par. 1–101.

Ali vidite, naše religiozno gledište je da su svi poroci pogrešni i da trebaju neko iskupljenje. Nijesmo dovoljno svjesni da i loša stvar ima dvije strane. Ne možete reći da je bilo koji od tih poroka sasvim loš. Ako su savim loši, a želite da budete moralno uljudni ne biste mogli živjeti uopšte. Ne možete spriječiti pohotljivost jer *je*; ne možete spriječiti moć jer *je*; te, ne možete spriječiti sebičnost jer *je*. Da ste ih spriječili trenutno bi umrli, bez sebičnosti ne možete postojati. Ako treba da date svu svoju hranu siromašnim ne bi vam ostalo ništa, a ako ništa ne jedete vi umirete – a onda ne bi bilo nikoga da im daje hranu. Ne možete se oduprijeti funkcionisanju; ovi poroci funkcije su po sebi.

Takvo rasuđivanje dolazi od pretpostavke da bi neko mogao uspostaviti konačnu istinu, mogao odlučiti da je takva i takva stvar definitivno loša, na primjer; ali, nikad ne može. Ni u jednom trenutku ne možete dati takvu izjavu, jer to uvijek zavisi od toga ko je to učinio i pod kojim uslovima. Ne postoji nijedan porok za koji možemo reći da je pod svim uslovima loš. Jer, svi ti uslovi mogu se promijeniti i biti različiti, a uvijek su različiti u različitim slučajevima. Samo možete reći - ako se stvar događa pod tim i tim uslovima, i pod pretpostavkom da se ostali uslovi događaju duž iste linije, da je stvar tada najvjerojatnije loša. Možete rasuđivati u toj mjeri, ili možete reći takva i takva stvar je sama po sebi loša u takvim i takvim uslovima, ali svi izuzeci pate kada se izlože stvarnosti. Pa, grešku pravimo u donošenju moralnog suda kao da je to bilo moguće, kao da smo zaista mogli donijeti opšti moralni sud. To je baš ono što ne možemo uraditi. Što više istražujete zločin, više se osjećate u njemu, manje ste u stanju da o njemu sudite, jer kada idete dovoljno duboko pronalazite da je zločin bio izuzetno značajan, da je u tom trenutku bio neizbježan – sve je vodilo do njega. To je bila prava stvar ili za žrtvu ili za onoga ko je počinio zločin. Kako možete reći da je čovjek bio posebno loš, ili da je žrtva bila loša i zaslužila to? Što više znate o psihologiji zločina to manje

možete suditi o njemu; kad vidite mnogo takvih slučajeva vi sami odustanete.

S druge strane, ako odustanete od prosuđivanja vi odustajete od vitalnih funkcija u sebi: naime, vaše mržnje, vašeg prezira, vaše pobune protiv zla, vaše vjere u dobro. Pa, dolazite do zaključka da ne možete odustati od prosuđivanja; zapravo, praktično morate donijeti sud. Kada čovjek provali u kuću ili ubija ljude morate ga zaustaviti; to je uznemirujuće za život u gradu gdje su takve stvari dopuštene i zato morate zaustaviti tog druškana. A, kako to da učinite? Zapravo, morate ga strpati u zatvor ili mu odrubiti glavu, ili nešto slično tome. A sasvim sigurno, ako neko pita zašto tog čovjeka stavljate u zatvor vi kažete zato jer je loš čovjek. Da, loš je, ne možete pobjeći od toga. Čak iako i sami radite nešto što je protiv opšte ideje o moralu, bez obzira što možete o tome misliti, osjećate se neugodno, dobijate napade savjesti – zapravo, razvijate vrlo lošu savjest. Možda to nije očigledno: čovjek može reći: „Ja nemam lošu savjest zbog toga što sam učinio sve dok znam da to niko ne zna“. Ali, čujem takvo priznanje od čovjeka koji dolazi kod mene sa neurozom, ne znajući da je njegova neuroza zbog činjenice da je povrijedio svoj vlastiti moral. A tako, on se sam isključuje, jer budući da ima neurozu isključen je iz normalnog čovječanstva: njegova neuroza, njegova izolacija je zbog činjenice da je on sam asocijalan, a to je zbog činjenice da je amoralan, pa je isključen iz redovnih društvenih odnosa.

Kada prekršite te moralne zakone postajete moralni izgnanik, a patite od tog stanja jer vaš libido više ne može slobodno teći od vas u ljudske odnose, uvijek ste blokirani od strane vašeg prestupa. Pa, patite od pretjerane akumulacije energije koja se ne može osloboditi, a vi ste u vrsti kontrasta i suprotnosti sa vašim okruženjem što je sigurno abnormalno stanje. A, to ne pomaže da imate posebno prosvijetljene ideje o dobru i zlu kao Niče koji je rekao da je s onu stranu dobra i zla, i da

ne primjenjuje moralne kategorije. On primjenjuje moralne kategorije za vas: ne možete pobjeći sudiji u sebi. Vidite, taj čitav moralni sistem u kojem živimo donesen je iz istorije, iz hiljada godina treniranja. Temelji se na arhetipovima ljudskog ponašanja. Pa, iste zakone pronalazite u najnižem kao i u najvišem društvu. Zapravo, ne postoji temeljna razlika između zakona primitivnog društva i ovog visoko razvijenog društva; aspekti mogu biti različiti, ali principi su isti. Svako pati kada izvrši kazneno djelo protiv instinktivnog zakona iz kojeg izrasta opšti moral. Uopšte nije važno koja su vaša uvjerenja; nešto je protiv vas i vi patite od odgovarajuće dezintegracije ličnosti koja može dovesti do neuroze.

Pa, u takvom slučaju možete se ogriješiti o vaše bolje rasuđivanje. Na primjer, posmatrajte ljudsko biće jasno prisiljeno na određeni pravac u životu, na određenu vrstu prestupa, razumite ga, možete sažalijevati takvu osobu, možete osjetiti saosjećanje, čak se možete diviti hrabrosti sa kojom ono može uopšte živjeti. Vi mislite: „Zar nije to čudesan, veličanstven način na koji on ili ona nose taj grozni teret, žive tu prljavštinu? Ipak, morate reći da je to loše, a ako ne, ne prihvatate sebe. Činite grijeh protiv svog vlastitog zakona i ne ispunjavate svoju vlastitu moralnost koja je instinktivna. A, ne činite ni pravdu drugima, jer čovjek koji živi tako mora znati da čini nedjela, a ako mu kažete da se divite njegovoj hrabrosti, on kaže: „Hvala vam, to je strašno lijepo, ali vidite ja treba da patim zbog mog nedjela“. A, čovjek je osramoćen činjenicom da nije propisno kažnjen. Njegovo nedjelo mora biti kažnjeno, mora imati kompenzaciju, ili zašto bi dođavola on rizikovao kaznu? Stvari koje nijesu dozvoljene pune su vitalnosti, jer kako bi ih ostvarili morate nešto rizikovati. Pa, ako izreknete potejenivački sud vi ste vjerovatno lišili vašeg čovjeka jedine njegove nagrade. On je prosto privučen opasnošću, avanturom, rizikom nemorala koji je predivan na

neki način; a, morate mu dati nagradu i zvati ga počinilac zlih djela. A, ako se to dogodi vama, ako ste i sami lošeg vladanja, bićete prisiljeni da priznate da ste počinilac zlih djela, a to vam daje naročito zadovoljstvo. Na primjer, možete se kajati, a nema većeg i divnijeg zadovoljstva od kajanja za nešto iz dubine svog srca. Siguran sam da mnogi ljudi čine grehove samo da bi se kajali; to je previše čudno, vrsta pohotljivosti. Morate ih gledati kako to čine. Idite na vjeska okupljanja, tu ćete ih vidjeti.

Pa kad uzmete u obzir taj čitavi problem, sa bilo koje strane ga posmatrali, stižete do zaključka da je sasvim razumljivo da su te stvari loše. A, sasvim je razumljivo da ljudi ne mogu izbjeći da ih žive, da ih čine, a u isto vrijeme niko ne može izbjeći psovanje ljudi koji ih čine. Zato, što god se dogodi mora se dogoditi, to je neizbježno; to je komedija života. Mi znamo da je to komedija, znamo da je nelogično, ali to je život i morate živjeti tako, ako želite uopšte da živite. Ako ne želite živjeti možete istupiti iz te čitave gluposti; nije potrebno da donosite sud. Ali u trenutku kada upadnete u tok zločina, ili kažete „ništa već“ porok, ili kažete da je to krasno da je čovjek u stanju da izvrši tako čudestan zločin – takva hrabrost života! – tada više niste realni, već ste na putu za neurozu, baš kvaka. Život je usred sve te komedije. Jer to je suština komedije, a onaj ko razumije da je on iluzija, *Maya*, može iz nje izaći – pod uslovom da je njegovo vrijeme. Tada on ne rizikuje neurozu jer je tada na pravom putu. Pa, u drugoj polovini života možete početi da razumijete da je svuda uokolo život komedija u svakom pogledu, a da ništa nije sasvim istinito; a sa takvim uvidom polako počinjete da izlazite iz života bez rizikovanja neuroze.

Predavanje I

18. januar 1939.

Prof. Jung: Prije Božića stigli smo do 54. poglavlja „O Tri Zla“. Skoro smo na kraju prvog dijela, ali tu je još jedno pitanje u posljednja dva stiha o kojem treba da govorim.

„Preko kojeg mosta sadašnjost ide prema budućnosti? Pod kakvom se prinudom visoko saginje prema niskom? A, što zapovijeda najvisočijem da još uvijek raste naviše?

Sada vaga stoji uravnotežena i mirna: tri teška pitanja ubacio sam unutra; tri teška odgovora nosi drugi tas“.

Dakle, u cilju da se poveže što dolazi sa prošlošću moramo shvatiti gdje stojimo u *Zaratuštri*. Kako on dolazi do ove tri zle stvari? Sjetite se to su pohotljivost, strast za moć i sebičnost. Što je ovdje veza? Vrlo je teško, ali apsolutno je potrebno ne gubiti glavu u gakanju kroz *Zaratustru*; lako se zaluta u džungli njegovog razgovora. Zato je vrlo korisno znati opštu temu kojom se bavimo, opšti trend čitavog argumenta, ne samo posljednjeg poglavlja nego i svih poglavlja prije njega.

Mrs. Brunner: On se uvijek približava inferiornom čovjeku.

Prof. Jung: Tačno. Sva prethodna poglavlja bave se problemom inferiornog čovjeka, ili Sjenkom. A, kad je on po prvi put susreo Sjenku?

Odgovor: Kada mu se na početku knjige približila luda.

Prof. Jung: A, kakav je tada bio njegov stav?

Odgovor: On je grdio Sjenku.

Prof. Jung: A, ne samo da grdi inferiornog čovjeka u sebi, već kolektivitet u cjelini, koji reprezentuje inferiornog čovjeka. Jer, kolektivitet je praktično uvijek sjenovit, uvijek inferioran, jer što je više ljudi skupa, više postaju inferiorni. Baš nedavno pojavio se članak u *Neue Zürcher Zeitungu* o knjizi *Masovna Duša*, u kojoj čovjek izražava neslaganje sa idejom da je pojedinac

smanjen u gomili.³ Naravno, svako u gomili misli da je *on* druškan, da je čak sasvim superiorniji od tog ološa. Obratite pažnju na način publike u pozorištu, kako gledaju jedni druge! Vidite, svako misli Bog zna što o sebi, nešto jako divno. Zato su obukli svoju najbolju odjeću i stavili nakit, pa svako će vidjeti kako su oni superiorni ljudi. Čak stoje u prvim redovima i okreću leđa orkestru – u takvoj su poziciji da ih svako mora vidjeti – a onda prave važne face i plaze svoje trbuhe, bulje gore u kutije. Ali naravno, to samo pokazuje koliko su inferiorni. Činjenica je, kada je čovjek u gomili on je inferioran, bez obzira što može misliti o svojoj veličini. Moral gomile je niži od morala svakog pojedinca u gomili. Naravno, gomila je porazna, jer hiljade su više nego jedan, tada je čovjek poražen; a biti poražen ili poraziti druge inferiorno je. Pa, što možete uraditi? Upravo ste uhvaćeni u inferiornost, i vi ste inferiorni, takođe.

Niče ne grdi samo svoju vlastitu Sjenku, nego takođe Sjenku u gomili, kolektivnog čovjeka. Često sam naglašavao stupidnost toga zato jer on živi na inferiornom čovjeku – vjerovatno, majmun čovjeku – možda majmun psihologiji. Zapravo, u svom napadu na inferiornog čovjeka, u njegovom argumentu o njemu ne može izbjeći da otkrije određene istine; sada je baš prepoznao osobine Sjenke kao velike vrline. Pa, u negiranju ili psovanju Sjenke on ulazi u kuću na zadnja vrata. Na primjer, kaže da je inferiorni čovjek malo grub, a tada polako shvata vrijednost grubosti; počinje da prepoznaje da su motivi koji pokreću kolektivnog čovjeka zaista vrline. Pa, uzima tri izvanredne mane čovjeka Sjenke, njegovu pohotljivost, njegovu požudu za moć i njegovu požudu po sebi, njegovu sebičnost, i čini ih vrlinama. Sada ide da se bavi tom temom. Ali, ovdje kaže nešto što je

³ Gotovo sigurno Jung se ovdje odnosi na Jose Ortega y Gassetovu knjigu *Revolt Masa* koja se pojavila u Španiji 1930. godine i anonimno prevedena u Engleskoj 1932. godine (New York). To je to djelo španskog filozofa u kojem je skovao sadašnji izraz „masovni čovjek“.

posebno važno, on pita: „Preko kojeg mosta sadašnjost ide prema budućnosti? Pod kakvom se prinudom visoko saginje prema niskom? A, što zapovijeda čak i najvisočijem da još uvijek raste naviše“? Možete li dati odgovor?

Miss Hannah: Individuacija.

Mrs. Fierz: Ja bih rekla sam život

Prof. Jung: To je tako jednostavno da ga ne vidite. To je ovdje već rečeno: pohotljivošću, strašću za moć i sebičnošću. Tu tasovi vage stoje umireni. Vidite, te stvari su sile života, zato su zaista vriednosti. Od životnog su značaja jer su životne potrebe, po tome grade most prema budućnosti. Vrline i visoka dostignuća uvijek su na kraju; nekompletnost je početak. Nekompletnost, nerazlikovanje most su za sutra; otud, voće koje nije zrelo ili je danas samo klica, zrelo je za dva mjeseca. A, što su sile koje pokreću svijet – ta prinuda visokom da se povija prema niskom? Sigurno, ne vriednosti jer mu pomažu da čak poraste veći. On sa pravom kaže one „zapovijedaju najvećem da još uvijek – raste naviše“, naime, da se pomjera dalje od niskog, jer nastojanje da kompenzujete poroke prisiljava vas na velike visine vrline. Da se ne borite protiv vrlo duboke Sjenke vi nikad ne biste stvorili svjetlost. Samo kada je veoma mračno stvarate svjetlost, samo kada patite od poroka počinjete da razvijate vrlinu koja će vam pomoći da rastete naviše. Takođe, ako ste visoko, što vam pomaže da se saginjete prema niskom? Baš takvi poroci. Sa pohotljivošću, sa voljom za moć možete se sagnuti nisko, možete se iskvariti. Čovjek koji preuzima moć nad drugima smanjuje se prosto sa gubitkom njihove moći. On im daje moć koju oni žele, ali on je ima. On je jednako nisko kao i oni kojima vlada. Rob nije manji od tiranina; rob dobija moć od tiranina, a tiranin uzima moć od roba. To je isti novčić uzmete li ga od nekoga ili ga nekom date. A, tako je i sa moći, ili sa pohotljivošću, ili sa sebičnošću: to je sve isto. Ali, to su sile koje čine da se stvari kreću. Nažalost, dobra stvar, visoka stvar, vrlina, uvijek je postignuće, uvijek vrhunac, a vrhunac ne vodi dalje. Samo kada ste dolje, niže, možete porasti, kao što se samo poslije vrha možete

spuštati. Ali, ako nema ništa ispod ne možete sići. Pa, to je Ničeova ideja, a to je razmotreno.

Mrs. Fierz: Zašto su baš u tom trenutku tasovi na vagi poravnati?

Prof. Jung: Ovdje postoji vrsta *enantiodromia*(e), kao što sam naglasio.

Mrs. Fierz: Da li je to zato što još uvijek nije prihvatio te tri stvari?

Prof. Jung: Ali, on jeste.

Mrs. Fierz: Pa, zašto onda ne silazi?

Prof. Jung: Ah, to je baš Ničeov stil. On prepoznaje stvar, ali drugi ljudi to moraju vježbati. On je samo propovijeda, ali ga se ona ne tiče. On ne shvata kad propovijeda čišćenje kuće da bi to mogla biti njegova vlastita kuća. Svi ostali moraju da čiste kuću jer je njegova vlastita kuća prljava. To je kao oni ljudi koji uvijek govore o korovu u tuđim vrtovima, ali nikad o svom vlastitom korovu. On nikad ne pita: „Pa, što to za mene znači“? Da se nikad ne osvrće na sebe tragedija je ove knjige; inače, imao bi koristi od svoje knjige. Ali, on traži nešto drugo, slavu, ili da drugi ljudi treba da se slažu sa njim. To je kao da nije želio da zna da li je to, takođe, pravo za njega. Vidite, on prepoznaje ova tri zla kao važne sile života, ali ponovo dolazi do zaključka da, naravno, obični ljudi *ne* prepoznaju te činjenice, da nemaju povjerenje u te sile života; ponovo vidimo da Sjenku koja se sastoji baš od tih kvaliteta on grdi pod tom pretpostavkom. Naravno, inferiorni čovjek ne prepoznaje filosofijski aspekt, ali je on pokrenut od tih sila, on živi Sjenku; a pošto je savladan od tih sila on shvata njihovu zlu stranu. Pa, inferiorni čovjek voli da uči kako da bude drugačiji, kako da se izbavi od tih sila.

Vidite, čovjek koji nije kod kuće u svojoj kući ne drži čvrsto svoj lični i tjelesni život, pa ne shvata koliko je savladan od tih mračnih sila. Naravno, takav čovjek dolazi do zaključka do kojeg dolazi Niče, da su to vrijednosti jer ih on ne posjeduje, ne vidi ih i ne dodiruje. Dok, onaj ko je sputan, zarobljen od tih sila – ko zna

da se ne može osloboditi od pohote, strasti za moć i sebičnosti – takav neko rado čuje da se može osloboditi tih zala. To su sile pakla, a ovdje je bog koji će vam pomoći da ih pobijedite. Za njega ima smisla da ih se oslobodi, jer je previše pod njihovim uticajem. Ali, onaj ko je izvan i od njih nedirnut rado će se vratiti tim silama, jer za njega one znače nešto pozitivno. Iz daljine to izgleda divno, kao plava zvijer, predivna pohotna zvijer, moćna sebična zvijer, vrsta Ćesare Bordžije. Siroti, simpatični, poluslijepi profesor Niče sve je samo to ne, pa da je mogao da dobije nešto od crvene brade Ćesare Bordžije, ili od proždrljivosti i snage lava, ili seksualne brutalnosti bika, naravno, bilo bi mu sve to dobro. Pa, ponovo počinje da grdi tužne kreature koje ne mogu da vide kako su predivna ta tri poroka. U šestom stihu prije kraja II dijela on kaže govoreći o toj blagoslovenoj sebičnosti:

„Loše: tako ona naziva sve što je slomljenog duha i nečasno ponizno – ograničeno, trepćućih očiju, potisnutih srca, i lažni pokorni stil koji ljubi širokim plašljivim usnama.

I lažnu mudrost“.

To je loš prevod od *Alter – Weisheit*. Umjesto lažna mudrost to zaista treba da bude „rugajuća mudrost“.

„A rugajuća mudrost: tako ona naziva svu pamet sluga, sijedih glava i onih koje je stigao zamor; a posebno, svu lukavu, nasranu i sumanutu ludost sveštenika!

Međutim, rugajući mudri svi sveštenici, svi siti života, i oni čije su duše ženstvene i servilne prirode – ah, kako je njihova igra uvijek vrijeđala sebičnost!

A, baš *to je* trebalo da bude vrlina i da se zove vrlina – da vrijeđa sebičnost! A, „nesebični“, tako su željeli oni sa dobrim razlogom, sve te od svijeta umorne kukavice i pauci krstaši“.

On baš nastavlja da grdi običnog čovjeka jer ne vidi kakve su predivne prednosti, kakve čudesne sile života, ta tri poroka, ne uzimajući u obzir da postoje ljudi koji su zarobljenici baš tih sila. On vidi samo sebe i naivno projektuje sebe svuda u svijetu, kao da je njegov slučaj bio univerzalan. Porastao je izvan sebe sa svojom

intuicijom, nije u svom tijelu, već je apstraktni broj, a kako se osjeća apstraktni broj bez krvi za noge, ruke i tijelo, koji treba da mu daju nekakav odnos sa takvim stvarima? Naravno da bi pozdravio da bude malo savladan od sila života. Ali velika većina ljudi su žrtve života, a vi ćete im učiniti veliku uslugu pokazujući im put iz njihovog ropstva – ne u njega. Možete zamisliti efekat da je propovijedao takve ideje onim ljudima koji su u ropstvu, koji su sebični i pate od sebičnosti; sada oni moraju shvatiti da je sebičnost velika vrlina, a da oni moraju biti više sebični, imati više volje za moć. Tada inferiorni ljudi postaju pasja milet; tada su stvarno svjetina što prije nijesu bili. Možda su bili skromni, a sada postaju neskromni jer se poroci od kojih su patili – a postojalo je vrijeme kada su znali da su od njih patili – sada zovu vrlina. Tada oni preuzimaju moć, a vidite što postaje od čovjeka kao što je Niče! Ono što je stvorio baš je suprotno od onoga što je pokušao da stvori. Da se samo jednom osvrnuo iza sebe vidio bi Sjenku, a tada bi morao znati što je stvorio. Ali, on nikad ne bi spoznao da ju je, na primjer, Hanibal imao. Sjećate se, Hanibal je imao izuzetan san kada je bio na svom putu za Rim: osjetio je da ga nešto prati i da ne treba da okreće glavu da vidi što je to; ali okrenuo je glavu i vidio da je to strašni zmaj, čudovište koje je uništilo čitav svijet. Kao što znate, ishod njegovog pohoda protiv Rima bio je potpuno uništenje Kartagine, što nije bio tačno njegov plan, i ne ono što je tražio. Ali, to je ono što se često događa ljudima koji ne vide Sjenku; misle da znače najbolje za naciju ili čitav svijet, nikad ne računajući na činjenicu što zapravo proizvode. Da su se osvrnuli vidjeli bi. Hanibal je vidio što je napravio: prvo je Italija bila uništena, a na kraju je Kartagina definitivno i potpuno uništena.

Vidite, uvijek treba pitati *ko* poučava stvar. Kao da je važno što čovjek kaže; samo je pitanje da *on* kaže, a ne što kaže. Da bi ga kritikovali uvijek morate pitati *ko* je to rekao. Na primjer, pretpostavite da ste u lošoj finansijskoj situaciji, a neko dođe i kaže da mu date vaše knjige i on će se pobrinuti za sve, on će preuzeti odgovornost. Ali, ja pitam: ko je taj čovjek koji će preuzeti

odgovornost? Tada doznajemo da je već prošao kroz desetak bankrota, da je zapravo prevarant, a čovjek koji bi stavio svoje poslove u njegove ruke bio bi budala.

A, tako se u čitanju filosofije računa, ne samo sama misao, već i čovjek koji je stvorio tu misao. Pitajte što ona za njega znači, jer u čitanju ovih riječi ne možete izbjeći njihovo upoređivanje sa onim što je on sam bio. Ili, ko donosi propovijed? Vratite se u njegovu stvarnost i vidite da li odgovara. Vidite, ovdje možete zaključiti iz konteksta da je govorio neki *condottiere* (ital. – angažovani vojnik, pp.) iz Renesanse, pakao od čovjeka. Dok u stvarnosti pronalazite ljubaznog, jako nervoznog, poluslijepog čovjeka koji pati od glavobolje i ne dodiruje svijet bilo gdje; gore je u uglu male kuće u Engendine, a ne uznemirava ni muvu. Tada bi rekli da on očito govori monolog, a da morate okrenuti stvar i vidjeti što se dogodilo. A, vi bi odlučili da to treba poslati uglavnom univerzitetskim krugovima, ali da je zabranjeno za obična i nagonska stvorenja; da bude podijeljeno samo doktorima i profesorima koji pate od nesаницe i glavobolje, a niko drugi ne treba to da čita. Vidite, da je Ničeov inferiorni čovjek mogao čuti što je čovjek gore propovijedao njegovo proročanstvo bilo bi pravo, naime:

„Ali, za sve njih sada dolazi dan, prevrat, sudijin mač, veliko podne; tada će mnoge stvari biti otkrivene“.

Vidite, otkrivene za Herr Professor Ničea.

„A, onaj ko proglašava ego zdravim i svetim, a sebičnost blaženom, zaista, on kao prorok govori ono što zna: „Evo dolazi, blizu je, veliko podne“!“

Za profesora Ničea, koji zapravo živi u Sils Maria to bi bilo veliko podne, gdje se veče pridružuje jutru, gdje sve stvari postaju potpune, gdje se može zbližiti sa svojom Sjenkom. Ali, ni za koga više.

Preveo i uredio: **Ilija Kapičić**

MISAONI I VJERSKI ŽIVOT NARODÂ DREVNE MESOPOTAMIJE

Marko Višić

The author of the study „Thought and Religious World of the People of Ancient Mesopotamia“ written from the point of view of natural philosophy, offers a thorough and argued description of spiritual and religious life of the ancient Sumerians, Acadians, Babylonians, Assyrians including the pantheons and religious systems of other people, Phoenicians, Hittites, Hurrians, etc. The author supported his own theoretic explanations and assertions with corresponding citations from the literary heritage of those peoples, which is why this study contains integral translations of almost all important works of religious literature, especially the translation of ten anthems and prayers of exceptional beauty.

I Misaoni život starih Mesopotamljana

1. Mitotvorna i simbolička misao narodâ stare Mesopotamije

Što god se dublje i svestranije izučava duhovni i vjerski život najstarijih istorijski potvrđenih narodâ drevne Mesopotamije - Sumerana, Akađana, amorićanskih Vavilonjana i Asirana - to se više stiče utisak da se kod tih naroda filozofijski, odnosno umni poticaj k spoznaji bitnosti stvari i proishodišta svega postojećega u kosmosu javlja prije logičkog razmatranja pojavnog svijeta u cijelom universumu. Tome su valjan dokaz njihovi, s razumom i

prirodnim poretком stvari usklađeni kosmogonijski i teogonijski sustavi koji u sebi sadrže bitne i funkcionalne elemente neophodne u procesu stvaranja, te nam se mit i simbolika, odnosno slikovitost, koje u tim sustavima obavijaju sve faze postanja kosmičkog života, pokazuju kao osmišljena i ljudskom duhu sukladna tvorevina¹.

Mit je taj koji na slikovit način u drevnim kosmogonijama i teogonijama nastoji dati odgovor na prastara čovjekova pitanja: otkuda i kako, zašto i kamo?

Kad mit iz svekolike amorfne građe o postanju i bivstvovanju svega postojećega u kosmosu, te iz bezbroj tvornih sila, što ih drevne civilizacije Bliskog istoka oličiše u božanskim bićima, stane izdvajati istinski prirodne tvorne sile što same sobom manifestuju red i poredak, kako u toku samoga stvaranja, tako i u procesu održavanja stvorenog, tada mit prestaje biti naivnom slikom o postanju svijeta, tako prelazeći u osmišljen pogled o postanju i uređenju svekolikog kosmičkog života. Iz rečenog nužno slijedi da na kosmogonijske i teogonijske sisteme drevnih Akađana, Vavilonjana i Asirana koji navedene sisteme skoro u cijelosti preuzeše od Sumerana, potom na kosmogonijske i teogonijske sisteme tajanstvenih Hurijaca, tih najvećih širitelja sumerske civilizacije, prvenstveno pisma i religije, zatim Hetita (ispravnije Hatta) koji nas i danas zadivljuju svojim etosom iskrenosti, što duguje njihovom vjerovanju da bogovi sve vide i znaju, kao i navedene sisteme Hanaanaca ili Kanaanaca, kako ih zvahu drevni Egipćani, odnosno Ugarićana i Fenićana - valja gledati kao na najstariji vid sustavnog umovanja o postanju, kako kosmosa tako i svekolikog života u njemu; umovanja u spe-

¹ Ovamo se, u ovom pogledu, mogu pridružiti i stari Egipćani. O mitskoj i simboličkoj misli drevnih Egipćana, poštovani se čitalac, uz ostalu literaturu, može pobliže obavijestiti i iz naše studije *Duhovni i vjerski život drevnih Egipćana*, pisane kao uvod u *Egipatska knjiga mrtvih*, „Svjetlost“, Sarajevo 1989, str. 7-53. (Dalje *Knjiga mrtvih*).

kulativnom, s razumskim izlaganjem usklađenom obliku, što predstavlja osnovu najstarije prirodne filosofije.

Ovakva, na iskustvu zasnovana spekulativna misao, što na vi-dovit, intuitivan način koji se, kad je riječ o mišljenju Bliskog istoka, može smatrati ishodišnom tačkom, kako u spoznajnom procesu svega postajućega i bivstvjućega - po tome je mišljenju pak sve u vječnom postajanju i bivstvovanju - tako i u racionalnoj analizi, odnosno sintezi postojećih pojava u Prirodi, zaodjenula se, kao što gore rekosmo, u mit i simboliku, odnosno slikovitost.

Ovo nam, dalje, kazuje da su narodi bliskoistočnih civilizacija svoje misli o postanju, razvitku i opstojnosti universuma i svega u njemu postojećega iznosili u vidu mitova, priča i slika i, u skladu s tim, te pojave jedino tako i razumijevali. Isto tako, prilikom razjašnjavanja nekog događaja ili prirodne pojave, ti su narodi, umjesto analizi i sintezi, pribjegavali mitu, priči, dramskoj priči u kojoj onaj ko kazuje tu dramsku priču u njoj uzima punog učešća. Ako je, naime, drama prikaz života u akciji, odlikujući se dubokim doživljavanjem i proživljavanjem onoga što prikazuje, pritom imajući u vidu sve sudionike drame, jer u njoj nema pasivnih posmatrača, onda nam je jasno zašto su drevni narodi Bliskog istoka pribjegavali mitu kao dramskoj priči. Dramsko izlaganje zbivanja u mikrokosmosu i makrokosmosu kod bliskoistočnih naroda biva još shvatljivije i, štaviše, jedino ono i pristaje njihovoj misli, ako se ima na umu da je po njihovom dubokom uvjerenju i osvjedočenju cijeli kosmos košnica života, jer oni naprosto nisu poznavali beživotni svijet. Čovjek kao jedinka i cijelo društvo samo je određena manifestacija, tačnije, individualizovani oblik sveopšteg kosmičkog života koji se konkretizuje u bilinskom, životinjskom i ljudskom životu, ali i u mineralima, munji i gromu, riječju, u svakom pojavnom obliku. Kako je, dalje, u spekulativnoj misli narodâ Bliskog istoka analogija bila osnovni princip praktičkog rasuđivanja, po kome su

sve pojave i događaji uočavani u životu kosmosa ocjenjivani pojavama i događajima iz ljudskog života u kojem iza tih pojava i događaja stoji čovjek sa svojom ličnošću, to jest svijješću i voljom, to je i u svakoj kosmičkoj manifestaciji i pojavi, ili iza nje, postojalo voljom i razumom obdareno biće kao uzročnik te pojave. U skladu s tim, sve prirodne pojave i zbivanja za njih su bili posljedica određene volje, konkretnog *ti* s kojim *ja* treba da stupi u akciju, da na akciju odgovori akcijom, jer se *ti*, kroz akciju se otkrivajući, kroz nju jedino i može spoznati i razumjeti. To, dalje, znači da se Mesopotamljanin, kad u mitsko ruho zao-dijeva neki događaj iz života prirode (koja, dakle, za njega nije bila objekt, *ono*, kao što je to za naučnu misao, već prepuna individualnog života, što će reći subjekt, višestruko *ti*) aktivno sučeljavao s vršiocem te radnje, odnosno s uzročnikom te pojave. On se tako, kazujući mit o dolasku dobroga orla, Imduguda, što na svojim krilima donosi kišne oblake i u borbi nadjačava Nebeskog bika, na sumerskom zvanog Gud-an-na, uzročnika ljetne žege što sažiže poljske usjeve, sav unosio u tu dramsku priču, odnosno borbu, a pobjedu Imduguda slavio kao svoju pobjedu. Valja primijetiti da je Mesopotamljanin u zoru ljudskoga duha istim mitom ujedno objašnjavao kako i zašto dolazi do suše, odnosno kiše, ko stoji iza tih pojava. Slično stoji i s recitovanjem *Epa o stvaranju* o vavilonskoj Novoj godini slavljenoj u trećem mjesecu². Tada bi stanovnici Vavilona, idući u procesiji jednom

² Novogodišnje svetkovine u starome Vavilonu trajale su desetak dana, a *Ep o stvaranju*, po prvim riječima nazvan *Enuma eliš*, recitovan je četvrtoga dana svečanosti. Tada bi narod u procesiji, polazeći od Esagila, *Hrama uzdignute glave*, to jest od Mardukova hrama, ulicama Vavilona nosio Mardukov pozlaćeni kip, kao i kipove ostalih, manje značajnih bogova, koji su se na nekoliko dana ostavljali u svetinju Akhitu, gdje bi im se narod određeno vrijeme klanjao, nakon čega su nošeni do obala Eufrata, odakle su se poslije tri dana ponovo vraćali u Akhitu, a potom u veličanstvenoj povorci bili vraćeni u Esagil. Teško da se po sjaju, veličini,

od najznamenitijih ulica³ u Starom svijetu što sezaše od kapije boginje Ištar⁴ kojom se ulazilo u Vavilon pa do kapije *Ilu*, odnosno Bab-Ilu⁵, to jest do Mardukova hrama uz koji se nalazio

raskoši i rustikalnosti s tom vjerskom svečanošću mogla mjeriti ma koja druga svečanost narodâ staroga svijeta, svečanost u kojoj je Vavilonjanin doživljavao puninu svoga bića, svojih misli i osjećanja, jer je za njega, kao i za drevnog Egipćanina, svečana procesija, ophod, imala magijsko i nadahnjujuće značenje. On se u njoj kao i savremeni Indijanci u *plesu Sunca*, stapao s prirodom i njezinim svekolikim životom. To je razlog zašto smatramo da ne bismo bili daleko od istine ako bismo ustvrdili da je procesija, ophod, povorka, put, osnovno obilježje kako sumersko-akadske tako i egipatske kulture.

³ O toj ulici prvenstveno namijenjenoj hodočašćima Mardukovu hramu dovoljno je reći da je bila široka oko dvadeset i tri metra, zaštićena sa sedam metara debelim zidovima, popločana raznobojnim opekama, a na bočnim zidovima ukrašena sa preko šest stotina svetih životinja u reljefu među kojima se posebno isticali lavlje figure i vavilonski zmaj Siruš, Marduku posvećena životinja, zmijskog tijela i orlovske glave. To je nesumnjivo na vjernike u procesiji ostavljalo dubok utisak i neizmjereno uticalo na njihova vjerska osjećanja. O ulici dodajmo još i to da ju je u prvoj polovini šestog vijeka prije Hrista obnovio novovavilonski vladar Nabukadnezar (605-562, prije nove ere).

⁴ Kapija boginje Ištar, najznamenitije boginje drevnih Vavilonjana i Asirana, bila je jedna od najljepših monumentalnih građevina u cijelom Vavilonu, ukrašena likovima životinja, prvenstveno likovima lava, te svete životinje boginje Ištar, potom zmajevima i rijeđe likovima bika, posvećenog bogu Hadadu (prednjoazijском bogu planinskih visova, gospodaru kišnih oblaka, oluje i munje) izrađenim na unutrašnjim stranama kapije u vidu reljefa od raznobojnih pločica.

⁵ Kapija nazvana *Bab-Ilu* nalazila se na suprotnom kraju ulice, pred hramom boga Marduka po kojem je i dobila ime. Sâm naziv kapije po kojemu je nazvan Vavilon, najčuleniji grad drevne Mesopotamije, potiče od akadskog *Bab-ili*, *Vrata bogova*, a to od *Bab-Ilu*, *Vrata boga*, sc. Marduka, što je zapravo prevod sumerskog naziva *Ka-dingir*, od ranijeg *Ka-Dingir* sa istovjetnim značenjem. Dok u arapskom, odnosno semitskom jeziku Novoga vavilonskog carstva (650-

zigurat⁶, kula sa svetištem na vrhu, i dramskim tonom recitujući stihove koji govore o Mardukovoj borbi i pobjedi nad

539) susrećemo pravilan oblik *Bab-il*, nastao od navedenog akadskog apelativa *bab*, *vrata*, *kapija*, i pojma za boga i božansko *il*, južnosemitske varijante kojoj kod Asirana i Vavilonjana odgovara *ilu*, a kod Ugarićana i Hetita *'el*, dotle hebrejski oblik *Babel* ne potiče od akadsko-asirskog, to jest semitskog *Bab-Il*, odnosno ugaritskog *Bab-El*, već od hebrejskog glagola *balal* sa značenjem *pobrkati*, *smesti*. Ova je, međutim, laička etimologija aitiološkog karaktera, kao i legenda o gradnji vavilonskog tornja, kule, odnosno zigurata zvanog *Étemen-an-ki*, *Kuća temeljac neba i zemlje*, nastala iz želje da se objasni odakle toliki jezici na svijetu. Rečeno nam potvrđuje *Biblija*, *Geneza* 11, 1-9, gdje se govori kako je Bog pomeo jezike Noinim potomcima kad su htjeli napraviti do neba visoki toranj. Ovo je, međutim, daleko starija tema koja se susreće još u drevnom Sumeru, što nam nesumnjivo potvrđuje nedavno pronađena pločica u Ašmoleanском muzeju koju su prema sadržaju sumerolozi nazvali *Čovjekovo zlatno doba*. Tu se govori kako su ljudi u početku živjeli bez nevolja, u slozi i miru, govoreći jednim jezikom što im ga udijeli dobrotvorni bog-tvorac En-lil, sve dok im ljubomorni bog En-Ki, zavideći bogovima Anu i En-lilu, u ustima ne pobrka govor: (*U njihova usta, izmjeniv' govor, prepirku stavi/U jezik ljudski da (odсад) ne bude jedan*). Sličnu temu susrećemo i kod aramejskog historičara Mojsija iz Horene koju navodi povodom Noine barke što se navodno zaustavila na planini Ararat, u blizini jednog drevnog proročišta imenom Metsamor u Armeniji. Zanimljivo je da se barke i ostalih spasitelja čovječanstva, kao što su sumerski Ziusudra, akadski Utnapištim, helenski Deukalion, zaustavljaju u blizini drevnih proročišta. Sâmo mjesto zaustavljanja Noine barke ovaj povjesničar naziva Nahidšeuan, *Mjesto prvog izlaska*. Slična tema u vezi postanja jezika susreće se i kod Herodota, *Historiae* II 2, i, daleko kasnije, kod Dantea, zapravo Durantea Alighieria u djelu *De vulgari eloquentia* I 3,3 koji tvrdi da jezik mora biti racionalan i senzualan, ali da i kao takav potiče od boga.

⁶ Zigurat, na čijem se vrhu nalazilo svetištem nekoga božanstva, jeste vrsta sakralne građevine koja se sastojala od nekoliko stepenastih terasa koje su se prema vrhu sužavale. Ta je kula sa svetištem (koja inače umnogome podsjeća

boginjom Tiamat i njenim porodom, simbolom iskonskih elementarnih još nesređenih sila Prirode, istinski doživljavali sudar tih primogenetskih kosmičkih sila koje su im se tim putem otkrivale, dok je sâmo otkrovenje Mesopotamljanima služilo kao odgovor na pitanje kako je vasiona postala i kako opstoji. Ne bi bilo na mjestu zaključiti da su stanovnici prastare Mesopotamije u svakoj pojavi u prirodi gledali pojedinačnu volju, lice, odnosno božanstvo kao, recimo, iza svake žitne stabljike ili vinove loze, odnosno čokota, jer bi se u tom slučaju ustezali ove upotrebljavati. Žitna stabljika i vinova loza u krajnjem su bile vidljiva manifestacija tvorne i zaštitničke moći boginje žita koju Sumerani zvali Aš-nan, a Akađani Šala, odnosno boginje vinove loze Geštinanu. One su te koje su žitu, svakom klasju ponaosob, i vinoj lozi osigurale postanje i opstojnost kao i one karakteristike, svojstva po kojima se te kulture razlikuju od drugih kultura, pri tom same ništa ne gubeći od svoje ličnosti, bića.

Žito i vinova loza prožete životnom snagom i generativnim moćima što ih udijeliše gore spomenute boginje na taj način, po magijskom mišljenju kojim se posebno odlikovahu stanovnici Vavilona i Asirije bijahu, vice versa, dio tih boginja i kao takvi oni su, ma u kakvom se obliku nalazili, živi poput boginja koje stoje iza njih. Žito i vinova loza, slično tim boginjama, imaju svoju ličnost, kao što je uostalom imaju i sve pojavne stvari oko nas kao, recimo, kamen, trska, pšenica, brašno itd., kojima se Mesopotamljanin obraćao kao da su živi, obdareni ličnošću, sviješću i voljom. Zato nije nikakvo čudo što se, recimo, omagijan

na egipatsku stepenastu piramidu u Sakkari što ju je slavni arhitekta i mudrac Imhotep sagradio za svoga gospodara Džosera, faraona treće dinastije) najkarakterističniji proizvod civilizacije što ju stvarahu drevni Sumerani, Akađani i Vavilonjani, odnosno njihove umjetnosti što stajaše u službi vlasti i vjere. Možda njena sličnost s egipatskom stepenastom piramidom sagrađenom od kame-na ukazuje na zajedničko idejno postanje i izvor, kao što to, uostalom, ukazuje i velika sličnost između sumerske i egipatske kozmogonije i teogonije.

čovjek obraćao Soli⁷ riječima:

*O Soli, čina me magije oslobodi. Ukloni mi čine!
Vradžbinu sa mene skini! Kao svog tvorca
Tebe ću veličat.*

Mesopotamljanin se, isto tako, za pomoć mogao obratiti emeru ili pak pšenici da bi mu pomogli umilostiviti njemu nenaklonu božanstva donjega svijeta zvanog *Arallu*, čija je gospodarica bila Ereš-ki-gal.

Mesopotamljanin je, kao što vidimo, u svakom pojavnom obliku u kosmosu vidio život, odnosno posebno biće obdareno ličnošću koje se otkriva u prirodnim pojavama, bilinskom i životinjskom svijetu, kao i u mineralima, sve prožimajući svojim karakteristikama. Kako su, dakle, sva zbivanja i pojavni oblici posljedica određene volje, određenog *ti*, Mesopotamljanin je, ako je želio da spozna i razumije to *ti*, s njime morao stupiti u akciju i na nju odgovoriti akcijom, jer se *ti* samo kroz akciju otkriva i spoznaje. Akcija pak po svojoj bitnosti poprima oblik mita, priče, dramskog izlaganja pomoću koga se spoznaje sâm događaj i njegov uzročnik. Kako, nadalje, onaj ko dramski doživljava određeni događaj u njemu uzima punog učešća, videći pred sobom uzročnik, tok i posljedicu, to je ovako shvaćen mit nerazdvojan od slikovitosti, odnosno simbolike uz čiju pomoć mit takoreći zauvijek otkriva ono *ti* kao uzročnika neke pojave kao, recimo, Dobroga orla iza kiša, Nebeskoga bika iza sušnog perioda.

Tako nam se simbolika mita pokazuje kao ruho u kojem se neki kosmički događaj istinski spoznaje, doživljuje i proživljuje.

⁷ Solju se kao sredstvom protiv nečastivih sila služi naše hrišćanstvo prvenstveno protiv Lucifera i njegovih slugu, Lucifera, toga prastarog simbola borbe protiv despotstva, mračnjaštva i boljega čovjekovog sutra. So je i simbol mudrosti na što, osim brojnih kulturnih radnji, podsjeća i ona latinska *Cum grano sali*.

To i jest upravo ono zbog čega je mit kod drevnih naroda Bliskoga istoka „služio umjesto logičke analize i zaključka, težeći da u slikovitom, simboličkom, time i poetskom ruhu, što je kod drevnih naroda uvijek prožeto određenom mišlju, shvati određeni događaj i objavi istinu o njemu i onome *ti*“.

Mit nam se tako kod narodâ drevnog Bliskog istoka pokazuje kao zora duha, to jest, kao polagano ali ustrajno svitanje ljudskoga duha; kao zora što nagovještava svjetlost sunca, odnosno svjetlost logičkog razmatranja mikrokosmosa i makrokosmosa; kao iskonska kolijevka čovjekova misaonog svijeta izdignutog iznad čulnog opažanja, gole i ne baš prijazne sadašnjosti.

Mit je bio utočište čovjeku i njegovu duhu u časovima surove stvarnosti, uspomena i san na teške događaje i nada da će naići bolji trenuci no što su ovi sadašnji. Ukratko, narodi drevnih bliskoistočnih civilizacija u mitu su htjeli da uobliče i ovjekovječe svoja razmišljanja o smislu, telosu i vrijednosti svega postojećega u universumu; htjeli su i uspjeli da njihovi mitovi budu svakome pristupačna knjiga o njihovom starodrevnom umovanju o životu Kosmosa; da budu priča o njihovim patnjama i stradanjima; priča o boljoj, tako lijepoj, ushićujućoj i voljom za život nadahnjujućoj sutrašnjici koju će im podariti njihovi bogovi, bogovi koji nikada ne bijahu daleko od njih, bar kad je riječ o egipatskim bogovima i sumerskom Ličnom, Osobnom bogu. To i jest ono što je mitu drevnih naroda Bliskog istoka, kao istinskom odsjaju kosmičkog, samim time i ljudskog života, osiguralo neprolaznu vrijednost, ono što nas i danas tako snažno privlači da ih s udivljenjem proučavamo; ono što uloženi trud čini opravdanim. Uostalom, bez razumijevanja mita kao filozofijskog pogleda na svijet, pod čime se misli na predstave drevnih naroda o postanju i razvitku kosmosa, potom na njihovo poimanje duhovnog života pojedinaca, zatim na moralne i društvene norme, to jest življenje u zajednici, kao i na njihove predodžbe, predstave o zagrobnom životu - na vjeru, nema razumijevanja drevnih civilizacija.

II Principi i osobine mitotvorne misli Bliskog istoka

1. Uzrok i posljedica, vrijeme i prostor, konkretizacija apstraktnih pojmova

Iz naprijed rečenog dâ se zaključiti da je lično, osobeno, emocionalno doživljavanje - po kojem su sva zbivanja u Kosmosu pojavni oblici života, odnosno sâm život - osnovni princip, kategorija mitotvorne misli koja je u svemu vidjela subjekt, *ti*, a ne objekt, *ono*, volju, to jest mehaničke zakone po kojima se odvijaju prirodne pojave. Prema tome, mitopojetična se misao, koja je iza svakog prirodnog događaja gledala živog uzročnika, nužno pitala: ko je to i zašto je to učinio, čime mu na tu akciju treba odgovoriti - što će reći da su poznavali kategorije *uzroka* i *posljedice*. Kako je, potom, radi neke radnje potreban jedan ili više vršilaca, mjesto i vrijeme vršenja određene radnje, nužno slijedi da su drevni Mesopotamljani događaje uočene u prirodi objašnjavali pojmovima *broja*, *vremena* i *prostora*. Iz toga proističe da su poznavali i probleme *postanja* i *cilja*, potom pitanje *kosmičke* i *ljudske pravde*, kao i pitanje *reda*, to jest poretka kosmičkih sila, o čemu jonski kosmolog *Anaksimandar* (rođen 610/9, umro oko 546/5) budući pod neospornim uticajem kosmogonijskih i teogonijskih naučavanja Bliskog istoka, kaže: „*Počelo svega jeste ápeiron (=beskonačno)... gdje je (svemu) postojećem proishodište tu mu je po nužnosti i uhodište, zato što sve postojeće jedno drugomu, po nužnom vremenskom slijedu događanja, daje zadovoljštinu*⁸.

To će reći da je vrijeme ona nevidljiva kosmička sila koja sve antagonizme unutar vječnog kosmičkog zbivanja - nastajanja i

⁸ Cf. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch*, hg. von Walter Kranz, Berlin 1934-1937, Fünfte Auflage I, fr. 1.

prestajanja, izviranja i *uviranja* - razrješuje u imanentnu Harmoniju koja čini osnovu opstojnosti cjelokupnog života u kosmosu. Riječju, stanovnici obala Eufrata i Tigrisa prema svim zbivanjima i pojavama u mikrokosmosu i makrokosmosu zauzimahu misaoni stav izražavan kategorijama uzroka i posljedice, prostora i vremena.

Red je da pitanje kategorija uzročnosti i posljedice, vremena i prostora razmotrimo u duhu njihova shvatanja od strane drevnih Mesopotamljana.

Iz rečenog o principu *uzročnosti* sasvim je jasno da se Mesopotamljanin, suočen s nekim događajem u prirodi, nije pitao *zašto* se, *kako* se i po kojem se prirodnom zakonu to dogodilo, već *ko* je to i *zašto* učinio. Ako, na primjer, Eufrat i Tigris u ustaljeno godišnje doba ne bi naplavili polja Mesopotamije, narod nije vjerovao da je tome razlog suša u gornjim tokovima rijekâ, ili što se nije počeo otapati snijeg na armenskim planinama, već je vjerovao da su rijeke odbile da naplave polja, te se pitao *zašto* to čine, šta to znači i čime, kojom akcijom na tu akciju valja odgovoriti? Rečeno nam vrlo dobro ilustruje jedna zgoda iz života sumerskog vladara Gudeje, ensija grada-države Lagaša iz druge polovine dvadeset i drugog vijeka prije našega računanja vremena. Kad, naime, rijeka Tigris u određeno vrijeme nije naplavila polja, taj je uspješni obnovitelj sumerske kulture (koju prethodno gotovo tri vijeka ugušivahu rustikalni, ali za sumersku kulturu prijemčivi semitski Akađani što Sumerom vladahu od oko 2371, do 2220, i još siroviji zagroski Guti koji harahu Sumerom od 2220, do oko 2120) otišao u Girsu, glavni grad njegove države Lagaša i tu se - u hramu E-ninu, *Božje stanište*, kao ensi, to jest kao ovozemaljski namjesnik i zastupnik Ningirsu, boga-zaštitnika državnice Lagaša kome je sumerski panteon, gledano kroz prizmu narodnog vjerovanja, povjerio ne samo brigu o toj državi (kao što je drugim božanstvima povjerio na brigu druge države i krajeve) već i o rijeci Tigrisu - obratio istoimenom božanstvu da mu kroz san kaže uzrok

nedolaženja Tigrisa i šta mu je činiti da ponovo naiđe. Gudeja je kroz san, čiji su mu smisao i poruku istumačile sumerska boginja pravde i sna Nan-še i boginja dojenja, time i života, Gutamdug, saznao da bog Ningirsu tim činom od njega kao svoga namjesnika na zemlji traži da mu sagradi dostojan hram sa svim onim što pristaje glavnom božanstvu te države, središta, jer je to glavni uslov da mu bog-zaštitnik osigura najneophodnije za dobrobit stanovnika njegove kraljevine⁹, jer... *će na nebu vjetar nagovijestiti kišu (koja će ispuniti Tigris)... kad vjerni pastir Gudeja mojemu veličanstvenomu hramu stane posvećivati svoju pravednu ruku... zemlja će procvasti kad se mojemu hramu postave temelji...*

Dobivši potpuno objašnjenje sna Gudeja ga izloži svojemu narodu koji bez pogovora prihvati ono što mu je kroz san nalagao njihov bog-zaštitnik, te sagradi jedan od najljepših hramova u drevnom Sumeru.

Iz izloženog o Gudejinom snu spoznaje se da su za drevne Mesopotamljane snovi i priviđenja jednako stvarni kao i dnevno izlaženje Sunca iz planine Mašu. Takvo vjerovanje u vitalnost snova susrećemo i u drevnom Egiptu¹⁰, Asiriji¹¹, Heladi i Rimu. Treba se podsjetiti da se božanstva-zaštitnici javljaju vladarima, svojim namjesnicima na zemlji koji odlaze u hram boga-zaštitnika da

⁹ Ovdje usput podsjećamo čitaoca da je osnovna svrha življenja sumerskih kraljeva i njihovih podanika bilo služenje i ugađanje bogu-zaštitniku, jer su po sumerskom duboko pesimističkom uvjerenju, bogovi stvorili čovjeka samo za to da za njih i umjesto njih mukotrpno i bez pogovora radi, to jest gradi im hramove, brine se za odjeću, hranu i sve ono što im je u svakodnevnom životu neophodno. O tome krajnje beživotnom i mračnom nazoru na život čovjeka, nazoru koji je uticao na sličan pogled o čovjeku kod Akađana, Vavilonjana, Asirana i drevnih Hebreja, bit će opširnije govora kad budemo govorili o stvaranju čovjeka.

¹⁰ U tom je pogledu veoma značajan magijski papirus *Chester Beatty* u kojem se, pored ostalog, daju snovi i njihova tumačenja.

¹¹ U biblioteci cara Asurbanipala nađenoj u gradu Ninivi pronađeni su i tekstovi sa tumačenjem snova.

im kaže što im je u datoj, često odsudnoj situaciji činiti. Tako je novovavilonski vladar Nabukadnezar (605-562, pr. n. e) od boga Marduka kroz san dobio uputstva za ratne pohode; Salomon je prema *Bibliji, Kraljevi* 3.4, išao na brdo, zapravo svetište u Gibeonu moleći Jahvu da mu podari mudrost kako bi mogao što bolje i čestitije vladati, što mu je ovaj uslišio, obdarivši ga mudrošću i bogatstvom. Nemoguće je ne zapitati se koliko taj Salomonov gest odudara od ponašanja savremenih vladara koji, umjesto mudrosti i iskrenosti, sve više pribjegavaju prepređenjaštvu i perfidnim sredstvima vladanja, kao što su tortura, zastrašivanje i tome slično. No, vratimo se snovima! Herodot nas izvještava kako je persijski vladar Kserkse u snu dobio znamenja koja su ga potakla da zavojšti na Heladu; u *Ilijadi* Zeus Agamemnonu, vrhovnom helenskom vođi, šalje boga sna Hipnosa koji ga u snu nagovara da zarati s Trojancima; čuveni rimski vojskovođa Scipion Afrički znao je po više sati snatriti u hramu svoga oca Jupitera i od njega u snu primati ratna uputstva.

Kako stoji princip uzročnosti prema *smrti*? Da li se *smrt* kod drevnih Mesopotamljana shvata kao posljedica poremećenog funkcionisanja vitalnih organa ili kao posljedica nečije volje?

Po sebi je jasno da shvatanje uzroka smrti zavisi od toga kako se prilazi aktu umiranja - racionalno ili emocionalno. Ako se posmatra racionalno, kao što čini moderni čovjek, onda je smrt sastavni dio svih bića suprotstavljena životu; ako se posmatra emocionalno, kao što je slučaj kod bliskoistočnih naroda¹², onda

¹² Ovdje bismo uzgred podsjetili na egipatski dijalog, star nekih četrdeset i dva vijeka, *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom* u kojem se kaže:

Smrt je preda mnom danas (Potcrtao Marko Višić)

Kao kad se iz zatvora izide,

Kao miris izmirne...

Kao miris lotosova cvijeta...

je ona čin nečije volje koja je u stanju izazvati, tačnije određenom biću poslati smrt kao da je nešto živo, konkretno i individualno. Tome je razlog to što su drevni Egipćani i Mesopotamljani vjerovali da osobenost, ličnost ima ne samo ono što se čulima zamjećuje, već nju imaju i apstraktni pojmovi, kao što su pravda, ljubav, hrabrost, rječitost, život i smrt.

Tako je, na primjer, u Egiptu pojam kosmičkog reda i pravde, zvan Ma 'at, bio konkretiziran, to jest smatran predmetom kojim su se bogovi hranili. Tako u *Knjizi mrtvih*, gl. 125/svršetak, umrli Sesostris govori:

*Zdravo da ste (Bozi) vi što od Ma 'at živite, vi što Ma 'at
gutate...
Ja živim od Ma 'at, ja Ma 'at svakim danom gutam.*

I u Mesopotamiji se pojam kosmičke harmonije zvane Mê u kojem je, kao i u navedenom egipatskom pojmu¹³ otjelovljeno Apsolutno biće, smatrao predmetom kojim su se utvrđivale *sudbine* svemu postojećem u kosmosu. Smatramo da nije naodmet bar da se pokuša objasniti šta u sumerskoj teološkoj i filozofijskoj misli znači utvrđivati *sudbine* svemu živome u kosmosu?

Mišljenja smo da su sumerski mudraci pod tim mislili na određivanje smjera, toka i dometa razvoja svakoga bića. To drugim riječima znači da je svemu živome u kosmosu unaprijed dat pravac, tok i granica razvoja u sveopštem kosmičkom procesu stvaranja nad čime bdiju bogovi *sudbine* i Nan-še, boginja kosmičkog, što

¹³ Te su temeljne kategorije filozofijske i teološke misli drevne Mesopotamije i Egipta značenjem i oblikom toliko slične da se po sebi postavlja pitanje zajedničkog porijekla njihovih duhovnih tvoraca koje možda treba tražiti u podnožju Kavkaza odakle su Sumerani, vjerovatno, stali naseljavati Mesopotamiju. U tim je krajevima i drevni Egipat imao svoje kolonije, kao na primjer, još neistraženu Eju. I neke nam egipatske legende kazuju da su upravo istočni narodi donijeli u Egipat pismenost i kulturu.

će reći skladnog i odmjerjenog razvoja svega živućega u Universumu¹⁴. Vratimo se pojmu Mê! Bog En-Ki je mogao određivati, utvrđivati *sudbine* svemu postojećem upravo zato što je imao taj nestvoreni, ali ipak substancijalizovani i osobeni predmet kojim je prožeto sve u svemiru, materijalne ili duhovne prirode. Sumero-lozi nam često saopštavaju da tih Mê ima na broju, čas sedam, čas pedeset pritom nam ne dajući objašnjenje zašto ih je baš toliko.

Navedena dva broja, međutim, imaju značajnu ulogu u sumerskoj religijskoj literaturi i vjerskom životu drevnih Mesopotamljana, jer simbolizuju određene i za život kosmosa najpresudnije kosmotvorne sile, odnosno božanstva. Sumerski panteon je, naime, poznao sedam planetarnih božanstava, sedam gore spomenutih bogova sudbine¹⁵, sedam gospodara neizrecivih energetske potencije Majke Zemlje, kao simbola Kosmosa, oličenih u njenim generativnim silama bez kojih nema života u Prirodi¹⁶. Broj pedeset jeste broj velikih bogova sumerskog pante-

¹⁴ Up. *Ep o Gilgamešu*, kraj desetog pjevanja gdje se govori o Anunnakima i boginji Mametum koji *zajedno određuju tok života*.

¹⁵ Sedam planetarnih božanstava koje smo uslovno identifikovali sa onih sedam bogova sudbine od kojih zavisi život Kosmosa treba strogo lučiti od *sedam podzemnih bogova sudbine* povezanih sa kultom mrtvih, a često se identifikuju kao *sedam Anunnakija podzemlja*, o čemu opširno raspravlja Robert Temple u djelu *Tajna zvijezde Sirius*, Stvarnost, Zagreb 1978, str. 84. i d. (S engleskog preveo Tomislav Odlešić).

¹⁶ Planetarna božanstva su: *Utu* (Sunce) gospodar svjetlosti, Svijetla, Etera bez kojega nema kosmičkog života; *Nergal*, gospodar životvornog ognja što se razlaže u životodajnim vodama u utrobi Majke Zemlje, time podstičući sublimaciju i rast sjemena, substrata novoga života; *Nin-lil*, gospodarica kosmičke ljubavi koja nebesku svjetlost, Eter, sjedinjuje sa životnim ognjem i vodama sadržanim u Zemlji; *En-lil*, gospodar kosmičkog elementa, vazduha potrebnog viđljivoj opstojnosti i skladnom održanju cjelokupnog života iznjedrenog iz utrobe Majke Zemlje; *Ninib*, gospodar rata i mira što blagotvorno izmiruje prirodu

ona zvanih Anunnaki, tačnije Anunna koji, kao i planetarna božanstva, bijahu simboli i oličenje prirodnih procesa neophodnih za održavanje života u svemiru. Vjerujemo da se u tome krije razlog što se u Mesopotamiji vjerovalo da Mê, pojam o kojem ćemo drugom prilikom još raspravljati, ima na broju sedam ili pedeset, kao i to zašto su sedam planetarnih božanstava (o kojima će kao o gospodarima svetog planetarnog tjedna, odnosno nedjelje, sedmice biti još govora prilikom raspravljanja o Kultu plodnosti i Velikoj majci bogova) od kojih zavisi opstanak života cijeloga svemira, u sumerskom panteonu, uzevši ga u narodnom, antropomorfnom obliku, imali presudnu ulogu, to jest predsjedavali mu i vodili glavnu riječ uz vrhovnog boga Ana. Uistinu se čovjek pita kako su drukčije sumerski mudraci mogli da običnom svijetu izraze hijerarhiju kosmičkih sila ako ne pomoću slike uzete iz ljudskog života, to jest iz hijerarhije ovozemaljske vlasti. Po sebi se razumije da tim mudracima ni u snu nije pala na pamet misao kako tobože negdje na nebesima postoji nekakva božanska država kojoj na čelu stoji skupština bogova o čemu se toliko, mislimo uzalud, raspričao uvaženi sumerolog Torkild Jakobsen koga u stopu slijedi slavni istraživač sumerskih književnih tekstova S. N. Kramer¹⁷.

urođene antagonizme što se razrješuju u vremenu uočljivu vječnu Harmoniju; *Nannar* ili *Nanna* (Mjesec) gospodar životvorne magije i mudrosti i *Nabu* ili *Nebu* (bog zvjezdoznanstva) gospodar kosmičke odmjerivosti, omudrenosti svih dijelova prirode nad čim bdije i boginja Nan-še kao održavatelj kosmičke pravde, odnosno poretka među kosmičkim elementima.

¹⁷ Što se tiče raspravljanja T. Jakobsena vidjeti djelo *Od mita do filozofije*. Minerva, Subotica-Beograd 1967, str. 158, i dalje, dok sličan, krajnje uprošćen stav o sumerskoj mitologiji, odnosno vjerovanju S. N. Kramera, poštovani čitalac može upoznati iz njegovih djela *Historija počinje u Sumeru*, Epoha, Zagreb 1966, str. 92, i dalje (S engleskog prevela Vesna Krmpotić) i iz djela *Sumerian mythology*³, Philadelphia 1972, p. VII sq.

Nakon ovoga podužeg ekskursa uslovljenog objašnjenjem pojma *konkretizacije* duhovnih pojmova u bliskoistočnoj misli, posebno konkretizacije glavnih filozofijskih i vjerskih kategorija drevnog Egipta i Mesopotamije - Ma 'at i Mê - što nas je odvelo i uzgrednom objašnjenju planetarnih božanstava kao gospodara sudbine, red je da se vratimo pitanju *konkretizacije pojmova života i smrti* i da čujemo šta o tome kažu sâmi Mesopotamljani. U desetom pjevanju (zapravo na desetoj pločici) *Epa o Gilgamešu*, Gilgameš, taj sumerski Herakle, jada se čuvarici Božjega vrta, boginji Sabitum Siduri, kako je posvuda išao ne bi li *našao život* za svoga pobratima imenom Enkidu, biće divljeg izgleda, plemenitih osjećanja, što ga stvori boginja Aruru, odnosno Nin-lil:

II,8; SB,II,10

....., *život ne mogu nać*,

na što mu boginja, čija je uloga u sumerskom panteonu slična onoj boginje Hebe¹⁸ u helenskom pantenonu, odgovara:

SB,III,1-SB,III,4

„Gilgamešu, naum kuda te vodi?

Život što tražiš, ti naći nećeš!

Kad bozi, stvoriše ljude,

Smrt oni čovjeku *dahu*,

Život za sebe *zadržase* oni¹⁹.

(Potcrtao Marko Višić)

¹⁸ Obje boginje poslužuju pićem bezbrižne bogove. Interesantno je da je u helenskoj mitologiji Heba postala žena najvećega helenskog junaka dorskog porijekla, zlopatnog Herakla koji poslije smrti uzide na snježni Olimp, kao i to da Herakle po svojim podvizima umnogome podsjeća na sumerskog junaka Gilgameša (dvije trećine bog, a jedna čovjek) što zapravo i nije neko čudo, ako se ima na umu da on po predanju u drevnu Heladu stiže sa Bliskog istoka.

¹⁹ Up. *Gilgameš*, Književna zajednica, Novi Sad 1993. (*Ep* s ruskog preveo, uz konsultaciju originala, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

Slično, konkretizovano, supstancijalno poimanje smrti susrećemo u *Tekstovima piramida*, u natpisu piramide faraona Pepija II u kojem se govori o faraonovom rođenju posredstvom njegova oca Atuma. Faraon je rođen:

*Prije no što je nebo postalo,
Prije no što je zemlja postala,
Prije no što je ljudski rod nastao,
Prije no što su Neteri rođeni,
Prije no što je smrt postala*²⁰. (Potcrtao Marko Višić)

Navedeni nam citati posvjedočuju da se smrt smatrala nečim konkretnim, supstancijalnim. Isto je mišljenje vladalo i o *životu*, što će nam, osim navedenih citata, posvjedočiti još jedno mjesto iz *Epa o Gilgamešu*, kao i *Mit o Adapi*, sinu sumerskog boga En-Ki, odnosno Ea.

U jedanaestom pjevanju *Epa o Gilgamešu*, Utnapištim, taj biblijski Noa čije sumersko ime glasi Ziusudra, a vavilonsko Atrahasis, odaje Gilgamešu tajnu o *travi života* što se nalazi na dnu slatkovodnog mora. Na to:

272 Za noge priveza kamenje teško,
273 Ono ga povuče u dubine mora,
274 Ubere cvijet, svoju izbode ruku...

Gilgameš, međutim, nije imao sreće sa biljkom života, kao što sa jabukom ubranom sa Stabla spoznanja dobra i zla neće imati

²⁰ Up. K. Sethe, *Das altaegyptische Pyramidentexte* I-IV, Leipzig 1900-1922, izreka 1466. Iz gornjeg se citata dâ zaključiti da je faraon kao kruna kosmičkog stvaranja (što je uostalom po dubokom uvjerenju drevnih Egipćana bio i običan čovjek) začet u Apsolutnom biću čiju je vidljivu opstojnost izvelo pomoću metafizičkih i kosmičkih Netera, Počelâ, o čemu se opširno raspravlja u *Egipatska knjiga mrtvih*, str. 7-53.

hebrejski Adam koji svojim životom s Evom podosta podsjeća na život gore spomenutog Enkidua sa boginjom Aruru, jer su obje Stvoriteljice i obje podaruju mudrost svojim miljenicima. Uzrok Gilgamešove i Adamove nesreće je zmija koja Gilgamešu krišom uzima travu života te mu je, kao i Adamu, jer je po nagovoru zmije, odnosno žene, iz hurijskog panteona potekle Eve, suđeno da umre, ali kao razumno biće, čemu se hebrejski vrhovni bog toliko usprotivio, jer je želio da carstvo uma posjeduje samo on, a ne i njegova ljudska stvorenja koja treba da mu se pokoravaju kao bezumna marva. Koliko li hebrejski Jahve podsjeća na moderne apsolutističke vladare koji toliko zaziru od slobodoumlja svoje uglavnom poslušne pastve!

U *Mitu o Adapi* priča se kako je An, vrhovni bog sumerskog panteona, pozvao na odgovornost Adapu, sina boga mudrosti imenom Ea. Ea sinu Adapi prije odlaska na nebeski Anov sud savjetuje da ništa ne jede što mu se ponudi u Anovom dvoru, jer hrana, po dobrom običaju vladara svih vremena, može biti zatrovana. Kad se Adapa, međutim, pred Anom opravdao, dokazavši da je loveći ribu sasvim slučajno polomio krila Južnom Vjetru, An svojim pomoćnicima, bogovima Dummuziju i Gizzidi naređuje:

*Hljev života mu dajte i on će ga jesti. Kad mu
Donesu hljev života, ne htje ga jesti: kad mu
Donesu vodu života, ne htje ju piti...*²¹

Toliko o postanju života i smrti i njihovoj konkretnizaciji! Kad je pak riječ o uzroku postanja pojedinih prirodnih pojava, kao, na primjer, o nadolasku kiša ili pojavi suše, i tu se kao uzrok javljaju pojedina bića. Ranije smo vidjeli da je lavoglavi orao Imdugud, inače posvećen bogu Lagaša Ningirsu, svake Nove godine,

²¹ Cf. Pritchard, *Anthology of the Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1976, I p. 79, 2-5.

u vrijeme novogodišnjih svečanosti o kojima je prije bilo riječi, vodio tešku borbu s razjarenim Nebeskim bikom, uzrokom suše i savlađujući ga omogućavao padanje kiše. Ovdje dodajmo da su narodi cijeloga Bliskog istoka u novogodišnjim svečanostima gledali ne samo sudar prijateljskih i neprijateljskih kosmičkih sila, već je za njih Nova godina bila i simbol prvog rođenja, postanja Sunca, time i prve pobjede Sunca nad silama Tame što se nastavlja svakoga jutra. Sunčeva pobjeda nad silama Tame i Mraka posebno je dolazila do izražaja u jutro Nove godine čime je započinjao novi godišnji ciklus buđenja, sazrijevanja i obamiranja generativnih snaga i života na Majci Zemlji. Zato je Nova godina bila simbol prvog postanja Sunca, njegove pobjede nad čovjeku neprijateljskim silama, simbol svakodnevnog izlaska pobjedonosnog Sunca, kao i simbol novoga buđenja Majke Zemlje, hraniteljice bogova i ljudi. Kad je pak riječ o uzroku *plodnosti* nju je po bliskoistočnom vjerovanju prouzrokovala zmija, to htonsko božanstvo *sui generis*.

Što se tiče mesopotamskog poimanja i doživljavanja *prostora* i *vremena*, tu se, kao ni kod shvatanja *uzročnosti*, ne mogu očekivati čisto logička razmišljanja o njima, kao što to, recimo, susrećemo kod Imanuela Kanta²² po kome se spoznaja o vremenu i prostoru ne dobija iz vanjskog iskustva, odnosno doživljavanja ovih, jer se po njemu, vanjsko iskustvo stiče na osnovu ovih a priori datih, čulima i iskustvu prirođenih opštih opažanja. Mesopotamsko i staroeipatsko poimanje vremena i prostora bliže je onome što o vremenu, prema Sekstu Empiriku, kaže Heraklit Efežanin: *Vrijeme je prva substancijalna bit*²³, što će reći da je ono, kao i prostor, nešto konkretno, čulima zamjetljiva i razumom spoznatljiva stvarnost s kojom se Mesopotamljanin na svakom koraku susretao, aktivno je doživljavao i s njom stupao u

²² Up. Hegel, *Istorija filozofije*, BIGZ, Beograd 1983, III 438, i d.

²³ Up. Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos* IX 360.

permanentnu akciju. Dosljedno tome, vrijeme i prostor nisu neke zasebne, iz kosmičkog života izdvojene kategorije, nešto mentalno, *idealna bît pojavnog supstancijalnog svijeta, sredina koja objedinjuje pozitivno i negativno*, kao što kaže Platon²⁴.

Po osvjedočenom uvjerenju drevnih Mesopotamljana vrijeme i prostor uistinu nisu neke apstraktne funkcionalne relacije unutar kosmičkog zbivanja, već su utkani u život prirode, predstavljajući dijelove kosmičkog života koje su bliskoistočni narodi jednostavno osjećali, iste doživljavali i proživljavali u skladu s ritmom života u mikrokosmu i makrokosmu. To znači da *vrijeme*, kao i ostala bića, ima svoju mladost, zrelost i starost - proljeće, ljeto i zimu: *jedno je vrijeme mladoga, drugo staroga bića; jedno u ovom, drugo u onostranom životu*, što je i shvatljivo, jer je sadašnje vrijeme *slijed faza u vječnom ponavljanju u kojem se biće pojavljuje u dva osnovna aspekta* - mirovanju i kretanju.

Kako bi se čitalac - čitajući neki bliskoistočni zapis u kojem budući događaji dolaze ispred prošlih i sadašnjih, ili se pak prošlost, sadašnjost i budućnost neutralizuju, miješaju i isprepliću, kao na primjer, u onom napisu iz Lagaša gdje se govori kako je ensi Gudeja u jednom hipu blagoslovio hram, udario mu temelje, napravio opeke i sagradio ga, kakve primjere susrećemo i u drevnom Egiptu, potom kod starih Hebreja i Helena - pritom vjerovatno zbunio, reć nam je nešto o *relativnom* i *apsolutnom* poimanju vremena kod drevnih naroda.

Ranije smo istakli da su drevni narodi Bliskog istoka u svakom kosmičkom događaju ili iza njega gledali aktivnog vršioca radnje s kojim su po nužnosti stupali u aktivan odnos, što će reći da je čovjeka prije nekih pedesetak vjekova više zanimao odnos prema događaju, radnji, ili odnos prema njenom vršiocu, nego samo vremensko određenje. Drugim riječima, više ga je interesovao vid, aspekt neke radnje ili događaja, to jest dužina trajanja

²⁴ Up. Hegel, *op. cit.* II 216.

i način izvršenja radnje; interesovalo ga je, dakle, što bi se lingvistički reklo, da li je dotična radnja po svojoj naravi trajna, trenutna ili svršena, dok mu je malo, bolje reći ni malo stalo do iskazivanja vremenskog redosljeda vršenja pojedinih radnji potrebnih u procesu izvršenja nekog pothvata. To je za onaj stadij konkretne misli sasvim razumljivo, jer se vrijeme izvršenja neke radnje - da li se vrši u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti - određuje isključivo pri *apsolutnoj upotrebi*, to jest u odnosu neke radnje prema momentu govora, što ukazuje da je narav vremena veoma apstraktna, za što konkretna misao bliskoistočnih naroda nije puno marila. Nasuprot vremenu aspektno, vidsko se značenje - da li je neka radnja trajna, trenutna ili svršena, prošla - dobija u *relativnoj upotrebi* neke radnje, to jest izvan odnosa prema momentu govora, što je slučaj u pripovijedanju i bezvremen-skim radnjama, kao što je slučaj u onoj uzrečici *Manus manum lavat*. To ukazuje da je priroda vida konkretna i subjektivna (jer se ta radnja može svakoga trenutka vršiti) što je u potpunosti odgovaralo subjektivnoj i konkretnoj misli drevnih Mesopotamljana i Egipćana. Ovdje dodajmo i iz istorijske gramatike poznatu činjenicu da su u starim jezicima kao, na primjer, u hipotetičnom indoevropskom jeziku, takozvane vremenske osnove više izražavale trajnost nego vrijeme vršenja neke radnje, o čemu ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.

Vjerujemo da je sada bar donekle razumljivo zašto drevni narodi nisu mnogo marili za vremenski redosljed pri izlaganju određenih radnji, kao i to zašto je u njihovoj konkretnoj misli sadašnje vrijeme imalo najveće značenje, dok su prošlost ili budućnost mogle postati normativne i apsolutne te se kao takve mogu pojaviti u bilo koje vrijeme i bilo kojega časa. Možda nije naodmet dodati da je starohelenski jezik poznao isključivo apsolutnu upotrebu vremena (parataksu) što će reći da se u njemu vremena realiziraju sama sobom, dok latinski poznaje relativnu upotrebu vremena (hipotaksu) to jest prioritet jednog vre-

mena nad drugim (*consecutio temporum*) što je iz latinskog prešlo u romanske jezike potekle iz njega.

Kad je pak riječ o *prostoru*, treba istaći da po vjerovanju drevnih Mesopotamljana i Egipćana sva mjesta na zemlji za čovjeka nemaju podjednaku vrijednost. Tako za njih istok i zapad nemaju isto značenje. *Istok* je onaj prostor, mjesto, odakle Sunce, savladavši sile Tame, o čemu smo već govorili, svakog jutra kreće na svoj pobjedonosni pohod noseći život svemu živome. Zato je *istok* simbol ne samo iskonskog postanja već i dnevnog održanja života, za razliku od *zapada*, simbola mraka i smrti, zapada na kojem Bog-sunce ulazi u podzemni svijet i u njemu se čitavu noć bori sa silama Mraka da bi, pobjeđivši ih, sutra ponovo donijelo svjetlo, simbol života, čemu se raduje sve živo na zemlji, što se lijepo razabire iz jedne himne upućene bogu-suncu Rau²⁵:

*Ti stvori pavijane,
Tebi da pjevaju,
Pred tobom da igraju,
Ime ti da glasno hvale*²⁶,

kao i iz jedne himne pronađene u Ninivi, upućene bogu-suncu Utu, odnosno Šamašu, kako sumerskog boga Utu zvahu Akađani, Vavilonjani i Asirani. Njezin početak glasi:

Šamašu Bože!
Ljudstvo tebi se raduje cijelo,
Sve živo na svijetu za tvojom Svjetlošću žudi...²⁷

Ovdje smo došli do pitanja prožimanja, odnosno do uzajamnog djelovanja prostora i vremena. Jutro, kad se rađa Sunce, naime,

²⁵ Taj bog je, u skladu s bliskoistočnim shvatanjem vremena i prostora imao tri imena koji odgovarahu jutru-Khepri, podnevu-Ra i večeri-Atum.

²⁶ Cf. *Hieratische Papyri des Museums in Berlin*, II, No 3050.

²⁷ Citirano prema N. K. Sanders, *The Epic of Gilgamesh*, London 1972, p. 25.

kao što smo vidjeli, istoku daje povoljan i za sve životodajan izgled, dok večer, kad je sunce na smiraju, zapadu daje neprijateljski, beživotan izgled. U vezi s rečenim stoji istočnjačko astrološko vjerovanje o uticaju nebeskih tijela na sveopšti život na Zemlji, na što nas još uvijek podsjećaju Zodijak i horoskop.

U *egipatskom* poimanju prostora izrazito emocionalnu boju imao je prvobitni sveti prostor, prvobitna humka, otočić sa koje-
ga je Atum, sam izronivši u vidu otočića iz Nu, primogenetskih voda, stao da stvara. Ta se humka, otočić - kao središte generativnih potencija iz kojeg je potekla vidljiva realizacija i supstancijalizacija vitalnih počela začetih u Apsolutnom biću - za koju se vjerovalo da se u početku nalazila u hramu boga-tvorca Ra, u gradu Heliopolju, stala smatrati svetinjom nad svetinjama. Kako je, međutim, u Egiptu svaki hram imao svetinju nad svetinjama i budući da je svako božanstvo bilo tvorno poput heliopoljskog Ra, to su sveštenici pojedinih hramova svoju svetinju nad svetinjama identifikovali s praiskonskom humkom, simbolom prvobitnog izvora života. Dosljedno tome, u svakom je hramu postojala prvobitna humka pa je svaki hram smatran svetim mjestom, praisvorom života. To je jedan od razloga zašto su egipatske piramide građene u obliku te, u zoru svijeta nastale, životvorne humke koja bijaše simbol iskonske simbioze materijalnog i duhovnog u kosmosu.

Kad je pak riječ o drevnim Sumeranima, Akađanima i Vavilonjanima Hamurabijeva vremena, za njih je slično značenje imala *kosmička planina* izronila iz prvobitnog mora na kojoj je An, vrhovni bog sumerskog panteona u duhu narodnog vjerovanja, u genezi metafizičko Počelo, otpočeo stvaranje *velikih bogova* zvanih Anunnaki, a preko njih, kao kosmičkih Počela, sav vidljivi svijet, što se lijepo razabire iz početnih stihova mita nazvanog *Lahar i Ašnan*:

*Kad na planini Neba i Zemlje
An rodi Anunna-bogove...*²⁸

²⁸ Mit će u cijelosti biti naveden kad bude riječi o koncepciji svemira.

Stoga nije nikakvo čudo što se ta planina - kao primogenetska kolijevka zajedničkog življenja i prožimanja duha i materije, nepodvojenosti Tvorca i stvorenog, ali i kao praisvor vidljivog, materijalnog stvaranja - često vezuje za En-lila koji je s vremenom postao glavni bog-tvorac i organizator civilizovanog života na Majci Zemlji u sumerskom panteonu. Imajući to na umu razumljivo nam je što se uz njegovo ime često dodaje epitet *Velika planina*²⁹, čime su sumerski mudraci, učitelji željeli naglasiti da je En-lil³⁰ onaj nebeski stvoritelj, Kosmokrator, koji posjeduje tvornu moć što je oličavaše kosmička planina odakle je potekla substancijalizacija vitalnih Počela misaono začetih u Apsolutnom biću, o čemu će biti opširnije govora, a sada da se pozabavimo govornom i pisanom magijom drevnih Mesopotamljana.

²⁹ Taj se epitet, između ostalog, susreće i u jednom hvalospjevu koji govori o En-lilovim zaslugama za civilizovani život na Zemlji:

*Bez En-lila, Velike planine,
Gradovi ne bi bili sazidani, ni naselja osnovana,
Staje ne bi bile sazdane, ni torovi podignuti...*

³⁰ Rečeno o En-lilu kao o tvornom božanstvu jeste razlog zašto se Velika majka bogova, odnosno Majka Zemlja, na sumerskom zvana Ki, između ostalog, naziva i Nin-hursag, to jest Gospodarica kosmotvorne planine - epitet kojim su sumerski mudraci nastojali izraziti njezinu temeljnu generativnu funkciju što se najbolje očitovala u toj kosmotvornoj planini, na kojoj je, kao što rekosmo, počelo vidljivo stvaranje u Apsolutu misaono začetog svijeta. Imajući na umu tu neospornu činjenicu ostaje nam da ono što o tom epitetu raspređa razmetljivi Robert K. G. Temple, u citiranom djelu (str. 88) odbacimo kao plod čiste fantazije. Mjesto u spjevu *Podvizi i djela boga Ninurte* na što Temple aludira aitiološkog je karaktera. Templeovo djelo, barem kad je riječ o egiptskoj i mesopotamskoj civilizaciji, obiluje neutemeljenim hipotezama.

III *Govorna i pisana magija*

1. Uvod

Drevni su Mesopotamljani, kao uostalom i stari Egipćani, nesumnjivo znali da je magija način da se pomoću *proricanja* i određenih magijskih radnji spozna, što će reći potčini priroda, čovjek, božanstvo i sve ono što prelazi granice neuobičajenog u životu ljudi i Svemira³¹. Mesopotamljani su, naime, još od praskozorja svoga istorijskog bića nastojali da proricanjem - koje se izvodilo posebnom glasovnom simbolikom, *nadahnutim govorom*, tumačenjem snova i znamenja na jetri žrtve, promatranjem zvijezda i leta ptica itd. - te drugim magijskim sredstvima, upoznaju volju, namjeru onoga *ti* koje stajaše iza svake pojave u kosmičkom time i ličnom životu i, dosljedno tome, da prema onome *ti* zauzmu odgovarajuću akciju. U tome im je, osim proricanja, odnosno predskazanja, od velike pomoći bila, kako *govorna magija* - moć i značenje *imena*, magijska moć *izgovorenog imena*, *pjesma i ples*, *pozitivno i negativno priznanje* - tako i *pisana magija* - *simbolička i magijska moć pisma i broja, slike i statue*.

2. Ime kao tvorni princip

Nepotrebno je isticati da je ime kao duhovno-fizičko načelo individuacije, izdvajanja iz carstva anonimnosti, jedna od najvećih tekovina ljudskog duha, jer se doista za nešto što ne posjeduje ime, barem filozofski ne može tvrditi da postoji, da ima svoj identitet kojim se izdvaja iz bezličnog i kao definisani su-

³¹ Up. Ričard Kevendiš, *Istorija magije*, Beograd 1978, str. 17, i d. (Preveo s engleskog Petar Čurčija). Kad je riječ o značaju magije kod bliskoistočnih naroda Kevendiševo je određenje krajnje uprošćeno, gotovo svedeno na crnu magiju, jer je magija kod njih imala i uzvišeniju svrhu.

bjekt spoznaje. Stoga nas ne čudi što je skoro kod svih drevnih civilizacija sintagma *imati ime* značilo *postojati*, a *nemati ime* značilo *ne postojati*.

Budući da ime nekoj stvari, osobi pa i božanstvu, izdvajajući ga iz neodređenosti, daje osobine po kojima se razlikuje od ostalog iz roda i vrste, ukazuje nam da se izgovaranjem, davanjem imena, stvar, biće ili božanstvo iz nerazlučenog, amorfno stanja, dovodi u razlučeno, lično stanje, iz neodređenog u određeno postojanje, što je za drevne narode značilo isto što i dovođenje iz nepostojanja u postojanje.

To je razlog zašto u religijama bliskoistočnih naroda samo kosmokratori, demijurzi, poput sumerskog En-lila, egipatskog Ra, feničkog Ela, ili vavilonskog boga-tvorca Marduka imaju povlasticu izgovaranja imena, to jest dovođenja u vidljivo postanje svega postojećega u vasioni.

Da je ime po iskrenom osvjedočenju drevnih Mesopotamljana ravno postanju i opstojnosti bića najbolje će nam posvjedočiti najznačajnije djelo iz sumersko-akadske vjerske književnosti, *Ep o stvaranju*:

- 1 Kad nebo gore, *nemaše ime*,
 Kad zemlja dolje, *nemaše ime*.
 Kad iskonski Apsû³², što ih rodi,
 Kad Mummu, kad Tijamat, njihova sveopšta majka,

³² Budući da se o teogonijsko-kosmogonijskom sistemu u *Epu o stvaranju*, kao i o ostalim sličnim sistemima narodâ Bliskog istoka opširno govori u uvođnoj studiji *Kosmogonijska misao drevnog Bliskog istoka* uz moj prevod *Enuma eliša* na naš jezik, za ovu priliku dodajmo toliko da Apsû u ovome *Epu*, simbolizujući gornje slatke vode, na sumerskom zvane *ab-zu*, *sjedište znanja*, najvjerojatnije predstavlja muško počelo, *principium causativum*, dok Tiamat, simbolizujući donje slane vode, na akadskom zvane *tamtu*, na sumerskom *a-ab-ba*, u genezi predstavlja žensko počelo. O vavilonskoj Velikoj Majci Tiamat

- 5 Stanu svoje mješati vode.
Kad staništa božja, ne bjehu sazdana,
Kad nijedan bog, *ne bješe stvoren*,
Kad nijedan bog, *nemaše ime*³³,
Kad nijedna sudbina ne bi određena...
Bogovi iz utrobe Apsû i Tiamat, rođeni bjehu.
- 10 Lahmu i Lahamu se pojave, ime dobiše oni³⁴.
(Potcrtao M. Višić)

Kako ime, po uvjerenju narodâ Bliskog istoka odgovara suštini, biti imenovanog, to jest stvorenog, dosljedno tome, poznavati nečije ime znači poznavati njegovu suštinu, narav, biće. Ovaj

koja je preuzela attribute i funkcije sumerske Velike Majke, odnosno Majke Boginje, Dingir-mah, ovom prilikom recimo toliko da je, kao tamno, nevidljivo stanište donjih voda iz kojih potiče život, kao obilježje tame, odnosno sama budući Tama, simbol prvobitnog, prije vidljivog stvaranja svijeta, pozitivnog i veoma dugog stanja nevidljivosti, stanja u kojem funkcionalna počela misaono začeta u Apsolutu počinju substancijalizaciju, težeći vidljivoj opstojnosti što će i postići izlaskom iz utrobe Majke Zemlje, o čemu će poslije biti riječi.

³³ Skoro identično mišljenje o imenu susrećemo i kod drevnih Indijaca i Helena. Tako se besmrtni Homer, vjesnik evropske kulture ponosi institucijom imena kad kaže:

Od. XIX 403:

*A sad odaberi, Autoliče, ime kojim ćeš milog
Od kćerke nazvati sina, jer premnogo željaše njega.
Na toj joj prozbori Autolik, govoreć' ovo:
Zete i kćerko, ime mu dajte kako vam velim:
Ja ljuteć' se na mnoge ljude i žene
Na mnogohranoj zemlji dolazim amo te stoga
Nek Ljutica dijete se zove...*

³⁴ Up. *Enuma eliš*, „Naprijed“, Zagreb 1993. (*Ep* sa francuskog preveo, uz konsultaciju originala, studiju i komentare sačinio dr Marko Višić).

je nazor sa svoje strane doveo do vjerovanja da je poznavanje nečijeg pravog imena ravno posjedovanju, imanju u vlasti onoga čije se pravo ime, odnosno biće i misli poznaju³⁵. To je opet dovelo do stvaranja institucije *dobrog imena*, do motivisanog imena³⁶, odnosno do toga da su se novorođenoj djeci stala davati takva imena koja im pridaju dobra svojstva. Ko, naime, ima dobro ime taj ima i dobru sudbinu, jer osobu cijeloga života obdariva srećom. U tome se kod Mesopotamljana krije razlog postojanja institucije *dobrog imena*, odnosno *dobre sudbine*, što je imalo za posljedicu da i sâmi kraljevi u drevnom Sumeru, Asiriji i Vavilonu, kao u Egiptu faraoni, imaju obično svjetovno i božansko, teoforsko ime koje im udjeljuju bogovi, konkretnije boginje, kao, recimo, u Sumeru *Nebeska kraljica*, to jest Inanna, pravilnije Nin-anna (= Gospodarica neba) jer ona, poput Amon-Ra u Egiptu, kruni sumerske kraljeve dajući im božansko ime što ga kraljevi uz svjetovno rado izgovarahu. Takvo je, na primjer, ime Sargon, potičući od akadskog Šaruken, *Zakoniti vladar*; Sanherib, od Sin-aherib, *Sin* (= bog mjeseca) *umnožava braću*. To su u lingvistici dobro znana teoforska imena vrlo česta i u hebrejskom jeziku: Theófilos-Bogoljub, Theódotos-Božidar, što se

³⁵ To je razlog zašto duša umrlog u *Egipatskoj knjizi mrtvih* na putu od smrti do Ozirisova zagrobnog suda (Gl. 99, i 125-svršetak) izgovara imena hipostaziranih predmeta, odnosno dijelova vrata ili barke kao tačaka zgusnute magijske moći u kojima se magijski očituju kosmičke snage s kojima se duša valja sjediniti. U ovom slučaju poznavanje i izgovaranje imena jednako je imanju u vlasti imenovanog subjekta koji mu više ne može naškoditi.

³⁶ Pogled o postojanju motivisanih imena donosi nam i rimski komediograf Plaut, *Persae* IV 4, 74: *Omen est nomen*, a susreli smo ga i u navedenom pasusu iz *Odiseje* u kojem Autolik ljuteć se mnogo novorođenčetu nadijeva ime Ljutica, to jest Odisej, no to nije bilo pravilo ni u najstarija vremena, o čemu autor ove studije opširno raspravlja u sklopu antroponimije i toponimije u djelu *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara*², Oktoih, Podgorica 2000, str. 15-26.

susreću i kod ostalih indoevropskih i drugih naroda. Dodajmo uzgred da su sumerski, akadski, asirski i vavilonski vladari svoja božanska imena često ispisivali na hramovima s razlogom što bi svaki izgovor toga imena onome ko ga nosi davao novu snagu, novi život.

3. Magijska moć govora i pisma

Ovo nas opet dovodi do pitanja magijske moći glasa, njegova načina izgovaranja i pisma, napisanog imena, napisane riječi koja je po vjerovanju drevnih Mesopotamljana ravna izgovorenoj riječi.

Glas je kod prvobitnih naroda imao prvorazrednu magijsku moć izražavanja spoznanja, poznavanja i vladanja onim koga upoznajemo. To je razlog zašto se naredbe i zakoni odvajkada *glasno* obznanjuju; zašto se vrhovni bogovi, kao što su kanaanski El, sjeverno-sirijski Hadad, kod Feničana poznat i kao Baal-Hadad, sumerski Adu ili Iškur, helenski Zeus ili pak hrišćanski Jahve oglašavaju svojim moćnim glasom, grmljavinom, kako bi, jer su tako njihovi namjesnici htjeli, što više naglasili supremaciju nad tako *jadnom kreaturom* kao što je ljudsko biće čiji glas Višnji, kad nemaju pametnijeg posla, oslušnu kao *glas vapijućeg u pustinji*.

S te tačke gledano o glasu bi se dala napisati podeblja studija, ali nam se ovom prilikom valja zadovoljiti tvrdnjom da je glas po uvjerenju bliskoistočnih naroda, uz ime, bio jedno od najznačajnijih sredstava kako spiritualne identifikacije i izdavanja imenom oslovljene osobe, tako i izražavanja moći koju nam daje poznavanje imena neke osobe, što se postiže izgovaranjem imena te osobe. Dodajmo i to da se magijska snaga i uticaj glasa prilikom polaska u lov, borbu i tome slično, pojačavala bukom, frenetičnim pokličima i *pjesmom* popraćenom *ritualnim plesom*, što i danas susrećemo kod brojnih domorodaca u Africi.

Budući da je očitovanje spoznaje, time i moći, pomoću glasa ograničeno izgovaranjem, ljudi su pribjegli *pismu*, to jest ispisivanju imena i svega onoga što su željeli imati na oku ili u vlasti. Tako je pismo, u odnosu na glas koji je očitovao vremenski trenutnu spoznaju i moć postalo sredstvo izražavanja *trajne* i neograničene spoznaje i moći nad imenovanim. S rečenim se, međutim, moć *pisane magije* ni izdaleka ne iscrpljuje. Kao što *kultna statua*, oživljena obredom *otvaranja usta*, u hramu zamjenjuje boga, tako i *napisani tekst*, obično himna ili molitva bogu ispisana na statui vladara, zamjenjuje ga u molitvi bogu, čemu je valjan primjer statua vladara Gudeje načinjena od diorita koja se čuva u Louvreu.

Ako pismo, napisana riječ, ima toliku moć u očima običnih ljudi, posebno sveznajućih bogova onda, istinu govoreći, nije bilo potrebno da se napisi, obično molitve posvećene bogu, izlažu na vidljiva mjesta gdje su ih mogli pročitati dobronamjerni, ali i zlonamjerni ljudi i zlobni demoni. Upravo je mogućnost negativnog uticaja na pravo ime, kao i na molitve upućene božanstvu, dovela do toga da su se oni stali ispisivati na skrovitim mjestima ili *kriptogramskim pismom* čiji je smisao bio dostupan samo upućenima u njega³⁷.

Skrivanje pravoga značenja imena postiže se i čestom upotrebom sinonima i homonima, kao i akrofonijom. Jedan od najdjelotvornijih načina skrivanja pravoga imena, pravoga značenja dimenzija nekoga hrama te simboličkog predstavljanja metafizičkih istina i tajni kosmičkog života jeste upotreba *brojeva*

³⁷ Osim navedenoga, na postanje kriptogramskog pisma uticalo je i već izneseno vjerovanje da se izgovaranjem napisanog imena osobe ili stvari oni oživljuju, da im se udahnuje novi život, što je bliskistočne narode, želeći da svojim pokojnicima osiguraju vječni život u donjem svijetu, potstaklo da na grobovima pokojnika ispisuju imena darova neuobičajenim, tajanstvenijim pismom koje je prolaznike podsticalo da ga odgonetavaju i tako više puta pročitaju, što je umrlom osiguravalo produženje onostranoga života.

umjesto riječi, što je kod Asirana i Vavilonjana bilo izvodljivo, jer su oni slovima dali brojčanu vrijednost. Tako su brojevi u Asiriji i Vavilonu bili ono što su u drevnom Egiptu bili hijeroglifi, sveti znaci, sveto pismo, odnosno simboli koji kao sažet sadržaj misli izražavahu ezoterične, običnim jezikom neopisive, spoznate vjerske, odnosno naučne tajne o životu kosmosa koje je trebalo sačuvati od zlobnih duhova i ljudi zle volje. Stoga su se te tajne smjele povjeravati samo onima što su bićem i dušom bili neporočni, ispunjeni duhom, jer su se samo takvi smatrali dostojnim da ih spoznaju, da u njih budu upućeni. U tome se išlo dotle daleko da se na tablicama namijenjenim obrazovanju sveštenika kao čuvara spoznatih tajni iz oblasti kosmičkog time i vjerskog života stavljao natpis, kao što je slučaj s onom pločicom iz En-lilova hrama u Nippuru namijenjenoj obuci psalmista na kojoj izričito stoji:

Da je upućeni pokaže upućenom,

Da je svjetovno lice ne vidi,

To priječi En-lil, Iggigi (= bogovi zemlje i neba),

Annunaki (= bogovi Apsû-a, Donjega svijeta),

I božanski čuvari É-Kura (= En-lilova hrama u Nippuru).

To je sa svoje strane uslovalo da se razvije istinska doktrina o hijerarhiji brojeva kao o koordinatama života u makrokosmu time i u mikrokosmu. Po toj je hijerarhiji uostalom izvršena hijerarhija bogova u kojoj je An (semitski Anu) kao vrhovno božanstvo izražen idealnim brojem šezdeset³⁸, dok su ostali bogovi označeni brojevima predjela na nebu kojima su vladali³⁹.

³⁸ Sumerani, potom Vavilonjani i Asirani imali su seksagezimalni sistem.

³⁹ Usput dodajmo da su sumerska velika božanstva simbolizovala pojedina sazviježda iz zodijskih. Tako je An najvjerovatnije simbolizovao sazviježde Raka, Adu ili Iškur sazviježde Bika, En-lil sazviježde Trougao, En-Ki, odnosno Ea, sazviježde Aquarius (Vodenjak).

4. Simbolika broja i slike, kultne statue i reljefa

Iz već rečenog o brojevima slijedi da broj kao grafički prikaz nije to što mu daje magijsku vrijednost, već je to, kako netom rekosmo, *simbolika*, simboličko značenje na koje kao *simbolon*, *signum* upućuje, odnosno sobom magijski izražava, jer je broj, slično hijeroglifu, govoreći jezikom magije, bio istinsko sjedinjenje simbola i onoga što se njime izražava. Tako je simbolika broja daleko vjernije i dublje iskazivala predstavljenu misao no što to čini govor ili pismo. Kako su se pak simbolikom brojeva iskazivale kosmičke tajne jasno je da svi brojevi nisu imali, niti su mogli imati podjednaku vrijednost u izražavanju spoznatih tajni iz cjelokupnog života svemira. To, dalje, znači da se za odgovarajuću pojavu iz života svemira birao odgovarajući broj koji će je najbolje reprezentovati. Ovome je dobar primjer broj sedam kojim se izražava zaokruženost prostora i vremena što se postiže zbrajanjem broja četiri kao simbola Zemlje i njene četiri strane i broja tri, simbola neba. Njime se izražava i ciklično uobličavanje, odnosno savršenost odakle njegova kosmička vrijednost u vidu sedam planeta, sedam sfera itd.

Simbolika broja dovodi nas do pitanja *simbolike slike* kao najranijega načina izražavanja i prenošenja misli, slike koja u tom pogledu prethodi piktografiji, odnosno piktogramskom pismu u kojem jednom znaku odgovara jedan predmet, za kojim slijedi ideogramsko, u kojem jedan znak, kao dio cjeline, pars pro toto, izražava figuru, ideju, pojam, da bi potom uslijedilo leterarno izražavanje i prenošenje misli.

Govor slike i njene simbolike - izražen u *reljefima od kamena i alabastera*, na *stelama i pločama*, kao plastično sredstvo podsjećanja na prošle važne događaje iz oblasti religije ili politike kojima je bila svrha da služe kao pouka za budućnost - bio je bogat ne samo u vremenu koje prethodi pismu već je to ostao kroz

cijelu istoriju Vavilona i Asirije. Budući svjesni svoga značaja na svjetskoj pozornici svoga vremena sumerski kraljevi i dvorski umjetnici zdušno nastojahu da - monumentalnim prikazima, posebno stelama, kao što je slavna *Stela jastrebova* Eanatuma, čuvenog vladara - osvajača iz Lagaša (oko 2550) na kojoj se veliča njegova pobjeda nad stanovnicima susjednog grada Ume, ili pak *Stela* akadskog vladara Naram-Sina (2291-2255) na kojoj se slavi njegova pobjeda nad brdskim Lulubima - ostave uspomenu na svoju slavnu prošlost da, po onoj Salustijevoj *Gloria maiorum posteris quasi lumen*, time ožalošćujući boginju Lethu i posvemašnjeg Epimeteja na sreću njegova brata Prometeja, odnosno sumerskog mu parnjaka En-lila.

U otimanju prošlih događaja od zaborava učestvovahu i *kameni plitki reljefi* koji bijahu u upotrebi naročito u vrijeme asirskih kraljeva u prvom dijelu prvoga milenijuma prije našega računanja vremena. Ti reljefi svojom narativnom i dokaznom snagom gotovo da nadilaze pisane izvještaje o njima.

Kako je poznavanje i grafičko, odnosno slikovno prikazivanje nekoga subjekta ravno imanju vlasti nad njima i, kako slika nije beživotan prikaz neke osobe, životinje ili predmeta, već ona živi životom na njoj prikazanog subjekta, to je slika u Mesopotamiji, kao i u drevnom Egiptu, *dvojniki*, nadomjestak i zamjenik onoga koga prikazuje što, nadalje, znači da može djelovati kao i na njoj prikazani subjekt i da djelovanje na nj, recimo, njeno uništenje, znači uništenje i onoga koga prikazuje. Za ilustraciju neka nam posluži grobno posuđe iz Suze koje prikazuje prizore iz lova ptica i divokoza što ih je pokojnik lovio za života, a prikaz na vazama bila je garancija da će pokojnik, imajući slike, loviti i u onostranom životu. To, međutim, nije bilo pravilo kod drevnih Sumerana, već čisti izuzetak iz ranog perioda, jer se zna da je onostrani život po njihovom vjerovanju, za razliku od egipatskog, bio odveć turoban.

Da su Mesopotamljani vjerovali da se uništenjem slike uništava onaj koga u stvarnosti prikazuje neka nam za primjer posluži jed-

na inkantacija u kojoj obajan čovjek moli oganj da uništi slike onih što su ga obajali, time i njih, čije slike predaje ognju da, kao sudija, obdaren ličnošću presudi vještcu i vještici:

*O Ognju plamni, ratni porode Ana (= neba),
Najsilniji međ' braćom svojom,
Ti što ko Sin (= Mjesec) i Šamaš (= Sunce) sporove vodiš,
U mojem presudi sporu, odluku reci,
O Ognju, čovjeka i ženu što me obajaše sažeži...*

Kulna statua, o kojoj je već bilo riječi, bijaše izraziti dvojnik, odnosno otjelovljenje božanske ličnosti, jedna od mogućih božanskih hipostaza, preobrazbi, jer se bog mogao preobraziti, to jest zadobiti lik ovna, gusana itd., sve prema svrsi. Sukladno tome, statua je bila stanište i inkarnacija božanstva koje je u njoj svojom moći bilo prisutno kad god je to od njega tražio vjerski čin. Zar i hrišćanski bog nije posvuda prisutan *per essentiam, potentiam ac scientiam*, kakvu formulaciju susrećemo kod hrišćanskog Aristotela, Tome Akvinskog.

Ako se bog mogao po volji preobražavati u razne životinje, onda je to magijski mogao i čovjek, jer su njihove prirode, kao dio sveopšte kosmičke prirode, iste. Razlog čovjekovog identifikovanja ili preobraženja jeste dobivanje natčovječanske snage potrebne da se odupre zlim silama, kao što pokazuje ova inkantacija:

*Ja sam Nebo, dotaći ne možeš mene,
Ja sam Zemlja, obajat' ne možeš mene,*

ili je to pak želja da se čovjek duhovno sjedini s Apsolutnim bićem, što se postiže *inicijacijom*, što će reći simboličnim umiranjem gdje dolazi do borbe duše protiv tjelesnog i ovozemaljskih grijeha (uz pomoć kojih hrišćanski vrhovni žreci koji, dodajmo usput, čak i normalne pobude i sitne prijestupe proglašavaju gri-

jehom te njihovom ispovijedi i oprostom, svoju lakovjenu pastvu vezuju za sebe, kao za one koji imaju božansku moć opraštanja i krojenja sudbine) čime se razvijaju duhovne snage. To pak dovodi do sjedinjenja s višim, pozitivnim i *negativnim* kosmičkim silama koje se nalaze u raznim bićima i hipostaziranim, magijskom snagom prožetim predmetima i bićima, što za posljedicu ima novo duhovno rođenje.

Ako je, dakle, inicijacija simboličko umiranje za kojim slijedi duhovno rođenje, onda je očito da je i sâma smrt vrsta inicijacije, uvođenja bića u višu, duhovnu razinu u kojoj se umrli oslobađa materijalne strane svoga bića. Sam čin simboličkog umiranja i sjedinjenja s kosmičkim silama doživljuje se u hipostazi, u prolaznom odvajanju duše od tijela, odnosno u transcendentnom, duhovnom stanju u kojemu duša na putu do zagrobnog suda ili inicijant na zemlji, *pozitivnim priznanjem*, odnosno ispoviješću i odbacivanjem ovozemaljskih grijeha i materijalne strane svoga bića, doživljujući istinsku negaciju grijeha i podvajanje od tjelesnog, pritom se oslobađajući negativnih, jača pozitivne duhovne snage što dušu, odnosno inicijanta dovodi do sveopšte kosmičke svijesti i harmonije, do sjedinjenja s Apsolutom. Tako nam se ne samo simbolička već i stvarna smrt prikazuje kao dio ljudskoga bića, viši, duhovniji oblik života koji čovjeka zbližuje s božanstvom i božanskim.

Dobar primjer hipostaze, time i inicijacije, pružaju nam slijedeći stihovi iz *Pravednika-Patnika*, varijante akademskog Jova. Tako na četvrtoj tablici čitamo:

Na „Vratima Divnoga Čuda“, moja su znamenja
zasjala,

Na „Vratima Oslobođenja od Grijeha“, moje je sužanjstvo
prestalo,

Na „Vratima Štovanja“, moja su usta
pitala,

Na „Vratima Prestanka Jadanja“, moje je jadanje
prestalo,
Na „Vratima Čiste Vode“, ja sam poštropljen vodom
očišćenja,
Na „Vratima Blagostanja“, ja stadoh pred Marduka...⁴⁰

IV Teogonija i kosmogonija drevnih Mesopotamljana

1. Postanje i osobine sumerskog panteona preteče asirsko-vavilonskog panteona

Vjerujući da je govorna i pisana magija narodâ stare Mesopotamije makar u bitnim crtama osvjetljena, prijeći nam je na izlaganje slike postanja kosmosa i svijeta bogova, kosmogonije i teogonije drevnih Sumerana, slike što će je pridošli Semiti u trećem mileniju samo donekle izmijeniti, bolje rečeno zastrti je izmjenom imena bogova sumerskog panteona.

Kad je riječ o sumerskom panteonu u duhu narodnog vjerovanja, on nam se, za razliku od sumerskih gradova-država koje ljubomorno čuvahu svoju autonomiju, od samog početka istorije *crnoglavog naroda* pokazuje kao jedinstvena cjelina, što će reći da u njemu nije bilo podjele na bogove ove ili one države, barem kad je riječ o glavnim bogovima koji su, zastupajući pojedine gradove-države, složno vladali na nebu i na zemlji. To ukazuje da su Sumerani dolaskom u Južnu Mesopotamiju sa sobom donijeli već izgrađen panteon, izgrađenu vjeru u svoje bogove. Istina je doduše, da je svaki grad-država imao svoga glavnoga boga zaštitnika u čiju je čast u toj državi podizan najznačajniji hram, ali je istina i to da su i drugi značajniji bogovi sumerskog panteona, posebno Dingir-mah, Velika Boginja, odnosno

⁴⁰ Cf. Pritchard, *Antology* II p. 159.

Velika majka bogova, kod Vavilonjana poznata kao Bêlit-ilî, *Kraljica bogova*, uz mjesno božanstvo imali svoje hramove ili bar kapele u hramu mjesnoga boga. Dodajmo i to da je mjesno božanstvo grada-države kao osvajača postajalo glavno božanstvo pokorenih gradova-država, odnosno država koje su, međutim, i dalje poštovale svoje mjesno božanstvo, ali sada kao drugorazredno.

Sumerska nam se teogonija, kao uostalom i većina teogonija Bliskog istoka i drevne Helade, u svojoj biti pokazuje kao kosmogonija, što će reći da pojedina božanstva svojim bićem i imenom personifikuju, otjelovljuju elementarne kosmičke sile kao principe rodnosti i plodnosti, kojima na čelu, po svjedočanstvu likovnih i pisanih spomenika s kraja četvrtog milenijuma, stoji velika Trijada: An (Nebo), En-ki, *Gospodar-Zemlja*, En-lil, *Gospodar-vazduh*, kojima se svagda pridružuje naprijed spomenuta Dingir-mah, kao ženski princip.

2. Mê kao Počelo-Počelâ i metafizički, kosmički i htonski Principi

Posljednje nas dovodi do pitanja razdiobe sumerskog time i akademskog, odnosno iz njega poteklog asirsko-vavilonskog panteona. Mada su Sumerani poznavali gotovo pet hiljada raznorodnih božanstava, njihov je panteon, slično egipatskom, u bitnosti monoteistički, što znači da mu na čelu stoji Apsolutno biće, iz kojega ostala božanstva emaniraju kao metafizički, kosmički i htonski Principi, Ideje, Počela.

Mesopotamljani su temeljnu kategoriju svoje teološke i filozofijske misli, kao što je rečeno prilikom raspravljanja o konkretizaciji apstraktnih pojmova, nazvali Mê, to jest Počelo-Počelâ, Prapočelo.

Mê je onaj nestvoreni i bezvremeni Apsolut koji se, pokrenut unutarnjom tvornom Mišlju, Logosom, rađanjem idejâ, vitalnih

počela u svojem srcu, u svojoj duši, rastavlja tako otpočinjući beskrajnu katenu života; Mê je ona tvorna Harmonija što, u od strane duha iniciranom bezgraničnom procesu stvaranja, blagorodno izmiruje kosmičke tvorne sile u vječnom slijedu postanja i mijenâ sveopšteg života Universuma; Mê je onaj ápeiron u kojem u toku sveopšteg kosmičkog stvaranja svi oblici stvorenog kao i još nestvorenog već nagoviještenog života daju jedan drugom zadovoljštinu u izvanprostornoj i bezvremenoj sukcesiji u kojoj Mê kao Enem, tvorna Riječ Apsoluta, priziva Mumu, duhovno začeto biće u vidljivo postanje; Mê je, konačno, ona životvorna voda, Kur, u Egiptu zvana Khemunnu, iz koje se vječno rađa i obnavlja život; Mê je, isto tako, ona kosmička Ljubav, Eros, koja ne samo da pokreće na stvaranje, već stvoreno prožima ljubavlju, svagda mireći antagonizme u silama Vaseljene. Riječju, Mê je nestvoreni i bezvremeni Pokretač vječnog toka izviranja i uviranja kosmičkog života, umotvorna sila koju, in ultima analysi, i nije moguće običnim riječima opisati. Tome Počelu-Počelâ po svojem značenju, kao što je ranije naglašeno, oblikom i značenjem odgovara egipatski pojam Ma 'at, dok mu je u indijskoj teološkoj misli ravan Brahman kao Apsolut, a u teološkom naučavanju drevne Kine pojam tao, odnosno dao.

Taj se Apsolut - čije je višnje biće ispunjeno tvornim silama koje ne samo da su pokrenule na supstancijalizaciju prva misaono začeta Počela, već one osiguravaju čvrst i trajan proces obnavljanja svekolikog života Vasion - utjelovljuje pomoću metafizičkih, kosmičkih i htonskih Počela od kojih zavisi postanje i održavanje svekolikog života u Kosmosu.

3. Postanak kosmosa i svijeta bogova

Slika postanja materijalnog svijeta i svijeta bogova koja nam se podaje iz kosmogonijskih i teogonijskih sustava i predstava drevnih Sumerana, potom Akađana, Vavilonjana i Asirana približno

izgleda ovako: Apsolutno biće, odnosno Počelo-Počelâ, Prapočelo koje drevni Sumerani oličiše u pojmu Mê, začinjući u sebi misao, što će reći duhovno postanje svih vitalnih počela, time gubeći raniju Jednost, stvara praiskonske, životom i životodajnom toplinom, ognjem zasićene Vode, u drevnoj Mesopotamiji zvane Kuru⁴¹. Iz tih se voda, odnosno praiskonskog mora koje sumerski teolozi, to jest mudraci smatrahu primordijalnim pokretačem i uzročnikom svekolikog života, rađa božanstvo imenom Namu⁴² koje svojim postanjem negira Jedinstvo Apsolutnog bića s njime čineći sukladno dvojstvo. Namu nam se tako, slično egipatskom Atumu koji izranja iz promogenetskih voda, u Egiptu zvanih Nu, predstavlja kao prvi, ličnošću, voljom i sviješću, obdareni vid života, nastao iz primordijalnih Voda u kojima su se do toga trenutka svi oblici života, vitalne potencije, u njih od Prapočela misaono proicirane, nalazile u neizdiferenciranoj, bezobličnoj, ali nagoviještenoj i na supstancijalizaciju potaknutoj potenciji u kojoj se individualnost istom počinje nazirati⁴³. Gonjena živućim

⁴¹ Istini za volju, Kuru je naziv predjela u Zemljinoj utrobi gdje su se nalazile životvorne vode, pramore, praokean. On je, međutim, i boravište umrlih i određenog broja podzemnih bogova. Kur je i neman protiv koje se bore bogovi kao, recimo, En-Ki.

⁴² Namu se u nekim kosmogonijskim i teogonijskim predanjima često identifikuje s tim vodama kao u predanju nazvanom *En-Ki* i *Nin-hursag*. U tom se predanju En-Ki pojavljuje kao sin boginje Namu koja se, kao obdržitelj podzemnih voda, može identifikovati s boginjom Zemljom, s boginjom Ki koja je vremenom u sumerskom panteonu postala žena boga svijetloga zračnog prostora, boga En-lila, tako postajući Nin-lil.

⁴³ S te tačke gledano prvobitne Vode, u Sumeru zvane Kuru, u Egiptu Nu, u drevnoj Heladi Okéanos, kojima pridružujemo i Hesiodov Haos - kao ishodišne tačke supstancijalnog otjelotvorenja u Prapočelu začelih vitalnih potencija, nipošto ne označuju nesređeno, životu i redu neprijateljsko stanje, kao što to tvrdi čuveni holandski sumerolog H. H. A. Frankfort i njemu slični, već je to, kao što re-

ognjem što se zgušnjava u tim životvornim vodama, Namu - metafizičko Počelo bez vlastite moći odlučivanja, sobom izražavajući od Apsoluta označen smjer tvornog djelovanja - težeći vlastitom, unaprijed iniciranom ovaploćenju time i daljenjem ostvarenju vitalnih potencija misaono začetih u Prapočelu, rađa Nebo (na sumerskom An) i Zemlju (na sumerskom Ki) - dva temeljna kosmička elementa, sile oličene u istoimenim božanstvima, u bogu Anu i boginji Ki.

Nebo i Zemlja - po dubokom osvjedočenju drevnih Sumerana, Akađana, time i Vavilonjana, glavni dijelovi Vasiona - predstavljaju osnovni uslov daljnjeg kosmičkog stvaranja, odnosno postupnog ostvarenja zamisli Apsolutnog bića, funkcionalnih počela u obliku vidljive stvarnosti, pojavnoga svijeta.

Nebo i Zemlja, utjelovljeni u bogu Anu i boginji Ki, tim metafizičkim počelima u sumerskoj teogoniji i kosmogoniji, kao prvo rađaju temeljni preduslov daljnjeg, vidljivog kosmičkog stvaranja i opstojnosti, rađaju 1 i 1, što će reći vazduh, uzduh,

kosmo, prva materijalna faza u postupnoj realizaciji u Apsolutnom biću duhovno začetih svih funkcionalnih počela i ideja koje to Počelo-Počelâ može, ali ne mora supstancijalizovati, već ih zadržati u svom carstvu ideja kao potencije. U tom smislu, dakle, iskonske vode i Haos (potičući od helenskog apelativa hásma=dubina, zijev) ponovimo još jednom, predstavljaju prvu etapu u postupnom oživotvorenju vitalnih, organskih potencija koje se u tim Pravodama i Haosu nalaze u mogućem, još uvijek amorfnom, pa ako hoćemo pravo, ni vremenom obuhvaćenom stanju. Nad takvim stanjem kraljuju bezvremenska kosmička Noć i Tama kao simboli prvobitne nevidljivosti, zatomljenosti i pospanosti u Pravodama i Haosu bivstvujućih životnih potencija koje iz toga stanja teže krajnjoj materijalizaciji, vidljivoj osobenoj opstojnosti što će je i postići uz pomoć ostalih sudionika u kosmičkom stvaranju - Neba s njegovim životvornim kišama i topline, Vazduha s njegovom kosmičkom svjetlošću i Zemlje kao simbola opšteg kosmičkog vidljivog, zornog stvaranja sa njenim životvornim vodama i ognjem. Ovdje se vrijedi podsjetiti na ono što smo, raspravljajući o imenu, rekli o vavilonskoj Majci bogova zvanoj Tiamat, kao o pozitivnom, praiskonskom simbolu tame, odnosno o Tami.

svijetli zračni prostor, svjetlost, svijetlo, duh, dah, život, oličen u liku boga En-lila⁴⁴. Pojavom zraka kao kosmičke Svjetlosti - kosmičke životvorne topline, Svijetla, Etera - sve vitalne potencije nastavljaju svoj razvitak, odnosno dosegnuti razvoj i opstojnost na svijetlu Dana. Tako će odsad, postanjem kosmičke Svjetlosti, porodu Majke Zemlje biti vječno prisutan Dan sa svojom eteričnom, nepomućenom i živućom Svjetlošću, Svijetlom. Tako nam se Dan predstavlja kao najznačajnija i najuočljivija, krajnja faza u procesu cjelokupnog kosmičkog stvaranja, faza u kojoj vitalne potencije dobijaju vidljiv, ličan i sa tačke stvaranja završan oblik. To i jeste razlog zašto nam se Dan - oličavajući sunce, svjetlost, bolje rečeno kosmičko životvorno Svijetlo, Eter, što će reći božansko i duhovno u Universumu, samim time bivajući simbol i izraz samoga Apsoluta, njegove tvorne Riječi, tvorne, životodajne energije i života, odnosno božanskog tvornog nauma koji se realizuje kako u sveopštem kosmičkom tako i u ljudskom životu - pokazuje kao antipod Pravodama i Haosu, kosmičkoj Noći i Tami, gdje se, kao što rekosmo, inicirano stvaranje nalazi u nevidljivom, pospanom i drijemajućem stanju. Dan će tako biti neumitni svjedok krajnjeg utjelovljenja životnih počela i njihove zorne opstojnosti na Majci Zemlji čemu u jed-

⁴⁴ Nasuprot rečenom, smatramo da se u najstarijim, gotovo prije pet hiljada godina izgubljenim teogonijsko-kosmogonijskim predanjima, umjesto En-lila (na sumerskom Gospodar-vazduh) pojavljuje boginja Nin-lil (na sumerskom Gospodarica-vazduh) nesumnjivo najstarije sumersko tvorno božanstvo, Stvoriteljica svijeta, Gospodarica svijetlog zračnog prostora, *Magna Mater, Mater Dea, Mater procreatrix* čiji kult potiče iz neolita. Ona kao kosmokrator, kao Majka bogova, Gospodarica vasiona i svih zemalja - atributi što ih kasnije susrećemo uz boga En-lila - u patrijarhatu ustupa mjesto En-lilu, o čemu će biti više riječi nešto kasnije. Ovdje dodajmo toliko da se u liku boginje Nin-lil zacijelo susreće boginja Ki, to jest Majka Zemlja kao Gospodarica svijetlog zračnog prostora koji boravi u njenom krilu.

nakoj mjeri pridonosi Nebo (An) svojim životvornim kišama i Vazduh (En-lil) svojim eteričnim svijetlom, svjetlošću, trajno budeći zemljine generativne moći i sile.

To nam govori da se time proces kosmičkog stvaranja ne završava već jedino prelazi u naredni, viši razvojni stupanj, u fazu vječnog nastajanja i *nestajanja*, rađanja i *umiranja* kosmičkog života, kosmičke regenerativne energije u skladnoj i nužnoj mjeni u toku razumom i osjetilima zamjetljiva vremena. Dosljedno tome, druga nam se faza kosmičkog stvaranja pokazuje kao svagdašnja zbilja uobličena u proces vječnoga slijeda sukladnih kosmičkih pojava što se odvijaju po zakonu nagonskih, time i nužnih kosmičkih sila. Riječju, kreativna sinteza u procesu kosmičkog stvaranja koja se realizuje u vidljivom i dovršenom bivstvovanju u Prapočelu idejno začetih životnih počela, prelazi u stanje svakidašnjeg aktivnog življenja, izivljavanja i crpljenja regenerativnih energetske potencije Majke Zemlje kao supstrata života u vечноj dinamici, kretnji.

Nebo, kao nosilac golemih kosmičkih snaga i pokretač generativnih potencija Majke Zemlje, kao simbola Kosmosa, s istom rađa slatke vode, kako one na nebu tako i one u utrobi Zemlje što se iz nje pojavljuju kao izvori, rijeke i potoci, čiji gospodar vremenom postaje En-Ki, *Gospodar-Zemlja*⁴⁵.

⁴⁵ Vjerujemo da je u najstarijim za nas izgubljenim kosmogonijskim predanjima umjesto božanstva En-Ki, stajalo božanstvo Nin-Ki, Gospoda-Zemlja, jer te vode izviru iz njene utrobe, iz pravoda Kuru. U kasnijim vremenima, međutim, pod uticajem patrijarhata Nin-Ki, prelazi u En-Ki, slično boginji Nin-lil koja prelazi u En-lil. U konkretnim slučajevima, zapravo boginja Zemlja, Ki, pod uticajem svijesti o roditeljstvu dobija svoga parnjaka imenom En-Ki, kao što i boginja Nin-lil dobija parnjaka imenom En-lil. To u dotičnom slučaju znači da bog En-Ki svojim životvornim vodama oploduje Majku Zemlju, boginju Ki. Dodajmo uzgred da se bog En-Ki još u najstarijem periodu sumerske istorije, pod uticajem teoloških naučavanja iz grada Eridu, identifikovao s božanstvom

En-lil, slijedimo predanje iz Nippura, kao metafizičko božanstvo razdvaja Nebo od Zemlje (Ana od Ki) potom sa svojom ženom Nin-lil rađa glavno astralno božanstvo drevnih Sumerana, Akađana i Vavilonjana Hamurabijeva vremena (oko 1792-1750, pr. n. e.) rađa boga mjeseca Nannara ili Nannu. Bog-mjesec Nanna koji ima i drugo sumersko ime Sin⁴⁶, stvara drugorazredno astralno božanstvo, boga-sunce Utu, kao i njegovu prethodnicu, Zvijezdu Danicu, planetu Veneru, odnosno Inannu, boginju plodnosti i vegetacije, a za njom i ostale zvijezde.

En-Ki, kao kosmičko Počelo, odnosno Princip, što će reći daljnje produženje i ostvarenje generativnih namisli Apsolutnog bića proiciranih u metafizička Počela - u njegova oca En-lila i majku Nin-lil⁴⁷, ispunjavajući što od njega traže, stvara

slatkih voda toga grada čije je sumersko ime glasilo Ea, *Kuća u vodi*. Od toga se vremena sumersko božanstvo slatkih voda, kome je metafizičko božanstvo En-lil kao idejni začetnik plana o uređenju Zemlje, povjerilo to izvršenje, javlja pod dva imena. O značenju toga dvoimenoga božanstva koje u sumerskom panteonu simboliziraše vode što izviru iz tajanstvenih dubina, potom mudrost, znanje i magiju, bit će opširno govora kasnije.

⁴⁶ Teoforsko ime *Sin* najvjerojatnije je kriptogramskog karaktera, nastalo od sumerskih apelativa *En*=Gospodar, Gospod, Bog, i *zu*=znanje, odnosno Gospodar znanja. *En+zu*. po zakonu metateze i asimilacije prelazi u *Zu+in*, a to po zakonu o kontrakciji u *Sin*. Tome je razlog, kao što rekosmo, nastojanje sumerskih, naročito akadskih, vavilonskih i asirskih pisara i teologa da od običnog svijeta sakriju pravo ime, jer smo vidjeli da po njihovom nazoru poznavati nečije ime znači nad tim bićem imati prevlast. Bog Nanna, odnosno Sin bio je najznačajnije astralno božanstvo u arhaiskoj Mesopotamiji, jer su po njemu računali godine, odnosno mjesece.

⁴⁷ Suprotno ovom kosmogonijsko-teogonijskom predanju iz Nippura, uvjereni smo da je u tim predanjima iz najstarijeg razdoblja sumerske istorije En-Ki sin Neba i Zemlje, odnosno boga Ana i boginje Ki s kojom je zapravo u samom postanju kosmogonijskih i teogonijskih predanja bio identičan, o čemu smo netom raspravljali.

floru i faunu⁴⁸.

S te tačke gledano, sumerski bogovi An, Ki, En-Ki, En-lil i Dīn-gir-mah pokazuju se kao tvorne sile kojima je Apsolutno biće povjerilo određene funkcije u procesu postanja i samoga bivstvovanja kosmosa. Dabome da su sumerski teolozi znali za gornjim bogovima pripisane, odnosno u njima utjelovljene funkcije koje su da bi ih svijet mogao razumjeti opisali terminima iz ovozemaljskog života, zbog čega je krajnje uprošćeno sumerski panteon posmatrati kao proizvod, sliku ovozemaljske države i njezina ustrojstva što nažalost čini većina sumerologa. Dodajmo i to da su od svih bogova sumerskog panteona samo gornja božanstva smatrana tvornim, mada su to u najranijem stadiju sumerskog panteona bili i bogovi Ninurta, Nergal i donekle Anunnaki.

4. Sumerska književna predanja o postanju kosmosa i svijeta bogova

Navedena slika postanja kosmičkih, odnosno božanskih sila temelji se na nekoliko sumerskih književnih predanja.

Što se tiče boginje *Namu* ona se u jednom od najstarijih popisa sumerskih bogova prikazuje kao *Majka koja rađa Nebo i Zemlju*, dok je njen piktogram prikazuje kao primogenetsko more,

⁴⁸ Po tom naučavanju En-Ki - u genezi ona životvorna voda koju egipatski mislioci zvali Khemunnu, a njenu gospodaricu Tefnut - u saradnji sa životvornim ognjem, Ete-rom, Svijetlom čiji je gospodar En-lil, u egipatskoj teogoniji Šu, čini osnovu cjelokupnog vidljivog, terestralnog stvaranja u krilu Majke Zemlje - svekolikog bilinskog i životinjskog svijeta. Stoga nije nikakvo čudo što u sumerskom panteonu viđenom u duhu narodnog vjerovanja, metafizičko Počelo En-lil u koga je Apsolut proicirao ideju uređenja Zemlje i života na njoj bogu En-Ki povjerava izvršenje toga plana, što on, kao kosmičko Počelo, Princip, to jest daljnje produženje stvaralačkog nauma začetog u Apsolutu, nemajući moć da taj generativni naum mijenja, jer je on samo funkcija, odnosno izvršilac, a ne začetnik generativnih ideja, prihvata i sprovodi u djelo.

što znači da je boginja Namu sama po sebi bila slika kosmosa kao obogotvorenog vodnog prostranstva iz kojeg izranjaju Nebo i Zemlja u vidu kosmotvorne planine. Početni stihovi mita *En-Ki* i *Nin-mah*, koji je inače posvećen stvaranju čovjeka, govore nam da je ona nekada bila združena sa Nebom i Zemljom:

- 6 *Kad [bogovi ne]*ba bijahu rođeni,
kad Majka bogova bijaše zaručena,
Kad se Majka bogova [Namu] odvoji od Neba i Zemlje
kad Majka bogova... [...] u Aha rođena bi (potcrtao M.
Višić)*
- 10 *[tada] se bogovi za jelo i piće znojem
i radom [morahu] [brinut']:
Bogovi gornji poljske radove radiše,
Bogovi donji košare nosiše;
Bogovi u Harali, na Zemlji sijahu, kanale kopahu;
Bogovi onamo lutahu, poradi toga plakahu.
Tad En-Ki, nadasve stvoritelj mudri,
što brojne bogove stvori,*
- 15 *leže u Engur, u log pod kojim protječe voda,
u mjesto u čije središte nijedan bog (pogledom)
ne može prodrijet', u svojoj ložnici (zaspi dubokim) snom.
Bogovi plaču i viču: 'On patnju stvori';
(pa ipak) protivno onom ko spava, onom ko leži,
u njegovu ložnicu ne smjehu uć'.
(Al') Namu Majka, „Prethodnik svemu“, rodilja
bogova mnogih,*
- 20 *pred sina bogova jadanje stavi:
„Si[ne] moj, ti ležiš, istinski spavaš!
[]...[]...
Bogovi (gornji) stvorenja tvoja žive ti jadan;*

* Četverouglaste zagrade u poemama ukazuju na rekonstruisan tekst, a oble na dopunu teksta.

- sine moj, iz ložnice ustaj, ti što (obiljem)*
[mu]drosti svaku vještinu poznaš;
- 25 *bozima dvojnike stvori da od njih tegobe*
uklonit' mogu!":
En-Ki na riječ Namu, matere svoje
iz ložnice ūsta;
bog u svetinju uđe, po bedrima se
udari moćnim;
mudrac, znalac, razboriti što sve nužne
vještine znade, stvoritelj (i) onaj što svemu oblike
daje, daje da to se stvorenje rodi;
En-Ki mu ruke pravi, grudi mu tvori;
- 30 *En-Ki stvoritelj, u dušu stvorenja svog daje*
da mudrost uđe;
nato Namu, materi svojoj reče:
„O majko moja, stvorenju čije postanje htjede
bogova trpnju daj;
kad srce gline ponad Apsû-a (= ponora)
smješaš,
tad stvorenju i glini obličje daj; stvorenje
neka se rodi,
- 35 *i Nin-mah pomoćnica neka ti bude;*
Ninimma, Egizianna, Ninmada, Ninbara,
Ninmug, Sarsardu, Ninniginna koje porodi
neka ti na usluzi budu;
O majko moja, sudbinu (stvorenju) utvrdi: Nin-mah
za njeg' tegobe nek veže⁴⁹“.

Prvo vidljivo stvaranje svijeta bogova na kosmičkoj planini kao i stvaranje smrtnih ljudi prikazuje nam mit nazvan *Lahar i Ašnan*:

⁴⁹ Cf. Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild*, S. 69-73. (Preveo s nje-mačkog Marko Višić).

- 1 *Kad na planini Neba i Zemlje*
 An rodi Anunna-bogove,
 [jer] (boginju) *Ašnan (boginja žita) s njima porodi, ne dâ*
 da nikne,
 jer na zemlju pređu Uttu (= boginja tkanja) ne stvori,
- 5 (i) *za Uttu nikakva „rupa“ ne bi izdubljena,*
 ne bi ovce, jagnjad se ne množiše,
 ne bi koze, jarad se ne množiše,
 ovca svoje jagnjadi dvoje ne jagnjiše,
 koza svoje jaradi troje ne jariše.
- 10 *Jer Ašnan koja bistrinu daje, i Lahar (= bog stoke)*
 ne znahu Anunna, veliki bozi,
 šegušu-ječma od trideset dana ne bi,
 šegušu-ječma od četrdeset dana ne bi,
 šegušu-ječma od pedeset dana ne bi,
- 15 *sitnog ječma, brdskog ječma, Adamku-ječma ne bi,*
 odjeće za nošnju ne bi,
 Uttu rođena ne bi, kruna se nije nosila,
 En-Nimgirsi, En-Kalkal, rođeni ne bjehu,
 Sumugan na suhu zemlju ne dođe.
- 20 *Ljudi vremena prvih*
 ne znahu za hljeb što se jede,
 ne znahu za odjeću što se nosi,
 ljudi na ruke i noge hodiše,
 poput ovaca jedom travu,
- 25 *iz jaraka vodu su pili;*
 tada u mjestu u kojem postaje bozi,
 u njihovom domu na Svetom Brijegu oni (Anunna)
 postakoše rođenje Lahar i Ašnan,
 u svetinju u kojoj bogovi jedom hljeb, oni ih prime:
- 30 *obilne plodine Lahara i Ašnan*
 Anunna-bozi sa Svetog Brijega (planine) jedu,

- al' se zasitit' ne mogu;*
iz svetog tora slasno to mlijeko,
piju Anunna-bozi sa Svetog Brijega, (potcrtao M. Višić)
al' se zasitit' ne mogu;
35 *u njihovom čestitom toru oni (Anunna-bozi)*
poradi njihove sreće
*Čovjeku života dadoše dah*⁵⁰.

Nakon što je An kao metafizičko Počelo stvorio velike bogove Anunna, a preko njih boginju žita Ašnan i boga stada Lahara, Apsolutno biće svoj tvorni naum nastavlja realizovati uz pomoć boga En-lila, svijetlog zračnog prostora i topline bez koje nema života na Majci Zemlji, što se opisuje u mitu nazvanom *Postanje trnokopa*:

Gospod, doista dade da ono „što je dolično svjetla“ postane,
Gospod, čija je sudbonosna odluka neodložna,
En-lil, što sjeme zemlje iz tla izvodi,
Odluči čvrsto da Nebo od Zemlje rastavi,
*Odluči čvrsto da Zemlju od neba rastavi...*⁵¹

En-lil svoj naum sprovodi u djelo, što nam potvrđuje mit nazvan *Gilgameš, Enkidu i donji svijet*:

Kad se Nebo od Zemlje rastavi,
Kad se Zemlja od Neba odvoji,
Kad ime čovjeku određeno bi;
Kad An uze Nebo,
*Kad En-lil uze Zemlju...*⁵²

⁵⁰ Cf. Pettinato, *op. cit.* S. 86-90. (Preveo s njemačkog Marko Višić).

⁵¹ Cf. Pettinato, *op. cit.* S. 82-85. (Preveo s njemačkog Marko Višić).

⁵² Cf. Kramer, *Sum. myth.* p. 51-53. (Preveo s engleskog Marko Višić).

To bi, dakle, bila osnovna književna svjedočanstva iz kojih nam se podala naprijed iznesena slika postanja svijeta.

Budući da se Majka Boginja u najranijim sumerskim pisanim svjedočanstvima, kao tvorno božanstvo, svagda navodi uz Ana, En-lila i En-Ki, razmotrit nam je i to božanstvo plodnosti sui generis.

SUMERSKI PANTEON IN EXTENSO

V Metafizički i kosmički principi

1. Žensko i muško počelo i kult plodnosti

Izloživši postanje osnovnih kosmičkih sila time i glavnih bogova, red je da vjerovanje mesopotamskih naroda izložimo u cjelini, po potrebi zalazeći i u vjerovanja susjednih naroda.

Budući da je sumerski panteon, potom akadski, odnosno asirsko-vavilonski panteon, kao i panteoni susjednih, takozvanih azijskih naroda, Mitana, Subarejaca itd., u najranijem periodu oličavao, odnosno obogotvorio prirodne sile rodnosti i plodnosti, reć nam je nešto o samom postanju pojma i kulta plodnosti, o ženskom i muškom početlu i njihovom oličenju u Velikoj (Vrhovnoj) boginji plodnosti i Velikom (Vrhovnom) bogu plodnosti.

Kad je riječ o prvobitnom božanstvu plodnosti, ono je po svojoj naravi tvorno božanstvo opšteg karaktera koje u sebi objedinjuje opšti duh plodnosti, posebno duh cerealija. To božanstvo s vremenom dobija odlike ličnosti, tako postajući gospodar plodnosti, što će reći da od njegove volje zavisi da li će godina biti plodna i rodna, što opet kazuje da ono upravlja plodnošću, odnosno onim što plodnost prouzrokuje, to jest gospodari kišama i vodama, kako onima u zemlji tako i onima na nebu.

Kad je pak riječ o polu prvobitnog božanstva plodnosti, ono je u vrijeme svoga postanja vjerovatno imalo odlike muškog i

ženskog pola, što je našlo odraza i u sumerskom nazivu za Zemlju: Ki = Zemlja (žensko) i En-ki = Gospodar-Zemlja, potom u bradatoj boginji Ištar u Vavilonu i, dvije hiljade godina kasnije, u helenskom Hermafroditu. Ovdje treba tražiti i postanje najstarijoj podjeli na živi i neživi rod, pri čemu je živi rod obuhvatao sve što, bez obzira na pol, ima odlike života, dok je neživi (od kojega poslije vuče porijeklo neutrum genus = ni muški ni ženski rod, kod nas *srednji* rod, „pametno“ smišljen termin nema šta) obuhvatao sve što nema odlike života.

2. Velika boginja i Veliki bog plodnosti

Do razdiobe živoga roda na muški i ženski rod došlo se poslije kad su se stale uočavati osobine muškoga i ženskoga pola, pri čemu je veliki uticaj imalo čovjekovo zapažanje da žena podaruje novi život. To zapažanje o ženi kao izvoru života, nastalo u vrijeme paleolita, s vremenom se prenijelo i na zemlju, jer ona poput žene svake godine rađa novi život, zaodijeva se u novo ruho, iz svojih njedara, iz svoga krila vegetaciji daje životnu snagu. Tako gledajući na stvari nije čudo što je zemlja još u kasnom paleolitu stala oličavati duh plodnosti i rodnosti, nevidljivu generativnu silu što je ljude toga doba navelo da je personifikuju, da više ne bude običan apelativ *zemlja*, već Zemlja roditelja, Majka Zemlja, o čemu će biti više govora poslije, a sada da se vratimo prvobitnom božanstvu plodnosti.

Ono je, kao što rekosmo, s obzirom na pol u vrijeme postajanja moglo biti neodređeno da bi se sa sve jasnijim lučenjem polova stalo javljati kao bog ili boginja, odnosno kao boginja-majka, bog-tvorac, odnosno kao boginja-stvoriteljica, bog-stvoritelj, što je opet dovelo do obožavanja *božanskog para* kao zaštitnika plodnosti pri čemu je jedan od supružnika *u većini slučajeva bio odraz boga ili boginje plodnosti stvorenih u samom početku*.

Kao božanski supružnici međusobno se razlikuju specifičnim obilježjima. Tako se Velika Boginja, bar kad je riječ o narodima egejsko-anadolijskog područja i plodnog Polumjeseca, susreće kao boginja plodnosti, boginja-djevica, boginja-majka, boginja-hraniteljica, boginja kosmotvorne planine, boginja-zaštitnica prirode i svega živućega na njoj, posebno životinja, boginja-zaštitnica kulnog drveća itd.

Velika boginja plodnosti za supruga ima Velikoga boga plodnosti što se javlja kao gospodar gorskih visova, oluje i životne kiše, koji se prikazuje kako stoji, odnosno jaše na biku, simbolu oplodne snage, u ruci držeći svoje oružje - munju, kasnije strijelu ili trozub.

To je zacijelo najstariji vid boga plodnosti, ali su Sumerani i susjedni im narodi, uviđajući da generativne sile zemlje svake godine obamiru i uskrsavaju, stali poštovati boga, odnosno bogove koji u vrijeme ljetne žege nestaju, da bi u proljeće uskršli. To je opažanje uticalo na to da se prvobitno božanstvo plodnosti, kao personifikacija muškog principa, stalo poštovati pod dva aspekta - kao zreo čovjek i mladić.

Tada *Veliki bog plodnosti* na Bliskom i Srednjem istoku dobiva upečatljivija karakterna svojstva, što će reći da se sada prikazuje kao čovjek koji, budući u naponu snage, s dugom bradom, konusnom tijarom na glavi, zaodjenut u kratku tuniku, stoji na biku ili na planini s munjom u ruci, kako ga prikazivahu u sjevnoj Siriji u liku boga Hadada, u Fenikiji u liku Baal-Hadada, ili pak u zemlji Hurita i Hetita u liku Tešuba, a kod Mitana u liku vrhovnog boga Rahmanna, mada je to postanjem aramejsko božanstvo; kod Amorićana se prikazivao u liku boga Amurru, kod Asirana i Subarejaca u liku boga Adu, koga poznavahu i Sumerani, mada su oni imali svoga boga kiša Iškura i vlastitoga boga vegetacije.

Drugi aspekt boga plodnosti kao oličenja muškog počela, kao što rekosmo, prikazuje se u liku mladića koji je, kao oličenje

vegetativnih sila, Velikoj boginji plodnosti, respective Majci Zemlji, ljubavnik u koga se ona, u liku svoje kćerke, Boginje života i smrti⁵³ zaljubljuje, ali njezin ljubavnik po sazrijevanju ljetine nestaje sa zemlje, to jest odlazi u donji svijet, kamo za njim, kao za oličenjem generativnih sila, ide Velika boginja plodnosti u liku svoje kćerke (takođe oličenje života u prirodi) te ga u proljeće izvodi kao svoje novorođeno dijete⁵⁴, u čemu vidimo u poetsko ruho zaodjenuto ciklično umiranje i rađanje života u prirodi.

Budući da smo u bitnim crtama izložili oba aspekta muškog počela - aspekt odraslog i mladog čovjeka, odnosno boga i usput oba aspekta ženskog počela - aspekt žene zrele i mlade dobi, to jest aspekt Velike boginje plodnosti i aspekt Boginje života kao kćerke i personifikacije Velike boginje plodnosti, odnosno Majke Zemlje, red je da поближе prikazemo osobine i predstave Velike

⁵³ Takva je u Sumeru Boginja života i smrti bila Inanna koja generativne moći nasljeđuje od svoje majke, Velike boginje plodnosti, od stvoriteljice Ninlil. Istini za volju, Inanna je zapravo samo oličenje, hipostaza Velike boginje plodnosti, odnosno boginje Ninlil.

Inannine odlike boginje života i smrti nasljeđuje boginja Ištar kod koje se potencira njena uništavajuća uloga staroga života kao osnove za novi život. Kod Kanaanaca i Ugarićana je to djevičanska boginja Anat, kojoj u egipatskoj religiji odgovaraju boginje Hathor i Izida, dok su kod Fenićana ulogu boginja života imale boginje Anat, Ašerat i Aštoret koje vremenom potiskuje i asimiluje boginja Aštarta; kod Hetita ovim boginjama odgovara raspusna Hebat.

⁵⁴ To je u Sumeru Dumuzi, ili još tačnije *Dumuzi-abzu*, Pravi sin abzu, to jest podzemlja, s boginjom života i smrti Inannom; u Vavilonu Tammuz s boginjom Ištar; u Ugaritu i Kanaanu u drugom mileniju prije nove ere Baal-Alijan s boginjom Anat; u Egiptu Oziris s boginjom Izidom; u Zapadnoj Siriji Adonis s boginjom Aštartom, a u Anadoliji Attis (otac) s frigijskom boginjom Kibelom, dok se kod Hetita javlja boginja Kibela s bogom vegetacije Telepinom. Možda bi kod Hetita bilo opravdano umjesto Kibele očekivati boginju Hebat koja doduše nije pripadala hetitskom panteonu u koji dolazi iz hurijskog sijela bogova.

boginje plodnosti kao oličenja Majke Zemlje koja s razvojem religijske svijesti i deifikacije kosmičkih sila posta *Majka svemu živome*⁵⁵, odnosno Velika majka bogova i ljudi.

Što se tiče njene predstave kao simbola života i smrti, nju su još u neolitu stali prikazivati s izrazito bijelim licem što je vjerovatno poteklo iz predstave o grudvici pepela u koju je zapretan žar, simbol u Majci Zemlji zapretanih životvornih snaga koje, kao i žar, oganj, donose život, ali i smrt. Gledajući tako na stvari ne čudi nas što je ómfalos kao simbol životvornog ognja skrivenog u pepelu, u zemlji, u većini drevnih civilizacija smatran izvorom života, odnosno središtem svijeta što ga oni poznavahu. Dodajmo uzgred da je omfalos, mundus, potičući od indoevropskog svetog sloga Om, *divina vox*, što se očuvao u hrišćanskom Am-en, smatran središtem svijeta, svetim orijentacionim prostorom u prvom redu zato što drevni narodi vjerovahu da se upravo tu oglasio omf, božanski

⁵⁵ Na ovaj rani naziv Majke Zemlje podsjeća nas i hrišćanska pramajka Eva koju *Geneza* 3.20, upravo tako imenuje, nazivajući je Havva, ime koje oblikom i postanjem ima dosta zajedničkog s hurijsko-hetitskom boginjom života i smrti Hebat koju susrećemo pod imenom *Khaba, Khiba, Khebat i Hebat*, što se opet može dovesti u vezu s imenom frigijske i hetitske Majke bogova koja se pojavljuje kao *Kuvava, Kubaba, Kumbaba, Kubile, Kibela*, ali i kao *Amma, Amba, Ma Matar Kubile, Nana i Nene* o čemu govori Günter Neumann u članku *Die Begleiter der phrygischen Muttergöttin von Bogazköy* objavljeno u *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Göttingen 1959. Eva kao *Majka svemu živome* ne može biti čedna, kao što nije ni hurijsko-hetitska boginja Hebat - na reljefima u stijeni iz Jazilikaje, u blizini mlađe, ali značajnije hetitske prijestonice Hattušaš, prikazana kako naga jaše na lavu, simbolu oplodnih snaga, sila Majke Zemlje što se bude u proljeće - niti pak hetitska odnosno frigijska Majka bogova Kibela, još u rimsko doba poznata po raspusnim kultovima kojoj svoje postanje duguje i Artemida iz Efesa, ta izvanredna boginja plodnosti i rodosti što i vizuelno simbolizovaše veliki broj dojki na njezinom tijelu.

glas, odnosno otkrilo božanstvo, božansko, božanski svijet kao osnova i slika ljudskoga svijeta koji će s božanskim održavati vezu preko omfalosa, mjesta gdje se oglašavalo, javljalo božanstvo. To je razlog zašto kod drevnih naroda u skoro svakom značajnijem mjestu susrećemo omfalos, kao od višnjega Tvorca ukazano mjesto za podizanje novoga naselja, grada.

To je i razlog što se na Bliskom istoku smatralo da se Majke bogova kao stvoriteljice pojavljuju u vidu žara u grudvicama pepela. Tako se, na primjer, u gradu Afaki smatralo da se njihova boginja Aštarta, kao oličenje ženskog počela, nazivana Velikom majkom bogova, u svojem svetištu javlja u grudvi pepela⁵⁶.

Tu takođe treba tražiti razlog zašto je Velika majka bogova u neolitu, kao simbol imala omfalos, kasnije Mjesec i Sunce, kao izvore topline i rasta, time i života.

Kako je rast i opadanje sunčeve energije simbolizovalo rast i opadanje života u prirodi, to se simbolika Sunca prenijela na Majku Zemlju, Majku bogova, kao na trajni izvor umiruće i uskravajuće prirode. Stoga nas ne čudi što u hetitskom mitu o umiranju i uskravanju života prirode baš Majka bogova Kibela, kao simbol Sunca, pronalazi Telepina, personifikaciju vegetativnih zemljinih sila, naređujući mu da vrati život prirodi.

Iz rečenoga slijedi da je Velika boginja plodnosti, odnosno Majka bogova, kao personifikacija Majke Zemlje, iskonski posjednik životodajnog ognja (simbola generativnih snaga), zapretanog u njenoj utrobi koji, budući u svakoj klici, razara stari i stvara novi život koji će uz pomoć vlage i sunčane topline dospjeti u vidljivu opstojnost.

Majka bogova, odnosno Majka Zemlja ove životvorne sile oličavaše kao mlada djevojka, zrela žena i ostarjela žena, starica.

⁵⁶ O tome vidjeti Albert Vincent, *La religion des Phéniciens sémites, premier millenaire av. J. C.*, objavljeno u *Histoire générale des religions*, Paris 1960, I 310.

Kao *mlada djevojka* simbol je buđenja i bujanja u klici zatopljenog života; kao *odrasla djevojka* simbol je životvornog ognja, sunčane svjetlosti i vlage, odnosno životvornih podzemnih voda koje će u klici ognjem pobuđeni život uz pomoć eterične svjetlosti dovesti u vidljivu opstojnost, dok je kao *ostarjela žena* bila simbol dozrijevanja, obamiranja životnih snaga prirode što će nastaviti da žive skrovitim životom do ponovnog rođenja. Takva slika o Majci Zemlji susreće se i u sumerskom mitu *En-lil i Nin-lil* o kojem će kasnije biti riječi.

Ukratko rečeno, u liku Majke bogova, kao personifikacije Majke Zemlje oličene su sve one životne snage što ih susrećemo u kultovima plodnosti kod gotovo svih bliskoistočnih naroda: životvorni oganj, odnosno pokretačka snaga u svakoj klici života, životvorna voda, odnosno vlaga, sunčana toplina, vazduh koji je obavlja, i obamrlo stanje u ime čega je u liku starije simbolizovala životu suprotne sile, studen i zimu koje krajem ljeta odnose pobjedu nad silama svijetla, odnosno života.

3. Veliki bog i Velika boginja plodnosti kao začetnici kulta boga vegetacije i boginje ljubavi

Ovim opsežnim izlaganjem o Majci bogova, zapravo Majci Zemlji svrha je da se pokaže kako svi bliskoistočni mitovi o boginji ljubavi i bogu vegetacije (navedeni u pedeset četvrtoj napomeni) svoje porijeklo vode od Velike boginje plodnosti kao oličenja Majke Zemlje i njenog parnjaka Velikoga boga plodnosti, uz napomenu da oni u tim mitovima silaze stepenicu niže, što će reći da se Velika majka bogova transformiše u svoju kćerku, poznatu kao Boginja života i smrti, odnosno ljubavi, a Veliki bog plodnosti preobličuje u, uslovno rečeno, svoga sina, mladoga boga vegetacije, u gospodara vegetativnih sila prirode, u koga se zaljubljuje boginja ljubavi, odnosno Majka Zemlja.

Da postanje tih mitova valja promatrati u tom svijetlu posvjedočiće nam narav boga Dumuzija i boginje Inanne, odnosno Tammuza i boginje Ištar iz odgovarajućih sumerskih i akadskih, odnosno vavilonskih mitova. Da bismo, međutim, upoznali njihovu prirodu, nužno je da prethodno upoznamo prirodu sumerske Velike boginje plodnosti i sumerskog Velikog boga plodnosti.

4. Sumerski veliki bogovi plodnosti i njihov uticaj na postanje mita o Dumuzi i Inanni

Sumerska *Velika boginja plodnosti*, odnosno Majka Zemlja u Sumeru poznata pod nazivom Dingir-mah, *Velika boginja*, bijaše svojevrsna boginja rodnosti i plodnosti na što, uz ostalo, na njenu ulogu stvoriteljice života upućuju njeni epiteti kao što su Nin-tu, *Gospodarica rađanja*, Nin-hursag, *Gospodarica kosmotvorne planine*, o čemu je bilo riječi prilikom raspravljanja o prostoru i vremenu; Nin-mah, *Uzvišena gospodarica*, kasnije Nin-lil, *Gospodarica vazduha* bez kojega nema opstanka na zemlji.

Na njenu ulogu stvoriteljice ukazuje joj i epitet Jahu, *Otmjena golubica*, naziv što ga nose i druge boginje-stvoriteljice na Bliskom istoku⁵⁷. Njen je značaj kao boginje plodnosti u Sumeru

⁵⁷ Up. *Jahu*, boginja hebrejskih kolonista iz 6. i 5. st. prije n. e. u Elefanti-ni koja se navodi u Papirusu br. 22.125, dok se na papirusu br. 44, 3, navodi kao Anat-Jahu. Američki orijentalist Alan Rowe godine 1920, u Beth-Shanu pronašao je stelu na kojoj se ta boginja prikazuje u stojećem stavu, obučena u dugu haljinu, s krunom na glavi, dok u lijevoj ruci drži uas, žezlo, simbol sreće, a u desnoj ankh, znak života, što su egipatski simboli, po kojima liči na egipatsku boginju Mut. Popratni tekst kaže: *Anti (Anat) kraljica neba, gospo-darica svih bogova*. Mada je Anat bila oličenje ženskog principa (kao što o njoj kaže Albert Vincent u djelu *La Religion des Judeo-Araméens d'Elephantine*, Paris 1937, p. 561) to jest Majka Boginja kao deifikovani izvor života, ona je

bio toliko naglašen da su ostale boginje zaštitnice pojedinog rastinja kao, recimo, Nidaba, zaštitnica trstike, ili boginja Aš-nan, zaštitnica žita, smatrane samo aspektom Velike boginje plodnosti koja im, kao svojim pomoćnicama udjeljuje generativnu moć i silu, kao što u našem hrišćanstvu Svemogući i Sveznajući svecima (pa čak i svojim bigotnim slugama što se pred njegovom Visošću samim pepelom posipaju, pritom se smatrajući crvima zemaljskim zaboravljajući da crvi žive na račun drugoga) udjeljuje nadnaravnu moć. Duboka vjera u njenu plodotvornu moć dovela je do toga da su joj Sumerani u svakom većem mjestu podizali hram zvan E-mah, *Kuća moćne*. Na bezgraničnu moć ove boginje ukazuje i njena predstava. Tako na jednoj vazi iz Uruka iz vremena oko 3200, godine prije Hrista, ovu boginju vidimo obučenu u dugu svečanu haljinu, na glavi joj stoji velika dijadema i par rogova, što je ukazivalo na njenu božansku moć. Kao atributi javljaju se ovan, potom lav i zelene trstike.

Kad je riječ o sumerskom *Velikom bogu plodnosti* kao utjelovljenju muškog počela, njega smo de facto prikazali prilikom opisa istoimenog božanstva u vjerovanjima naroda Bliskog i Srednjeg istoka. Ovdje dodajmo toliko da su ga Sumerani nazivali Ab-U, *Otac Vegetacije*, predstavljajući ga u stojećem stavu, s bradom, kosom koja leprša, s velikim inkrustiranim očima, kakvu predstavu toga boga vidimo na jednoj statui pronađenoj u ruševinama prastarog hrama u Tell-Asmaru s početka trećeg milenijuma⁵⁸, na

na navedenoj steli ne samo antropomorfizirana, već je dobila i sasvim lične crte, što će reći da je od simbola opšteg života, od Majke svemu živome postala sasvim lično božanstvo s ograničenim moćima. To opet znači da je Anat-Jahu, Anat-Stvoriteljica, kao Majka bogova prešla dalek put od opšteg simbola života do ličnog božanstva s ograničenim moćima. O boginji Anat vidjeti sjajnu studiju Arvida S. Kapelruda, *The violent Goddess Anat in Ras Shamra Texts*, Oslo 1969.

⁵⁸ Cf. Georges Contenau, *La religion sumerienne*, objavljeno u *Histoire générale*, p. 275.

kojoj susrećemo sokola kao atribut bogova-tvoraca na Bliskom istoku⁵⁹, dok se pozadi vidi krošnja mladog drveta.

Budući da je sumerska boginja plodnosti vremenom dobila lični oblik, odnosno postala Nin-lil, *Gospodarica-vazduh*, njen muž, bog plodnosti postaje En-lil, *Gospodar-vazduh*, nije nikakvo čudo što je u sumerskom panteonu upravo En-lil bio ne samo bog vegetacije već i tvorno božanstvo čije odlike kao oličenje Velikoga boga plodnosti, time i tvorca, prelaze na njegovu hipostazu, uslovno rečeno, na sina Dumuzi, kao što odlike Velike boginje plodnosti, sada zvane Nin-lil, prelaze na njenu kćerku Inannu, što se dobro uočava iz karakternih crta i drugih osobina Dumuzi i Inanne opisanih u sumerskom mitu *Silazak boginje Inanne u donji svijet* i iz recenzijâ akadске verzije mita o Tammuzu i boginji Ištar, od kojih je za nas značajnija mlađa, N-recenzija iz Ninive po kojoj je scena silaska boginje Ištar u donji svijet dio Tammuzova kulta, kulta plodnosti, dok se to, usljed oštećenosti teksta, ne može zaključiti iz starije A-recenzije iz asirskog glavnog grada Ašura.

U sumerskom i akademskom mitu - Inanna, odnosno njena posestrima Ištar prikazuje se kao moćna vladarka kojoj nije dovoljna vlast na zemlji pa se zapućuje u Donji svijet da ovlada i njegovim silama. Nju, međutim, Ereš-ki-gal, kao gospodarica *Zemlje nepovrata* okiva, kao što i Majku Zemlju okiva zima. Tek u proljeće bog životodajnih voda, En-Ki iz grada Eridu, naređuje boginji Ereš-ki-gal, simbolu zime da iz *Arallu* pusti Inannu, odnosno Ištar, to jest da Zemlja koju simbolizuju ove boginje iz svojih njedara pusti vegetaciju. Inanna, izišavši iz pakla zatiče muža Dumuzija kako sjedi na prijestolju u vladarskom ruhu (simbol žitnih polja pred žetvu) i vladarskim simbolima. Iako joj

⁵⁹ Tako se Atum-Ra, to jest Ra kao iskonski tvorac prikazuje u liku sokola ili kao čovjek sa sokolovom glavom, što je slučaj i s Horusom Behdetskim koji se u egipatskoj teogoniji javlja kao bog stvoritelj.

se Dumuzi u takvom stanju nije htio pokloniti Inanna (Majka Zemlja) ga savladava i osuđuje na podzemni svijet, te on, kao oličenja sazrele vegetacije silazi u donji svijet⁶⁰, odakle će ga, po akadskom mitu, u proljeće izbaviti Ištar, odnosno Inanna. Da je bog Dumuzi inkarnacija boga En-lila kao oličenje Velikoga boga plodnosti ukazuje i Dumuzijev stalni epitet Ab-U, što je, kao što smo vidjeli, ime sumerskog boga plodnosti.

Gore izložene činjenice navode nas na zaključak da se u Inanni, kao u boginji ljubavi, odnosno života i smrti, krije njena majka Nin-lil, kao oličenje Velike boginje plodnosti, a u Dumuziju, kao bogu vegetacije, da se krije, uslovno rečeno, njegov otac En-lil kao otjelovljenje Velikoga boga plodnosti. To obratno znači da mit o Dumuzi i Inanni potiče iz odgovarajućeg sumerskog mita o boginji Nin-lil i bogu En-lilu u kojem En-lil zbog »nepoštovanja« ličnosti boginje Nin-lil mora u donji svijet kako ga po nuždi ide tražiti boginja Nin-lil. Upravo ovakvu sliku nam pruža mit o En-lilu i Nin-lil koji govori o tome kako ostarjela majka (zima) savjetuje svoju mladu kćerku Nin-lil dospjelu za udaju, odnosno za ljubav (zemlja u proljeće spremna za zagrljaj s vegetativnim silama) da se primakne riječnim vodama u kojima bi je mogao obljubiti En-lil (kao simbol boga-vegetacije koji životvornim vodama oplođuje Zemlju), te mlada Nin-lil, željna ljubavi udari put rijeke, gdje je onako mladu smjesta spaži *Velika planina* (simbol stvaranja) odvodi je od majke (od zime) i oblubi u barki, tom prastarom simbolu tvornog i dinamičnog aspekta boga-tvorca, te ona začne (buđenje i proljetni rast vegetacije). Taj čin, međutim, uočavaju veliki bogovi sudbine, odnosno sedam planetarnih božanstava i pedeset Anunna koji

⁶⁰ Time nas sumerska boginja života Inanna umnogome podsjeća na ugaritsko-kanaansku boginju Anat u mitu o Baalu i Alijanu-Baalu, u kojem boginja ubija boga Mota, simbol ljetne žege i žetve, jer odbija njeno naređenje da joj vrati brata Alijana-Baala koji simbolizuje proljetnu vegetaciju.

En-lila, jer je završio svoju oplođujuću ulogu, osuđuju na podzemni svijet, ali bremenita Nin-lil ide za njim.

Iako nam mit ništa ne govori o povratku ovih bogova iz Donjega svijeta, iz himničkog se svršetka dâ zaključiti da su se sretno vratili, i mada je u mit upleten motiv o rođenju Nanne (boga Mjeseca) čime su sumerski mudraci vješto prekrili pravi smisao i poruku mita, o čemu je ranije bilo riječi, vjerujemo da je njegova prvobitna verzija govorila samo o bogu vegetacije i boginji ljubavi i da je kao takav vremenom prerastao u mit o Dumuziju i Inanni u kojem je Dumuzi preuzeo ulogu boga En-lila, a Inanna ulogu boginje Nin-lil*.

Ovo su glavna mjesta iz mita na kojima temeljimo našu tvrdnju. U početku mita majka boginje Nin-lil, ostarjela Nunbaršegunu, govori svojoj mladoj kćerki:

*U bistroj se rijeci, djevojko, u bistroj se rijeci okupaj,
Nin-lilo, obalom rijeke Nunbirdu prošetaj...
Velika planina, otac En-lil, vidjeće tebe...*

Mlada boginja Nin-lil postupi po majčinom savjetu, a

*Velika planina, otac En-lil, sjajnooki, ugleda nju,
Pastir... što sudbine kroji, sjajnooki ugleda nju...*

Poslije obljube:

*Pedeset bogova silnih
I bogova sedam čija riječ (na skupu bogova) preteže
narede da En-lila u Kiuru svežu:
En-lil prestupnik, mora napustiti grad (= gornji svijet)...*

* Prilikom interpretacije gornjega mita u ovome djelu uzete su u obzir ispravke Thorkilda Jacobsena što ih je dao u *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago 1946, No 5.

Nakon toga:

*En-lil presudu donijetu izvršujući' ode...,
u podzemni svijet,
a Nin-lil ga pratila...*

Ako pokušamo proniknuti u filozofijsku poruku ovoga mita koji je uticao na postanje skoro svih sličnih mitova na Bliskom istoku, ona bi se aproksimativno sastojala u slijedećem: Bog En-lil kao simbol generativnih snaga Majke Zemlje, oličenih u životvornim vodama, u proljeće oploduje Zemlju, odnosno boginju Nin-lil koja potom donosi plod. Nakon toga En-lil (kasnije Dumuzi, odnosno Tammuz, u egipatskom mitu Oziris) kao oličenje vegetativnih snaga koje se ovaploćuju rastom i sazrijevanjem vegetacije, pa time En-lil i kao simbol dozrelih plodina, posebno dozreloga žita koje u sebi kao buduće sjeme nosi klicu novoga života, po odluci bogova sudbine, postanka i prestanka svekolikog života, mora u donji svijet, u crnu zemlju, u carstvo Nergala (u egipatskom mitu u carstvo boga Setha) koji ga, kao simbol životvornog ognja u Majci Zemlji, to jest kao simbol razaranja dozrelog žita, odnosno sjemena, rastaće, pri čemu mu pomaže Ereš-kigal (u egipatskom mitu Neftida) kao simbol sublimacije, nevidljivog cijepanja i uništenja postojećeg života u raspadanju, spremnog da pruži novi život koji će Nin-lil (kasnije Inanna, odnosno Ištar) kao oličenje svijetlog zračnog prostora, eterskog svijetla i topline iz utrobe Majke Zemlje dovesti u vidljivo postanje na licu Zemlje⁶¹. To bi, dakle, bila poruka što nam je donosi mit o En-lilu i boginji Nin-lil, kasni-

⁶¹ Ovaj je sumerski mit nesumnjivo uticao i na stvaranje sličnog mita o Baalu i Alijanu-Baalu u ugaritskoj čisto prirodnoj religiji s početka drugoga milenijuma prije n. e., čija ćemo božanstva, da bi se mit bolje razumio, ukratko opisati. Na čelu ugaritsko-kanaanskog panteona stajao je bog El, u početku

je mit o bogu Dumuzi i Inanni, kod Asirana i Vavilonjana poznat kao mit o Tammuzu i Ištar; tako bi, dakle, izgledala slika vječnoga rađanja i umiranja svega živućega u okrilju Majke Zemlje. Nema sumnje da su navedena božanstva samo principi u procesu nastajanja i prestajanja vitalnih počela misaono začetih u Apsolutu.

simbol božanske ideje i neba, kasnije solarno božanstvo, u genezi simbol dozrelog, starog sjemena bačenog u zemlju. Za ženu ima *Veliku majku bogova* Ašerat koja oličavaše ženski princip. S njom izrođuje: sina *Baal-Hadada*, oličenje muškog počela, zbog čega i jeste smatran Velikim bogom plodnosti; sina *Mota*, boga smrti, duha žetve, ljetne žege, odnosno princip sazrijevanja žita koje u sebi nosi klicu novog života, te je po ovome mitu on i duh vegetacije. El i Ašerat izrođuju i kćerku *Anat*, simbol razaranja starog i stvaranja novog života, zbog čega i jeste boginja smrti i života (= ljubavi). Elov sin Baal-Hadad izrođuje sina Baal-Alijana, boga podzemnih, životvornih voda, zbog čega je smatran duhom vegetacije koji se javlja u proljeće da bi iščezao u vrijeme sazrijevanja ljetine. On je u genezi simbol crne zemlje sa njenim životvornim ognjem i vodama u koje je bačeno sjeme. Navedena ugaritska, odnosno fenička božanstva prebivaju na bliskoistočnom Olimpu, na gori Safon, odnosno Kasius koja se diže uz ušće Oronta, na kojoj stolovahu i hetitski bogovi, vrhovni bog Tešub i brat mu Tašmišu. Oni su upravo na toj gori savladali krvnog im neprijatelja, diva Ullikumija koga je otac Kumarbi odgojio u svojem koljenu s ciljem da zbaci s prijestolja Tešuba i još dvanaest bogova hetitskog panteona, ali uzalud. Po tome je ovaj div u hebrejskoj mitologiji sličan zlosrećnom Luciferu, odnosno Helelu, sinu Zore, to jest Zvijezdi Danici, koji je s prijestolja htio oboriti vrhovnoga boga Ela, odnosno Baal-Hadada. Ne postigavši to buntovni Helel, kao planeta Venera svojim izlaskom u Zoru hrabro prkosi vrhovnom bogu Elu, kao bogu Sunca. Gotovo je suvišno dodavati da je ovaj mit uticao na stvaranje, postanje mlađega hebrejskog mita o pobuni anđela (= zvijezda) koje je predvodio Phosphoros, Lucifer, Zvijezda Danica, protiv gospodstva vrhovnoga boga (= Sunca) zbog čega ih je predobri hrišćanski bog, inače po svojem biću sklon vječnom opraštanju, kaznio na neprolazne muke. Koliko do sada prođe eona, a on, *sušta dobrota*, nikako da oprostí onima koji se protiv njegova gospodstva pobuniše?!

5. Moralni lik Velike Boginje, Majke Zemlje

Više je no jasno da smo se Velikoj Boginji plodnosti, odnosno Velikoj majci bogova i ljudi, kao simbolu Majke zemlje i njenoj hipostazi Boginji života ovim prikazom samo donekle odužili. Ko se to od nas uistinu može dovoljno rječito zahvaliti blagodarnoj, velikodušnoj darovateljici i obdržavateljici života iz čijeg se krila rađamo i u čija se široka i blaga njedra, vidjevši svijetlo dana, vraćamo da bismo ponovo bili rođeni u drugom aspektu života, jer Majka Zemlja ne poznaje beživotnost nego vječno rađanje i umiranje. To je ono što su mudraci bliskoistočnih kultura mislili o Majci Zemlji; to je razlog zašto se najveći helen-ski tragičar Eshil u svojim tragedijama na prvom mjestu obraća Majci Zemlji, zovući je Ma Ga, Majko Zemljo! Nije strah taj koji je jednog mesopotamskog poklonika podstakao da se za *oprostaj grijeha* obraća Majci Boginji, već želja da joj iskaže svoje poštovanje. Da se bojao Majke Boginje nikada ne bi nastao jedan od najljepših mesopotamskih psalama zvanih *ersaghunga*:

*Bože, čiju ljutnju izazvah,
blag opet mi budi!
Majko Boginjo, čiju izazvah srdžbu,
blaga opet mi budi!
Ne poznam grijeha, što ga
učinih tebi.
Mogoh li, Bože, grijehom što ga bez znanja
počinih, zgriješiti tebi?
Čime li pred Boginjom mojom,
postadoh grešan?
Kako ću spoznati krivnju,
što je počinih?
Moj Bog u gnjevu svog srca, od mene
okrenu lice,*

*A srdžba me Boginje moje
u propast gurnu.
Ja pomoć tražim, niko mi
ne pruža ruku.
Glasno se jadam, ko da
vapaj mi čuje?
Znani i neznani Bože, kol'ko
će vremena proć dok srce se
smiluje tvoje?
Znana i neznana boginjo, kad li
će u tvoje nemilo srce
samilost doć?
Nijemo je ljudstvo, jadno mu
znanje.
Što li spoznati mogu oni
što se smrtnicim' zovu?
Gospode ne odbaci slugu
vjernoga tebi.
Pruži mu ruku što ti je pruža,
Da ga iz kala izvedeš u koji pusti
da padne.
Speri mi grijehe i glas će moj navijek
tvoju slaviti slavu⁶².*

Mržnja i strah ovako nešto nisu nikada izrodili, kao što hetitska kraljica Pudu-kepaš nikada iz zebnje ne bi spjevala divan hvalospjev svojoj velikoj Boginji u kojoj su sretno objedinjene ugaritska boginja Anat, hurijska boginja Hebat i Boginja-Sunce iz grada Arinne, a ne „božica Sunca Arinna“⁶³:

⁶² Cf. Langdon, *La religion assyro-babylonienne*, objavljeno u *Histoire générale*, I 333. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁶³ Up. L. Woolley, *Historija čovječanstva*, „Naprijed“, Zagreb 1966, II 470, 472. Prevodioci toga monumentalnog djela trebalo bi da iz istorije Hetita bar

*Boginji-Suncu iz Arinne, mojoj Gospi,
Gospodarici zemlje Hatti, kraljici neba i zemlje,
O Boginjo-Sunce iz Arinne, kraljice zemalja svih!
U zemlji Hattā ime Boginja-Sunce iz Arinne ti носиš,
U zemlji što ju ti stvori, u Zemlji kedrova,
Ti ime Hebat, ko boginja носиš.
Ja, Pudu-kepaš oduvijek tvoja sam sluga⁶⁴.*

Ništa manje nije *plemenita* ni sumerska Velika boginja plodnosti, Majka zemlja, Dingir-mah koja u liku svoje hipostaze, boginje Aruru, prema jednoj starijoj sumersko-akadskoj varijanti *Epa o stvaranju*, stvara sjeme ljudskoga roda, dok u *Epu o Gilgamešu* istoimenom junaku od gline stvara druga Enkidu:

II,III,30a - II,35.

„Aruru, ti *Gilgameša* stvori,
A sad biće nalik na njega stvori,
Njegovom plahom *srcu* ravan da bude...
Aruru, čuvši te riječi,
Priliku Anu-a u svojem srcu stvori.
(Potcrtao M. Višić)
Aruru opere ruke,
Otkinu glinu, na zemlju stavi.
*Izvaja Enkidu-a, stvori junaka...*⁶⁵

toliko znaju da Arinna nije hetitska boginja već još uvijek neidentifikovani hetitski grad, kao i to da u hetitskoj religiji nikada nije postojala boginja *Samuha* (str. 473) već je tu riječ o boginji Ištar iz asirskog grada Ninive poštovanoj u hetitskom gradu Samuhi.

⁶⁴ Cf. *The Ancient Near Eastern Texts (ANET)* Princeton 1955, p. 393.

⁶⁵ Up. *Gilgameš*, Tabla I.

Iz gornjeg pasusa nije teško zaključiti da Majka Boginja prvo-ga čovjeka ne rađa fizičkim, organskim putem, što bi ukazivalo na postojanje biomorfne predstave o aktu stvaranja, već se čin stvaranja obavlja pomoću Mumu, Logosa, stvaralačke Misli, što ukazuje da su drevni Sumerani i Akađani poznavali i logomorf-nu predstavu o aktu stvaranja poznatu i drevnim Egipćanima.

Sumerska je Majka Boginja, respective Majka Zemlja, među-tim, u svojoj dobroti otišla dotle daleko da je, kao što se vidi iz sumersko-akadskog *Epa o stvaranju*, uzevši lik morske nemani oličene u slanom okeanu, u liku Tiamat, svojoj djeci, bogovima što ih je izrodila s Apsû-om, dala svoje tijelo da od njega načine *an-ki*, nebo i zemlju, to jest cijeli svemir u duhu vjerovanja drev-nih Sumerana i Akađana.

Na kraju raspravljanja o Velikoj Boginji plodnosti, odnosno o Majci Boginji dodajmo i to da je ovdje razmatrana kao primordi-jalno počelo sveopšteg života, poznato svim, a ne samo bliskoi-stočnim narodima, kao kosmička tvorna sila, dakle, kao Zemlja, Majka Zemlja, što će reći da je Majka Boginja, zvana i Velika Majka, *Mégale Mété*, *Magna Mater*; samo oličenje Majke Ze-mlje; da je, dalje, nismo razmatrali kao antropomorfno, još manje kao individualno antropopatsko božanstvo, sa ljudskim obilježji-ma koja će kasnije poprimiti u ličnosti boginje Anat-Jahu, o čemu smo ranije govorili; potom, u ličnosti boginje Ašerat s Mora koja u početku bijaše Majka Zemlja, oličenje ženskog principa; zatim, u ličnosti boginjâ života i smrti Inanne, Ištar, Hebat itd.

O sumerskoj Majci Boginji oličenoj imenom i idejom u bogi-nji Nin-lil, dodajmo još toliko da je jačanjem patrijarhata ulogu kosmokratora ustupila parnjaku En-lilu koji kod Akađana posta-je Bel-Bel, odnosno Bel-Marduk. Spomenimo i to da je sumer-ska Boginja Majka kod Asirana i Vavilonjana poznata kao Bêliti-lî, *Kraljica bogova*, a ne Belili⁶⁶.

⁶⁶ Robert Graves u svojem djelu *Grčki mitovi*, Nolit, Beograd 1969. (Pre-vela s engleskog Gordana Mitrinović) str. 30, i 35, griješi kad kaže... *to je pret-*

6. Metafizička Počela: An, En-Ki (Ea) i En-lil.

Što se tiče same geneze boga *Ana*, koga Semiti zvahu Anu, on je - sudeći prema jednoj rekonstrukciji staroga sumersko-vavilonskog panteona što su ga u vremenu od 10-7. st. prije nove ere sačinili asirsko-vavilonski teolozi iz Ašura i Ninive, pritom se oslanjajući na stara teološka naučavanja iz prastarih sumerskih

hodno pripisivano bogu koji se zvao Bel-Bel, što predstavlja oblik muškog roda od reči Belili koji je ime sumerske Boginje Majke, što ne odgovara istini, prvo stoga što je bel, baal, kao akadsko ilu, semitski termin kojim se izražava ideja božanskog, kasnije ideja vladanja, gospodarenja, odakle kod Zapadnih Semita brojni ba 'alim; drugo, stoga što sumerski jezik ne poznaje takve kori-jenske osnove i što ideju božanskog i božanstva izražava terminom dingir koji etimološki gledano uveliko podsjeća na egipatski termin neter (latinski natura) sa značenjem božansko i božanski princip. To je razlog zašto su Sumerani svoje iskonsko božanstvo jednostavno nazvali Veliki-princip: Dingir-mah, što sumerolozi da bi bili razumljiviji, prevode kao Velika boginja. Graves isto tako griješi kad na str. 30, spomenutog djela kaže: Od zemlje rođeni Pelazgi... prispeli na grčko kopno iz Palestine negde oko 3500. godine pre naše ere... Ako je, međutim, vjerovati arheološkim spomenicima, rijetko očuvanim egipatskim pisanim izvorima koji Pelaste spominju kao narode s mora nazivajući ih Prst, Pulasati itd., oni su autohtono stanovništvo s juga Balkanskog poluostrva koje se početkom dvanaestog vijeka iz slabo poznatih razloga otislo na Bliski istok sa balkanskim Brugima koji u Maloj Aziji osnivaju svoju državu Frigiju, te s Dardancima i drugim narodima. S te tačke gledano, navedenom Gravesovom djelu treba kritički prilaziti. Usput dodajmo da Pelaste, po kojima je dobila ime Filisteja i Palestina, spominju i asirski pisani spomenici kao Plšt, Plštr, što ukazuje da su bili poznati na cijelom Bliskom istoku.

Mišljenja smo da se pod etnonimom *Pelazgi*, odnosno *Pelasti*, što potiče od epiteta *Belasti*, to jest *Bijeli narod*, narod koji boravi u bijelom, svijetlom, sunčanom kraju, krije slavenski živalj, odnosno autohtono slavensko stanovništvo koje se u druge krajeve selilo i opet u svoju prapostojbinu vraćalo.

vjerskih centara, gradova Uruka, Nippura i Eridu - u početku bio jedino božanstvo sumerskog panteona, što će reći da je sumerski panteon u svojem postanju bio monoteistički, oličen u bogu-nebu, u Anu. Po toj rekonstrukciji An, međutim, nije bio specifično božanstvo, već je u skladu sa svojim značenjem *nebo* bio sinonim za nešto daleko, nešto što uliva strahopoštovanje, za božansko, za ono što istočni Semiti, odnosno Akađani izražavahu terminom *ilu*, Ugarićani i Kanaanci sa 'el, o čemu je bilo riječi u 66, napomeni.

Uprkos tome, njegov ga piktografski znak još iz perioda Džemdet-Nasr (oko 3200) prikazuje kao specifično božanstvo, kao božanstvo neba, našto, uostalom, ukazuje i njegov ideogram zvijezda. Po tom bi ideogramu An, slično feničkom Elu i egipatskom bogu Ra, u postanju simbolizujući obogotvoreno nebo, kasnije nebo kao firmamentum, danje boravište svijetlećega boga, boga-sunca, mogao biti izjednačen s bogom suncem što se desilo Elu, glavnom bogu Kanaanaca time i Ugarićana, koji od prvobitnog boga neba postaje bog-sunce i zaštitnik sunčane porodice.

Na sunčanu prirodu boga Ana upućuje u Sumeru uvriježeno vjerovanje da zakon i red potiču od Ana, a dobro je znano da tako nešto ipak pripada solarnim božanstvima. U prilog solarne naravi boga Ana navedimo i prvobitno ime egipatskog boga Ra iz Heliopolja koje glasi On, a tako se na staroegipatskom upravo i naziva Heliopolj. Prema tome, moglo bi se pomišljati da su Sumerani, to jest *Crnoglavci* prije dolaska u Južnu Mesopotamiju i drevni Egipćani iz istog izvora uzeli zajedničko vrhovno božanstvo, vjerovatno iz predjela u kojima je Sunce u životu stanovnika bilo od presudnog značaja.

Na veliku starost boga Ana upućuje i najstariji očuvani sumerski popis bogova koji Ana, kao boga-nebo stavlja na prvo mjesto, a za njim En-lila, Inannu i boga En-Ki, dok pločice iz perioda Džemdet-Nasr, kad počinje sumerska pismenost, Ana sa Enlilom, En-Kijem i Babbarom svrstavaju među najstarija sumerska tvorna božanstva.

An je u ranije prikazanom postanju svijeta sa svojim kišama pokretač vidljivog stvaranja, a En-lil, kao bog svijetlog zračnog prostora, stvaralačka snaga u procesu pokrenutog vidljivog stvaranja.

Budući da je on upravo božansko biće, Aruru, tvorni aspekt Majke Boginje kao stvoriteljice čovjeka, stvara ljudsko biće na sliku i priliku Ana. Ako ovo vrhovno božanstvo sumerskog, kasnije i asirsko-vavilonskog panteona posmatramo i u duhu narodnog vjerovanja, suprotno Torkildu Jakobsenu⁶⁷, tvrdimo da strah i doživljenost veličine neba nije ono po čemu je on najznačajnije božanstvo, već je to funkcija - sjelo kiša i boravište izvora topline, odnosno sunca - koju ima u stvaranju i održavanju stvorenog svijeta. Tako gledajući na stvari, An, u duhu narodnog vjerovanja, jeste vladar, jer je iznad svega; otac je bogova i ljudi, jer bez njegove oplođujuće uloge nema života na zemlji; jahač je oblaka, jer ih svojim bićem obavlja i pušta da oplode Majku Zemlju nakon čega se ona zaodijeva u čarobno šarenilo zbog čega i jeste bog *čaroban čarolijama* prisutan u svakom na zemlji postalom biću. Kao takvom pripada mu glavna riječ u sumerskom, odnosno asirsko-vavilonskom panteonu in extenso u kojem svojim kraljevskim autoritetom stvara red i zakone, temelj božanske, time i zemaljske države; on svojim bićem prožima biće svih bogova, tako im dajući opšti i vrhunaravni autoritet zbog čega i njihova riječ u sebi sadrži nešto od njegova bića, što se lijepo razabire iz *Epa o stvaranju* u kojem bogovi govore Marduku: *Tvoja je naredba Anu*. Po naprijed nabrojanim svojstvima An nas uvelike podsjeća na Atum-Ra, odnosno na kanaanskog Ela. Dodajmo i to da mu je glavno mjesto poštovanja bio grad Uruk, biblijski Ereh, gdje mu se hram zvao E-anna, *Nebeska kuća*, u kojem je poštovana i boginja života i smrti Inanna. An za glasnika ima Ninšubura koga Vavilonjani prozvuahu Ilabrat, *Bog s krilima*, dok je za ženu imao Ama-tu-an-ki, *Majka stvoriteljica neba i zemlje*, a kasnije Antu,

⁶⁷ Up. *Od mita*, str. 180-183.

parnjaka Ana. Prikazuje se sa dva prijestolja, nebeskim i zemaljskim, na kojima stoji jajolika kruna. Simbol i personifikacija boga Ana jeste tamarisk. Rečeno o Anu donekle će nam posvjedočiti i slijedeći navodi iz mita *Uzdizanje Inanne*:

*Anu, oče bogova, zapovijest tvoja
Temelj je neba i zemlje,
Ko je od bogova prezreti može...?
Posjedniče žezla, prstena i krune...
Vođo bogova čija je riječ prva
U skupštini bogova glavnih.
Gospodaru uzvišene krune,
Čaroban čarolijama,
Jahaču oblaka...
... zapovijest tvoju
bogovi slušaju svi.*

Kad je riječ o postanju tvornog božanstva zvanog *En-Ki*, on, prema shematizaciji sumerskog panteona izvršenoj po dolasku Semita u Južnu Mesopotamiju, stoji na prvom mjestu kao božanstvo poteklo iz vodâ sa ženom *Nin-Ki*. Oba nam naziva, međutim, govore da su ova tvorna počela izgubila prvobitno sveopšte i simboličko značenje, odnosno da se prvobitni panteon antropomorfizovao, štaviše i individualizovao. Tako gledano na stvari iz gornjih naziva razabiremo da su se plodne i rodne sile Majke Zemlje razdijelile i personifikovale u ženskom načelu, *Nin-Ki*, *Gospodarica-zemlja*, i muškom načelu zvanom *En-Ki*, *Gospodar-Zemlja*. Tako nam se *En-Ki*, simbolizujući slatke vode u utrobi Majke Zemlje, pokazuje kao zasebno, specifično božanstvo, parnjak Majke zemlje koju oplođuje svojim generativnim vodama, time uzrokujući rast i život svim bićima na njoj.

Osnovni razlog zašto su vode u vjerovanju drevnih Mesopotamljana postale subjekt s vlastitom voljom i snagom jeste to što su oni u vodi gledali ne samo iskonski substrat, izvor sveopšteg

života, već su vodu smatrali i sijelom tvorne Misli, to jest Mê, Mumu, Apsoluta, kao začetnika duhovnog rođenja svekolikog života na zemlji koju En-Ki svojom stvaralačkom Riječju, to jest Enem-om, Amatu-om, što misaono začetom biću ulijeva volju i nagon za život, priziva u vidljivu opstojnost.

Stoga nije nikakvo čudo što je En-Ki, odnosno Ea, *Kuća u vodi*⁶⁸, smatran bogom mudrosti i kreativnog mišljenja kao i bogom magije i, prema tome, pokretačem svakog osmišljenog umnog pothvata i ostvarenja. To je ujedno i razlog zašto mu se bogovi obraćaju za savjet; zašto na poticaj svoje majke Namu, *iskonskog pramora*, iz gline na sliku i priliku bogova stvara čovjeka, o čemu govori ranije navedeni mit *En-Ki i Nin-mah*. To je ujedno i razlog zašto En-kiju, bog En-lil koji u svojem duhu začinje civilizovani život i uopšte život na zemlji u duhu narodnog vjerovanja, prepušta ostvarivanje ovog, kao i brigu o rodnosti i plodnosti zemlje. En-Ki u sumerskom i vavilonskom panteonu ima za sina Dumuzi-Abzu, dok Ea u vavilonskom panteonu ima sina Marduka, vavilonskog tvorca svemira i čovjeka, o čemu govori akadsko-vavilonski *Ep o stvaranju*.

U Eridu se hram boga Ea-e zvao É-abzu, *Kuća gospodara znanja*, a zigurat É-u-nir, *Kuća predmet divljenja*, dok mu se u Uruku hram zvao É-anna, *Kuća nebesa*, a zigurat É-ge-parimin, *Kuća sa sedam tamnih soba*. Glasnik boga En-Ki zvao se Isimud ili Isimu, sa dva lica po čemu je sličan egipatskom bogu Heri-fh'afu, odnosno helenskom bogu Ortu i boginji Kardeji, kao i rimskom bogu Janu, a donekle egipatskom Thotu i helenskom Hermesu.

⁶⁸ Ea je u sumerskom panteonu, uzevši ga u duhu narodnog vjerovanja, za pravo starije božanstvo od boga En-Ki. Teolozi iz grada Eridu, iskonskog središta poštovanja boga Ea-e, želeći svoje božanstvo proglasiti vrhovnim sumerskim božanstvom, odnosno preoteti primat bogu En-lilu iz Nippura, nadjenuli su mu ime En-Ki, *Gospodar-Zemlja*, ali nasuprot tome nije zauzeo prvo mjesto u sumerskom panteonu, pa se zadovoljio trećim mjestom.

Ea kao simbol ima Darabzu, *Morsku antilopu* zvanu Kusariku, *Riba-ovan*, a prikazuju ga kako u ruci drži žezlo s ovnom na završetku, što ukazuje na njegovu oplodnu ulogu, odnosno moć. En-Ki je predstavljen s prijestoljem na kojem stoji kornjača kao htonsko biće što upućivaše na njegov htonski karakter. Mada je En-Ki u bitnosti dobro božanstvo, teolozi iz grada Eridu, kivni što narod nije njihovo božanstvo priznao za vrhovno božanstvo, ovome bogu pripisaše jednu od najvećih ljudskih nevolja, po-metnju jezika, o čemu je u početku rasprave bilo riječi:

Zlatno doba ljudskog roda

*U davna vremena ne bi zmije, ne bi skorpije,
Ne bi hijene, ne bi lava,
Ne bi divljeg psa, ni vuka,
Ne bi straha, ne bi užasa,
Čovjek ne imaše takmaca,
Tad zemlja Šubur-Hamazi,
Sumer s harmoničnim govorom, velika zemlja vladarke Mê,
Uri, zemlja imajuć' sve što joj treba,
Zemlja Martu, bivajuć' u spokoju,
Sav svemir, vas narod brinuše jako
Da En-lilu jednim jezikom zbore.
(Al') tad, silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
En-Ki, silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
Silovit gospodar, silovit vladar, silovit kralj,
En-Ki gospodar, zapovjedi čije su prave,
Gospodar znanja što zemlju gleda,
Predvodnik bogova,
Gospod u Eridu, oboružan znanjem,
U njihova usta izmjeniv' govor, prepirku stavi,
U jezik ljudski da (odsad) ne bude jedan⁶⁹.*

⁶⁹ Cf. Kramer, *Sum. myth.*, p. X. (Preveo s engleskog Marko Višić).

Što se tiče *En-lila*, on se kao tvorno božanstvo u sumerskom i vavilonskom panteonu od najstarijih vremena prikazuje poslije Ana i En-Kija, što je i opravdano, jer je plod ljubavne veze Neba i Zemlje.

Da je En-lil u početku bio hipostaza boginje Nin-lil, o čemu je ranije bilo riječi, koji vremenom dobija svojstva muškog počela, postajući parnjak boginje Nin-lil, najbolje nam svjedoče sumerske himne u kojima o ovome božanstvu čitamo:

*Oče i majko što sama rađaš,
O ti s majčinim tijelom što život daruješ svemu.*

En-lil je u duhu narodnog vjerovanja *kralj neba i zemlje*, jer kao Odem svojim toplim dahom miluje Nebo i Zemlju držeći ih u kosmotvornom zagrljaju iz koga se rađa svekoliki život; on je *vladar svih zemalja*, jer život u njima zavisi od njegove eterične svjetlosti i topline oličene u njegovom porodu, u Danu kao antipodu Noći; on je taj što svojim eterskim svijetlom vitalna počela začeta u Majci Zemlji izvodi u vidljivu opstojnost, svojom im topline osiguravajući daljnje opstojanje na licu njihove majke; En-lil je *otac bogova*, jer obdržavajući život kosmosa obdržava i život bogova, on je taj kome roditelji An i Ki povjeravaju uređenje universuma time i Zemlje, što on prihvata i kao prvo stvaru blagorodno svijetlo, božanstvo *Nannu, Sina*, odnosno *Mjesec*, stavljajući mu u zadatak da stvori veće svijetlo, *Babbara*, jutarnji vid Sunca i boga Utu, danji vid sunca koji će potpomagati njegovu etersku svjetlost.

Taj se sumerski Prometej ne zadovoljava samo stvaranjem i obdržavanjem sveopšteg kosmičkog života, već zdušno pomaže i razumom obdarenom porodu svoje Majke Zemlje, i sina joj Ea-e, te kosmičku planinu oploduje sjemenom Emeša i Entena (Ljeta i Zime) kao oličenje vegetacije u njenom rastu i dozreloom stanju. En-lil u pomoći ljudima ide dotle daleko da im stvara pr-

va oruđa, pijuk i ralo; on u svom duhu začinje i plan civilizovanog, osmišljenog života na zemlji, povjeravajući ga En-Kiju na ostvarenje. Tako nam se En-lil pokazuje kao dobrotvorno božanstvo, dobrotvor ljudskoga roda, a nipošto kao nemilosrdni uništitelj, kao što hoće slavni sumerolog Torkild Jakobsen⁷⁰, vjerovatno zaveden jednom sumerskom himnom u kojoj se ovaj bog pokazuje kao rušilačko božanstvo.

To što se En-lil ipak pojavljuje kao *divlji bik što rastjeruje svoj narod*, odnosno kao rušilačko božanstvo kome kao oružje služe oluja i grom ima svoje objašnjenje u tome što kao tvorac i održavatelj života i reda u vasioni i na zemlji priječi i kažnjava svako kršenje i prekoračenje kosmičkog i ovozemaljskog reda i porетка. To je ono zašto se ovo božanstvo pojavljuje kao istinski izvršitelj odlukâ sedam planetarnih božanstava o kojima će uskoro biti riječi. Dodajmo i to da se En-lilu koji u krajnjem otjelovljuje muško počelo, odnosno Vrhovnog boga plodnosti ne smije zamjeriti što je onako bjesomučno spopao mladu boginju Nin-lil, kao što se to ne može niti smije zamjeriti helenskom, a ne grčkom⁷¹, vrhovnom božanstvu, što je, kako to kažu naši, hrišćanskom etikom stida zadojeni arheolozi, bio spreman da uvijek i svagda pojuri za ženskom suknjom, što se čak i u labu da pretvorio da bi došao do Latone, odnosno u bika kako bi ugrabio lijepu Europu itd. Ako, međutim, ti uistinu učeni ljudi znaju da je Zeus, kao i sumerski mu, imenom i funkcijom, parnjak En-lil, simbol Vrhovnog boga plodnosti i oličenje muškog počela, ostaje da se zapitamo kako bi trebalo da se ta izvanredna božanstva tvornosti i plodnosti ponašaju? Kako su drukčije ti drevni narodi mogli istaći te njemu za život vasionu presudne

⁷⁰ Up. *Od mita*, str. 164-168.

⁷¹ Iako je istraživačima i poznavateljima helenske istorije dobro poznato da su Helene Rimljani iz poruge nazivali Grcima po jednom ne baš slavnom plemenu iz Epira, neki i dalje nastavljaju s korišćenjem toga etnikona.

generativne sile, odnosno moći? Ne vjerujemo da ima toliko „dubokoumnih“ istraživača drevnih naturalnih religija da bi mogli i pomisliti da su se drevni narodi, prikazujući Prijapa u brojnim faličkim obredima, time izivljavali. Zar su Asirani, da navedemo samo jedan primjer, iz trinaestog vijeka prije nove ere, u hramu boginje Ištar u Ašuru postavljali Prijapa sa phallusom od 112 cm, zato da bi se na taj način izivljavali, ili pak stoga da, po našem shvatanju simbolično, po njihovom stvarno, potpomognu njenu oplodnu ulogu, jer je Ištar u krajnjem bila otjelovljenje Majke Zemlje?!

Na En-lilovu tvornu ulogu ukazuje i ime njegova hrama u gradu Nippuru, središtu njegova poštovanja, koji se zvao É-Kur, *Kuća-Planina* čime se htjela naglasiti njegova uloga stvoritelja svijeta na što ukazuje i naziv svetinje u tom hramu koja se zvala É-sar, *Kuća postanja svijeta*, kao i jedno od tri imena zigurata uz taj hram što se zvao É-dur-an-ki, *Kuća čvrsta veza neba i zemlje*.

En-lila i Ana predstavljahu dvostrukim prijestoljem i jajolikom krunom. Šta o En-lilu mišljahu narodi drevne Mesopotamije neka nam kaže ovaj psalam iz Asirije:

*Onaj što sjedi u svetinji neba
i cijele zemlje,
Bože, budni znalče, onaj što poznaje
sve za čim se povodi ljudstvo.
O ti što posvuda vladaš, vođo.
Savjetniče, čiju zapovijest niko ne može pogazit',
Čija je riječ neopoziva...
O ti, čijih usta riječ niko ne može izmijenit',
Gospodaru, uzvišeni, zaštito Iggiga,
Savjetniče Anunnakija,
En-lile, Gospode veličajni, zaštito „bogova, moćnih
vladara“,
Savjetniče Anunnakija, vladaru dobri,*

*Onaj ko se obnavlja, čija je zapovijest neodložna,
Riječ njegovih usta nijedan bog ne može prezret',
Gospodaru gospodarâ, kralju kraljeva, oče, tvorče
bogova moćnih,
Gospodaru namisli i sudbe, pravednog suda,
Vladaru neba i zemlje, gospodaru nad zemljama,
sve to si ti.*

*Na tvoju zapovijest ljudstvo stvoreno bi.
Ti postavljaš kraljeve i namjesnike,
Jer stvaranje bogova i kraljeva pripada tebi,
Ti želiš da slabi budu moćni
k'o jaki*

*Međ zvjezdanim mnoštvom svoda nebeskog.
Gospode moj, u te se uzdam, tebi se
obraćam,*

*Moje uši stalno slušaju tvoj glas,
Ti, ti odrédi sudbinu života mog;
Narédi ime da mi stvoreno bude.
Otjeraj zlo, podari mi pravdu,
Udalji mi brige, daj mi obilje,
Zadrži nad mnom svoju svesilnu moć,
Da bog me i kralj uzmognu štovat'⁷².*

7. Planetarna i kosmička božanstva:

Sin, Nergal, Ereš-ki-gal, Nabu, Marduk, Ištar,
Dumuzi, Ninurta, Ningirsu, Utu ili Šamaš, Nusku

Majka Zemlja sa temeljnim kosmičkim silama: nebom, vazduhom i vodom, metafizičkim Počelima, nesumnjivo predstavlja skelet vasiona u kojemu se zaista kriju neizrecive energetske potencije, generativne sile bez kojih život ne bi mogao ni postati ni opstati.

⁷² Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 321. (Preveo s francuskog Marko Višić).

Drevni Sumerani, Akađani i Vavilonjani uviđajući enormnu ulogu i značaj tih sila u oživotvorenju vitalnih potencija Majke Zemlje, iste oličiše u sedam planetarnih božanstava čiju su moć toliko osjećali i uvažavali da su ih postavili za vladare svete planetarne sedmice, nedjelje svakome od njih povjeravajući zaseban dan, odnosno ulogu u realizaciji kosmičkog života.

Ne dijelimo mišljenje onih koji poput Roberta Gravesa⁷³ tvrde da planetarna božanstva svoje postanje duguju Vavilonu, njegovoj astrologiji i astronomiji. Nije potrebno neko posebno poznavanje ni starovavilonskog, niti sumerskog (ali je za profesionalno bavljenje tim kulturama neophodno osnovno poznavanje ovih, jer se u suprotnom prave krupne greške) da bi se uvidjelo da su imena planetarnih božanstava, kao što su Ninurta, Ninib, Sin, Nabu, Ištar i Bêlit (a ne Beltis, kako to na citiranom mjestu donosi R. Graves koji se prosto razmeće nepouzdanosću i nekritičnošću kad je riječ o bliskoistočnim kulturama i antici) prèvođi sa sumerskog ili vješte zamjene.

U prilog ovakvom tvrđenju navodimo simboliku starih sumerskih zigurata od kojih su neki, kao što je poznato, imali četiri a neki sedam terasa. Raspravljajući o *prostoru*, rekli smo da je za drevne Sumerane, Akađane i Vavilonjane posebno emocionalno značenje imao prvi sveti prostor kao praiizvor *vidljivog stvaranja*. Rečeno je i to da je takvo značenje kod njih imala *Kosmička planina* izronila iz prvobitnog mora u obliku neba i zemlje. Budući da zigurat na sumerskom znači brijeg, kakvo je značenje prešlo i u akadski, nećemo biti daleko od istine ako pretpostavimo da je zigurat sa terasama simbolizovao tu kosmičku planinu-zemlju nastalu iz praokeana na što ukazuje i gore navedeno ime En-lilova hrama u Nippuru i ime svetinje toga hrama.

Gledajući tako na stvari, zigurat sa četiri terase najvjerojatnije je simbolizovao postanje sumerskog universuma, to jest

⁷³ Up. R. Graves, *op. cit.*, str. 30.

četiri osnovne kosmičke sile: zemlju, nebo, vodu i vazduh, odnosno metafizička Počela, dok je zigurat sa sedam terasa simbolizovao sedam planetarnih božanstava koje ćemo prikazati onim redom što im ga nalagahu njihove funkcije u održavanju kosmičkog života. Usput dodajmo da se u zapadnoevropskim jezicima i danas dani nazivaju po imenima planetarnih božanstava starih bar pedeset vjekova:

Ponedjeljak	Utorak	Srijeda	Četvrtak
Sin (Nanna)	Nergal	Nabu (Mê)	Marduk (Bel, En-lil)
Selena	Arej	Hermes	Zeus
Luna	Mars	Merkur	Jupiter
Mjesec	Prolječno sunce	Usklađenost	Opstanje i poredak
Gospodar magije	Gospodar rasta i sklada	Gospodar znanja	Gospodar skladnog poretka u vasioni
luna dies	tal. martedì	tal. mercoledì	tal. giovedì
tal. lunedì	franc. mardi	franc. mercredi	franc. jeudi
franc. lundi			
Petak	Subota	Nedjelja	
Ištar (Bêlit, Inanna, Nin-lil)	Ninurta	Šamaš (Utu, Babbar)	
Afroditâ	Kron	Helios	
Venera	Saturn	Sol	
Kosmička ljubav	Oblagorođenost kosmičkih sila	Izlazak na svjetlost	
Gospodarica generativne ljubavi	Gospodar oblagorođenih kosmičkih sila	Gospodar svjetlosti i proricanja	
tal. venerdi	engl. saturday		
franc. vendredi			

Iz gornjega prikaza planetarnih božanstava po sebi se nameće zaključak da oni, kao oličenje kosmičkih sila simbolizuju sukcesivno oživotvorenje vitalnih potencija od samog začetka u Majci

Zemlji do izlaska na svijetlo dana gdje se one utjelovljuju, izživljavaju i izživljenošću, sazrijevanjem stvaraju osnove za novi život koji će svoj curriculum vitae započeti u krilu Majke Zemlje. A sada da se pobliže upoznamo sa planetarnim božanstvima.

Rečenom o bogu *Sinu* u napomeni 46-oj dodajmo i to da su Semiti njegovo sumersko ime Nanna, *Gospodar neba* identifikovali sa semitskim apelativom nannaru, *sjajni*, te je kod njih postao Nannar, *Sjajni*. Sin je u Uru poštovan pod imenom Šeš-Ki. Rođenje ovoga najznačajnijeg astralnog božanstva, gospodara životvorne magije, opisuje mit *En-lil i Nin-lil* što smo ga ranije opisali, dok njegovo putovanje kao glavnog božanstva, to jest božanskog vladara grada Ura u Nippur - glavni vjerski centar cijelog Sumera, gdje su bili dužni ići ostali bogovi i vladari drugih gradova-država da bi primili blagoslov boga En-lila koji, potisnuvši Inannu, imenovaše kraljeve i bogove - opisuje mit *Putovanje boga Nanne u Nippur*:

*U njegov grad da pođe, pred oca svog da stane,
naumi Ašgirbabbar (= Nanna):
„Ja, junak, u grad moj hoću da idem, pred moga oca
hoću da stanem;
Ja, Sin (= Nanna) u grad moj hoću da idem, pred moga oca
hoću da stanem.
Pred moga oca En-lila hoću da stanem;
Ja u grad moj hoću da idem, pred moju majku
Nin-lil hoću da stanem,
Pred moga oca hoću da stanem...”⁷⁴*

Recimo i to da se Nanna nebom vozio u lađi zvanoj magur; atribut mu je Siruš, zmaj i mjesečev disk.

⁷⁴ Cf. Kramer, *Sum. myth.*, p. 47. Upotreba prisvojne zamjenice „moj, a, e“ umjesto „svoj, a, e“ opravdana je, jer Mesopotamljani, kao i Egipćani, naglašavaju subjektivitet.

Kad je riječ o *Nergalu*, sinu boga En-lila, on je kao bog ljetnog žarkog Sunca, time i smrti, te kao bog ranog proljetnog Sunca, odnosno bog plodnosti jedno od najsloženijih sumerskih planetarnih božanstava koje po svojem biću oličava kosmičko tvorno Počelo otjelovljeno u cikličnom rastu i sazrijevanju vegetacije.

Kao oličenje sunčeve energije u njenom zenitu, on pospješuje sazrijevanje vegetacije, potom s njenim nestankom gubi snagu i sa ženom Ereš-ki-gal odlazi u donji svijet, u crnu zemlju sa sobom noseći sunčanu energiju, onaj životvorni oganj koji se razlaže u En-kijevu carstvu, u životvornoj vodi, čime se uz pomoć Nergalove žene Ereš-ki-gal, simbola sublimacije, raspuknuća sjemena, u njegovu kraljevstvu omogućuje rođenje novoga života. To je razlog zašto je Nergal smatran i bogom plodnosti i obilja, bogom koji uskrsava iz zemlje u vrijeme zimske suncostaje, u vrijeme sumerske Nove godine, kad je počinjao rast vegetacije.

Budući da mu je destruktivna strana bila izrazitija, Nergal je u očima Sumerana, Asirana i Vavilonjana postao jedan od simbola uništenja i smrti čemu u prilog govori i njegovo sumersko ime-rečenica Ner-um-gal, *Vladar prostranog prebivališta* čime se aludira na donji svijet, na što uostalom aludira i ime njegova hrama u glavnom mjestu poštovanja Kuthi, Emeslam, *Kuća Meslama*, to jest Donjega svijeta, jer je Meslam bio jedan od naziva za donji svijet.

Suprotno tome, Nergal se kao bog proljetnog sunca naziva *Bog koji se diže iz Meslama*, na što aludira i naziv zigurata uz njegov hram, É-d-Nannar, *Kuća nanovo blještećeg*.

Nergalov je simbol kaducej s dvoglavim lavom postavljen na leđa lava. Da je Nergal nekada uistinu bio moćni bog-sunce koji je po odluci bogova dospio u donji svijet pokazuje nam jedna divna mesopotamska himna:

*O Gospodaru! O silni! O uzvišeni prvjenče Nunamnira
(= En-lila),*

*Vladaru Anunnakija, Gospodaru borbi,
Potomče Kutusare, kraljice višnje!
Nergalu, svemoćni bože, ljubljani Ninmenne!
Ti sa sjajnih nebasa sjaš, tvoj stan je gore,
Ti u Podzemlju vladaš, u njemu premca nemaš!
U skupštini bogova s Ea-om tvoja je odluka glavna,
Sa Sinom (= bogom mjeseca) s nebasa stvorenja gledaš,
En-lil, tvoj otac dade ti ljudstvo i sve što diše,
Stvorenja poljska, sve živo, on povjeri tebi!
Ja sam Neznani, sin Neznanog... tvoj sluga.
Gle, srdžba mog boga, boginje moje na me se sruči,
Propast i nesreća kuću mi nište,
Ništavnost vapaja mojih u očaj me gurnu.
Jer ti, gospode, praštaš, ja se obratih božanstvu tvom,
Jer nisi k'o stijena tvrd, ja tebi dođoh,
Jer ti je pogled mio, ja te u lice pogledah,
Pred tebe stadoh, jer ti si blag!
Svoj pogled na mene svrni, vapaj mi čuj!
Gnjeвно srce nek ti se stiša!
Raskini okove ljage i grijeha mog!
Nek tvoje tuženje na mene prestane već!
Moj bog, boginja moja ljuta, nek se izmire sa mnom!
Vašu ću slaviti slavu,
Vašu ću pronosit hvalu⁷⁵.*

O boginji *Ereš-ki-gal*, Nergalovoj sestri i ženi, recimo toliko da je i ona, kao i muž joj, u početku bila solarno božanstvo koje poglavar sumerskog Donjega svijeta, Kur odvlači u svoje kraljevstvo, kao što u helenskoj mitologiji Had odvlači Demetrinu

⁷⁵ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 325.

kćerku Persefonu, odnosno Koru⁷⁶. Glavno mjesto poštovanja boginje Ereš-ki-gal bilo je Kutha gdje je u hramu svoga muža Nergala imala svetinju imenom Es-unugi, *Grobna kapela*.

Što se tiče boga *Nabu*, sina i glasnika boga vode Ea-e, odnosno En-Kija, po tvrđenju vavilonskih teologa sin boga Marduka, on je bog zvjezdoznanstva, pisma i uopšte mudrosti i znanja, na što ukazuje njegovo ranije sumersko ime Mê, *Onaj ko izriče*, i kasnije semitsko ime Nabu, *Navjestitelj*, kao i njegov simbol, прибор za pisanje na leđima mitskog zmaja imenom Mušusu. Epitet *Dubbisag*, *Pisar* aludira na zaštitničku mu ulogu pisara, *dubšara*. U glavnom središtu poštovanja, gradu Borsippi hram mu se zvao Ezida, a svetinja u njemu Ê-mah-ti-la, *Kuća nadaleko čuvenog života*, dok se zigurat zvao Ê-ur-me-imin-an-ki, *Kuća sedam upravljača neba i zemlje*, čime se aludira na sedam planetarnih božanstava i njihovo omudreno djelovanje u životu prirode. Za ženu je imao Tašmetum, *Mudru*.

Kad je riječ o *Marduku*, valja istaći da je on u početku bio bog plodnosti, odnosno gospodar proljetnih kiša i sunca, što će reći tvorno božanstvo, na što upućuje i njegovo sumersko ime-složenica Mar-duk, u kojem korijen *mar(mr)* znači uništavati i stvarati, a *duk*, odnosno *tuk* govoriti. Po tome je Marduk onaj koji uništava staro i stvara novo govorom, odnosno Riječju, po čemu je sličan egipatskim bogovima-tvorcima Ra i Ptahu koji svojom tvornom Riječju zvanom Hu prizivaju Siu, zamisao u postanje. Budući da korijen *mar* znači uništavati i stvarati, to Marduku kao uništitelju starog poretka, prve generacije bogova - Apsû i

⁷⁶ Uspomena na odnošenje boginje Ereš-ki-gal u Donji svijet sačuvala se u ranije navedenom mitu *Gilgameš*, *Enkidu i donji svijet*. Nije naodmet dodati da se u Kur, radi njenoga izbavljenja zapućuje bog En-Ki koji u ranije opisanom mitu *Silazak boginje Innane u donji svijet* iz Podzemlja izbavlja Innanu, što ukazuje da su obje boginje u biti boginje proljetne vegetacije kojima je potrebna pomoć boga En-Ki kao boga generativnih voda.

Tiamat - kakvim se pokazuju u *Enuma elišu*, te kao tvorcu novoga poretka, više nego pristaje dvojnost značenja imena.

Kako u tom *Epu* nastupa kao tvorac Neba i Zemlje, Sunca, Mjeseca i pet planeta, na kraju stvarajući i čovjeka od praha i Kingu-ove krvi, vavilonski su ga teolozi s pravom proglasili sinom boga mudrosti Ea-e. Na njegovu ulogu boga-tvorca, odnosno boga mudrosti ukazuje naziv svetinje u Esagilu, njegovu hramu u Vavilonu koja se zvala É-ed-umus-a, *Kuća koja mudrost slavi*. Za ženu je imao mudru Zarpanit; atribut mu je Siruš, vavilonski zmaj. Kad je postao vrhovno božanstvo cijele Vavilonije, on je, kao ranije En-lil, još ranije Inanna, krunio kraljeve i bogove. Da Marduk nije krvožedno božanstvo pokazuje nam jedna vavilonska himna u kojoj njezin tvorac ne traži samo život za sebe i Zemlju, već želi da iskreno slavi i duhovnim očima motri svoga boga:

Himna Marduku

Gospode u Esagilu, zaštito Vavilona, voljeni u Ezidi
(= Nabuov hram
u Vavilonu),
Čuvaru života, glavaru Emahsila (hram Majke Boginje)
davaoče života bujnog.
Zaštito zemlje, spasu naroda mnogih, vladaru svetinja svih.
Ime ti narodi svi radosno slave,
Marduče, gospode silni sa moćnom Riječju, život mi daj!
Da zdrav i čitav budem, boga da gledam, želja
Nek mi se ostvari ta! Daj da istina na mojim usnama bude,
ljupku mi riječ
u srce stavi: da moćni i dični o meni naklono
zbore!
Bog moj na desnoj strani neka mi bude!
Boginja moja na lijevoj strani neka mi bude!

*Da bog što snagu i zdravlje čuva čvrsto uz mene
bude!*
Daj da umilno i blago zbore!
*Nek rijek mi i ono što tražim s radošću primljeno
bude!*
Marduče, gospode života silni, život mi daj!
*Tebi se utičem, na sudnji dan, da mi se smiluješ
ti!*
Bel nek se raduje tebi! Ea neka ti kliče!
Bogovi odasvud štovanje neka iskazuju tebi!
*Bogovi silni nek ti srce vesele*⁷⁷.

Na stvaranje lika asirsko-vavilonske boginje *Ištar*, kao što je ranije istaknuto, najviše je uticala sumerska boginja Inanna kao otjelovljenje svoje majke, boginje Nin-lil, personifikacije Velike boginje plodnosti. Kao oličenje Inanne, čije je mjesto poštovanja bio grad Uruk, Ištar je kćerka glavnog astralnog božanstva drevnih Sumerana, boga Nanne (Sina) mada se smatra i kćerkom boga Ana, pa čak i boga En-kija.

Kao sestra boga Utu, odnosno Šamaša, ona je slično Inanni, astralno božanstvo, boginja-djevica, pa se kao Venera nazivala Dilbat, imajući kao simbol zvijezdu sa sedam krakova.

Ištar je kao Dilbat boginja ljubavi koja daruje život živoj prirodi, dok je kao sestra boginje Ereš-ki-gal, boginja smrti, uništenja staroga života spremnog da dà novi život.

Kao boginja plodnosti slavila se uglavnom u Vavilonu, odnosno u Južnoj Mesopotamiji, dok se kao ratno božanstvo uglavnom slavila u Asiriji, posebno u Ašuru, Kalahu i Ninivi. Ono što nam Jean Bottéro⁷⁸ govori da je Ištar, poimajući je u čisto pučkom duhu, svoj ratnički karakter poprimila od neke boginje

⁷⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 334. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁷⁸ Cf. Jean Bottéro, *La religion babylonienne*, Paris 1952, p. 37.

čuveh Amoričana, treba shvatiti u duhu G. Švaba. E. Dhorme⁷⁹ i A. Hooke⁸⁰ ukazuju da je boginja Mametum što u *Epu o Gilgamešu* dijeli sudbine samo aspekt boginje Ištar koja je, preko zime boraveći u podzemnom svijetu, bila u društvu sestre Ereš-ki-gal i njenoga parnjaka Nergala. Boginju Ištar, kao htonsko božanstvo što usnulu prirodu oblači u zeleno ruho, odnosno kao boginju plodnosti i vegetacije prati zmija, neizbježan atribut podzemnih bogova, dok je kao boginju rata prati lav koji na leđima nosi oružje. Lav je i inače, sa onim krilatim bikovima, dobrim duhovima koji čuvaju palate asirskih kraljeva, čiji lik simbolizovaše omudrene sveprisutne generativne sile Majke Zemlje, pripadao krugu boginje Ištar kojoj je kao personifikaciji Majke Boginje, Majke Stvoriteljice, atribut i simbol bila golubica.

Kao božanstvo rata predstavljahu je u ljudskom liku s tobočcem i strijelama, a kao boginju plodnosti s klasjem i zelenim granjem. Ištar je kao boginja ljubavi i smrti slična Izidi, kanaansko-ugaritskoj boginji Anat, te helenskim boginjama Latoni i Ateni.

Njen veoma složen i uzvišen karakter veoma lijepo predočuje jedna vavilonska himna nastala oko 1600. godine prije n. ere:

Himna boginji Ištar

*Tebi se molim, gospodarice nad gospodaricama,
Ištaro, kraljice naroda svih što ljudstvo valjano vodiš.
Irnini, hvaljena svud, među Iggigim (= Gornji bogovi)
najveća što si
O najmoćnija među vladarkam', uzvišeno ime je tvoje.
Ti istinsko svijetlo neba i zemlje, dobra Sinova kćerko,
Imaoće božanskih moći, što krunu vlasti nosi,*

⁷⁹ Cf. E. Dhorme, *Les religions de Babylonie et d'Assyrie*, Paris 1954, p. 66.

⁸⁰ Cf. A. Hooke, *Babylonian and Assyrian Religion*, London 1953, p. 30.

*O Gospo, tvoja je slavna moć, bogove nadmaša sve.
O zvijezdo tugovanko, što čini da složna braća se tuku,
i vječno prijateljstvo tvori.
Smiluj se! Gospodarice neba i zemlje! Vođo naroda patnog!
Smiluj se! Gospodarice svetog E-anne, riznice čiste.
Smiluj se! Gospodarice, čile su noge tvoje, hitra koljena tvoja.
Smiluj se! Gospodarice sukoba (i) borbi svih.
O sjajna, lavice Iggiga, krotiljo bogova svih.
O najmoćnija među vladarkam', što vlada vladarim svim.
O slavna, lučo neba i zemlje, pobjede svijetlo,
O žižo, što na neprijatelja se rasplamsava,
A oholog s dubokom ništi,
O nado, Ištaro, zaštito vojski,
Boginjo ljudi, boginjo žena
čije namjere niko ne može spoznat⁸¹.*

Nakon ove uzvišene himne, o parnjaku boginje Ištar, bogu *Dumuzi*, odnosno *Tammuzu*, recimo toliko da je u sumerskom panteonu sin boga vode, En-Kija, dok je u vavilonskom panteonu sin Marduka i boginje Nin-hursag. Iz njegova epiteta Ab-U, *Otac vegetacije* vidi se da je otjelovljenje Vrhovnog boga plodnosti. *Dumuzi*, čije je glavno mjesto poštovanja bio grad Uruk, u ranijem periodu bijaše zaštitnik svetog drveta hulupu, odnosno stabla života, što ukazuje da je u Sumer prispio iz krajeva gdje je bilo drveća.

En-lilov sin *Ninurta*, slično *Nergalu*, u početku bijaše bog proljetnog sunca, odnosno vegetacije na što ukazuje ne samo njegov epitet Ab-U, *Otac vegetacije* nego i njegovi simboli plug i trska. Kad je vremenom dobio odlike nepobjedivog Sunca (*Sol invictus*) po čemu je postao preteča baktrijskog Mitre što u sebi oličavaše oba pola, tada se pojavljuje kao božanstvo rata kao, recimo, u nekim recenzijama *Epa o stvaranju*, koga kao glavnog junaka epa istiskuje Marduk.

⁸¹ Cf. *ANET*, p. 384. (Preveo s engleskog Marko Višić).

U čast Ninurte kao božanstva rata Sumerani su spjevali ep *Podvizi i djela boga Ninurte* koji je brojao nekih šest stotina stihova. Ep govori kako je Ninurta kao bog Južnog Vjetra svladao čudovište iz Donjeg svijeta, Asaga.

Kultno središte Ninurte nalazilo se u zapadnom dijelu grada Kiša, gdje je poznat kao bog Zababa. Ime njegova hrama É-me-te-ursag, *Kuća dostojna heroja* ukazuje da mu je prva, vegetativna funkcija gotovo zaboravljena. Kao njegove žene spominju se Nin-Nippur te boginje Bau, Gula, odnosno Ninkarrak, što su, zapravo, hipostaze Velike majke bogova, odnosno boginje Nin-hursag, Dingir-mah.

Kao božanstvu rata simbol mu je žezlo sa glavom orla; često se izjednačuje s bogom *Ningirsu*, bogom Lagaša, sinom boga En-lila. Ningirsu je, slično Ninurti, u početku bio bog plodnosti, na što ukazuju njegovi simboli, plug i leontokefalni orao Imdugud koji, donoseći plodonosnu kišu savlada jarnog Nebeskog bika. Na Ningirsua kao na boga vegetacije ukazuju i pečatnjaci vladara Gudeje koji ga prikazuju kako sjedi na tronu, dok voda što izbija iz jedne posude sa svih strana škropi to božanstvo čiji simbol, orao sa dva lava u kandžama, samo potencira njegovu funkciju božanstva plodnosti. Glavno mjesto poštovanja bio mu je grad Lagaš gdje mu se hram zvao É-ninu, *Božje stanište*. Za ženu je imao boginju Gulu, odnosno Bau. Sa *Suncem* koga Sumerani nazivahu Utu i Babbar, Semiti Šamaš, stigismo do posljednjeg planetarnog božanstva. Dok Egipćani razlikuju tri aspekta Sunca: jutarnje, danje i večernje sunce: Khepri, Atum-Ra i Atum, ili Amon, dotle drevni Sumerani razlikovahu jutarnje i danje sunce: *Babbar* ili *Sjajni* jeste sunce na uranku, te kao i Ninurta, simbol proljetnog sunca, potpomaže vegetaciju. On je štaviše, i njen *glasnik*, jer baš on Ea-u, boga podzemnih voda, obavještava o patnjama ljudi, dok boginju Ištar, kao simbol i inkarnaciju svjetlosti i topline, njena sestra Ereš-ki-gal, simbol zime, drži u svojem kraljevstvu, u crnoj zemlji, zbog čega Ea odlučuje da je uz pomoć Babbara oslobodi, odnosno donese život prirodi.

Vid danjeg sunca predstavlja *Utu*, odnosno Šamaš koji se nebesima, slično Atum-Rau, odnosno Heliju, vozi sunčanim kolima koja vuku četiri snažna konja⁸², te, stigavši na zapad, kroz planinu Mašu ulazi u podzemni svijet⁸³. Utu, Šamaša kao boga pravde posvuda prate Me-šaru i Ki-šaru, Pravda i Pravičnost, ali tek od prve vavilonske dinastije (od oko 1890, prije nove ere). Glavno mjesto poštovanja ovoga božanstva bili su gradovi Larša i posebno Sippar u kojemu je Šamaš imao jedanaest pomoćnih božanstava, među kojima se posebno isticali Sakundanku, *Sudija na nebu i zemlji* i Sagkusassakalama, *Savjetnik na zemlji*, kojima treba pridružiti i Saggadullu, *Onaj čije su misli skrivene*, Šamašova glasnika na zemlji, dok ih je na nebu imao dva: Karaduga i Sakaraduga.

Utu nema ženu, dok semitski Šamaš ima za ženu Aju, Zoru s kojom je imao kćerku Mamu, božanstvo sna.

Bog sunca prikazuje se kako sjedi na prijestolju okriljen sunčanim zracima što mu izbijaju iz ramena; na glavi ima krunu u kojoj se nalazi četiri para rogova, starih simbola božanstava kao nosioca generativnih sila oličenih u biku. U desnoj ruci drži žezlo i prsten, simboli vlasti i pravde. Ponekad se prikazuje u društvu s lavom, takođe simbolom generativnih moći⁸⁴.

Da je Utu, odnosno Babbar u očima Mesopotamljana bio stariji od Šamaša kazuje nam i ime njegova hrama u Sipparu, É-barra, *Kuća svjetlosti*; zigurat je imao dva naziva: É-i-dib-an-ku-ga, *Kuća stub nebesa što svijetlo prosipaju* i É-dur-an-na, *Kuća utvrda neba*.

⁸² Cf. Castellino, *Oriens Antiquus* 8, Cit. prema Kramer, *Sum. myth.* XVIII.

⁸³ Up. *Gilgameš*, Tabla 9.

⁸⁴ Opširnije opisivanje boga Ašura izostavljamo uz napomenu da se na njega odnosi ono što je rečeno o En-lilu, naročito o Marduku kao tvorcu svijeta, jer je Ašur, sa uzdizanjem Asirije, potisnuo Marduka. Hram mu se zvao É-hur-sag-gal-kurkurra, *Kuća velike planine zemlje*, a svetinja É-sar, što su zapravo nazivi En-lilova hrama, odnosno svetinje u Nippuru.

Najdivnije himne drevne Mesopotamije ispjevane su ovome božanstvu⁸⁵, od kojih ovdje donosimo jednu divnu inkantaciju u čast Šamaša koja ga prikazuje u svom njegovom veličanstvu:

Molitva Šamašu

*Šamašu, kralju neba i zemlje,
Gospodaru pravde i pravednosti,
Vladaru Anunnakija i duhova,
Čiju niko ne može izmijenit'
Volju, čija je zapovijest
Neizmjenjiva,
Šamašu! Oživljenje mrtvoga,
Oslobođenje sužnja,
U tvojoj je moći Šamašu!
A ja, tvoj sluga,
Neznani, sin Neznanog,
Čiji je bog Marduk, a
Boginja Zarpanit,
Ja pred tebe dođoh
I grlim skute haljine tvoje.
Poradi pogubne zmije u mojem domu
Što se pokaza, učini
...i što je spazih,
Strah me pritiska, zebnja,
Tjeskoba teška. Spasi me od tog
Znamenja kobnog,
Tvoju ću slavu uznašat,
Tvoju ću hvalu proslavljat,*

⁸⁵ Jednu od najboljih himni Šamašu poštovani čitalac može naći u gore navedenom djelu *Historija čovječanstva* II 564, u kojoj Šamaš nastupa kao božanstvo pravde i nebeski sudija. O ovoj himni bit će riječi nešto kasnije.

*I oni što me vidjeli budu,
Tvoju će vječno pronosit hvalu*⁸⁶!

Planetarnim, odnosno kosmičkim božanstvima pridružujemo boga *Nusku* koga jedna molitva naziva sinom Ana, En-lila i Apsû-a, što ukazuje da je i on nekada bio solarno božanstvo koje je, slično Nergalu, boginji Ereš-ki-gal i Anunnakima dospjelo u donji svijet, to jest postalo porod Apsû-a. Na dvojnu prirodu ovoga boga ukazuje njegova funkcija En-lilova glasnika. U vavilonskom se panteonu nalazi na četvrtom mjestu sa ženom Sardanunnom, kojima uz bok stoji *Šahan*, takođe bog vatre.

Nusku, međutim, u razvijenom vavilonskom panteonu oličava oganj kao svakidašnju pojavu na zemlji. Sumerani ovo božanstvo poznaju pod imenom Gibil. U znak da je bio omiljen bog donosimo prve stihove iz jedne molitve kojom se obajan čovjek obraća ovom božanstvu:

Molitva Nuskuu

*Uzvišeni Nusku, Anua potomče,
Očeva sliko, En-lila prvjenče,
Apsû-a porode, gospodaru neba i zemlje, stvore!
Ja podigoh svoj luč, a ti daj da zasja...*⁸⁷

8. Htonska ili prirodna božanstva:

Nisaba, Ašnan, Šala, Šara, Ningizzida, Muš,
Geštinana, Dumšag, Lahar, Sumugan, Bau i Gula

Htonska božanstva u procesu postanja i obdržavanja života u prirodi imaju konkretniju ulogu no što je imaju kosmička, odnosno metafizička Počela. Dok su, naime, metafizički Principi pokretači, odnosno prva manifestacija substancijalnog stvaranja, a

⁸⁶ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 325. (Preveo s francuskog Marko Višić).

⁸⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 326. (Preveo s francuskog Marko Višić).

kosmička Počela, najznačajnije kosmičke sile, od kojih zavisi razvoj i opstojnost svekolikog života, dotle su htonska Počela konkretne manifestacije i udjelitelji u njima inkarniranog života. Tako *Nisaba*, odnosno *Nidaba*, kao boginja trstike i žita svakoj trstici i svakom klasu udjeljuje život svoga bića, pritom se nikada s njima ne izjednačujući, dok su trstika i zrnavlje u klasu, zahvaljujući Nisabi, živjeli svojim životom i posjedovali svoju ličnost kao što je ima sve postojeće u prirodi. Kako *Nidaba*, kao boginja trstike od koje se prave pisaljke živi u svakoj pisaljci, postala je i zaštitnik pismenosti i civilizovanog života⁸⁸.

Nidabu, čiji je simbol trstika u čijem se liku i pojavljuje, najviše poštovahu u sumerskom gradu Umi. O njenoj plemenitoj naravi govori jedna dirljiva mesopotamska molitva:

Molitva Nisabi

*Nisabo, kraljice milosti puna,
Što bogove, kraljeve i ljude твориш,
Zamko Anunnakija, bogova silnih,
Ti što srdita boga stišavaš, boginju srdi,
Kad bih te mojemu srditom bogu, mojoj boginji srdoj,
priklonit' mog'o,
Izmiri me s mojim srditim bogom, s mojom boginjom srdom!
Prosti mi grijehe, raskini okove moje!
Daj okovi da mi se raskinu, naredi da živim,
da sretan budem!
Ja ću bez prestanka božanstva tvog uzносит slavu⁸⁹.*

Nisabi je slična boginja *Ašnan*, posebno boginja *Šala*, *Gospodarica klasa*, inače žena boga *Adu*, odnosno *Hadada*, vrhovnog boga plodnosti poznatog u cijeloj Prednjoj Aziji.

⁸⁸ Cf. Langdon, *Semitic mythology*, Boston 1931, p. 193.

⁸⁹ Cf. Langdon, *La religion assyro-babylonienne* 326. (Preveo s francuskog Marko Višić).

U Umi je, osim Nidabe, poštovan i bog Šara, zaštitnik polja i vrtova, po čemu je sličan egipatskom bogu imenom Rau. Atribut mu je orao s ugrabljenim jaretom. Među htonska božanstva spada i bog *Ningizzida, Gospodar vode života* koji s Tammuzom boravi na Anovom nebeskom dvoru. Slično Tammuzu otjelovljavao je duh drveta. Na njegovu htonsku narav ukazuje mu atribut zmija. Da su zmije bile simbol vegetacije i životvornog ognja u Majci Zemlji, kazuju nam imena jednog podzemnog zmijolikog bića imenom *Muš* koja na akadskom glase *Šerah*, žito i *Šahan*, oganj.

Gornjim božanstvima pridružimo i *Geštinanu, Nebesku lozu*, boginju vinove loze, Tammuzovu sestru poštovanu u Umi. Budući da u Južnoj Mesopotamiji nije uspijevala loza, to božanstvo ukazuje na svoje postanje u vinogradarskim krajevima. Geština ni je slična sumerska boginja *Dunšag*, zaštitnica polja i kuća, kao i pastirska božanstva *Lahar* i *Sumugan*, zaštitnici stada.

O boginji Bau, odnosno Guli prije je rečeno da su one kao boginje zaštitnice liječništva samo aspekti boginje Nin-hursag, Majke Boginje. Ovome je dobar dokaz to što Bau, odnosno Nissinu nazivaju *Velikom liječnicom crnoglavog naroda*, kakav naziv susrećemo u jednoj himni spjevanoj u njenu čast oko 1750, prije Hrista. Interesantno je spomenuti da se u feničkom panteonu tim imenom naziva žensko počelo, žena boga Kolpije koji ju je oplodio i tako pokrenuo kaos da iz sebe stvori kosmos, uređen svijet. Po tome je predanju fenička boginja Bau slična ne samo boginji Noći, helenskoj Nikti, *Majci svega* iz čije se veze sa Erebo, Tamom rađaju Eter i Dan, već i Eurinomi iz pelaškog mita o stvaranju svijeta, koju kao i feničku boginju Bau oplođuje Sjeverni vjetar, tačnije zmija Ofion izišla iz pravoda s kojom Eurinoma rađa sedam planetarnih božanstava, odnosno Titana.

Kad smo kod prilično tajanstvenih Feničana, bar kad se tiče njihova porijekla, zanimljivo je primijetiti da njihovo ime

Phoíniks, plural *Phoínikes*, sa značenjem *crveni*, ukazuje na stranu svijeta, na Istok gdje se rađa *crveno* Sunce te bi se etnikom *Phoínikes* mogao razumjeti kao *Narod s istoka*, kao što i naziv *Crveno* more ukazuje na stranu svijeta, na topli Jug, za razliku od *Crnog* mora koje ukazuje na *crni*, to jest hladni Sjever. To ujedno kazuje da su gornji geografski i etnonimni nazivi drevnim narodima, u gornjim slučajevima starim Helenima, služili i kao orijentacija u prostoru, ali dobrim dijelom i u vremenu, o čemu ovdje nije mjesto podrobnije raspravljati!

Tako bi, dakle, u osnovnim i bitnim crtama izgledao duhovni i vjerski život narodâ drevne Mesopotamije, čiji ćemo pogled na ovozemaljski i onostrani život prikazati u narednom poglavlju.

VI Životni nazori drevnih Mesopotamljana

1. Svrha čovjekova dolaska na zemlju

Budući da je čovjekov pogled na život tijesno povezan sa svrhom njegova rođenja, vidjet nam je što o svom dolasku na svijet mišljahu misaoni narodi drevne Mesopotamije, Sumerani kao tvorci teoloških misli i Semiti kao tvorci duhovnog elementa u sumersko-akadskoj i kasnije asirsko-vavilonskoj religiji.

Drevni su Mesopotamljani temeljne postavke svoje vjere, time i svoje vjerovanje i stav o postanju čovjeka, iznosili u epskim djelima, poemama i mitovima. Tako su nam Sumerani svoj nazor o postanju čovjeka iznijeli u ranije navedenim epskim poemama imenom *En-Ki* i *Nin-mah* i *Lahar* i *Ašnan*. U mitu *En-Ki* i *Nin-mah* posvećenom stvaranju čovjeka vidimo da je ljudsko biće stvoreno da bi bogove odmijenilo u teškom i mukotrpnom radu kojemu su do dolaska čovjeka na svijet bogovi bili izloženi. Ništa uzvišeniji cilj postanja ne vidimo ni u poemi *Lahar* i *Ašnan* u kojoj veliki bogovi Anunnaki *Poradi njihove* (bogova sreće) *čovjeku života dadoše dah*.

Svoje skoro identične poglede na stvaranje čovjeka drevni Vavilonjani iznesoše u poemi o potopu naznavaanoj *Atra-hasis* i u *Epu o stvaranju*. U *Poemi o potopu* Majka bogova je ta koja stvara prvoga čovjeka s ciljem da se *uklone nevolje što ih stvara rad*⁹⁰, dok u *Enuma elišu* u istu svrhu Marduk stvara čovjeka od praha, kostiju i krvi sina boginje Tiamat imenom Kingu. Po sebi se postavlja pitanje zašto su drevni Mesopotamljani, kao i sjetni Hebreji, došli do ovako poraznog stava da su ih bogovi stvorili *da u znoju lica svoga jedu svagdašnji hljeb* od rođenja do povratka u zemlju iz koje su nastali.

Na takvu krajnje pesimističku sliku čovjekova postanja nesumnjivo je uticao odbojan stav prema težačenju poznat kod naroda Sredozemnog područja, stav uslovljen čudljivim klimatskim prilikama, ostrim smjenjivanjem elementarnih kosmičkih sila, dugotrajnim sušama koje prže sve usjeve, naglim kišama i olujama sa strašnim sijevanjem i grmljavinom, kišama koje, kad je riječ o Mesopotamiji, obrađena polja, nasipe i kanale pretvaraju u mulj i glib. Tu su i rijeke Tigris i Eufrat koje, za razliku od Nila, dolaze neočekivano, hučno i bučno, rušeći i uništavajući sve što je čovjek teškom mukom stekao.

Navedeno je uticalo da se drevni Mesopotamljanin stao osjećati sužnjem kosmičkih sila na koje je, jer po njegovu dubokom uvjerenju iza svake pojave stajalo određeno biće, trebalo uticati, umilostiviti ih i ublažiti njihovu silinu i nimalo naklon stav što ga izražavahu putem tih nepogoda.

Za Mesopotamljane istorijskog razdoblja, njihova postojbina, dakle, nije bila sveti, od Apsoluta dani, kosmički, uređeni svijet, još manje centar svijeta, odnosno mjesto gdje se otkrilo božansko, to jest apsolutna, božanska, hoću reći kosmička stvarnost - od Višnjeg podareni prostor, sveta, respective obećana zemlja u kojoj živi odabrani narod, kao što o svojoj postojbini i sebi mišljahu, u

⁹⁰ Cf. W. G. Lambert - A. R. Millard, *Atra-Hasis, The Babylonian Story of the Flood*, Oxford 1969, IV, 20-21.

ovozemaljski život zagledani Egipćani Staroga kraljevstva i stari Hebreji.

Sveti stub, kosmička os kao ljestve između ljudskog i božanskog, neba i zemlje, kao da je iz Mesopotamije u samo praskozorje njezine civilizacije nepovratno iščezao.

2. Pravda i pravednost temeljna načela življenja drevnih Mesopotamljana

Molitva i prinošenje žrtvi bijahu jedan od načina da se ublaži ljutnja bogova, ali je za ovozemaljski sretan život najdjelotvornije bilo održavanje ljudskog reda i poretka proisteklog iz kosmičkog, to jest provođenje u djelo *običaja Sumera*, odnosno na redu i zakonu, pravdi i pravednosti zasnovanog života nad čime je bdjela ovozemaljska ljudska zajednica, skupština grada-države, svagda pazeći da među njezinim stanovništvom vladaju višnji zakoni pravde i pravičnosti. Da bi ovim etičkim i socijalnim kategorijama osigurali božanski autoritet, Mesopotamljani su ih, kao što smo ranije vidjeli, personifikovali u liku nižih božanstava, Me-šaru i Ki-šaru, koja prate Šamaša. Treba doduše istaći da Pravda i Pravednost prate Šamaša od prve vavilonske dinastije, što će reći da se od toga vremena kristalizuje i institucionalizuje pojam reda i poretka, dobra i zla po ljudskom i božanskom sudu. To će reći da je od toga vremena ono što je za čovjeka dobro i pravedno takvo i za višnje bogove. Ovo valja istaći tim prije, jer do toga vremena kao da gornje etičke kategorije nisu bile iskristalisane pa ocjena o dobru i zlu kao da je zavisila od ocjene samoga božanstva. Ovo nam sjajno ilustruje *Ep o pravedniku-patniku*, taj mesopotamski preteča biblijskog pravednog Jova. U njemu se, naime, pravednik očajan što su ga snašla zla, mada je pravedno živio, pita da možda u očima bogova nije zlo ono što je u očima ljudi dobro i pravedno.

Taj problem, da napravimo malu digresiju, nije mučio samo misaone ljude Bliskog istoka, već ga susrećemo i kod prvih helenskih elegičara, konkretno kod Teognida Megaranina iz druge polovine šestoga vijeka prije Hrista, koji ne mogavši da pojmi kako to da nevaljalci i podlaci bolje prolaze od vrijednih i poštenih ljudi koji po pravilu u životu teško stradaju, pita Zeusa da to možda nije skrenuo s pameti kad takve stvari dopušta:

*Zeuse dragi, tebi se divim; nad svime vladaš,
imajuć' sâm golemu silu kao i čast.*

*Poznaješ dobro razum i srce čovjeku svakom,
sila je tvoja nadâsve svemoćna kralju!*

*Kako li pamet ta tvoja, potomče Krona, može
zaista zle, k'o pravedne cijiniti ljude?*

Gubeći vjeru u bogove, Teognid sjetno zaključuje:

*Od sveg' za pozemljare najbolje jeste ne biti
rođen i ne ugledat' zrake žarkoga sunca;
pošto se rodi što brže Hadu kroz vrata proći
i ležati dubòko sasvim pod crnom zemljom⁹¹.*

Vratimo se, međutim, narodima drevne Mesopotamije! Da su ne samo drevni Sumerani već isto tako Asirani i Vavilonjani poznavali i priznavali gore navedene etičke norme, što im se često odriče neka, između ostalog, posvjedoče naredni stihovi iz gore spomenute himne Šamašu:

*Ti si oborio prijesto onog' koji je smjerao podjarmljenje.
Nepravednog si sudiju bacio u sužanjstvo,
I kaznio si zlog i pokvarenog vođu.*

⁹¹ Up. Marko Višić, *Antologija stare helenske lirike*, Oktoih, Podgorica 2000, str. 111.

*Ali onaj koji nije podmitljiv i koji brani slabog,
Taj se sviđa Šamašu i njegovi će dani biti duži.
Onaj koji čini zlo njegovo se sjeme neće održati*⁹².

Treba primjetiti da Asirani i Vavilonjani od Šamaša traže da osudi prekršitelje reda i poretka ne radi sreće na onome svijetu, već radi sretnijeg i ljepšega života na ovome svijetu, što je moralno uzvišenije, jer je moralno bolje biti čestit po vlastitoj želji no iz straha od kazne bogova ili nade u sretniji zagrobni život.

Da se na pravdu u drevnoj Mesopotamiji još krajem trećega, posebno početkom drugoga milenijuma stalo gledati kao na pravo, a ne kao na privilegij pokazuju nam brojni zakonici drevne Mesopotamije, kao što su *Ur-Nammuov*, *Lipit-Ištarov*, *Bilalamov* i *Hamurabijev Zakonik*.

Iz ideje *pravednosti* neminovno se razvila ideja *poslušnosti*, odnosno pokornosti autoritetima vlasti, u kući ocu, majci i starijem bratu, u društvu kralju, državnim činovnicima, pa sve do pokornosti dalekim bogovima, jer bez pokoravanja autoritetima, redu i zakonu Mesopotamljanin nije vidio bolji način da se opstane i napreduje na ovoj zemlji.

3. Lični bog posrednik između boga i čovjeka

Osobni bog je ona metafizička sila, odnosno biće preko kojega je Mesopotamljanin stajao u tijesnom kontaktu s kosmičkim silama i vrhovnim božanstvima. On je *božanska životvorna sila* koja pojedincu, ali i porodici, na ovoj zemlji pomaže u svakidašnjem životu, održava mu fizički život, stalno se brinući za milost višnjih bogova. Po tome mesopotamski Lični bog umnogome nalikuje egipatskom duhovnom pojmu *Ka*, toj tjelesnoj duši i posredniku između čovjeka i velikih bogova egipatskog panteona.

⁹² Up. L. Woolley, *Historija čovječanstva* II 564.

Ideja o Osobnom bogu kao čovjekovu pomagaču stoji u tijesnoj vezi s idejom o predestinaciji tako naglašenoj kod drevnih Asirana i Vavilonjana. Ako je, naime, sve unaprijed određeno od višnjih bogova do kojih smrtnik teško može doprijeti, razumljivo je da se treba uteći nekomu, čovjeku bližem bogu koji će ga voditi kroz život, kao što otac vodi nejako dijete. I kao što dijete gaji veliko poštovanje i povjerenje prema ocu, odnosno majci, tako i čovjek ima bezgranično povjerenje u svoga Ličnoga boga koji ga vodi i štiti, od njega se udaljujući samo kad čovjek svjesno griješi. Osim toga, Lični bog je spreman da vječno prašta ukoliko je njegov štićenik spreman da se pokaje i vrati na put pravde, jer, ne zaboravimo, Lični bog pazi i na vršenje pravde i svih etičkih normi.

Da li, međutim, Osobni bog može prenebregnuti čovjekovu dobrotu, pobožnost i pravdoljublje i samovoljno mu okrenuti leđa, dopuštajući da ga snađe svako zlo? Ovaj su ključni problem Mesopotamljani stali sebi postavljati još u trećem milenijumu, uviđajući da se čovjekovo poimanje dobra i zla, pravednog i nepravednog življenja na ovoj zemlji ne podudara s voljom, odnosno samovoljom višnjih bogova koji i najpravednijega mogu obasuti najtežim stradanjima, kao što se desilo onom pravednom paćeniku o kojem smo nešto ranije govorili.

4. Zagrobni život u očima drevnih Mesopotamljana

Ako je čovjek po vjerovanju drevnih Mesopotamljana stvoren da bi bogove odmijenio u teškom radu, odnosno stvoren da im služi i prvenstveno se brine o njihovom blagostanju, i, ako su oni, barem u ranom stadiju njihove religijske svijesti, malo marili za čovjekova dobra djela, što su mu strašnim nepogodama više no jasno stavljali do znanja, onda nas ne može čuditi njihov krajnje pesimističan pogled na zagrobni život.

Ako su, naime, bogovi čovjeku, koji im dok je živ, u ovome životu, ugađa na sve moguće načine, stalno imajući na pameti

onu biblijsku *Sjeti se čovječe da si prah i da ćeš se u prah preobratiti* - tako nezahvalni i bezobzirni, što li ona životna energija, načelo života koje Feničani zvahu nefeš, a nipošto duša, mogae do jada i bijede očekivati u zagrobnom životu? Stoga nije nikakvo čudo što u mesopotamskom Donjem svijetu zvanom Kur, što se nalazio u utrobi Majke Zemlje poviše Apsû-a, slatkih donjih voda, u koji se išlo *putem nepovrata*, vidimo sfinge, lavove, grifone i demone kako love nefeše, ljudske sjenke, nipošto duše, jer drevni Mesopotamljani nisu oformili filozofijsku spoznaju duše. Dok nam oslikano posuđe iz Suze, kao i pobijena kraljeva zemaljska posluga iz kraljevskih grobnica u Uru, govore da je u najranijem stadiju sumerske religije postojalo vjervanje u svijetliji zagrobni život, čemu su, uostalom, služili i pokloni u hrani i namještaju, dotle nam se već u trećem milenijumu zagrobni život pokazuje ispunjen ništavilom i užasom što nam nedvosmisleno ilustruje poema *Silazak boginje Ištar u donji svijet* i *Ep o Gilgamešu*. U poemi *Silazak boginje Ištar u donji svijet* boginja Inanna, odnosno Ištar se zapućuje:

*Zemlji nepovrata kraljevstvu [Ereš-ki-gale],
Ištar Sinova kćerka u mislim smjera,
Da, Sinova kćerka u mislim smjera,
Mračnom boravištu, Irkale (Ereš-ki-gale) sjelu,
Kući iz koje niko ne iziđe ko u nju uđe,
Putu s kojega povratka nema,
Staništu na čijem ulazu ne sija svijetlo,
Gdje prah je jelo, a zemlja hrana,
Gdje se bez svijetla u tami sjedi,
Gdje žive obučeni nalik na ptice (šišmiše) imajuć' krila,
(I gdje) na vratima i na kračunu prašina leži...⁹³*

⁹³ Cf. Pritchard, *Antology* I p. 80. (Preveo sa engleskog Marko Višić).

Nimalo ljepšu sliku Donjega svijeta ne pruža nam ni *Ep o Gilgamešu* u prizoru koji nam opisuje Enkiduova sjenka što ju je na svjetlo dana za trenutak iz carstva boga Ea-e, na molbu Gilgameša, pustio Nergal:

*Nergal, odvažni junak, poslušaj njega (= Ea-u),
Smjesti u Zemlji načini otvor,
Sjenka Enkidu-a iz Zemlje, k'o vjetar stiže.
Oni se spoznaše, jedan od drugog buduć' daleko,
Oni se svjetovat', besjedit' stanu:
„Reci mi, o druže moj, reci mi, o druže moj,
Zakon mi Zemlje koju ti spozna, reci!“
„Ja reći, druže moj, neću, ja reći, druže moj, neću,
Ako bih zakon Zemlje, koju upoznao, rekao ja -
Onda bi sjeo i plakao ti!“ - „Hoću da sjednem i plačem!“
„Druže moj, tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć'
svoje, -
K'o staro platno, crvi ga jedu!
Tijelo moje, što ga dotičaše ti, srce veseleć' svoje, -
Crvi ga rastaču, truleži puno⁹⁴!“*

Takav opis Donjega svijeta što nam pružiše gornje poeme mnogome je sličan opisu koji susrećemo u XLIX psalmu:

*Poput stada redaju se u Podzemlju (Šeolu)
Smrt im je pastir, a dobri njima vladaju.
Njihova će lica brzo nestati,
Podzemlje će biti njihova postojbina.*

Valja, međutim, primijetiti da je Donji svijet drevnih Mesopotamljana veoma blizak helenskom Hadu, čak bliži no hebrejskom Šeolu. Da je tako posvjedočuje nam Homerova *Odiseja*:

⁹⁴ Up. *Gilgameš*, Tabla 12.

Odiseja XXIV 1-15:

*Hermija kilenski bog, prosaca ubijenih duše
zovne za sobom držec' u rukama palicu lepu
zlatnu kojom ljude uspavljuje kad im oči
sklapa, jednima hoće, a druge budi iza sna.
Palicu pokrene on, i cvrčeći duše polete.
Kao što miševi slepi unutra u pećini strašnoj
cvrkom cvrče i leću kad koji spadne sa stene,
gde se u povorci oni sve jedan do drugog drže:
tako su cvrčale duše prosaca, dok je k'o vođa
pred njima stazama vlažnim pomoćnik Hermija iš'o.
Pored okeanskih voda, kraj Leukade hridine prođu
i pored Sunčevih vrata i pored oblasti Snova;
potom brzo stignu na ono asfodelsko polje,
gdeno prebivaju duše, k'o senke preminulih ljudi⁹⁵.*

Ta tmurna slika zagrobnog života kod drevnih Mesopotamljana i Helena u potpunosti se razlikuje od egipatske po kojoj pravednici idu na rajske poljane, elizijska polja, dok nepravednici idu u tamni podzemni svijet gdje žive jadnim životom. Ni ovdje, međutim, nije tako crno kao što bi se na prvi pogled moglo zaključiti s razlogom što u sumersko-akadskom Kuru, hebrejskom Šeolu i helenskom Hadu, za razliku od hrišćanskog Pakla, ipak ima kakvog takvog razumnog i emocionalnog života i radosti, naročito kad sjenke umrlih bog-Sunce, prolazeći noću kroz Donji svijet, obasja i ganutljivo pogleda svojim svijetlim licem, zlaćanim zrakama koje umrle podsjećaju na one što se na Zemlji živeći vesele punini života koju i oni nekada imahu.

⁹⁵ Up. *Homerova Odiseja*, Matica Srpska, Novi Sad 1965. (Preveo sa starohelenskog Miloš N. Đurić).

Neka nam rečeno posvjedoče odgovarajuća mjesta iz staroegipatske religijske književnosti.

Dok bog-sunce Ra u svojoj lađi mesktet noću plovi podzemnim Nilom, sjenke umrlih izlaze mu iz grobova u susret kličući:

Slava ti Ra!...
Stanari Duata poštuju tebe,
Žitelji podzemlja svi kliču tebi.
Dok hodiš u miru hvale te oni.
Žiteljim Zapada (= umrlim) srce se zari
Kad svijetlom sjaš...
Oči se njihove otvaraju motreći tebe,
Srce im radosti puno gledajuć' tebe,
Jer ti uslišuješ želje onih u grobu što leže,
Ništiš im tugu,
Od njih udaljuješ zlo.
Svi oni što dolje leže tvojoj se ljepoti klanjajuć' dive,
Kad tvoja im zlaćana svjetlost obasja lice.
Kad prođeš njih opet prekrije tama,
Sjenke se turobno vrate u mračni grob⁹⁶.

Nema lijepih trenutaka samo u egipatskom Duatu, već i u starohebrejskom Šeolu u kojem se duše, odnosno sjenke raduju svakom došljaku, naročito ako je taj uglednijeg soja. Tako nam prorok Izaija, 14, 9-11, govori kako se Šeol uzbudio čuvši za dolazak jednog vavilonskog vladara:

⁹⁶ O ovome cf. P. Lacau, *Texts religieux*, Paris 1910, p. 210; E. Naville, *Das aegyptische Tottenbuch der XVIII bis XX Dynastie*, Berlin 1886, cap. 15, B. II; A. Ermann, *Gebete eines ungerecht Verfolgten und andere Ostraca aus den Königsgräbern*, objavljeno u *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Leipzig 1900, Bd. 38. s. 19.

*Zbog tebe se uzbudi Podzemlje
da te dočeka kada dođeš.
U tvoju čast ono budi sjene,
sve zemaljske mogućnike,
ono diže s prijestolja
sve kraljeve naroda...*

Da mesopotamski Kur nije samo sijelo zla, dobar je dokaz to što u njemu boravi određen broj bogova, kao, na primjer, Anunaki, Nergal i Ereš-ki-gal, pa čak Dumuzi i Inanna, odnosno Tammuz i Ištar. Ovdje treba primijetiti da gornja, postanjem solarna božanstva koja usljed nekog zlodjela dospješe u Kur nisu izgubila ništa od onoga što ih čini razumnim i osjećajnim bićima. Oni su, štaviše, zadržali i ogromnu božansku moć, što će reći da vrhovni bogovi sumerskog, odnosno akadskog panteona prema njima nisu onako svirepo postupili, kao što je to prema sinu Zore, Luciferu, odnosno Helelu i njegovim sljedbenicima postupio vrhovni hrišćanski bog zvani Jahve, prastari uzor isključivosti i totalitarnosti sa onom svojom, modernim apsolutistima omiljenom zapoviješću: „Ja sam tvoj bog i nemaj druge bogove izvan mene“, što znači da im čovjek mora odobravati ma kakve gadosti radili. Takvima je već stari Homer očitao lekciju, upućujući Zeusu prijekorne riječi: *Postupaj tako, ali ti ostali bogovi neće povladiti to.*

Da Kur i Šeol nisu mjesto gdje se duše onih što se ogriješiše o Vrhovnog boga bez prestanka i za sva vremena prže i peku u vječnom ognju, kao što je slučaj sa grešnicima u hrišćanskom Paklu, najbolje nam svjedoče himne, odnosno inkantacije u čast bogova Donjega svijeta, kao što je ova:

Molitva bogovima tame

*Vas prizivah bogovi tame!
Sa vama prizvah Tamu, skrivenu zaručnicu,
Ja prizvah suton, ponoć i zoru!
Jer me neki vještac obaja,
Jer me neka vračara uze,
Jer moga boga, boginju moju rasrdi na me.
Gle, ja sam bijedno stvorenje onome ko mene gleda,
Smiraj neznan je meni, a noć k'o dan mi posta...
Veseli poklici moji postaje jecaj, a radost
Posta mi žalost.
Ustajte, veliki bozi, tuženje moje čujte!
Od mene nepravdu otklonite, jadanje moje čujte⁹⁷.*

Ovdje dodajmo još toliko da su drevni Mesopotamljani svoje umrle brižno pokopavali s razlogom što po ritualu nepokopano tijelo onemogućuje sjeni da se u njemu nastani. Sjena, štaviše, ako je tijelo ostalo nepokopano, može postati *edimmu*, zloduh, napastujući ljude na svakom koraku. On ih, k tome, i opsjeda ako ih usljed nekoga grijeha napusti Osobni bog.

5. Sumersko-akadske poeme o poimanju i svrsi ljudskog života

Naprijed rečeno o mesopotamskom pogledu na ovozemaljski život, o njihovom poimanju dobra i zla, te o odnosu Mesopotamljana prema pravdi i nepravdi i Ličnom bogu u čiju se čast u porodičnoj kući podizala kapela, ilustrovaće nam naredne poeme: *Čovjek i njegov bog*, sumerska varijanta pravednog Jova;

⁹⁷ Cf. Langdon, *op. cit.*, p. 326. (Preveo s francuskog Marko Višić).

Hvaliću Gospoda mudrosti, akadaska varijanta pravednog Jova i pesimistički dijalog *Razgovor Gospodara i sluge*, iz prvog milenijuma prije nove ere, iz vremena gašenja visoke mesopotamske kulture.

Što se tiče poeme *Čovjek i njegov bog*, ona se po sadržaju dijeli na četiri dijela. U prvom dijelu - nakon uvoda, od 1-9, stiha u kojem se govori o tome da čovjek treba hvaliti i slaviti Osobnoga boga - od 10-20, stiha, pjesnik uvodi anonimnu osobu koja se skrhanja nevoljama i raznim bolestima, Osobnom bogu obraća molitvom i plačem, ali ne kao izrazom beslovesnog cmizdrenja, kako bi to htio S. N. Kramer⁹⁸, već kao izrazom beskraje odanosti i duboke vjere u svoga boga.

U drugom središnjem dijelu, od stihova 26-56, slijedi patnikovo otvaranje duše svome bogu i tuženje nad zlostavljanjima što ih neopravdano trpi od svojih bližnjih.

U trećem dijelu, od stihova 57-95, tuži se na zlu sudbinu, dok četvrti dio, stihovi 96-116, sadrži patnikovu ispovijest grijeha i molbu za otkupljenje od njih. Iz završnih stihova, 124-140, saznajemo da je pravednikova molba uslišena, da se bog odazvao molbama i oslobodio ga nevolja:

Čovjek i njegov bog⁹⁹

*Nek čovjek svagda svojega boga hvali,
Čeljade mlado nek riječi svojega boga iskreno slavi,
Nek žitelj, zacijelo čemerne zemlje,
U kući pjes [me]... svojoj prijateljici,
prijatelju svom objavljuje njega,
Ublažuje [njegovo sr]ce,*

⁹⁸ Cf. Kramer, *Istorija počinje* 127, i d.

⁹⁹ Cf. Pritchard, *Antology* II p. 137-141: *Man and His God*. (Poemu sa sumerskog preveo S. N. Kramer. Poemu s engleskog preveo Marko Višić).

- Uznosi..., hvali...,
Udijeli...,
Tuženje nek mu ublaži dušu njegova boga,
(Jer) bezbožnik neće postići život.
Čeljade mlado - krepkosti svoje na zlo 10
 u kući himbe ne trati,
Uz to... bolest, čemerna patnja [snađošē] njega,
...usud,... ga... uze... obuze...,
...pogubnu ruku na njega stavi, postupi s njim k'o...
... njegova boga,
...u svojim..., ...on tuži,
...upravi...,
Tuži mu [tužno] o svojoj patnji...
...u svojoj... srdžbi,
... ... 20
 (Uništeno oko pet redaka)
Mlad sam, razborit čovjek, (al') ipak ko 26
 mene štuje taj srećan nije,
Moja pravedna riječ u laž se obrnu,
Himbenik me Južnim zameo Vjetrom¹⁰⁰,
 (silom) mu služiti moram,
Ko mene štuje taj se ne stidi pred licem tvojim.
- Svagda mi nanovo udjeluješ patnju, 30
Uđoh u kuću tmuran mi duh,
Ja, čeljade mlado, na put iziđoh, duša
 mi strta,
Na me se, junačni, moj čuvar srdi,
 dušmanskim gleda me okom,
Moj pastir zlo smišlja i svaljuje na me
 koji mu dušmanin nisam,

¹⁰⁰ Niže božanstvo stajalo u službi boga Ninurte.

*Moj drug mi istinsku ne zbori riječ,
Prijatelj mi lažju na pravednu odgovara riječ.
Himbenik spletke o meni snuje,
(A) ti ga, Bože moj, ne priječiš,
Odvraćaš oči od mojih patnji,
Slabić spletke o meni snuje, 40
Žesti se na te, okolo bjesni, smišlja mi zlo.*

*Ja mudrac, zašto sam vezan za neuku mladež?
Ja, razboriti, zašto me neukim pribrajaju?
Posvud je okolo hrana, (al') moja je hrana glad,
Na dan kad dobra dijeliše svima, patnja dobit
mi bi.*

*Brat... svađu traži, smišlja mi zl[o],
[On... je]moj...,
...,
Potstrekuje...,
Odvraća..., 50
Piše na ilovači... mudrac...,
Traži... s putovanja,
Obara poput drva... s puta,
... [je] nadziratelj,
... [je] ravnatelj.
Bože moj pre[d te]be [htio bih stati] 56
Tebi bih htio reći... moja je riječ jecaj,
Tebi bih o tome htio kazat', gorčinu usuda moga
htio bih oplakat',
[Htio bih naricat'] nad tom pometnjom...
Nek mudrac... u mojim namislim, tuženje
prestatu neće, 60
Ja... svojem prijatelju,
Ja... svojem drugu.*

*Ah, nek majka mi koja me rodi ne stane
branit' pred tobom tužit',
Nek mi se [ne javi] sestra umilnom pjesmom i pojem,
Nek ona nesreću moju plačom iskaže tebi,
Nek moja žena stradanja moja iskaže tužec',
Nek vješti pjevač moj gorki opjeva usud!
Moj Bože, zlaćani dan po zemlji prosipa svijetlo,
a meni crnina sja,
Blistavi dan, lijepi da ima... poput...,
Jecaj i tuženje, čemer i bol druže se
sa mnom,
Patnja mi obuzima dušu ko nekom kome
je suđeno vječno tugovat',
(Zloduh) me usuda u svojoj [drži] ruci, života
ništi mi dah,
Zlokobni bolesti - zloduh¹⁰¹ u mojem tijelu se ku[pa]
Gorčina usuda moga z[lo] [mojega...],
...je usrdno...,
...je smeten...,
Ja koji nisam... od...,
Ja koji nisam... od...,
[po]put... ja... pred tobom,
(Tekst od 80-94 reda jako oštećen)
...ne cvilim.
Bože moj, ti k'o otac koji me začeo,
moje [uzvisi] lice,
Poput nedužne krave, u bolu ... uzdahu,*

70

¹⁰¹ Drevni Mesopotamljani su vjerovali da su demoni uzročnici svakovrsnih bolesti. Tim demonima, po vjerovanju Mesopotamljana iz trećega milenija, ne može doskočiti ni sam Osobni bog. On postaje moćniji tek početkom drugoga hiljadugodišta kad je pravda prešla u pravo, odnosno kad su zemaljski, ljudski zlodusi, to jest nevaljalci obuzdani redom i zakonom, odnosno represijom.

*Dokle se o meni ne želiš brinut', tvoj nehaj kad
će me minut'?*

Kao goveče ...

100

(Dokle) ćeš mene bez vođe držat'?

*Oni - mudraci - iskrenu (i) prostu kazuju
riječ:*

*'Nikada majka bezgrešno ne rodi dijete,
... smrtnika odvajkad bezgrešna ne bi'.*

Bože moj, ... što ih o tebi

[smislih],

... što ih pred tobom svrših,

Daj dok oni... ne čovjeka, mudraca; izusti (Bože moj)

nad njim praštanja riječi,

(Mađa) još ne svanu dan, u mojem ..., u

mojem ... daj da pred tobom hvalim,

Moja ljaga (i tama) ... - taknu njihovo

...,

Izusti praštanja riječi nad onim koga ti...

na dan srdžbe,

Koga ti... na dan ... o njemu izusti

života riječ.

110

Bože moj, sad kad mi pokaza grijehe ...,

Na vratima ... kazaću ...¹⁰²,

Ja mladić, pred tobom reći ću grijehe.

Možeš nad skupom poput oblaka ... kišu prolivat',

Možeš ... u staništu svojem majku mi plaćnu

... “

Taj čovjek - njegovo tuženje gorko njegov usliši Bog,

Taj mladić - tuženjem, jecanjem

¹⁰² Ovaj nepotpuni stih kao da nas upućuje u inicijaciju, odnosno očišćenje od grijeha.

*što mu ispuni dušu, svog Boga ublaži srce,
Pravične riječi, iskrene riječi što ih govoraše,
njegov usliši Bog,* 120
*Riječi što mlado ih čeljade usrdno
kaza,
Umiri... čud njegova Boga (i) Bog mu
odvrati ruku od riječi zle,
... što dušu tišti, ... on grli,
Zloduha bolesti što ga obuže svega, njega širokih
krila otjera Bog,
... što zatire njega poput...
rasprši on,
(Zloduha) usuda što mu po njegovoj volji
dosuđen bi, otkloni on,
Obrnu čov[jeku mla]dom žalost u radost,
Uz njeg' posadi... dobroga ... duha (na) straženje
(i) čuvanje,
Dade mu ... duhove skrbne blagoga lica.
[Čovjek] hvališe svagda svojega
Boga,* 130
*Uznosiše ..., obznanjivaše ...,
(Tekst od 132-137, reda uništen)
,,... da se obrati meni,
... da (grijehe) oprosti meni,
... da put pokaže meni¹⁰³“.*

¹⁰³ Posljednja tri reda čine antifonu, intercesiju, zapravo ersemmu, pripjev koji je obično izgovarao hor vjernika. Iz ovoga se dâ zaključiti da je ta poema zapravo bila ersaghunga, to jest vrsta jadikovke što srce smiruje, odnosno pokajnički psalam što ga je naizust govorio pokajnik, ili sveštenik iz reda Kalu, ukoliko pokajnik dotični psalam nije znao na sumerskom.

Hvaliću Gospoda mudrosti¹⁰⁴
(Ludlul Bēl Nēmeqi)

Tabla 1.

<i>Hvaliću Gospoda mudrosti [domišljatog] Boga</i>	
<i>Što noćne zatvara dvore, oslobađa dan,</i>	
<i>Marduk, gospodar mudrosti [domišljat] Bog,</i>	
<i>Onaj što noćne zatvara dvore, oslobađa dan,</i>	
<i>Koga silovitost obuzima, poput olujnog vjetra,</i>	
<i>Komu je glas poput zefira jutarnjeg blag,</i>	
<i>Čija je srdžba silna, a gnjev pogubni potop,</i>	
<i>Komu je srce harno, a narav blaga,</i>	
<i>... čije ruke nebesa ne mogu zadržat',</i>	
<i>Kome umilna ruka smrt tešku priječi,</i>	
<i>Marduk, čije ruke nebesa ne mogu zadržat',</i>	10
<i>Kome umilna ruka smrt tešku priječi,</i>	
<i>(veliki prekid)</i>	
<i>Gospod [...] pometnja</i>	41
<i>I ratnik En-lil [...] čije ...</i>	
<i>Moj Bog me napusti, iščeznu on,</i>	
<i>Moja me Boginja ništi, napušta mene.</i>	
<i>Duh dobri što (svagda) uz [mene] bi,</i>	
<i>Moj čuvar napušta mene, drugoga traži.</i>	
<i>Slave mi nesta, moj me junačni porazi Bog,</i>	
<i>Nište mi ponos, zašтите nemam.</i>	
<i>Znamenja nad me se nadviše strašna,</i>	
<i>Od kuće odgnaše mene, okolo lutam.</i>	50
<i>Znameni meni zbrkani svi, bunilo hvata me svagda.</i>	

¹⁰⁴ Cf. Pritchard, *Anthology* II, p. 148-160. (*Poemu* s akademskog preveo Robert D. Biggs. *Poemu* s engleskog preveo Marko Višić).

Navijek vračaru, tumaču snova hodim.

Kad noću ležim, san mi je mučan.

Kralj, bogova istinsko tijelo, svijetlo naroda svog,

Njegovo srce gnjevi se (na me) stišat' se ne dâ.

I kad ih molim ... na me.

Govore skupa, što reći ne bi se smjelo.

Prvi mi zbori: „Učinih da kraj života želi“.

Drugi pak kaže: „Poradih da mjesta svog nema!“ 60

Slično će treći: „Njegov ću položaj zauzet ja“.

„Njegovu kuću uzet ću ja“, četvrti veli.

Peti ...

Šesti će i sedmi progonit njegovu ...

Njih sedam udruže snage,

K'o demon oluje bez duše, poput...

Kao da jedno imaju tijelo, istome cilju teže.

Srce im na mene bijesno, k'o oganj plamte.

Zdušno me kleveću, o meni posvuda govore laži.

Usta mi što čedno zbore, zatvorit' žele. 70

Ja, čija usta pričahu svagda, k'o njemak postah,

Glavu mi gordu, poviše zemlji,

Zebnja uništi, hrabro mi srce.

Ni slabić ne preza, od mojih širokih grudi.

Ruke mi (nekada) jake, ...

Ja što negda ponosno hodih, k'o nitkov posrćem sada.

Od štovana muža, ja robom postah.

Ako li ulicom šetam, prstom upiru na me, 80

Uđem li u dvor, niko ne vidi mene.

K'o dušmana, moj grad me gleda.

Zemlja se grozi, dušmanska posta.

Drug mi zao, i zloduh posta.

U svojoj me mržnji uhodi drug,

Moj bližnji, oštri oružje svoje.

Prisni mi drug, život uništiti' gleda,

<i>Moj rob me na zboru, kleveće javno, ... svjetina uze mi čast.</i>	90
<i>Poznati kada me vidi, na drugu prelazi stranu. Rod moj postupa sa mnom, k'o da i nisam njegov, Ko dobro o meni zbori, grob mu se sprema, Ko loše o meni zbori, počasti prima. Ko mene opada, tome pomaže Bog, ... ko veli: „Bogu hvala“ kad smrt se približi, Tome u hipu, sreću udjeljuje njegov zaštitnik Bog. Nikog uz mene nema, nit' iko razumije mene. Imanje moje, svjetina neznana grabi.</i>	
<i>Moj kanal, zatrpa mulj,</i>	100
<i>U mom se polju vesela žetvena pjesma, ne čuje više, Grad mi obuze ćutnja, k'o da je dušmanski grad. Dužnosti moje, predaše drugom, Umjesto mene obredim, sad drugi služi. Po danu vapaj, po noći jecaj, Mjesec mi plaćan, godina mračna, Cijeloga dana, k'o golub ječim. [Umjesto pjesme,] uzdišem glasno. Oči mi... [od]stalnog plača, Donji mi od [mnogih] suza, natekli kapci.</i>	110

Tabla 2.

*Tek što se rodih, već mi je mrijet'!
Gdje god se krenem, zlo i samo zlo!
Nesreća moja golema posta, što pravo j' spoznat' ne mogu.
Svom Bogu vapih, lica mi ne pokaza,
Boginju moju zazvah, glavu ne podignu ona.
Ni vrač vražbinom svojom, moj usud ne može kazat'.
Ni tumač snova sa žrtve, usud mi ne može osvijetlit'.
Pomoć od zaqiqu - duha tražih, razbor mi ne dade on,*

*Magičar magijom svojom, mog Boga na mene ne smiri ljutnju.
Čudnih li navada, na ovom svijetu!* 10

*Ja se okrenuh, za mnom nesreća kroči,
K'o da svojemu Bogu redovno žrtvov'o nisam,
K'o da o obroku, svoju Boginju ne zazvah,
K'o da se klanjao nisam, štovanje k'o da niko ne vidje moje,
K'o da sam onaj na čijim usnama molitve, vapaja nije,
K'o da sam onaj što za blagdane ne mariše, za svetkovine
ne znaše.*

*K'o da žitelj mi štovanju, obredim ne učih,
K'o da blagujući' jelo, Boga ne zazvah,
K'o da Boginju moju, žrtvu joj u brašnu ne žrtvuiću', zapustih, 20
K'o da sam silnik što s pameti siđe, i svog zapusti Boga,
K'o da sam onaj ko teško se, svom Bogu o zadanu
ogriješi riječ.*

*Ja za preklinjanje i molitve marih,
Molitva samo, bi mi misao, žrtveni obred,
običaj moj.*

*Dan štovanja Boga, veselje srca mog,
Ophodni Boginje dan, dobit i uspjeh bijaše moj.
Sreća vladara - radost mi bi,
Pojenje njemu, za me užitak.
Vršenje obreda božjih, na mojem imanju običaj posta,
Svoj narod, da ime Boginje štuje, poučih.
Kraljevske podvige, k'o božje podvige slavih, 30
I ljude štovanju dvora naučih.*

*Da l' ovo se Bozima sviđa, tako bih željeo znati!
Ono što nekom izgleda dično, možda se Bozima učini sramno,
Što nekom se u duši učini sramno, možda j' Bozima dično.
Ko naum bogova gornjih, pojmiti može?
Ko namjere bogova donjih, razumjet' može?
Kako da ljudstvo, Bogova pute shvati?*

*Ko sinoć bijaše živ, jutros je mrtav.
 Jednog je trena silan, drugoga skrhan. 40
 Jednoga časa radosnu pjesmu si pjeva,
 Drugoga jauče, k'o da j' jauk mu zvanje.
 Čud ljudi k'o treptaj oka se mijenja.
 Kada su gladni, leševim nalik,
 Kada su siti, sa svojim Bogom se mjere.
 Kad ih sreća ponese, o uzlasku na nebo snuju.
 Kad ih nesreća snađe, tuže pod zemlju kako će poć'.
 Zbunjuje to me, ne mogu da pojmem
 što znači to.*

*Oluja k'o da me smoždena šiba! 50
 Po meni pogubna Bolest se širi:
 Zlokobni Vjetar (s) obzorja granu,
 A bolest glave iz donjeg svijeta banu,
 Poguban Kašalj napusti Apsû,
 Silovit Zloduh napušta É-kur;
 [Lamaštu-zloduh] sa Gore siđe,
 Grč se [k'o...] rijeka diže,
 Nesreća, zamke vrebaju svud.
 [Oni zajedno], složno hrupiše na me.
 Glavu mi [nište], lobanju može,
 Lice [mi] sjetno, a oči suzne, 60
 Vratne mi svijaju žile, zavrću slabašan vrat.
 [Grudi mi] lome, mrskaju prsa.
 Tijelo mi muče, gle, drhtim sav,
 Utroba moja, vrućicom gori,
 Crijeva mi mrse... [oni]...mi...
 Žuč mi istiskuju, [nutrinu] vade.
 Čupaju uda, tresem se sav.
 K'o bedem tijelo mi ruše,
 K'o rogoz snažni mi svijaju stas,*

Srušen sam poput... na licu mi... 70
Alu-demon mi poput haljine moje
prekriva tijelo,

San se na mene k'o mreža spušta,
Oči mi zure, al' vidjet' ne mogu,
Uši mi otvorene, al' čuti ne mogu,
Nemoć mi obuzima, čitavo tijelo,
Bolest mi hitra, prodire u meso.
Uzetost, ruke mi slama,
Slabost mi, koljena uze,
Stopala moja, ne znaju kročit'
[Udes] me snađe, k'o davljenik gušim se ja, 80
Smrt mi se [bliži], pokri mi lice.
Onom ko pita za me, odgovor ne mogu dati.
Jadanje [moje], obuzdat' ne mogu.
Staviše omču, na usta moja,
Zasun mi zatvori usta.
Meni su „vrata“ zaključana, „mjesto za piće“ strto,
Glad mi je... ždrijelo mi tijesno.
Mrvice (hljeba) jedem, k'o da mi nesreću nose,
Pivo, okrijepa ljudi, mrsko je meni.
Moja se bolest navijek širi. 90
Od gladi pogled, mutan mi posta,
Meso mi blijedo, krvi mi nesta.
Kosti se vide, koža ih pokriva (samo).
Tijelo mi gori... bolest pritiska mene.
Teških dopadnih jada, izlaz je bolan,
Kuća mi tamnicom posta...
Ruke mi nemoćne - tijelo mi postade okov,
Noge mi u mojim verigam stoje.
Bol mi je silna, rana mi teška.
Bič ljuti stalno me bije,

Gone me badljem, oštar mu vrh. 100
Danju mučitelj progoni [mene],
Noću mi odahnut' ne da.
Drhtanje zglobove, rastavi moje,
Uda se raspaše, rasuše sva.
K'o goveče, u izmetu provodim noć,
K'o ovca se u svojoj nečisti kaljam.
Izgonitelj duhova, bolesti ne pojmi moje,
Znamenja moja, zbuniše vrača.
Izgonitelj duhova, bolest ne objasni moju,
Nit vrač predvidi, kraj bolesti moje.
Boga mi u pomoć nema, nit ruku mi pruža, 110
Boginja za me milosti nema, na mojoj nema je strani.
Još grob mi iskopan ne bi, oprema posmrtna spremljena već,
Još smrt mi ne sklopi oči, nikog uz mene da plače nema.
Zemlja govori cijela: »Našto li spade on!«
Zluradu lice se ozari, kad za to ču,
Zluradoj ustrepti srce, kad za to ču.
U duši vidim dan, kad će se žitelji mojoj
Među voljenim mojim, smilovat sunčani Bog.

Da je pogled savremenog čovjeka na ljudski život i svrhu življenja gotovo istovjetan onome od prije četiri hiljade i više godina pokazaće nam moderni pjesnik bola Giacomo Leopardi ko- me pridružujemo i Giosuè Carduccia i Juan Ramón Jimenéza.

G. Leopardi

Noćna pjesma pastira koji luta po Aziji
 (Canto notturno di un pastore errante dell' Asia)

Što to mjeseče na nebu radiš? Reci mi, što činiš,
Mjeseče tihi?
Dižeš se s večeri i hodiš,

*Puste predjele motriš, potom sa neba ideš.
Zar nije premnogo tebi,
Ponovo da vječnim putima nebeskim stupaš?
Nije ti dosadno većma: zar još si željan
Da ove nizije umilno gledaš?
U tvom se razbire životu,
Pastira život.
On sa bjelinom zore,
Ovce kroz polja tjera, pogledom prati
Stado, travu, izvore;
Potom navečer umoran, on se odmara,
Za drugo i nema mâra.
Deder mi mjeseče reci: čemu li
Život pastiru služi, kao i
Vama nebeskim tijelim'? Reci mi: kamo će dospjet
Moj ovaj prekratki vrlud,
K'o i tvoj vječiti put?
Starac sjed i iznuren,
Poluodjeven, uz to izuven
S preteškim teretom na svojim leđima,
Planina, preko dolina,
Kamenja oštrog, pjeska dubokog, šikara gustih,
Po vjetru oluji i kada vrućine prže,
I kada hladnoća steže,
Žuri se putem, dahće i trče,
Preko bujice silne i bare,
Pada, ustaje, sve više i više žuri,
Okrijepe nema, odmoran nije,
Razderan on je, poprskan krvlju, a kad li stiže
Onamo gdje put je bio,
Gdje toliko utroši truda, pogled mu pade
Na strašan i golem ponor*.*

* Pjesnik misli na smrt.

*I u njeg' padajuć' sve mu zaborav uze.
Takav je, mjeseče djevičanski,
Takav je život nam ljudski.
Rodi se čovjek za muku,
I smrt prijeti rođenju,
Išкуси muku, prikloni paćenju,
U prvom cvjetanju; a na početku samom
Majka i otac vrli
Stahu tješiti netom rođeno biće,
Kad potom odraste ono,
Jedan ga i drugi svjetovat' stanu da čist
Na djelu bude, a riječi
K'o misli da mjeri,
Da se raduje sudbini ljudskoj:
Bolje usluge roditeljâ,
Svojem porodu nema.
Al' čemu na svijetlo izići dana,
Čemu li živjeti život,
Kako li u njemu utjehu naći?
Ako život je patnja,
Čemu za njime ta naša hitnja?
Bezgrješni Mjeseče, znaj,
Takav je smrtnikâ usuđaj.
Ti smrtan pak nisi.
Pa možda premalo mariš moj za naričaj.
Al' ipak ti, samotni, putniče vječni,
Ako li o tom premišljaš, ti možda uviđaš
Što nam je ovaj život zemaljski,
Patnja, uzdisaj ljudski.
Što nam je smrt ova, bljedilo ono
Strašno od smrti teške,
Odlazak s ovoga svijeta, gubitak
Najdražih ljudi.*

*Meni je znano da znaš
Uzroke svemu, plodove* gledaš
Jutra k'o i večeri bajne,
Tih i beskrajan svemira hod.
Nije ti neznano komu li svoju dražesnu ljubav
Proljeće nanovo daje,
Koga li toplina zrači, kakav li kraj
Ima nam zima s hladnoćom svojom.
Hiljadu stvari znaš, bezbroj novina
Što ih ne spozna pastira duša nevina.
I često kada te gledam
Kako li tiho bdiješ nad tom ravnicom
I cijeli svemir spajaš sa hodom;
Il' pak kad me sa stadom
Slijediš, istim idući stazam';
Il' tol'ke kada na nebu zvijezde gledam,
Pitam se zamišljen jako:
Čemu li tolike zvjezdane luče, ne znam?
Što li je beskrajni uzduh i to duboko
Nebo nam plavo? Opet se pitam:
Čemu li samoća silna? Što li sam ja?
U sebi razmišljam o domu
Golemom jako**,
O cijelom živućem svijetu;
Potom o patnjama mnogim, gibanju silnom
Svake nebeske, zemaljske stvari,
Kako se gibaju krećuć' se stalno,
Vraćajuć' svom se početku.
Tome svrhu i tok
Spoznat' ne mogu, al' tebi
Djevice besmrtna, to sve je znano.*

* Pjesnik misli na svršetak, odnosno na svrhu.

** Pjesnik aludira na vasionu.

*Ja to znam i bolno osjećam,
Da će od mijena što vječno traju,
Da će od mog bića prebolnog
Možda nekakvo dobro il' sreću
Neko imati drugi, ja bit sretan ti neću.
O stado moje, kako se odmaraš, sretno li jesi,
Što za svoju, ćutim, ne znaš za bijedu!
Koliko na tom zavidim tebi!
Ne samo štono bez briga,
K'o da si slobodno, hodiš,
Što nevolju svaku, gubitak svaki,
Pogubnu zebnju, sa srca skidaš,
Već više što čamoću ne proba ti.
Kad se u hladu, na travi odmaraš,
Ti tad, u miru, sretno uživaš;
I tako najveći dio godine
Tebi bez muke mine...
O kad bi govorit' znalo, tebe bih pit'o:
Deder mi reci: zašto se stojeć'
Na dobroj izbi, bezbrižno
Živina zadovolji sva,
A mene, ako bezbrižno stojim, ubija čama?
Kada bih, možda, imao krila
Da nad oblacim' letim
I zvijezde po redu brojim,
Il' k'o munja od vrha do vrha bludim,
Sretniji bih bio, slatko mi stado,
Sretniji bih bio, mjeseče bijeli...*

G. Carducci

Iskonski plač*
(Pianto antico)

*Drvo kojem pružaše
Slabašnu ruku,
Zelenom šipku,
S rumenim cvijetom,
U nijemom, samrtnom vrtu,
Gle, opet ono zeleno,
U lipnju krijepljeno
Toplinom, svijetlom.
Ti cvijet sa stabla (života) mog,
Skrhanog i usahlog,
Ti od života sad mi bezvrijednog
Posljednji, jedini cvijet,
Počivaš u zemlji hladnoj,
Prebivaš u zemlji crnoj,
Sunce te više veselit neće,
Ljubav te moja iz groba podignut neće¹⁰⁵.*

Juan Ramón Jiménez

Hroma djevojčica
(La cojita)

*Djevojčica radosno kliče:
„Čekajte mene, idem po štaku ja!“
Ružice i sunce. Šumica
treptava, mirisa puna, zelenom,*

* Ova tugaljiva pjesmica svoje postanje duguje smrti pjesnikova trogodišnjeg sina. Pjesnika u vrtu sve podsjeća na umrlog sinčića koji je po njemu trčkarao.

¹⁰⁵ Obje pjesme s italijanskog preveo Marko Višić.

jarkom svjetlošću blista. Cvrkuću ptice, lahor se budi.

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Nebo se iz sna, smiraja budi,

U dušu svakom ulazi ono.

Djeca, haljina bijelih, igraju,

klikću, znoje se, posvuda trče!

„Njiše se sve!“

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Oči joj trepte, umjetna noga

viseć' udilj se klati.

Rame joj bolno. Pod krošnjom

jedva sustiže dah. Spušta se na tle.

Smiješi se, plače i opet radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“

Ptičice cvrkuću, nju ne čekaju,

dječica klikte, nju ne čekaju!

Proljeće stiže! Blagdan je onim

što zemljom kroče, onim što nebom lete...

Djevojčica radosno kliče:

„Čekajte mene, idem po štaku ja!“¹⁰⁶

Nakon ovih, životnom radošću i tugom ispunjenih stihova, čut nam je pesimistički dijalog iz drevne Mesopotamije star oko tri hiljade godina:

¹⁰⁶ Pjesmicu sa španskog preveo Marko Višić.

Razgovor gospodara i sluga¹⁰⁷

(I) [„Slugo,] sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ „Kočija [odmah da se doveze], ovdje priveze! U dvor hoću se odvest!“ [Odvezi se, gospodaru, odvezi! Svaka ti želja] nek ispunjena bude! Vladar nek naklon ti bude!“

(5) [„Ne, slugo,] u dvor neću se voziti!“

[„Ne vozi se] gospodaru, ne vozi! [U dvor...]

on će te poslat. [U zemlji] (ne)znanoj tebi

dat će zarobiti tebe. [Danju i] noću on će

te turobna gledat.“

(II) (10) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“

„Voda mi [odmah da se donese] i tvoja mi ruka je

prinese: ja gostiti se hoću!“ [Gosti se,] gospodaru, gosti!

Redovna gozba otvara srce (= oraspoložuje čovjeka).

[Gozbi] što se s užitkom i čistim rukama jede

pristupa Šamaš (*bog-sunce*)“. „Ne, [slugo,] ja se gostiti

neću!“ (15) „Ne gosti se, gospodaru, ne gosti!

Ogladniti pa jesti, ožedniti pa piti, usud je

čovjeka (svakog)!“

(III) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ „Kočija

odmah da se doveze, ovdje priveze! U pustinju hoću se

odvest!“ „Odvezi se, gospodaru, odvezi! Trbuh bjegunca (= *divljači*)

je pun. (20) Lovački pas će kosti salamat, plaha

hahur ptica će gnijezdo savijati; divlji će magarac

što trči sad amo sad tamo...“ „Ne, slugo, u pustinju neću

¹⁰⁷ ANET, 437-438: *A pessimistic dialogue between master and servant.*
(Dijalog s akademskog preveo Robert H. Pfeiffer. Dijalog s engleskog preveo
Marko Višić).

se vozit!“ „Ne vozi se, gospodaru, ne vozi!
(25) Varljiva ćud je bjegunca. Lovački pas će
zube polomit; plaha hahur ptica stanište
[unutar] zida ima, a predjel divljeg magarca
što trči sad amo sad tamo pustinja sama.“

(IV) „Slugo, [sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!]
(od 29. do 31. reda fragmenti)... nedjelo prećutkivanjem potpuno biva.
[„Svog ću neprijatelja] zarobit i smjesta ga u okove bacit.
Dušmana svog ću u zasjedi čekat!“ (35) „Čekaj ga
(u zasjedi), gospodaru, čekaj... Ti kuću sagradit
nećeš. Ko se parniči [ludo] taj kuću svog oca ništi.“

(V)... „Ja kuću graditi neću!“ „Ti je graditi nećeš!“

(VI) [„Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“]
„Na [dušmana riječ ja ću začutat!“] (40)
„Začuti, gospodaru, [začuti! Čutnja je bolja od
govora]. Ne, slugo, na [dušmana riječ ja
neću začutat!“] „Ne začuti, gospodaru,
[ne začuti!] Ako li usnama svojim
ne zboriš... tvoj će se dušman na
tebe ljutit...“

(VII) (45) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“
„Kanim dignuti bunu!“ „Učini (to), gospodaru, [učini (to)!]
Ako ne digneš bunu što li će biti sa tvojim tijelom¹⁰⁸?

¹⁰⁸ Doslovan prevod glasi: »sa tvojom ilovačom«, to je jest sa tijelom, jer su bliskoistočni narodi, kao što smo vidjeli, vjerovali da su bogovi čovjeka sazdali od ilovače, o čemu up. *Ep o Gilgamešu*, prvo pjevanje, u kojem se, pored ostalog, govori kako boginja Aruru, odnosno Velika majka bogova od ilovače oblikuje Enkidua. Slično vjerovanje susrećemo i u *Bibliji*, *Geneza* 2.7, gdje se govori kako je Jahve oblikovao »čovjeka od praha zemaljskog« i u nošnice mu udahnuo dah života.

Ko će ti (što) dati želudac da zasitiš?“

„Ne, slugo, ništa prevratno činiti neću!¹⁰⁹!“

(50) [„Ne čini, gospodaru, ne čini!] Čovjek
što prevrata se laća biva ubijen il' [zlostavljan],
nagruđen il' zaslužnjen i u tamnicu bačen.“

(VIII) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ (55)

„Hoću ljubiti ženu!“ „Da, ljubi je, gospodaru, ljubi!

Čovjek dok ljubi ženu briga i patnji se kloni!“

„Ne, slugo, ženu ljubiti neću!“ [Ne ljubi je,]

gospodaru, ne [ljubi!] Žena je zamka (60) žena je

-britka- mjedena sablja što čovjeku otsjeca vrat!“

(IX) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“

„Voda mi za ruke odmah da se donese i tvoja mi ruka je

prinese: svojemu Bogu¹¹⁰ žrtvu prinijeti hoću!“ „Prinesi,

gospodaru, prinesi! Srećan je čovjek što svojemu Bogu

(65) prinosi žrtvu, (on) zajam na zajam daje!“ „Ne, slugo,

svojemu bogu žrtvu prinijeti neću!“ „Ne prinesi je, gospodaru,

ne prinesi! Nauči Boga da kao pas za tobom trči

kada od tebe tražeći zbori: 'Obred mi (poštuj)',

'Ne traži to (po proroštva želji)' il' pak što drugo¹¹¹.“

¹⁰⁹ Sličnu misao susrećemo i u *Bibliji, Izreke* 24, 21.

¹¹⁰ Ovdje se misli na Osobnoga boga.

¹¹¹ Ovaj nam pasus nesumnjivo ukazuje da Mesopotamljanin iz prvoga mi-lenijuma prije Hrista (kad je i nastao ovaj dijalog) nije zdušno privržen ni svo-jemu Osobnom, Ličnom bogu što je bio u najstarijem periodu svoje civilizaci-je, a kamoli nebeskim, njemu već odavno dalekim bogovima. Njegova je po-božnost do te mjere izbljedia da Osobnoga boga svodi na razinu običnoga psa! I kao što običan pas zavisi od svoga gospodara tako i Lični bog valja bi-ti ovisan o čovjekovim molitvama i dobrim djelima. Koliko nas ova pobožnost podsjeća na pobožnost homerskog čovjeka koji na usta Homera o vrhovnom bogu sjetnih Helena kaže: *Oče Zeuse, od tebe svirepijeg ne ima boga!*

(X) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“ (70)
„Našoj ću Zemlji hranu na poklon dati!“ „Daj, gospodaru, daj!
[Čovjeku što svojoj Zemlji] hranu na poklon daje
njegovo (ostaje) žito, a primanja od zaloga bivaju
brojna.“ [„Ne, slugo,] svojoj Zemlji hranu
na poklon ja dati neću!“ [„Ne daj, gospodaru] ne daj!
Poklanjanje slično ljub[ljenju]... rođenju sina (potomstva) (75)...
oni će slijediti tebe. [Oni će jesti]
žitnicu tvoju i ništiti tebe.“

(XI) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!“
„Svojoj ću Zemlji milostinju udijeliti!“ „Učini to, gospodaru,
učini! Čovjek što svojoj Zemlji milostinju
udjeljuje - njegova je milostinja u kovčeg
Mardukov dana¹¹²! (80) „Ne, slugo, ja svojoj Zemlji
milostinju udijeliti neću!“ „Ne čini to, gospodaru,
ne čini! Na starih se ruševina humke uspenji, po
njima prošetaj, lobanje skorih i davno umrlih vidi:
koja je (od njih) zločinca, dobrotvora koja¹¹³?“

(XII) „Slugo, sa mnom se složi!“ „Da, gospodaru, da!
„Dakle, što li je dobro?“ (85) „Da sebi slomim i tebi vrat,

¹¹² Hoće reći da se čovjekova dobra djela pamte, figurativno rečeno da se zapisuju na pločice koje su se čuvala u posebnom kovčegu u Mardukovu hramu.

¹¹³ Gornji nam pasusi kazuju da u to vrijeme ni dobročinstvo, odnosno dobročinitelj nije više na cijeni, jer se dobročinitelj ni po čemu ne razlikuje od zločinca.

Misao o jednakosti svih ljudi poslije smrti često je bila predmet razmatranja i u drevnoj Heladi što nam, pored ostalog, ilustruje i ona epizoda iz života Aleksandra Makedonskog kad je, prolazeći s vojskom kroz Heladu na nekom groblju ugledao filozofa Diogena kako prebire lobanje. Zapitan od Aleksandra što to radi, odgovori lakonski: „Tražim glavu tvoga oca Filipa, ali nikako da je prepoznam.“

oba ih u rijeku bacim - (To ti) je dobro¹¹⁴.“ Ko li je toliko visok nebo da dosegne? Ko li je toliko širok Zemlju da obujmi¹¹⁵? „Ne, slugo, ubiće tebe i poslati ispred sebe!“ „(Zar) bi gospodar i tri dana poslije mene (željeo) živjet¹¹⁶?“

Gornji Dijalog, nastao na smiraju visoke sumersko-vavilonske, odnosno mesopotamske civilizacije, ukazuje da je sumnja u sve duhovne vrijednosti i ravnodušnost prema vlastitom životu i bogu, stala podrivati sve slojeve društva, gospodare i robove, učene i neuke, samim time potkopavati temeljno duhovno ustrojstvo kao bit svake civilizacije. Do duhovne dekadencije dolazi uslijed raspada-nja, tačnije sloma gornje civilizacije, konkretnije rečeno, društva i društvene zajednice, države, kao njenog nosioca. Do samog pak

¹¹⁴ Iz pesimističkog odgovora sluge gospodaru nameće se zaključak da u ovozemaljskom životu nema istinskog dobra poradi kojega bi se isplatilo živjeti. Dosljedno tome, iz cijeloga dijaloga proističe da je smrt bolja od života i da u njoj valja potražiti izlaz i utočište. Po tome nas ovaj dijalog podsjeća na još čuveniji staroegipatski dijalog iz dvadeset i drugog vijeka prije nove ere nazvan *Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom* u kojem se o smrti kaže:

Smrt je preda mnom danas...

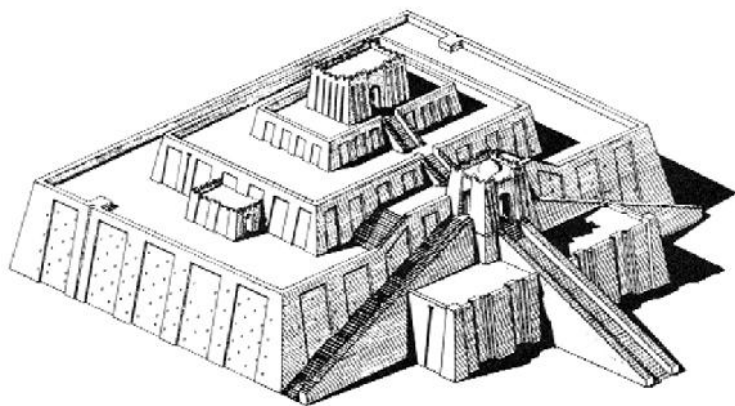
Kao miris lotosova cvijeta,

Kao predah na obalama pijanstva.

¹¹⁵ Ovo nam posvjedočuje da Mesopotamljanin iz prvoga milenijuma stare ere kad se mesopotamska civilizacija nalazila na smiraju, uistinu vjeruje u netom iskazanu misao, to jest u prolaznost, ispraznost ljudskih pothvata i u čovjekovu nemogućnost da dosegne do apsolutnog dobra, kao svrhe življenja, koji bi ovozemaljski život činio opravdanim.

¹¹⁶ Posljednji stih mračnu sliku o ljudskom životu koja nam se podaje iz ovoga dijaloga čini potpunom. Ako je, naime, sve *vanitas vanitatum*, i ako nema dobra dostojnog življenja, zašto da čovjek što prije ne siđe u „zemlju nepovrata“, kako Mesopotamljani nazivahu boravište mrtvih.

sloma gornje civilizacije dolazi u prvom redu zbog gubljenja duhovnih kreativnih snaga pojedinaca ili stvaralačkog sloja u društvu, kao osnovnog obdržavatelja neke društvene zajednice i same civilizacije. Slabljenjem i gubitkom kreativnih snaga pojedinaca i grupa dolazi do slabljenja i gašenja u oblasti duhovnog stvaralaštva, u književnosti, arhitekturi, kiparstvu, slikarstvu, itd., čemu je dobar primjer drevna Helada. Dospjevši do toga stanja, pojedinci, narodi i čitave civilizacije završavaju u duhovnom bespuću, što nam dobro ilustruje upravo gornji mesopotamski Dijalog. U takvom stanju, pojedinac, odnosno duša, kako to kaže O. Spengler, „konačno dopijeva u stanje premorenosti, ravnodušnosti i hladnoće. Ponestaje joj želje za daljnjim postojanjem, jedino težeći da napusti svjetlost u kojoj je prebivala hiljadama godina i da utone u tamu primitivnog misticizma, u utrobu, u grob¹¹⁷.“ Riječju, gornji

*Ur-Nammuov zigurat;
rekonstrukcija*

¹¹⁷. Cf. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, München 1920, t. I, S. 154-155.

Dijalog ukazuje da je sumersko-vavilonska, odnosno mesopotamska civilizacija u prvome milenijumu prije Hristova rođenja, gubljenjem svih duhovnih vrijednosti, de facto izgubila vlast nad pojedincem i društvom, čime je njezin quantum duhovnog života bio nesumnjivo iscrpljen, a njezin curriculum vitae na smiraju, polako ustupajući mjesto novim formama mišljenja. Upravo je to sudbina svih civilizacija koje su imale sreću da se rode, razviju, sazriju i svoje najbolje duhovno blago, pomoću spomenika duhovne i materijalne kulture, predaju novim naraštajima čovječanstva, što je slučaj sa sumersko-vavilonskom, odnosno mesopotamskom i egipatskom civilizacijom, kojima savremeno čovječanstvo ostaje velikim dužnikom u svakom pogledu.

SPISAK SKRAĆENICA ČEŠĆE CITIRANIH DJELA I IZVORA

- T. Jakobson, *Od mita* - H. i H. A. Frankfort. Dž. A. Vilson. T. Jakobsen, *Od mita do filozofije*, „Minerva“, Subotica - Beograd 1967. (prevod).
- R. Kevendiš, *Istorija magije* - Ričard Kevendiš, *Istorija magije*, Beograd 1978. (prevod)
- S. N. Kramer, *Historija počinje* - Samuel Noah Kramer, *Historija počinje u Sumeru*, Epoha, Zagreb 1966. (prevod).
- Langdon, *Semitic mythology* - Stephen Langdon, *Semitic mythology*, Boston 1931.
- M. Višić, *Knjiga mrtvih* - Marko Višić, *Egipatska knjiga mrtvih*, Sarajevo 1989.
- Wooley, *Historija čovječanstva* - Sir Leonard Wooley, *Historija čovječanstva II, Počeci civilizacije*, Naprijed, Zagreb 1966.
- ANET - The Ancient Near Eastern Texts, Princeton 1955, 1969. *Histoire générale des religions*, Paris 1960.

-
- Kramer, *Sum. myth.* - S. N. Kramer, *Sumerian mythology*, Philadelphia 1972.
 - Langdon, *La religion* - Stephen Langdon, *La religion assyro-babylonienne*, obj. u *Histoire générale*, vide supra.
 - Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild* - Giovanni Pettinato, *Das altorientalische Menschenbild und die sumerischen und akkadischen Schöpfungs mythen*, Heidelberg 1971.
 - Pritchard, *Anthology* - James B. Pritchard, *Anthology of the Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1976.
 - Sanders, *The Epic of Gilgamesh* - N. K. Sanders, *The Epic of Gilgamesh*, London 1972.
 - Sethe, *Pyramidentexte* - K. Sethe, *Das altaegyptische Pyramidentexte* I-IV, Leipzig 1900-1922.